

БІБЛІОТЕКА
ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
КОМІТЕТУ

ПЕТРО
ЖУР

ТРУДИ І ДНІ
КОБЗАРЯ

БІБЛІОТЕКА
ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
КОМІТЕТУ

ПЕТРО ЖУР

ТРУДИ І ДНІ
КОБЗАРЯ

И. Крыж.

ПЕТРО ЖУР

ТРУДИ І ДНІ КОБЗАРЯ

КИЇВ

ДНІПРО

DNIPRO

2003

потребували великої попередньої дослідницької роботи, обстеження джерел, виявлення ще не піднятого й не введеного в науковий обіг матеріалу.

А саме цим уже не один рік займався ленінградський журналіст П. Жур. Він став і одним із найдіяльніших авторів майбутньої енциклопедії, не лише даючи для неї дуже цінні статті, насамперед про оточення Шевченка та місця його перебування (з документально вивіреними датами, маршрутами, адресами і т. д.), а й піднімаючи до належного джерелознавчого рівня визначальну «планку» всього видання. У свою чергу, потреби енциклопедії вимагали й від нього самого розширити географію своїх пошуків — і слідом за Шевченком піти з Петербурга в Україну. Це й стало на тривалий час змістом дослідницької роботи П. Жура, яка вже не припинялася й тоді, коли через десять років зусиллями енциклопедичного видавництва, яке очолював академік М. Бажан, та кількох академічних установ — інститутів літератури, мистецтвознавства й інших профілів, а також Державного музею Т. Г. Шевченка, які зуміли згуртувати навколо себе десятки й сотні дослідників Шевченка по всій Україні й далеко за її межами, — нарешті з'явилася в світ двотомна Шевченківська енциклопедія. Щоправда, московських зверхників аж ніяк не влаштовувала та небажана обставина, що перша в Союзі персональна енциклопедія має бути присвячена Шевченкові (аналогічних Лермонтовської та Пушкінської енциклопедій тоді ще не було). Тож під загрозою цілковитої заборони довелося вдатися до рятівного варіанту: зміни назви на «Шевченківський словник». Але суті зробленої справи це не міняло, видання було зустрінуте з великим інтересом і здобуло заслужено високу оцінку дуже авторитетних учених. Прикметно, що один із перших відгуків належав В. Мануйлову, який очолював роботу над підготовкою Лермонтовської енциклопедії, та відомому літературознавцю С. Рейсеру, здавна пов'язаному з Україною. І навряд чи випадково цей аргументовано-схвальний відгук з'явився саме в редактованому П. Журом журналі «Звезда» (1977, №3). Двотомне енциклопедичне видання було удостоєне 1980 року найвищої в Україні Шевченківської премії, належне місце серед лауреатів якої посів П. Жур. Подвижницької праці над дослідженням біографії Шевченка він не припиняв до останніх своїх днів. Тож видання в серії «Бібліотека Шевченківського комітету» головної праці всього його життя — літопису життя й творчості Шевченка, — яка увібрала в себе й усі попередні здобутки автора, гідно увінчує його творчі зусилля протягом кількох десятиріч.

Живучи в місті над Невою, П. Жур, звичайно ж, не міг не думати про те, що ходить тими самими вулицями, набережни-

ми, парками, повз ті самі будинки й монументи, які свого часу бачив і Шевченко. Природна інтуїція й натренований хист слідопита поєднувалися в ньому з живою письменницькою уявою, доповнюючи й контролюючи одна одну. І це дозволило йому виробити свій власний стиль біографічної хроніки (бо ж саме так визначав П. Жур жанр своїх глибоко дослідницьких книжок про Шевченка), в якій сувора документальність, ретельно розшуканий і перевірений матеріал превалює над усім, не лишаючи місця для довільних — хай часом і дуже спокусливих, — домыслів і вигадок.

Про перебування Шевченка в Петербурзі було вже чимало написано й до П. Жура. Однак саме він зумів уперше підвести під свою працю таку ґрунтовну документальну базу, буквально перелопативши кілька петербурзьких (центральных і місцевих) архівосховищ, залучивши багатющі масиви тодішньої періодики, спогадів та листування сучасників, даних про історичну топографію і старих планів міста і т. д. — аж до метеорологічних зведень про погоду на той чи інший день, якщо це могло про щось посвідчити. Завдяки цьому ним було вперше піднято цілі пласти раніше не відомого матеріалу, по-новому висвітлено чимало сторінок Шевченкової біографії, детально обстежено всі шевченківські місця в Петербурзі: встановлено адреси, за якими він жив, будинки, де бував у друзів та знайомих чи в якихось справах, тощо.

Значно збагатилися наші відомості також про петербурзьке оточення Шевченка, про його зв'язки з літературними, журналістськими, мистецькими колами. Зокрема, завдяки архівним розшукам П. Жура вдалося повніше висвітлити постать підрядчика В. Ширяєва, в майстерні якого Шевченко опановував малярську справу, до певної міри повторивши його власний шлях у мистецтво. Адже Ширяєв, вихованець відомої свого часу в Росії Арзамаської художньої школи Ступіна, теж хотів навчатися в Академії мистецтв, а згодом завів широкі знайомства у середовищі художників, виконував розписи будівлі Сенату і Синоду, Великого й Александринського театрів та, між іншим, і в апартаментах В. В. Енгельгардта на Невському проспекті, де спочатку оселився його брат П. В. Енгельгардт, поки не обладнав квартиру на Моховій вулиці, і де почав мешкати Шевченко, прибувши слідом за своїм поміщиком із Вільна. Чи не тому, логічно припускає П. Жур, саме до Ширяєва законтрактовано було молодого Шевченка «за невідступним його проханням» — бо ж звідки б він мав про нього дізнатися? Дещо інакше, ніж вважалося, виглядає також історія доленосної Шевченкової зустрічі з І. М. Сошенком у Літньому саду, точна дата якої також документально встановлена П. Журом (3 липня 1836, а не

1835 року, як гадали раніше). Завдяки тому ж Ширяєву, ще будучи кріпаком, Шевченко прилучився і до Товариства заохочування художників, що ним опікувалися і Ф. П. Толстой, і В. І. Григорович, і В. О. Перовський, які згодом відіграли таку помітну роль у Шевченковому житті. Коли Шевченко познайомився з Сошенком, він був уже не просто «малярським підмайстром», а талановитим молодим художником, цілком свідомим і свого прагнення будь-що здобути мистецьку освіту, і всієї безвиході свого безправного кріпацького становища.

Завдяки розшукам П. Жура ми маємо докладніші відомості й про Шевченкових товаришів ще доакадемічних часів — як серед двірських людей П. Енгельгардта, так і в артілі Ширяєва; деякі з них, як-от брати Ткаченки чи Іван Зайцев, також училися в Академії мистецтв і приятелювали з Шевченком аж до смерті. Повніше простежено П. Журом і початки літературної творчості Шевченка, зокрема його знайомство з вихованцями Ніжинського ліцею Є. Гребінкою і П. Мартосом — обидва були причетні до розкритої там «справи про вільнодумство» — та відвідини ним літературних гуртків і салонів у столиці. Суттєві уточнення вніс П. Жур також в історію викупу Шевченка з кріпацтва, встановивши час і місце розігрування в лотереї портрета Жуковського (сталося це в Анічковому, а не в Зимовому палаці і не в Царському Селі, як вважалося раніше; до того ж документально підтверджено, що царська родина внесла тільки одну тисячу карбованців із двох з половиною тисяч, потрібних для викупу).

Розширено П. Журом і відомості про коло знайомств Шевченка в Академії мистецтв, уточнено адреси, за якими він мешкав після викупу з кріпацтва. Відомості щодо ранньої біографії Шевченка дослідникові довелося визбирувати буквально по крупинці в архівах, у старих газетах і адрес-календарях, листах, спогадах і т. д. — на відміну від останніх років його життя в Петербурзі, порівняно краще висвітлених у його щоденнику та листах. Утім, і щодо цього останнього періоду П. Журові вдалося зробити чимало доповнень та уточнень. Видана ним у Ленінграді до 150-річчя від дня народження Шевченка книжка «Шевченковский Петербург» (згодом перекладена й українською мовою), поклала початок цілій серії дослідницьких монографій П. Жура про Шевченкові «літа» в Україні та його письменницьку творчість.

Виходили друком вони не в хронологічній, а в зворотній до описуваних подій послідовності. Спочатку з'явилася хроніка останньої мандрівки на батьківщину (що відбулася, як відомо, 1859 року) під назвою «Третя зустріч» (К., 1970). Наступні півтора десятиріччя тривало поглиблене вивчення серцевинних у Шевченковому житті «Трьох літ», внаслідок якого з'явилися

книжки «Літо перше» (К., 1979) та «Дума про Огонь» (К., 1985). Разом вони складають цілісну трилогію — найгрунтовніше на сьогоднішній день документальне дослідження недовгих, але визначальних у біографії Шевченка років його перебування на батьківщині, протягом яких він остаточно сформувався як поет і художник. На цьому високому злеті трапилася тяжка катастрофа: арешт і заслання, котрі, однак, — усупереч усім суворим випробуванням, — так і не змогли погасити незгасний Огонь у поетовій душі. Кожна з названих книжок П. Жура, без перебільшення, ставала подією в шевченкознавстві, розкриваючи підняті автором багатющі джерельні поклади і, в свою чергу, стаючи базою для подальших досліджень. Досить сказати, що в кожній із цих книжок було по п'ять-шість сотень посилань на численні архіви Росії та України, забуті газетні чи журнальні публікації, рідкісні книжки, листи й спогади сучасників.

Свого часу молодий Шевченко опинився в силовому полі різноспрямованих векторів: поміж давно омріяним, — а тепер уже регулярно обов'язковим опануванням малярської майстерності — та незборимо-спонтанним потягом до поезії; перед спокусливо-второваним шляхом столичного віршувальника — та вочевидь тернистими стежками співця свого власного знедоленого народу; за крок від реальної перспективи приєднатися до чималого гурту товаришів по Академії, котрі щасливо подолали поріг, за яким відкривалися принади італійських краєвидів та мистецьких скарбниць — чи відгуку на поклик рідної землі. Хоча від неї його було силоміць відірвано понад десятиліття тому, він снів нею й у Вільні, і в Петербурзі, вона повнила собою всі його помисли й кожен поетичний рядок. І незборимий, як земне тяжіння, потяг до батьківщини переважив усі інші перспективи й спокуси: позбувшись кріпацьких пут і ледь ставши на крило у своїх нових житейських і творчих обставинах, Шевченко полинув до України.

Його слідами через півтора століття пішов і дослідник з-понад Неви, на довгі роки поставивши собі за мету простежити перебіг Шевченкових днів і літ на рідній землі: по змозі повніше встановити, де й коли він побував, що там побачив і чим переймався, з ким зустрічався. Для цього П. Журові довелося не лише докладно вивчити все, що було написано іншими біографами Шевченка, а й зануритися в архівні та друковані першоджерела, цим разом уже не тільки петербурзькі. Набутки з раніше освоєних дослідником архівів стали в нагоді й тут; додалися до них і розшуки в архівах України — не лише київських, а й обласних (на жаль, шевченкознавцями ще дуже мало вивчених). Звернувся П. Жур і до тогочасних географічних карт, де фіксувалися маршрути пасажирських перевезень та відстані між пош-

товими станціями й населеними пунктами, до подорожніх записок та спогадів і т. п. Так ним були введені в обіг доти не використовувані шевченкознавцями рукописні щоденники М. Маркевича та Ф. Чижова, спогади О. Шишкіної, М. Глінки, П. Сеleckького та чимало інших свідчень сучасників. Саме П. Журом документально встановлено, що Шевченко відбув з Петербурга 19 травня 1843 р. разом із Є. Гребінкою — своїм найпершим літературним наставником; що їхали вони через Білорусь (а не через Москву, як дехто вважав), і це збагатило Шевченкові відомості про білоруський народ та його побут, здобуті в Петербурзі у колі Яна Барщевського та Ромуальда Подберезького.

Докладно висвітлене дослідником перебування Шевченка на Чернігівщині, насамперед у Качанівці — маєтку Г. Тарновського — розкриває фактичну підоснову та реальні прототипи написаної вже на засланні повісті «Музыкант»; при коментуванні її в сучасних виданнях неодмінно враховуються розшукані П. Журом матеріали. З'ясовують вони також історію створення деяких тогочасних малярських творів Шевченка.

Документально вивірені П. Журом маршрути пересування Шевченка Україною дозволяють уточнити дати прибуття його до Києва, перебування в рідній Кирилівці, на хуторі Убіжище в Є. Гребінки, в Мойсівці у Т. Г. Волховської та навколишніх маєтках, де він познайомився з поміщиками Бальменами, Закревськими, Забілами, що полишили глибокий слід у його біографії. І, звичайно ж, найдетальніше зупинився П. Жур на знайомстві Шевченка з родиною Рєпніних в Яготині, яке позначилося на всьому його житті. Крім аспектів особистих, дослідник звернув особливу увагу на сприятливий ґрунт для формування Шевченкових уявлень про декабристів, знайомства з майбутніми петрашевцями. До речі, саме П. Жур вдалося визначити справжню дату листа Р. Штрандмана до Шевченка (написаного 1843, а не 1845 року, як доти вважалося), виправити деякі похибки у прочитанні попередніми публікаторами листа О. Капніста до Шевченка та листа В. Рєпніної до Г. Псьол.

Про спілкування Шевченка після повернення до Петербурга з Р. Штрандманом та іншими петрашевцями (зокрема тими, яких згодом було заслано до того ж Оренбурзького корпусу), про його зустрічі зі студентами Петербурзького університету та Медико-хірургічної академії (де ставилася його п'єса «Назар Стодоля»), з молодими поляками, з учасниками українського гуртка Є. Гребінки та ін. розповідається вже у новій книжці П. Жура «Дума про Огонь». Її присвячено переважно другій поїзді Шевченка в Україну, що розпочалася, як вдалося встановити П. Журом, 25 березня 1845 р. й трагічно завершилася його арештом на дніпровській переправі 5 квітня 1847 р. Вміщено в

ній і відомості про перебування Шевченка в Москві (де Шевченко зустрічався з О. Бодянським і знайомився за його допомогою з публікаціями про Яна Гуса), і матеріали слідства над кириломефодіївцями у III відділі в Петербурзі. Написана пізніше від інших творів, ця книжка була кроком уперед порівняно з попередніми. На схеми Шевченкових подорожей Україною «накладаються» тут і пізніші згадки про них у російських повістях Шевченка, і відомості, почерпнуті з подорожніх нарисів та спогадів, описів міст і пам'яток, архівних документів і т.п. Скажімо, вивчення послужних списків крелевецького лікаря Федора Рудзинського та його сина, гусарського ротмістра Йосипа Рудзинського дозволило по-новому «прочитати» його портрет (виконаний Шевченком, як припускає П. Жур, ще до від'їзду з Петербурга в Україну), а також задокументувати його знайомство з Яковом де Бальменом, близьким Шевченковим приятелем. П. Жур залучив не лише друковані, а й рукописні матеріали полтавського краєзнавця П. Ротача, завдяки чому вдалося уточнити дату приїзду Шевченка на початку липня 1845 р. до Полтави, де він зустрічався зі своїм товаришем по Академії мистецтв Федотом Ткаченком та іншими педагогами, які допомагали поширювати передплату на офорти серії «Живописная Украина» (цьому монументальному Шевченковому задумові П. Жур приділив особливу увагу). Тоді поет ніби заново пройшов стежками І. П. Котляревського, змалював його хату й полтавські краєвиди побіля неї. Навідавши могилу Котляревського на тодішній околиці Полтави, Шевченко вирушив до поміщика А. Ф. Лук'яновича в село Шедієве; завдяки розшуканим П. Журом спогадам його онуки О. Мельникової вдалося встановити не лише цікаві деталі перебування тут Шевченка, а й ідентифікувати зображення стародавніх кам'яних баб на одному з Шевченкових малюнків і навіть уберегти від знищення залишки однієї з них. Не зупинившись і на цьому, П. Жур залучив до своєї праці ще й опис рідних місць тамтешнього краєзнавця В. Мошури, які дозволили ідентифікувати ще два пейзажні малюнки Шевченка, зроблені в сусідньому з Шедієвим селі Бурти. Про ці села ще не було згадки у «Шевченківському словнику»; тепер обоє вони увійдуть до майбутньої «Шевченківської енциклопедії». Так скрупульозний дослідницький пошук дозволив додати нові ризочки до біографії Шевченка й до літературного краєзнавства Полтавщини, скласти повніше уявлення про Шевченкову літературну та малярську творчість.

Збагатив П. Жур і наші уявлення про коло Шевченкових знайомств по всій Україні. Це і зустрічі на Іллінському ярмарку в Ромні, де відбувалися вистави Харківського театру за участю славетного актора К. Соленика, і знайомство з полтавськи-

ми поміщиками Оболонськими (чий син згодом публікував у своєму петербурзькому журналі «Народное чтение» вірші Шевченка та його автобіографію), і перебування в Переяславі у лікаря А. Козачковського, у с. Потоках у В. Тарновського та в Седневі у братів Лизогубів чи у В'юнищі у В. Самойлова. (До речі, дотримуючись критичного підходу до джерел, П. Жур зумів спростувати незграбну вигадку про нібито новознайдений лист Самойлова до Козачковського зі згадками про Шевченка, поширену в 70-х роках ХХ ст. у кількох публікаціях І. Шерстюка: увага, дослідники та популяризатори...) Слідами Шевченка П. Жур пройшов не лише Київщину з Черкащиною, Полтавщину й Чернігівщину, а й навідався на Волинь і Поділля, де зустрічався з місцевими краєзнавцями, записав чимало спогадів і переказів, які дійшли до сучасників ще з середини ХІХ ст., уточнив деякі істотні біографічні подробиці. Крок за кроком підходив він у своїй праці до реального відчуття різноманітних Шевченкових зацікавлень напередодні весняної катастрофи 1847 р.: тут і задум нового видання «Кобзаря» зі славетною «Седнівською» передмовою, і численні клопоти, пов'язані з друком і поширенням його офортів «Живописная Украина», і розважливе портретування нових знайомих. Серед них, зокрема, були й члени сім'ї князя Кейкуатова; ґрунтовне вивчення матеріалів про них дозволило П. Журові ідентифікувати портрет другої дружини князя Катерини Федорівни (навіть у «Шевченківському словнику» портретована була визначена неточно), розкрити реальну підоснову поеми «Княжна» та повісті «Княгиня», написаних уже на засланні. Пощастило навіть розшифрувати законспіроване сучасниками ім'я того загадкового «Р-ва», який кинувся розшукувати Шевченка на Полтавщині, щоби попередити про вже розпочаті в Києві арешти кирилومهфодіївців і спробувати потайки переправити його за кордон: виявилось, що це був сусід Рєпніних П. І. Родаков, і тепер, завдяки П. Журові, згадка про цю благородну людину заслужено входить у Шевченкову біографію.

Написана, як уже згадано, раніше від інших, книжка «Третя зустріч» логічно замикає собою «українську» трилогію П. Жура. Тут йому так само вдалося здобути дуже багато нових відомостей про останнє перебування Шевченка в Україні влітку 1859 р. Це і важливі подробиці відвідання Лебедина та Лихвина на Сумщині, і пов'язана з надіями нарешті побудувати сім'ю Михайлова Гора зі старим приятелем М. Максимовичем та його молододружиною, і рідна Кирилівка, і Корсунь з Варфоломієм Шевченком, і Переяслав з А. Козачковським, і Мліїв з Хропалем та Смиренками, і Канівщина, де Шевченко намагався придбати клаптик землі під хату, а наразився на третій арешт і

вислання з України під недремним оком жандармських нишпорок... І скрізь — давні й нові знайомі, зустрічі вже уславленого поета із захопленими читачами його творів — офіційно ніби й заборонених, але все одно добре відомих у народі, — й нові, дедалі гостріші поезії. Дослідник ретельно відтворює мало не кожен крок поета, який усім своїм єством припадав до рідної землі, за якою стужився в десятирічній солдатчині, й ніяк не міг натішитися нею, і вже починав передчувати, що та зустріч — остання. І пам'ятна йому, справді прощальна, ніч у Києві серед молоді української інтелігенції з кола студентів університету та викладачів 2-ої київської гімназії, де за примхою долі зійшлися і скривджений життям учитель малювання Сошенко — першовідкривач Шевченка, і його майбутній перший біограф Чалий.

Цілком природно, що Києву — цьому другому після Петербурга (за часом перебування) місту, яке відіграло визначальну роль у Шевченковому житті, — П. Жур присвятив окрему працю. Його монографія «Шевченківський Київ», видана 1991 р., підсумувавши всі ті відомості про київські зустрічі Шевченка, які були розкидані в попередніх книжках самого П. Жура та багатьох інших дослідників, й істотно доповнивши їх новими розшуками у київських (міському та обласному) архівах, періодиці, топографічних виданнях і т. д., є ніби заключною ланкою в «кільцевій» композиції його книжок, присвячених Шевченкові.

Тут перед читачем знову з'являються цілі поклади раніше не відомих подробиць про захоплення Шевченка київськими історичними та архітектурними пам'ятками, про його інтерес до осередків освіти — від університету днів молодості до недільних шкіл наприкінці поетового життя (для яких він власне й намірявся створити цілу серію підручників, але встиг видати лише свій буквар), про службу в Археографічній комісії й зустрічі з М. Сажиним, О. Сенчилом-Стефановським, О. Афанасьєвим-Чужбинським, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Савичем та іншими кирилومهфодіївськими братчиками, а після заслання — із сім'ями Андреєвичів, Ботвиновських та багатьма іншими киянами.

Довгий час біографічна Шевченкіана П. Жура не торкалася найтяжчого періоду поетового життя — довгих років заслання. Щоб систематично охопити весь життєвий шлях Шевченка, П. Жур узявся за нову, ще масштабнішу роботу, якій присвятив багато років напруженої праці. На основі своїх попередніх розшуків та фронтального обстеження всіх інших приступних йому джерел, у тому числі й усього комплексу багатющої Шевченкіани за понад сторічний період її розвитку, він замислив створити монументальний і по можливості вичерпний літопис життя й творчості Шевченка. Окремі спроби його укладення вже роби-

ли Д. Косарик, В. Анісов і Є. Середа, М. Ткаченко, але з різних причин їм не вдалося охопити весь величезний матеріал з належною повнотою й документальною точністю. Тільки багаторічна пошуково-дослідницька робота П. Жура підготувала ґрунт для створення такої праці, де скрупульозно задокументовано кожен день Шевченкового життя, виникнення всіх його поетичних, прозових, драматичних творів, щоденника й листів, картин, малюнків і офортів, а також вихід їх друком і поява відгуків на них у пресі, в епістолярії та мемуарах сучасників — і все це на загальному тлі вирішальних подій в історії тодішньої України та Росії.

Цей синтез своїх досліджень протягом усього життя авторові ще пощастило побачити видрукованим: 1996 року зусиллями Василя Перчука у видавництві «Люберецькая газета» в Підмосков'ї побачила світ найвагоміша праця П. Жура «Труды и дни Кобзаря». Відтоді його заповітним бажанням було видати її українською мовою в Києві, для цього він заходився перекладати свій літопис (за допомогою дочки Ніни Петрівни та її чоловіка Віталія Миколайовича Колісника), ніби прагнучи в такий спосіб повернутися в Україну не тільки душею. Бо ж, хоча протягом багатьох років П. Жур жив і працював у Росії, живого й постійного зв'язку зі своєю батьківщиною він не втрачав ніколи: часто приїздив до Києва й на Черкащину, ходив Шевченковими стежками по всій Україні, працював у архівах та бібліотеках, навідувався до музеїв Шевченка у Києві, Каневі, селах Шевченковому та Моринцях, брав участь у громадському й літературному житті, заходах щодо вшанування пам'яті Шевченка. Буквально до останніх днів життя не випускав він пера з рук, завершуючи свою нову працю «Шевченківський Корсунь», яка нині з'явилася друком у московському видавництві «Деловая печать» заходом Василя Перчука.

І, поставивши в ній кінцеву крапку, тихо пішов з життя у затишному київському садочку, щоб назавжди лишитися в Україні вдячною пам'яттю й численними своїми книжками.

Микола Павлюк

*Світлій пам'яті дружини своєї
Єлизавети Михайлівни присвячує цю книгу*

Автор

Історія мого життя становить частину
історії моєї батьківщини

Т. Шевченко

I. ЗЕМЛЯ І КОРЕНІ РОДУ

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами.

М. Рильський

Моринці й Кирилівка — старовинні села древньої Звенигородської землі на Київщині, яка дала світові Великого Кобзаря України. Історія її сягає в глибину віків, у часи Київської Русі, що боронилася від набігів хозар, печенігів, половців, від навали татаро-монголів, у тяжке лихоліття боротьби проти литовських і польських феодалів. У суворих битвах за волю й незалежність складався й гартувався мужній і волелюбний характер народу, так яскраво потім відтворений його геніальним поетом і художником Тарасом Шевченком.

XI століття. Звенигородщиною проходить лінія оборони Київської Русі від нападів кочових племен з півдня. Біля Лисянки, за дванадцять кілометрів від Моринців, збереглися два оборонних вали довжиною в десять кілометрів (*Крип'якевич І. П. З минулого Шевченкової Батьківщини // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету.— Львів.— 1940.— С. 141. Далі: Крип'якевич*).

XIV століття. В літописах Звенигород називають серед визначних міст на українських землях (*Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.— К., 1972.— С. 16. Далі: Черкаська область*).

1394 рік. У селищах навколо Звенигорода спалахнуло селянське повстання. На його придушення литовський уряд,

що володів тоді Київщиною, кинув військо, очолюване київським князем Скиргайлом Ольгердовичем (*Там само*).

1395 рік. Скиргайло приєднав до Київського князівства Звенигородщину, яка перебувала на той час під владою ординців (*Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. Історія Української ССР. Хронологический справочник.— К., 1990.— С. 26. Далі: Хронологический справочник*).

1485 рік. Після того, як хан Менглі Гірей розорив Київ, татарські набіги спустошили також Звенигород і всі поселення, що були під його захистом (*Крип'якевич.— С. 142*).

Перша половина XVI століття. За допомогою козацтва на «диких полях» відроджуються після татарських набігів поселення Звенигородщини. Тут, на «диких полях», на «пустелях» за Білою Церквою з'являються Лисянка, Майданівський Ліс, оживає і Звенигород під назвою Звенигородки (*Там само*).

1590 рік. Польський сейм віддав на розподіл шляхті українські землі за Білою Церквою, серед них і на Звенигородщині (*Хронологический справочник.— С. 35*).

Друга половина XVI — початок XVII століть. За народними переказами, на підгірку (де нині знаходиться стара, але й досі діюча невеличка лікарня), поставив свій двір кошовий отаман Керело, а поряд почали селитися козаки, створюючи зимівник, який незабаром перетворився на село Керелівку (Кирилівку) (*Черкаська область.— С. 238; Красицький Дмитро, Красицька Людмила. Гілки Шевченкового роду // Літературна Україна.— 1987.— № 38. Далі: Гілки Шевченкового роду*).

1618 рік. В історичних джерелах вперше згадується Кирилівка (*Черкаська область.— С. 238*).

Кінець 30-х років XVII ст. Молодий завзятий кирилівчанин Іван, залишивши батьківську хату, пішов разом з іншими парубками на Січ, де записався до Чигиринського куреня, в якому було багато його земляків з Кирилівки, Вільшаної, Зеленої Діброви, Козацького та інших сіл Звенигородщини (*Гілки Шевченкового роду*).

1647 рік. За даними Духовної консисторії, в селі Кирилівці налічувалося сто тридцять дворів-хат і жило в ньому дев'ятсот душ людей (*Там само*).

21 січня 1648 року. Повсталі нереєстрові козаки і селяни під проводом Богдана Хмельницького звільнили Запорозьку Січ від польського гарнізону, поклавши цим початок визволь-

ній війні українського народу проти Речі Посполитої (*Українська радянська енциклопедія.— Т. 2.— К., 1960.— С. 360. Далі: УРЕ*).

15 травня 1648 року. Через Вільшану, Кирилівку, Моринці пройшов шеститисячний загін Максима Кривоноса для участі в Корсунській битві з польським військом (*Черкаська область.— С. 228; УРЕ.— Т. 7.— С. 264*).

16 травня 1648 року. В битві під Корсунем козацько-селянські війська на чолі з Богданом Хмельницьким розгромили армію польних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського (*Хронологический справочник.— С. 46*).

Кінець 1648 року. Коли війська Богдана Хмельницького відійшли з-під Львова і Замостя, галицькі повстанці опинилися в скрутному становищі. Почався відтік населення Карпат і Прикарпаття — бойків, гуцулів, лемків — на схід. Так в Україні з'явилися прізвища Бойко, Гуцул, Галич, Коломієць... (*Пушик Степан. Славний предок Кобзаря // В сім'ї вольній, новій.— 1989.— Вип. 5.— С. 232. Далі: Пушик*).

1650 рік. На карті України, виданій у Руані французьким інженером Г.-Л. де Бопланом, між Вільшаною і Лисянкою позначена місцевість «Керелув ляс» — згодом — Керелівка (Кирилівка) (*Черкаська область.— С. 238; УРЕ.— Т. 2.— С. 39*).

Не раніше 1654 року. Після Переяславської ради козак Іван повернувся із Запорозжя в рідну Кирилівку, одружився, але незабаром залишився удівцем і жив з малолітньою донькою Єфросинією. Шив людям чоботи і тому його прозвали Іван Швець (*Красицький Дмитро. Родовід.— Слово і час.— 1991.— № 5.— С. 86. Далі: Родовід*).

1658 рік. Моринці належали братові гетьмана Івана Виговського Костянтину (*Черкаська область.— С. 228—229*).

До початку XVIII століття. Кирилівка належала князеві Любомирському, який був дуже жорстоким. Не одне покоління буде пам'ятати і розповідати своїм нащадкам про князівську «ласку» до своїх холопів-хлібодавців: виклоті бунтівникам розпеченим залізом очі, вирізані з тіл непокірних паси... (*Гілки Шевченкового роду*).

Початок XVIII століття. Більшість земель Смілянського повіту, в складі якого були Кирилівка і Моринці, належала польським магнатам Яблоновським (*Черкаська область.— С. 239*).

XVIII століття. В Кирилівку прийшов із Запорозької Січі прадід Тараса Шевченка безрідний козак Андрій і пристав

приймаком до Єфросинії Іванівни Шевчихи, взявши за місцевим звичаєм її прізвище — Шевченко (*Родовід.*— С. 86).

1730 рік. Моринці належать княгині Яблоновській, «хоронжні коронній», і нараховують 50 дворів (*Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.*— К., 1864.— С. 389).

1741 рік. У Кирилівці нараховується 130 дворів і понад 900 мешканців (*Там само.*— С. 401—402).

1742 рік. У Кирилівці народився дід Тараса Шевченка по батькові — Іван Андрійович Шевченко (*Институт літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.*— Ф. 77.— № 129.— Арк. 149. Далі: ІЛШ; Центральний державний історичний архів України у Києві.— Ф. 127.— № 2530.— Арк. 1229. Далі: ЦДІА України).

Ця дата цілком виразно впливає із запису в метричній книзі, в якій під 1849 р. зазначено: «б. Села Кириловки полковника Павла Васильевича Энгельгардта крестьянин Иван Андреев Шевченко скончался 28 генваря от натуральной болезни. Лета умершего: 106» (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 2530.— Арк. 1229—1230).

1742 рік народження підтверджується також неодноразовими записами у сповідних записах Кирилівської церкви за 1841, 1843—1847 роки, що зберігаються в ЦДІА України (матеріали ф. 127, оп. 1015), а також свідченнями самого Тараса Шевченка.

1751 рік. На Прикарпатті, в родині опришка — галицького гайдамаки Івана Бойка народився дід Тараса Шевченка по матері Яким Іванович Бойко (*Пушик.*— С. 231, 253).

Середина 50-х років XVIII століття. Іван Бойко привіз до Моринців малолітнього сина Якима і залишив його під опіку свого моринського приятеля Михайла Цапенка. Так Яким Іванович Бойко став мешканцем села Моринців (*Там само*).

Весна 1768 року. Почалось народно-визвольне антифеодальне повстання українського народу — Коліївщина. Активні дії коліїв-гайдамаків розгорнулись і на Звенигородщині: «мои покойные земляки,— відзначив Шевченко,— ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Однако, в чем они разнились от европейцев,— у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного ка-

кого-нибудь пройдохи, вроді Катерини Медичи, що допускали нередко у себя западные либералы» (*Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах.— Київ, 1963—1964.— Т. 4.— С. 273. Далі: ПЗТ: У 6-ти т.*).

По Чорному шляху через Боровикове, Тарасівку, Звенигородку проходили гайдамацькі загони Максима Залізняка, Семена Неживого. До останнього, що йшов на Лисянку, приєдналися селяни з Кирилівки і сусідньої Тарасівки. Певно, серед них був і дід Тараса Іван Андрійович Шевченко (*Черкаська область.— С. 239*).

1779 рік. Прадід Тараса Андрій Шевченко за інвентарем села Кирилівки сплачує чинш 32 злотих (*F. G. Ravita-Gavroński. Studya i szkice historyczne.— Serya II.— Lwów, 1900.— S. 216—219*).

1781 рік. У Кирилівці в Івана Андрійовича Шевченка та його дружини Горпини Сергіївни народився син Григорій — майбутній батько Тараса Шевченка (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 121.— Арк. 66*).

1782 рік. У Кирилівці збудовано хату дяка, в якій містилася школа, де згодом учився Тарас Шевченко (*Черкаська область.— С. 240*).

1783 рік. У Моринцях, в сім'ї Якіма Івановича Бойка та його дружини Параски народилася дочка Катерина — майбутня мати Тараса Шевченка (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 121.— Арк. 66*).

1787 рік. Уся Смілянська волость, до якої тоді входили Кирилівка і Моринці, була куплена у магната Ксаверія Любомирського Григорієм Потьомкіним (*Дмитренко Олексій, Шудря Микола. Верховіть черещатого дуба // В сім'ї вольній, новій.— К., 1984.— С. 182*).

1791 рік. Після смерті князя Потьомкіна один з його спадкоємців В. В. Енгельгардт через деякий час виявився власником Кирилівки і Моринців та інших сіл Звенигородщини (*Російський державний історичний архів.— Ф. 1347.— Оп. 84.— Ч. 6.— № 1766.— Арк. 3—4. Далі: РДІА*).

27 березня 1793 року. Маніфест Катерини II про включення Правобережної України до складу Російської держави. Другий поділ Польщі (*Хронологический справочник.— С. 75*).

Між 1793 і 1795 роками. Помер прадід Тараса — Андрій Шевченко (*В сім'ї вольній, новій.— К., 1984.— С. 180*).

1793 рік. Дід Тараса Іван Андрійович Шевченко записаний у Кирилівці як піший (*Там само.— С. 182*).

1795 рік. Дід Тараса Іван Андрійович Шевченко значиться тягловим. У ревізькому описі вказано: «Хозяин Иван Шевченко — до 60 лет; сын Григорий — менее 15; Емельян — до 60; слуга Процко — до 60; жена Агриппина — до 60; дочь Елена — до 60; служанка Зиновия — до 60» (*Матійко Г. П. На полясах Шевченкової біографії.*— К., 1973.— С. 32). В ревізькому реєстрі села Моринців записано: «Хозяин Яким Бойко — до 60 лет; сын Павел — менее 15; жена Парасковья — до 60; дочери Дарья и Екатерина — менее 15» (*Там само*).

1796 рік. В інвентарі села Моринців записано, що сім'я Якіма і Параски Бойків складається із шести душ, має ниву, леваду, віз, пару волів, пасіку на 34 колоди. Глава сім'ї сплачує 5 карбованців сріблом чиншу (*В сім'ї вольній, новій.*— К., 1984.— С. 128).

Кінець XVIII століття. В Моринцях налічувалося 1347 мешканців, 169 дворів, з них 76 — без будь-якого тягла. Власникові — В. В. Енгельгардту селяни сплачували 664 карбованці чиншу. Крім хліборобства, мешканці займаються чумакуванням (*Державний архів Черкаської області.*— Ф. 399.— Оп. 1.— № 1.— Арк. 6).

До початку XIX століття. Село називалося Керелівкою, а з початку XIX ст. і до 1929 р.— Кирилівкою (*Черкаська область.*— С. 238).

Початок XIX століття. У маєтку В. В. Енгельгардта працювало 68 дворових слуг. Одним з них згодом стане козачок Тарас Шевченко (*Там само*).

1800 рік. У сповідальному записові Кирилівської церкви значиться: «116. Иоанн Шевченко 40 лет; [117.] Агриппина, жена его, 39; Дети их: 118. Григорий 15; 119. Емилиан 11; 120. Савва 6; 121. Павел 2; 122. Елена 8; 123. Евдокия 4» (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 130.— Арк. 5–6).

31 березня 1801 року. Померла перша дружина Івана Андрійовича Шевченка Горпина. Того ж року він одружився з 40-літньою Марфою Василівною (*Родовід.*— С. 87).

1802 рік. Григорій Іванович Шевченко одружився з Катериною Якимівною Бойко з села Моринців. Перші вісім років після весілля вони мешкали у селі Кирилівці (*Родовід.*— С. 88).

20 листопада 1804 року. Народилася старша сестра Тараса Катерина (*Родовід.*— С. 89).

2 червня 1807 року. В Богуславі народився Іван Максимович Сошенко, в майбутньому один з найближчих друзів

Тараса (ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1278.— Арк. 27-зв.).

Літо 1810 року. Григорій Іванович Шевченко з дружиною Катериною Якимівною і шестирічною донькою Катрею переїхав з Кирилівки до Моринців, де оселився в порожній хаті Колесника (прозваного Копієм), який на той час був на засланні (*Родовід.*— С. 88).

1812 рік. Вітчизняна війна проти французьких загарбників. Їхні полчища докотились до Москви. «Вспыхнула святая белокаменная,— писав Шевченко в повісті «Близнецы»,— и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилася она, моя родная маты: зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 19).

1813—1835 роки. Поширилися бунтарські виступи кріпаків на Правобережній Україні. Особливо успішними були бойові дії загонів Устима Кармелюка проти поміщицького гніту на Поділлі. Славним лицарем назве цього народного героя Тарас Шевченко (*Устим Кармелюк. Збірник документів.*— К., 1948.— С. 290—294; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 244).

II. У ТІЙ ХАТИНІ, КРАЙ СЕЛА...

Мене там мати повила
 І, повиваючи, співала,
 Свою нудьгу переливала
 В свою дитину...

Т. Шевченко

1814 рік

25 лютого. У стародавньому степовому селі Моринці на Київщині, в убогій сім'ї селянина-кріпака народився великий поет України, класик світової літератури Тарас Григорович Шевченко.

У метричній книзі записано: «25 (февреля). У жителя села Моринец Григория Шевченка и жены его Екатерины родился сын Тарас» (*Національний музей Тараса Шевченка.— А-60.— С. 24. Далі: НМТШ*).

Перед хатою, в якій народився Тарас, стояв високий, товстий ясен, а перед вікном на вулиці росла калина. Хата була вже старенька, мала всього лише три підсліпуватих віконця: два на подвір'я і одне на вулицю. Розібрана у 1903 році (*Народ і Шевченко.— К., 1963.— С. 83*).

1815 рік

6 квітня. В Моринцях померла дворічна сестра Тараса Євфимія (*Косарик Дмитро. Життя і діяльність Т. Шевченка.— К., 1955.— С. 11*).

В кінці року. Сім'я Григорія Івановича Шевченка переїхала з Моринців до Кирилівки, де жила спочатку у Тарасового діда Івана Андрійовича Шевченка, а незабаром перебралася в хату, куплену за 200 карбованців у односельчанина Пилипа Тетерюка, поблизу дідового двору (*Гілки Шевченкового роду*).

1816 рік

6 березня. За ревізьким реєстром у складі патріарха родини Івана Андрійовича Шевченка налічується 16 душ, серед

них — «переведенные с села Моринец 1815 года: Ивана Андреева от первой жены сын Григорий, Григория Иванова сыны Никита, Тарас, Григория Иванова жена Екатерина, его же дочь Екатерина» (*Державний архів Київської області.*— Ф. 280.— Оп. 2.— № 314.— Арк. 10. Далі: ДАКО).

12 травня. Народилася сестра Тараса — Ярина (Ірина) (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1407.— Арк. 25).

У цьому році. У земельного магната В. В. Енгельгардта нараховується понад 17 тисяч кріпацьких душ, в тому числі 17 кріпацьких душ роду Шевченків і серед них — дволітній Тарас (*Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.*— С. 32).

1817 рік

4 листопада. В сім'ї кріпака села Кирилівки Степана Коваленка народилася дочка Оксана — перша дитяча любов Тараса (*Жур Петро. Літо перше.*— К., 1979.— С. 74–77. Далі: *Літо перше*).

1818 рік

Цього року. У Моринцях спалахнув селянський бунт проти поміщицького самоправства. Панський економ Данило Дмитренко викликав військову команду. В сутичці з нею було вбито 3 солдати і 18 селян. Ватажка бунтівників схопили і заслали до Сибіру (*Черкаська область.*— С. 229; *Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.*— С. 43).

1819 рік

26 січня. Народилася сестра Тараса — Марія (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1454.— Арк. 87).

1819—1820 роки. П'яти-шестилітній Тарас, вийшовши на околицю рідного села, намагався довідатися, «що ж там за горою, де кінець світу, де там ті «залізні стовпи, що підтримують небо!» Він ледве не заблукав і був привезений у Кирилівку зустрінутими за околицею чумаками, про що згадує в ліричному зачині повісті «Княгиня» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 3.— С. 112–113; *Лазаревский А. Материалы для биографии Т. Г. Шевченко // Основа.*— 1862.— Март.— С. 5).

1820 рік

9 травня. Померла друга дружина діда Івана Марфа Василівна (*Родовід.*— С. 87).

13 листопада. Овдовілий дід Іван знову одружився з удовою Марією Омелянівною Грушівською (*Там само*).

1821 рік

8 березня. Народився брат Тараса — Йосип (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1485.— Арк. 94).

1822 рік

Весна. За сповідальним записом у родині Григорія Івановича Шевченка значилися: «Жена Екатерина. Дети: Никита 10 лет; Тарасий 7; Иосиф 1; Екатерина 15; Ирина 6; Мария 3». (Сестра Тараса Шевченка Катерина народилася 1804 року, отже, їй мало бути 17 років, а Тарасові — 8 років.— П. Ж.), (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 320.— Арк. 308).

Сімнадцятирічна Катерина була дбайливою нянькою Тараса. Марія в трилітньому віці осліпла. За тим же записом значиться родина односельців Коваленків:

«Стефан Коваленко 52 (лет); жена его Матрона 50 лет; дети: Прохор 11; Василий 8; Ксения 6; Мария 2» (*Там само.*— Арк. 326).

Так ми дізнаємося про родину, в якій росла Оксана Коваленко, дитяча любов Тараса, чиє ім'я він не раз згадував у своїх творах.

Осінь. Тарас почав учитися грамоти. Його перший учитель, як свідчить сповідальний запис, — «указной дьячок Павел Фомов сын Рубан, 20-ти лет». По-вуличному його звали Совгирем (*Там само.*— Арк. 305; *Красицький Д. Ф. До біографії Шевченка раннього періоду // Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції.*— К., 1958.— С. 43).

1822—1828 роки. Тарас на цей час захоплювався малюванням. Його шкільний товариш свідчив, що бачив малюнки Тараса у його шкільного товариша Гончаренка, наліплені на стінах у хаті. Тут були і солдати, і коні, намальовані на аркушах грубого паперу (*Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах.*— К., 1961—1964.— Т. 7.— Кн. 2.— С. 52. Далі: ПЗТ: У 10-ти т.).

1823 рік

28 лютого. У метричній книзі записано: «Антоний Григорьев сын Красицкий, житель села Зеленой (Дубровы), крестьянин, имеющий от роду 28-й год, холост, с девицею села Кириловки жителя крестьянина Григория Грушивского (по-вуличному.— П. Ж.), дочерью Екатериною, имеющею от роду 15-ть лет (точніше — 18.— П. Ж.) по учинению обысков и по приведению родственников к присяге первым браком венчаны Кириловской богословской церкви иереем Кошицем» (ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1511.— Арк. 93).

20 серпня. На сороковому році життя померла мати Тараса Катерина Якимівна, залишивши Григорія Шевченка удівцем, з п'ятьма дітьми (Там само.— Арк. 95).

Після 20 серпня. Після смерті матері Тараса віддано у навчання до міщанина Василя Івановича Губського (Лазаревский А. Материалы для биографии Т. Г. Шевченко // Основа.— 1862.— Март.— С. 6).

7 жовтня. В метричній книзі записані вінчаними «Григорий Иванов по первой жене вдов, имеющий от роду лет 45 (точніше — 42.— П. Ж.), житель села Кириловки со вдовою умершего крестьянина Калинника Терещенка женою Ксениею, имеющею от роду лет 35-ть». Поручителями при цьому були «Яким Бойко, Савва Терещенко, жители села Моринец». Вдова привела з собою в сім'ю Григорія Івановича Шевченка трьох своїх дітей (ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1511.— Арк. 57).

24 грудня. Увечері напередодні Різдва Тарас із сестрою Яриною і братом Микитою прийшли до діда Івана. Це залишилось у серці Тараса назавжди. «Я помню трогательно один Святой вечер в моей жизни,— говориться в його повісті «Близнецы».— Мы осенью схоронили свою мать. А в Святой вечер понесли мы вечерю к дедушке и, сказавши: «Святой вечир! Прыслалы до вас, диду, батько и...» — все трое зарыдали. Нам нельзя было сказать «и маты» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 36).

1824 рік

22 червня. Народилася сестра Тараса по-батькові — Марія (ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1526).

Цього ж року. До Кирилівки прибув випускник Київської духовної академії стихарний дячок Петро Федорович Бо-

горський, майбутній учитель Тараса (*Лебединцев П. Г. Тарас Григорьевич Шевченко. Некоторые дополнения и поправки к его биографии // Киевская старина.— 1882.— Кн. 9.— С. 562*).

Після другого одруження Григорія Івановича Шевченка не стало миру в його родині. Зведені діти між собою сварилися. Мачуха особливо не злюбила Тараса. Один із зведених братів, мачушин син Степанко украв у постояльця-солдата три злотих. Мачуха звинуватила в крадіжці Тараса, і він був нещадно покараний різками та іншими знущаннями (*Лазаревський О. М. Матеріали для біографії Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка.— К., 1982.— С. 22. Далі: Спогади*).

«Десятирічний Шевченко любив слухати розповіді старих про минуле своєї батьківщини»,— згадував його кирилівський односелець Г. В. Бондаренко (*Там само.— С. 26*).

«Розповіді батька й діда, безсумнівно, дуже вплинули на розвиток творчого обдарування нашого поета й не могли не відбитися згодом на його творах,— відмічає О. М. Лазаревський.— Крім розповідей діда, у «Гайдамаках» відбилися враження й від подорожі маленького Шевченка до Мотронинського монастиря. Про цю подорож покійний поет розповідав Івану Максимовичу Сошенку. В Мотронинський монастир Шевченко ходив із сестрами на прощу. Монастир цей примітний тим, що на *цвинтарі* його поховано багатьох *коліїв*, про що говорять кам'яні плити на деяких могилах. Маленький Шевченко, тоді вже грамотний, читав могильні написи, задовольняючи тим цікавість як свою особисту, так і інших богомольців; серед останніх чимало було таких, які добре пам'ятали покійників Мотронинського монастиря, і вони тут же доповнювали лаконічні написи своїми спогадами про *коліїв*» (*Там само.— С. 24—25*).

Батько Тараса чумакував і нерідко брав із собою в дорогу Тараса. В ліричному відступі в повісті «Варнак» поет згадував про свою подорож з батьком через Гуляй-Поле, повз Новомиргород, Грузівку до Єлизаветграда (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 135*).

1825 рік

21 березня. «Не витерпів лихої долі...» батько Тараса Григорій Іванович Шевченко. Вмираючи, він «висловив, між іншим, знаменне пророцтво щодо майбутньої долі сина: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або

велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе»; (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1013.— № 164.— Арк. 736; Спогади.— С. 22—23*).

31 березня. Померла, не проживши й року, сестра Тараса (від другого шлюбу батька) Марія (*Косарик Дмитро. Життя і діяльність Т. Г. Шевченка.— С. 14*).

14 грудня. Повстання декабристів у Петербурзі (*Хронологический справочник.— С. 83*).

29 грудня. За задумом декабристів почалося повстання Чернігівського полку на Київщині, очолене С. І. Муравйовим-Апостолом (*Нечкина М. В. Движение декабристов.— М., 1955.— Т. 2.— С. 357— 358*).

1826 рік

3 січня. Придушено повстання Чернігівського полку (*Там само.— С. 376—377*).

Весна. Серед селян Уманщини розповсюджувалися чутки про появу сина ватажка гайдамаків І. Гонти, який ніби збирається почати розправу з панами (*Черкаська область.— С. 550*).

13 липня. Страта керівників повстання декабристів К. Ф. Рилєєва, П. І. Пестеля, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна, П. Г. Каховського. «Первыми русскими благовестителями свободы» згодом назвав декабристів Шевченко (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 160*).

Цього року. Тарас покидає школу з її вчителем, жорстоким катом дячком Богорським. Про це він напише в «Автобіографії»: «По многотяжком двухлетнем испытании прошел он (Шевченко.— П. Ж.) Граматку, Часословец и наконец Псалтырь. Дьячок, убедившись в досужестве своего школяра-попыхача, посылал его вместо себя читать Псалтырь по усопших крепостных душах, за что и платил ему десятую копейку jako поощрение. Но несмотря на столь лестное к себе внимание сурового спартанца-учителя, в один из многих дней и ночей, когда спартанец-учитель с своим другом Ионою *Лымарем* были мертвецки пьяны, школяр-попыхач, без зазрения совести обнажив задняя своего наставника и благодетеля, всыпал ему великую дозу березовой каши. Помстившись до отвалу и похитивши какую-то книжечку с *кунштниками*, в ту же ночь бежал в местечко Лысянку, где и

нашел себе учителя живописи отца диякона, тоже спартанца» (*Там само.*— С. 249).

У маляра в Лисянці кирилівський утікач протримався всього якихось чотири дні, бо замість навчання живопису його новий учитель звелів бродязі-школяреві тягати з річки Тікича відрами воду і розтирати на залізному листі фарбу-мідянку.

На цей раз він утік у село Тарасівку, до дячка-маляра, який славився в околиці зображенням великомученика Микити та Івана-воїна. «К сему-то Апеллесу,— згадував Шевченко в «Автобіографії»,— обратился школяр-бродяга с твердым намерением перенести все испытания, только бы хоть малость научиться его великому искусству. Но увы! Апеллес, посмотрев внимательно на левую ладонь бродяги, отказал ему наотрез, не находя в нем таланта не только к малярству или к шевству, ниже к бондарству» (*Там само.*— С. 249—250).

Тарас повернувся в Кирилівку, щоб «наїнятися в погоничи или пасти громадскую ватагу и, ходя за стадом овец и свиней, читать краденую книжечку с кунштниками» (*Там само*).

1827 рік

1 червня. В селі Кирилівці у священника Григорія Кошиця і дружини його Ксенії народилася дочка Феодосія. Її в 1845 році буде сватати (невдало) Шевченко (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 578.— Арк. 766).

Цього ж року. Повернувшись до Кирилівки після своїх невдалих пошуків учителів-малярів у Лисянці, Тарасівці, Стеблеві, Тарас деякий час пасе громадську череду. Свідчення про це в рядках його ліричного вірша:

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом...

Потім наймитував у кирилівського попа Григорія Кошиця — мив посуд, топив печі, був погоничем, відвозив попового сина — учня духовного училища,— до Богуслава, потім до Києва, возив сливи, яблука і груші з попового саду продавати в містечка Бурти та Шполу (*Спогади.*— С. 37—38; 40—41).

1828 рік

Весна. За сповідальним записом Кирилівської церкви значиться родина вдови Григорія Івановича Шевченка: «120.

Ксения Грушевская 42 лет. Дети ея: 101 Никита 16 лет; 102 Тарасий 14; 103 Стефан 12; 104 Ирина 9 (точніше — 11.— П. Ж.);; 105 Евдокия 9; 106 Мария 8; 107 Ксения 8» (ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 391. Роспись исповедная.— № 97).

За тим же записом значиться родина батька Оксани Коваленко, з якою в той час сердечно дружив Тарас:

«834 Стефан Лысый Коваль 61 года; 886 Жена его Матрона 47 лет; 835 Дети их — Прохор 16 (лет); 836 Василий 13 (лет); 837 Павел 4 (лет); 887 Ксения 11 лет; 888 Мария 8» (Там само).

12 травня. Помер старий власник Кирилівки і Моринців В. В. Енгельгардт. Незабаром Кирилівка, Моринці і декілька інших навколишніх сіл перейшли у володіння його позашлюбного сина — штаб-ротмістра Павла Васильовича Енгельгардта, ад'ютаанта віленського генерал-губернатора (РДІА.— Ф. 1347.— Оп. 85.— Ч. III (1844).— № 1234.— Арк. 1).

Весна. Як повідомив О. М. Лазаревський, Тарас залишив Кошиця і знову шукав учителя малювання. Цього разу він з'явився до дячка-маляра в село Хлипнівку, у нього і «оселився, і прожив тут тижнів зо два, поки до нього придивлялися. Хлипнівський маляр побачив його здібності до свого ремесла, однак, побоюючись відповідальності за те, що тримає поміщицького хлопчика без посвідки, порадив Шевченку виклопотати спочатку потрібне свідоцтво на проживання, а тоді вже оселитися в нього для навчання. Тарас пішов у м. Вільшану, де мешкав Енгельгардтів управитель Дмитренко, і почав просити посвідку на проживання у хлипнівського маляра. Дмитренко, розговорившись із хлопчиком і помітивши його меткість, замість того, щоб видати посвідку, узяв Тараса собі в прислуги (Спогади.— С. 25).

Весна 1828 року — початок 1829 року. Тараса призначено кухарчуком на панській кухні. Тоді ж він деякий час навчався малюванню у місцевого художника-самоука С. С. Превлоцького. Тому не випадково Тарас серед інших дворових був записаний додатним «на кімнатного живописця» (Там само.— С. 51).

29 жовтня. За актом розділу після смерті батька П. В. Енгельгардту дісталися села Моринці, Кирилівка, Пединівка, Журавка, Сегединці, Верещаки, Будище і Майданівка «с крестьянами 3 880 душами мужского пола, со всеми землями, угодьями и заведениями, к тому имению принадлежа-

щими». В їх числі була і «кріпацька душа» Тараса (*Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.— С. 36*).

XX **Травень—грудень.** Другу половину 1828 р. П. В. Енгельгардт живе у Вільшаній, клопочеться в Києві про розділ маєтку між ним та його братами, піклується про височайший дозвіл на перевезення тіла батька в Смоленську губернію для перепоховання в селі Чижево Духовщинського повіту, де він народився (*Шудря Микола. З валкою за дідичем // В сім'ї вольній, новій.— Вип. 3.— К., 1986.— С. 302—303*).

III. КОЗАЧОК

В краю некогда козацком сделать козака ручным с самого детства — это то же самое, что в Лапландии покорить произволу человека быстрого оленя.

Т. Шевченко

1829 рік

Початок року. Тараса призначено до поміщика П. В. Енгельгардта кімнатним козачком. «Одетый в тиковую куртку и шаровары, будущий поэт принялся за исполнение своих обязанностей. Он должен был сопровождать барина в разных поездках и прислуживать ему в это время, дома же находится всегда в передней и по первому зову барина подавать ему тут же в углу стоявшую трубку, или стакан воды, или что-нибудь в этом роде... Шевченко проводил время в передней, но вместо того, чтобы дремать и прислушиваться, не раздастся ли хлопанье в ладони, означавшее приказание явиться, он напевал себе под нос гайдамацкие песенки и занимался срисовыванием барских картин, висевших по стенам» (*Лазаревский А. М. Материалы для биографии Т. Г. Шевченко // Основа.— 1862.— № 3.— С. 10; Маслов В. П. Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк.— М., 1874.— С. 16—18*).

Перша половина січня. Брати Енгельгардти подають прохання Київському митрополиту призначити Солуху, священника села Журавки, супроводити в село Чижево на Смоленщині прах В. В. Енгельгардта (*Шудря Микола. З валкою за дідичем // В сім ї вольній, новій.— Вип. 3.— К., 1986.— С. 304*).

25 січня. Священик Солуха отримав паспорт «для сопровождения тела покойного... действительного тайного советника Василя Васильевича Енгельгардта из Киевской в Смоленскую губернию в село Чижево» (*Там само*).

Не пізніше 4 березня. Козачок Тарас прибув з П. В. Енгельгардтом до Києва. Сюди поміщик з'явився, щоб отримати «вводный лист» про належні йому маєтки за батьківським заповітом (*Там само*).

Відразу ж після 4 березня. Козачок Тарас виїхав з Києва разом з іншими дворовими, які супроводили прах В. В. Енгельгардта на Смоленщину (*Там само*).

13 березня. Енгельгардти поховали батька в селі Чижево в збудованій ним церкві. Безсумнівно, на похоронах була присутня дворова челядь, серед неї і Тарас (*Там само; Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.— С. 34*).

Друга половина березня. Козачок Тарас прибув до Вільна слідом за своїм поміщиком П. В. Енгельгардтом, ад'ютантом віленського генерал-губернатора. Відомо, що поміщик разом із сім'єю з 9 вересня 1829 р. до 19 березня 1830 р. жив у Вільні на Замковій (нині вулиця Пілес, буд. 10), а потім, до початку лютого 1831 р. у буд. 23 по нинішній вул. Дідзьої. Тут мешкав і Тарас (*Непокупний А. Балтійські зорі Тараса // У Вільні, городі преславнім.— К., 1989.— С. 166*).

6 грудня. Тарас про себе в «Автобіографії»:

«Странствуя с сбозом за своим дидычем в Киев, Вильно и в Петербург, на постоянных дворах крал он изображения разных исторических героев, как-то Соловья-разбойника, Кульнева, Кутузова, козака Платова и прочих, с намерением скопировать их на досуге точь-в-точь.

Случай и досуг представился в Вильне. Это было в 1829 году декабря 6. Пан и пани уехали в ресурсы на бал, в доме все успокоилось, уснуло. Тогда он развернул краденые сокровища и, выбрав из них козака Платова, принялся благоговейно-тщательно копировать. Уже дошел до маленьких козачков, гарцюющих около дюжих копыт коня козака Платова, как растворилась дверь, пан и пани возвратились с балу. Пан с остервенением выдрал его за уши, надавал пощечин за то, дескать, что он мог не только дом, город сжечь» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 250*).

7 грудня. «На другой день пан велел кучеру Сидорке выпороть его хорошенько, что и было исполнено сугубо» (*Там само*).

1829—1830 роки. Як припускають дослідники, Шевченко відвідував уроки малювання професора живопису Віленського університету Яна Рустема, які той давав усім бажаючим в аудиторії та в своїй майстерні, що містилися в приміщенні університету, навпроти будинку, де жив Шевченко. Можливо також, що Тарас учився і в майстерні художника і професора Яна-Батиста Лампі, який працював у Вільні від зими 1829 до весни 1830 р. (*Абрамавічюс В. Є. Шевченко у Вільнюсі*

// Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції.— К., 1962.— С. 224—228; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 110).

Припускається, що Тарас намалював портрет свого батька Григорія Івановича Шевченка. Під малюнком тушшю — підпис: «Се мій батько» (ПЗТ: 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 336).

М. К. Чалий пише про Тараса віленських часів: «У цей час він познайомився з однією гарненькою кравчиною. І вперше усвідомив і глибоко відчув свою людську гідність. Любов до цієї польки, яка належала до іншого середовища, з незалежним складом думок, мала великий вплив на його забиту, загнану, але дуже вразливу натуру. Ця перша прихильність, за визнанням самого поета, облагородила його душу, піднісши його у власних очах. «Я в первый раз пришел тогда к мысли,— розповідав він Сошенку,— отчего и нам, несчастным крепачкам, не быть такими же людьми, как и прочие свободные сословия?» (Спогади.— С. 51).

На все життя запам'яталася Тарасові ця любов. 5 вересня 1857 р. він так записав у своєму щоденнику: «Во сне видел церковь Святыя Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую» (ПЗТ: 6-ти т.— Т. 5.— С. 118).

1830 рік

Цього року. У Вільні Тарас виконав чудовий малюнок (папір, олівець) — «Жіноча голівка», копію з невідомого оригіналу, подарований пізніше петербурзькому знайомому — Олександрові Івановичу Уварову (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 1).

17 листопада. Почалось польське визвольне повстання (Хронологический справочник.— С. 85).

1831 рік

9 лютого. Переляканий польським повстанням, яке перекинулось і до Вільна, П. В. Енгельгардт поспішив перебраться звідти до Петербурга. Пізніше слідом за ним разом з панською челяддю прибув до столиці і його козачок Тарас Шевченко. Восени Енгельгардт найняв квартиру на вулиці Моховій у будинку Мартинової (теперішній № 32) (Лукоянов Алексей. Где жили Энгельгардты и Шевченко? // Радуга.— 1993.— № 3.— С. 123).

23 березня. В Кирилівці помер від холери батько Оксани Коваленко Степан Коваль. У цей час села Київщини спустошувала страшна епідемія холери (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1653.— Зошит № 98*).

Незабаром після 5 травня. Дворові П. В. Енгельгардта були відправлені з Вільна у Нарву для подальшого слідування до Петербурга (*Непокупний Анатолій. Подорожня 17-річного Тараса // Літературна Україна.— 1990.— 22 березня*).

16 червня. Можливо, цього дня Шевченко прибув до Петербурга з дворовими людьми Енгельгардта.

Вересень. Поразка польського визвольного повстання (*Хронологический справочник.— С. 85*).

Листопад. У Москві відбулася прем'єра комедії О. С. Грибоєдова «Горе от ума». Шевченко неодноразово цитуватиме з неї окремі місця у своїх творах (*Орлов В. Л. Грибоедов.— М., 1954.— С. 93*).

1 грудня. До Петербурга з Києва виїхав І. М. Сошенко з наміром учитися в Академії мистецтв (*Жур Петро. Шевченківський Київ.— К., 1991.— С. 89. Далі: Шевченківський Київ*).

Цього року. Вийшла з друку перша книга «Вечеров на хуторе близ Диканьки» М. В. Гоголя — улюбленого письменника Шевченка (*История русской литературы.— М.—Л., 1955.— Т. 7.— С. 140*).

У Харкові І. І. Срезневський та І. В. Росковшенко видали збірник «Український альманах». Надруковано твори Є. П. Гребінки, Л. І. Боровиковського та інших (*Хронологический справочник.— С. 85*).

У Москві поет, етнограф і композитор М. А. Маркевич видав збірку «Украинские мелодии» (*Там само*).

IV. ПЕРШИЙ РИСУВАЛЬНИК

В 1832 году мне исполнилось восемнадцать лет и, так как надежды моего помещика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то он, вняв моей просьбе, законтрактовал меня на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву, в Санкт-Петербурге.

Т. Шевченко

1832 рік

16 січня. В Кирилівці померла мати Оксани Коваленко — «помещика Павла Вас. Энгельгардта крестьянка Матрона Федоровна Коваленко, 50-ти лет, от натуральной болезни», як сказано в метричній книзі. П'ятнадцятилітня Оксана залишилась круглою сиротою (*ЦДІА України:— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 1681, зошит № 98*).

На початку року. До Петербурга прибув Іван Максимович Сошенко, майбутній друг Шевченка, маючи на меті стати учнем Академії мистецтв (*Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.— С. 3*).

Навесні. Будучи законтрактованим в учні до цехового майстра кімнатного живопису Василя Григоровича Ширяєва, Шевченко переселився на горище того будинку, в якому квартирував майстер «вечного живописного цеха». Нині цей будинок № 8 на Загородному проспекті відзначено меморіальною дошкою. На мармурі золотом променіють слова: «В этом доме в 1832—1838 гг. жил великий украинский поэт — революционер-демократ Тарас Григорьевич Шевченко» (*Жур Петро. Шевченківський Петербург.— К., 1972.— С. 19—20. Далі: Шевченківський Петербург*).

18 жовтня. Брат П. В. Энгельгардта Василь писав матері: «Павел Васильевич вышел в отставку и стал ужасным щеголем...» (*Архів Інституту історії РАН.— Колекція 238.— Оп. 2.— № 279/969*).

1832—1838 роки. «Я нерідко бував у Ширяєва,— згадує старий вчитель І. К. Зайцев,— і ми розмовляли вечорами,

іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В цей час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, завжди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках, розтирали фарби і малювали потроху, поки вчитель не дозволив їм відвідувати академічні класи. Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитують мене добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом,— то був Тарас Шевченко» (*Спогади.*— С. 59).

1833 рік

30 січня. В журналі Тимчасового комітету з перебудови приміщень Сенату і Синоду записано: «Явившись в комітет, академик Медичи, художники Рихтер и Соловьев по убеждению членов Комитета согласились произвести живописную работу по представленным ими и Комитетом одобренным рисункам... Сверх того Соловьев и его товарищи Ширяев и Матвеев приняли на себя живописную работу в тридцати семи комнатах бельэтажа Сенатского здания...» (*РДИА.*— Ф. 1373.— Оп. 1.— № 27.— Арк. 64—65).

7 березня. Товаришеві Шевченка вільновідпущеному дворовому поміщиці Ульяніної Івану Каширіну дозволено користуватися рисувальними класами Академії мистецтв (*Шевченківський Петербург.*— С. 34; *РДИА.*— Ф. 789.— Оп. 1.— № 1643.— Арк. 13—14).

16 квітня. В журналі Комітету з перебудови будинків Сенату і Синоду відмічено, що цар дозволив «произвестъ живописную работу по представленным эскизам» в новому Сенатському будинку (*Там само.*— Ф. 1373.— Оп. 1.— № 1.— Арк. 58).

21 серпня. Закінчено живописні роботи, розпочаті в квітні в нових приміщеннях Сенату і Синоду. Інтер'єри будинків розписували академік Медічі, художник Ріхтер, художник Василь Соловйов і його товариші Василь Ширяєв і Петро Матвеев зі своїми людьми, серед яких був і «кімнатний живописець» Тарас Шевченко (*Шевченківський Петербург.*— С. 24).

Цього року. Шевченко намалював акварельний портрет П. В. Енгельгардта (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 2).

1834 рік

15 липня. Відкрито Київський університет (*История Киева.— К., 1984.— Т. 2.— С. 182*).

Липень. До Петербурга пароплавом «Царь Петр» прибула картина К. Брюллова «Загибель Помпеї» (*РДІА.— Ф. 789.— Оп. 20.— № 25.— Арк. 4*).

25 вересня—5 жовтня. В Академії мистецтв відбулася виставка картини К. Брюллова «Загибель Помпеї», яка викликала великий інтерес у мешканців столиці. Зрозуміло, Шевченко не міг не бути одним із захоплених відвідувачів цієї виставки (*Там само.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 1858.— Арк. 1*).

29 вересня. І. М. Сошенко звернувся до Правління Академії мистецтв з проханням про видачу йому «билета на свободное жительство в С.-Петербурге в качестве постороннего ученика Академии» (*Там само.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 1830.— Арк. 27*).

12 листопада. І. М. Сошенко отримав квиток на вільне проживання в Петербурзі як сторонній учень Академії мистецтв (*Там само.— Арк. 28*).

29 листопада. Сошенко прописаний на квартирі в будинку Шульца на 7 лінії Васильєвського острова (нині будинок № 10) (*Там само*).

4 грудня. Із відпускної близьких друзів Шевченка — братів Ткаченків: «1834 года декабря 4 дня мы, нижеподписавшиеся, отпустили вотчины нашей Полтавской губернии Зиньковского уезда из местечка Груни крепостных наших крестьян Григория, Якова, Дениса и Федота Леонтьевых Ткаченковых, родных между собою братьев, вечно на волю, которые по седьмой ревизии написаны в показанном местечке за нами... Сия же наша отпускная дана с ведома и согласия родителя и попечителя нашего надворного советника и кавалера Александра Демьяновича Оболонского...

Гардемарин 4-го экипажа, имеющий 19 лет Петр Александров сын Оболонский.

Гардемарин 4-го экипажа, имеющий 18 лет Владимир Александров сын Оболонский...

Отпускную скрепили свидетели:

Статский советник и кавалер Василий Христианов сын Христианов.

Шестого класса Артист Венецианов.

Корректор Сенатской типографии Иосиф Григорьев сын Бойков...» (*РДІА.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 1971.— Арк. 7*).

Оболонських Шевченко знав. Одному з них — Олександру Олександровичу, редактору журналу «Народное чтение», 1859 року він написав відомий лист — автобіографію. А Петро Олександрович Оболонський був прототипом мічмана в повісті Шевченка «Художник» (*Яцюк В. М. Живопис моя професія. — К., 1989. — С. 12*).

Художник О. Г. Венеціанов брав участь у звільненні Шевченка від кріпацької неволі.

13 грудня. Друг Шевченка часів перебування в ширяєвській артїлі Григорій Ткаченко подав до Академії мистецтв свої креслення і просив дати йому програму на звання вільного художника «по часті архітектури» (*Шевченківський Петербург. — С. 30—31; РДІА. — Ф. 789. Оп. 1. — № 1971. — Арк. 6*).

Цього року. Шевченко намалював акварельний портрет невідомої жінки (*ПЗТ: У 10-ти т. — Т. 7. — Кн. 1. — № 3*).

Побачили світ «Малороссийские приказки» Є. Гребінки (*Гребінка Є. Твори. — К., 1957. — Т. 1. — С. 10*), «Малороссийские повести, рассказанные Грицьком Основьяненком» (*Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори. — К., 1956. — Т. 1*).

1835 рік

На початку року. Завдяки турботам Григорія Ткаченка його молодші брати Денис і Шевченків товариш по ширяєвській артїлі Федот стають «сторонніми учнями» Академії мистецтв (*Шевченківський Петербург. — С. 31*).

2 лютого. Рада Академії мистецтв задала Григорію Ткаченкові програму на звання вільного художника: скласти проект загороднього поміщицького будинку (*РДІА. — Ф. 789. — Оп. 1. — № 1971. — Арк. 9*).

4—6 березня. Вільновідпущений Григорій Ткаченко подав до Ради Академії мистецтв заданий йому проект на звання вільного художника і був удостоєний цього звання (*Там само. — Арк. 10—11*).

Травень. Федот і Денис Ткаченки успішно здають свій перший щомісячний екзамен в Академії мистецтв. Далі Федот вчиться малювати з натури і живопису під керівництвом К. Брюллова. Певне, і від Федота Ткаченка Брюллов міг дізнатися про Шевченка (*Шевченківський Петербург. — С. 31*).

Весна. У сповідальному записі села Кирилівки значаться на хуторі Довжиковім у дворі 212-му: «848. Павел Стефанов

Коваленко 11 лет; 910. Сестра его Ксения 17 лет» (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1015.— № 500.— Зошит № 98*).

8 липня. Григорія Ткаченка призначено на посаду архітектора Петергофського дворцевого управління (*РДІА.— Ф. 490.— Оп. 3.— № 642.— Арк. 1*).

11 вересня. І. М. Сошенко прописаний у будинку купця Калуніна на 3-й лінії Васильєвського острова (нині № 32) (*Там само.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 1830.— Арк. 28*).

24 вересня. Друг Тараса Денис Ткаченко отримав звання вільного художника (*Там само.— Ф. 789.— Оп. 19/VIII.— № 225.— Арк. 37*).

4 жовтня. В журналі засідань комітету Товариства заохочування художників записано:

«В заседании присутствовали: г. председатель граф В. В. Мусин-Пушкин-Брюс, гг. члены: граф П. И. Кутайсов, граф Ф. П. Толстой, А. П. Сапожников, граф М. Ю. Виельгорский, В. И. Григорович.

(...) 12. По рассмотрению рисунков постороннего ученика Шевченко, комитет нашел оные заслуживающими похвалу и положил иметь его в виду на будущее время...» (*Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії.— К., 1982.— С. 9. Далі: Документи*).

25 грудня. Повертаючися з Італії в Росію, до Москви прибув К. П. Брюллов (*Ацаркіна Э. Карл Павлович Брюллов.— М., 1963.— С. 156*).

Цього року. Шевченко виконав складну композицію на історичну тему — малюнок «Смерть Лукреції» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 4*).

1836 рік

Весна. У сповідальному записі Володимирської церкви в Петербурзі значиться: «1500. Г-на Энгельгардта Тарас Григорьев, 20 (лет)» (*Петербурзький державний історичний архів.— Ф. 19.— Оп. 112.— № 953. Далі: ПДІА*).

7 квітня. Почалися роботи по перебудові приміщення Великого театру, де передбачалося повністю оновити живописне оформлення інтер'єрів (*РДІА.— Ф. 497.— Оп. 97/2121.— № 7321.— Арк. 32*).

8 квітня. Приступаючи до перебудови, дирекція Великого театру, наказала:

«1. Поручить распоряжение и заведование вообще рабо-

тами при сей переделке архитектору Кавосу по представленным от него планам и рисункам.

2. Произвести на работы публичные торги по описанию, им, Кавосом, составленному, чтобы исправление театра сего вообще было окончено не позже сентября месяца сего года.

3. К приемке материалов для их работ назначить... театрмейстера Карташова и охтенского плотника Кононова...» (Там само.— Арк. 20; Шевченківський Петербург.— С. 26).

Петро Іванович Карташов подружився з підмайстром ширяєвської артілі Шевченком.

14 квітня. Академіст 2-го ступеня Василь Штернберг, майбутній задушевний друг Шевченка, відряджений на весну і літо 1836 року «для змалювання краєвидів» у Полтавську і Київську губернії (Російська національна бібліотека. Відділ рукописів, архів Н. П. Собка.— № 694. Далі: РНБ).

14 травня. Управитель дирекції імператорських театрів О.М.Гедеонов наказав своїй конторі укласти контракт на живописні і малярні роботи з В. Г. Ширяєвим, майстром, «знающим и имеющим способных к тому людей». Серед таких людей був і «перший рисувальник» Шевченко (РДІА.— Ф. 497.— Оп. 97/2121.— № 7393.— Арк. 21).

23 травня. Контора дирекції імператорських театрів повідомила наглядачів Александринського, Михайлівського, Великого, Кам'яноострівського театрів про те, що з 1 червня малярні роботи в них доручаються «живописцу Ширяєву сроком впредь на один год». Малярі Ширяєва працювали в декораційних залах петербурзьких театрів під керівництвом відомих художників-декораторів Гонзаго, Роллера, Серкова, Петрова, Кондратьєва, Сабата, Привалова. Декорації готувалися спішно, і звичайно робітники Ширяєва (серед яких, за його визнанням, Тарас був одним з найкращих) працювали вдень і вночі, навіть у свята (Шевченківський Петербург.— С. 27—28).

Наприкінці травня. Із Москви до Петербурга приїхав К. Брюллов (Там само.— С. 52).

11 червня. На честь К. Брюллова дано святковий товариський обід, на якому було понад сімдесят запрошених гостей — художників, літераторів, іменитих прихильників мистецтва. Тут було влаштовано підписку на користь вдів і сиріт бідних ходожників. К. Брюллов взявся написати картину для лотереї на їх користь (Петров П. Н. Сборник материалов для

истории Санкт-Петербургской Академии художеств за 100 лет ее существования.— СПб., 1865.— Ч. 2.— С. 334—336).

15 червня. І. М. Сошенко переселився з Васильєвського острова в будинок Шумилової на Болотній вулиці (нині — Коломенська, 9), де мешкав до 13 жовтня 1836 р. і де з 5 липня його відвідуватиме Шевченко (*Шевченківський Петербург.*— С. 43—44).

1 липня. «Не спросясь хозяина» (В. Г. Ширяєва), його підмайстер Шевченко побував у Петергофі на святковому гулянні. Правда, не дочекавшись ілюмінації, Тарас повернувся на своє петербурзьке горище, побачивши в юрбі «свого грозного хозяина с пышною своею хозяйкою». А ілюмінація була грандіозна: влаштовувалася вона 75-ма матросами, які використали 450 пудів сала, і коштувала 64 375 карбованців 91 коп. (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 42—43; *РДІА.*— Ф. 490.— Оп. 2.— № 942.— Арк. 1, 20, 112, 279).

3 липня. У Літньому саду, біля статуї Сатурна, відбулось знайомство Шевченка з Сошенко, яке визначило всю подальшу долю підмайстра ширяєвської артїлі (*Шевченківський Петербург.*— С. 39—43).

5 липня. Шевченко відвідав Сошенка в його квартирі на вулиці Болотній у будинку Шумилової. Цю адресу Сошенко записав Тарасові на його малюнку Сатурна (*Там само*).

12 липня. В Літньому саду відбулася третя зустріч Шевченка з Сошенко (*Там само*).

13 липня. В. Г. Ширяєв підписав контракт на живописні роботи у Великому театрі й одразу ж їх розпочав, маючи першим рисувальником у своїй артїлі підмайстра Тараса Шевченка (*Там само*).

Сошенко, не чекаючи неділі, наступного дня після третьої зустрічі з Шевченком, пішов до Літнього саду, щоб зустрітися зі своїм новим знайомим-земляком, але там його не знайшов. Шукав його у Літньому саду ще й 14 і 15 липня, але марно. За порадою людинолюбця — художника О. Г. Венеціанова — Сошенко хотів познайомитися з господарем Шевченка і «по мере возможности стусеивать его настоящее жесткое положение» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 146).

19 липня. Шевченко прийшов до Сошенка на квартиру і на запитання, чому він не був у Літньому саду, відповів, що артіль Ширяєва почала роботи у Великому театрі (в цей час Кавос переобладнував його інтер'єри), тому він тепер не зможе відвідувати Літній сад (*Там само*).

20 липня. Сошенко прийшов до Великого театру і познайомився з господарем Шевченка В. Г. Ширяєвим. «Он был цеховой мастер живописного и малярного цеха,— назначено у повісті Шевченка «Художник».— Держал постоянно трех, иногда и более замарашек в тиковых халатах под именем учеников и, смотря по надобности, от одного до десяти нанимал, поденно и помесечно, костромских мужичков — маляров и стекольщиков,— следовательно, он был в своем цеху не последний мастер и по искусству, и по капиталу. Кроме помянутых материальных качеств, я у него увидел несколько гравюр на стенах, Одрана и Вольпато, а на комоді несколько томов книг, в том числе и «Путешествие Анахарсиса Младшего» (*Там само.— С. 147*).

28 вересня. З рапорта Кавоса про ремонт Великого театру: «Плафон сделан в новом виде противу прежнего». Для всіх орнаментів і арабесок, що прикрашали плафон Великого театру, рисунки були виконані Шевченком за вказівками архітектора Кавоса (*РДІА.— Ф. 497.— Оп. 97/2121.— № 7321.— Арк. 54; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 152*).

Кінець вересня. Завершено роботи ширяєвської артїлі в будівлі Великого театру (*РДІА.— Ф. 497.— Оп. 97/2121.— № 7471*).

13 жовтня. Сошенко оселився на 4 лінії Васильєвського острова в будинку № 49, де його відвідував Шевченко. У цьому будинку на той час жив Є. П. Гребінка, з яким Сошенко познайомив Тараса і який став його першим літературним учителем (*Шевченківський Петербург.— С. 46*).

Цього року. Шевченко виконав малюнки: «Смерть Олега, князя древлянського», «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу», «Смерть Віргинії», рисунки зі скульптурних зліпків: «Маска Лаокоона», «Слідок Мікель-Анджело», «Голова Люція Вера», «Голова Генія» Канови, «Германік», «Танцюючий фавн», «Статуя Марсія, повішеного Аполлоном» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 5, 6, 7; Кн. 2.— № 362—365, 370—371; Судак В. О. Малярська спадщина Т. Г. Шевченка доакадемічного періоду // Питання шевченкознавства.— К., 1961.— Вип. 2.— С. 105—106*).

У 1836—1837 роках. Працював над малюнком «Смерть гетьмана Богдана Хмельницького» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 8*).

1837 рік

На початку року. Сошенко представив Шевченка конференц-секретареві Академії мистецтв В. І. Григоровичу, і той дозволив йому відвідувати пансіонерські учбові зали Товариства заохочування художників на 7 лінії Васильєвського острова в будинку Кастюрина (нині № 36) (*Шевченківський Петербург.*— С. 48, 55).

Сошенко знайомить Шевченка з О. Г. Венеціановим, К. П. Брюлловим та його учнем А. М. Мокрицьким (*Там само.*— С. 49—58).

29 січня. Після дуелі помер О. С. Пушкін. Сучасник згадує: «Столица поражена была смертью любимого поэта; народ толпился около его дома, где сторожила полиция, испуганная таким сборищем; впускали только поодиночке поклониться телу усопшего. Два дня сряду в тесной его квартире являлись, как тени, люди всякого рода и звания, один за другим благоговейно подходили к его руке и молча удалялись, чтобы дать место другим почитателям его памяти. Было даже опасение взрыва народной ненависти к убийце Пушкина» (*Муравьев А. Н. Знакомство с русскими поэтами.*— К., 1871.— С. 23).

29—31 січня. В Петербурзі поширювався у списках вірш М. Ю. Лермонтова «Смерть поэта», в якому висловлено скорботу передової Росії з приводу загибелі Пушкіна, гнів проти його наклепників і придворної камарильї, які переслідували поета (*Лермонтовская энциклопедия.*— М., 1981.— С. 511—513).

18 лютого. Улюблений поет Шевченка Лермонтов заарештований за вірш «Смерть поэта» (*Там само*).

21 лютого. В журналі комітету Товариства заохочування художників записано: «В заседании Комитета Общества поощрения присутствовали: г. председатель К. А. Нарышкин, г.г. члены: гр. Ф. П. Толстой, Ф. И. Лабенский, А. П. Сапожников, П. А. Квашнин-Самарин, А. Р. Томилов, В. И. Григорович...

б. По случаю представления о пособии молодым художникам Борисову, Петровскому, Нерсесову, Шевченке... положено: суждение о них отложить до особого собрания Комитета, в котором имеют быть определены на будущее время правила касательно вспоможений, оказываемых художникам» (*Петербургський державний історичний архів.*— Ф. 448.— Оп. 1.— № 126.— Арк. 46-зв, 47. Далі: ПДІА).

25 лютого. Стало відомим рішення Миколи I перевести корнета лейб-гвардії гусарського полку Лермонтова тим же чином у Нижньогородський драгунський полк за складання недозволених віршів (*Лермонтовская энциклопедия.*— С. 647).

18 березня. А. М. Мокрицький у своєму щоденнику записав, що він прийшов до Брюллова. Там був уже Венеціанов і брат Брюллова Федір, незабаром прийшов Краєвський і прочитав кілька прекрасних віршів Пушкіна. «До 12 часов продолжалось чтение,— пише Мокрицький.— Когда все ушли, я остался один, говорил Брюллову насчет Шевченко, старался подвигнуть его на доброе дело, и, кажется, это будет единственное средство — через Брюллова избавить его тяжелых, ненавистных цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого господина!» (*Дневник художника А. Н. Мокрицкого.*— М., 1975.— С. 113. Далі: *Мокрицький*).

31 березня. Мокрицький записав у щоденнику: «Вечером, после чаю, отправился я к Брюллову с письмом от Михайлова. Он послал меня за Василием Ивановичем (Григоровичем.— П. Ж.), и когда тот пришел, я предложил им рассмотреть дело Шевченко. Показал его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из одного мысли и чувства молодого человека, решился извлечь его из податного состояния и для этого велел мне завтра же отправиться к Жуковскому и просить его приехать к нему. Не знаю, чем-то решат они горячо принятое участие» (*Там само.*— С. 115).

1 квітня. Мокрицький записав у щоденнику: «Поутру, после чаю, пошел я к Жуковскому и переврал ему приглашение Брюллова. Вместо завтраго я пригласил его сегодня к трем часам. Досталось же мне от Брюллова! Ментор мой в красных штанах взъелся на меня так, что я думал — побьет, но у него гнев, как гроза в небе, после которой бывает ведро. Так и у него, пошумит, покричит, да и улыбнется» (*Там само.*— С. 118).

2 квітня. Побувавши о дев'ятій годині ранку на доповіді у царя, Жуковський прийшов до Брюллова. Мокрицький занотував у щоденнику: «После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности. Слава Богу, дело наше, кажется, примет хороший ход. Брюллов начал сегодня портрет Жуковского, и препохоже» (*Там само; РДИА.*— Ф. 512.— Оп. 120/2322.— № 128.— Арк. 3—4).

14 квітня. В цей день Мокрицький записав: «Страстная. Сегодня среда. Начал я день так же, как вчера: с утра до обедни — у Брюллова, после обеда рисовал его бюст... Чай пил с парубками Сошенком и Шевченком, вот и все» (*Мокрицкий*.— С. 121).

29 квітня. Мокрицький в щоденнику відзначив: «После обеда я отправился к Кандыбе (співучень по Ніжинському ліцею.— П. Ж.)... Допоздна я просидел у него. Возвращаясь от него, зашел к Дементьеву (чиновник — приятель молодых художников-українців.— П. Ж.), там застал Виктора Андреевича Трипольского (друг Мокрицького.— П. Ж.) и Шевченко» (*Там само*.— С. 124).

Навесні. К. П. Брюллов і О. Г. Венеціанов побували у П. В. Енгельгардта з проханням дати відпускну Шевченкові. Поміщик за волю Шевченка вимагав великого викупу (*Шевченківський Петербург*.— С. 57—59).

Шевченко протягом трьох тижнів жив на квартирі у Сошенка, де тяжко захворів. Сошенко уклав його в постіль і викликав знайомого лікаря — О. С. Жидовцова, який відправив Тараса в лікарню Святої Марії Магдалини (сучасна адреса — 1 лінія Васильєвського острова, буд. 58 біля Тучкова мосту) (*Там само*.— С. 56).

30 травня. У звіті Товариства заохочування художників зазначено, що пансіонеру Алексєєву і учневі Шевченку видано 50 карбованців на ліки (*ПДІА*.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 55.— Арк. 174).

Влітку. Дворецький П. В. Енгельгардта С. Й. Прехтель звелів відшмагати Шевченка на конюшні у дворі будинку Щербакова на Моховій вулиці (нині — № 26) за «вольные речи» серед двірні поміщика. Тільки втручання Сошенка врятувало Тараса від цієї екзекуції (*Шевченківський Петербург*.— С. 12—13).

На початку вересня. До Петербурга вперше прибула на гастролі славнозвісна італійська балерина Марія Тальоні. Тут, як згадав Шевченко в повісті «Художник», «очаровательница Тальони начала свои волшебные операции. Молодежь из себя выходила, а старичье просто бесновалось. Одни только суровые матроны и отчаянные львицы упорно дулися и во время самых неистовых аплодисментов с презрением произносили: «Mauvais genre». А неприступные пуританки хором воскликнули: «Разврат! разврат! открытый публичный раз-

врат!» И все эти ханжи и лицемерки не пропускали ни одного спектакля Тальони» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 148*).

6 вересня. Відбувся перший вихід Тальоні на сцені в балеті «Сільфіда». Далі в цьому театральному сезоні балерина танцювала через день. З того часу Тальоні гастролювала в Петербурзі протягом п'яти сезонів. Безсумнівно, Шевченко не раз бував на спектаклях з її участю (*Там само.— С. 148—149, 444; Соловьев Н. В. Мария Тальони.— СПб., 1912.— С. 25, 29, 35*).

18 жовтня. Мокрицький відзначив у щоденнику: «Вчера обрадовал меня Штернберг своим возвращением. Малороссии обязан он как развитием своего таланта, так и сохранением тех прекрасных чувств, которыми его дарила природа, и тех впечатлений, какие заронены в его юную голову нежным воспитанием» (*Мокрицкий.— С. 131*).

Із В. І. Штернбергом, талановитим молодим художником, Шевченко познайомився після наступного приїзду Штернберга з України у 1838 році (*Там само*).

Жовтень. Є. П. Гребінка служить учителем словесності у Дворянському полку й оселяється в будинку 2-го кадетського корпусу, де його відвідує Шевченко (*Шевченківський Петербург.— С. 46—47*).

Цього року. Шевченко відвідує літературні вечори у Є. П. Гребінки. Редактор журналу «Современник» І. І. Панаєв пізніше згадував: «Я в первый раз увидел Шевченку двадцать четыре года назад тому (в 1837 г.) на вечере у Гребенки. В это время дело шло о выкупе поэта. Об этом хлопотали Жуковский и Михаил Юр. Виельгорский. Шевченке было 23 года: жизнь кипела в нем, мысль о близкой свободе и надежда на лучшее будущее оживляла его. Он написал уже несколько стихотворений... но эти стихотворения, кажется, не вошли в его «Кобзарь» (*Заметки Нового поэта // Современник.— 1861.— № 3.— С. 154*).

Шевченко розпочинає поетичну творчість. На допиті в III відділі в квітні 1847 року він показав: «Стихи я любил с детства и начал писать в 1837 г.» (*НМТШ.— П-52.— № 81.— Ч. 6.— Арк. 37*).

Написано баладу «Причинна» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 595*).

Шевченко виконав малюнки: «Смерть Сократа», портрети Катерини Абази, невідомого, а також незнайдені твори — портрет нареченої кирасирського юнкера Д. Демидова, чо-

ловічий портрет, жіночий портрет (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 9, 10, 11; Кн. 2.— № 372; Шевченківський Петербург.— С. 51; Стеценко Л. Таємниці розгадано. Оповідання літературознавця. К., 1966.— С. 15—48; Вериківська І. М. Портрети пензля Т. Г. Шевченка у Вологді // Народна творчість та етнографія.— 1987.— № 3.— С. 81—87).

1837—1838 роки. У звіті Товариства заохочування художників записано, що пансіонерам Агіну, Алексєєву і Шевченку видано 100 карбованців 85 коп. на художнє приладдя (ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 55.— Арк. 182).

Шевченко виконав портрет невідомого молодого чоловіка, малюнки «Анатомічна статуя Фішера», «Мідас, повішений Аполлоном», «Едіп, Антігона та Полінік» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 12; Кн. 2.— № 373, 374, 375).

V. ОРЛИНИЙ ЗЛЕТ

Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века... Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств.

Т. Шевченко

1838 рік

24 січня. У Великому театрі в бенефіс Тальоні відбувся балетний спектакль. В другій дії вона танцювала іспанський циганський танок «Качучу». Шевченко, який був присутнім на спектаклі, відзначив її феноменальний успіх у петербурзької публіки. «В заключение своего триумфа Тальони протанцевала «Качучу» (в балете «Хитана»)», — згадано в повісті «Художник» (*Художественная газета.*— 1838.— № 2.— С. 83; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 148).

Березень. Учень Академії мистецтв В. І. Штернберг поїхав малювати в Україну. Після поїздки він познайомився з Шевченком, і вони стали найближчими друзями (*Альманах на 1838 год, изданный В. Владиславлевым.*— № 5.— С. 170; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 177—182).

5 квітня. Мокрицький відзначив у щоденнику, що до нього прийшов Шевченко і вони разом відвідали Ермітаж. «С большою пользою,— пише Мокрицький,— беседовали мы в этом святилище, и сей раз более, нежели когда, увидел я достоинства в вещах первоклассных мастеров... Вечером был у Брюллова, рассказал ему о своей прогулке в Эрмитаж. Он очень одобрил ее...» (*Мокрицкий.*— С. 68).

14 квітня. В камер-фур'єрському журналі записано, що ввечері у Царськосельському палаці члени царської сім'ї та гості «изволили препроводить время в круглом Нового двorca зале разными играми, танцами и розыгрышем лотереи вещей». Деякі дослідники вважають, що саме тут і був розіграний портрет Жуковського. Одначе, як свідчить скрупульозний перелік усіх присутніх там осіб, ні В. А. Жуковського, ні

Ю. Ф. Баранової — головних організаторів лотереї, в якій розігрувався портрет Жуковського, — тут не було; тим часом з їхнього листування відомо, що лотерею вів саме Жуковський (*Шевченківський Петербург.* — С. 61; *Документи.* — С. 13).

22 квітня. Складено і підписано П. В. Енгельгардтом і свідками В. А. Жуковським, К. П. Брюлловим і М. Ю. Віельгорським відпускну, що звільняла Шевченка з кріпацтва. «С того же дня, — писав про себе Шевченко в «Автобіографії», — начал он посещать классы Академии художеств и вскоре сделался одним из наиболее любимых учеников и товарищей великого Карла Брюллова» (*Там само.* — С. 13—14; *ПЗТ: У 6-ти т.* — Т. 5. — С. 252).

Того ж дня друг Шевченка Мокрицький записав: «День был прекрасный. Нева, освободившись от томительных оков, весело стремилась в море» (*Мокрицкий.* — С. 149).

23 квітня. Документи незаперечно доводять, що лотерея відбулась у царській сім'ї в Анічковому палаці. Про це свідчить заведена 23 квітня і закінчена 25 квітня 1838 р. справа, що зберігалась у фонді «Собственной его величества конторы», яка відала палацом. В архівному описі справу записано так: «О доставлении денег за билеты лотереи, разыгрываемой в комнатах императорской фамилии».

Після пожежі в Зимовому палаці царська сім'я мешкала в Анічковому, або так званому «собственном Николаевском дворце» (*РДИА.* — Ф. 1338. — Оп. 3. — № 72; *Шевченківський Петербург.* — С. 61—63).

23 квітня. Правитель контори великої княжни Марії Миколаївни дав розпорядження видати 300 карбованців за лотерейні квитки при розігруванні в імператорській родині портрета Жуковського роботи Брюллова (*Документи.* — С. 14).

23 квітня. В зв'язку з виходом із ширяєвської артілі «першого рисувальника» Шевченка малярні роботи в театрах передано «живописного цеха мастеру Зиновьеву», про що Ширяєв подав прохання до Театральної дирекції (*Шевченківський Петербург.* — С. 28—29).

Навесні. Шевченко як підмайстер ширяєвської артілі брав участь у ремонті плафонів Александринського та Михайлівського театрів. Від цієї роботи Ширяєв змушений був відмовитись, оскільки втратив свого «первого рисувальщика», визволеного з кріпацтва і тепер — учня Академії мистецтв. Він недаремно скаржився, що з відходом Шевченка втратив «лучшего работника» і що він «теряет, по крайней

мере, не одну тисячу рублей» (*Жур П. Первый рисовальщик у Ширяева // Нева.— 1961.— № 3.— С. 205; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 171*).

Після 23 квітня. Відразу ж після лотереї почався збір грошей за її квитки. Йшов він мляво. І Жуковський пише гофмейстерині Ю. Ф. Барановій, яка веде збір, жартівливого листа, делікатно нагадуючи про бажаність завершити збирання всіх грошей ще до від'їзду Жуковського за кордон, куди він розраховував вирушити незабаром, як писав про те 24 квітня одному з ініціаторів викупу Шевченка М. Ю. Віельгорському. За три дні, починаючи з 23 квітня, цариця, її дочка Марія і син Олександр внесли всього 1000 карбованців замість очікуваних 2500. Ініціаторам лотереї довелось вдатися до проведення другої лотереї, для чого художнику М. Д. Бикову була замовлена копія з портрета Жуковського роботи Брюллова для розігрування в «домашнем кружке» (*Шевченківський Петербург.— С. 65—66; Гаско Мечислав. Цидулка з архіву Одоєвського // Літературна Україна.— 1976.— 10 серпня*).

24 квітня. О дев'ятій годині вечора Шевченко прийшов до Мокрицького. Слідом за ним туди прийшов їхній друг, молодий художник П. С. Петровський. Друзі розмовляли до двох годин ночі (*Мокрицький.— С. 151*).

24 квітня. Гофмейстериня Ю. Ф. Баранова запискою до секретаря цариці просить сплатити гроші за «билеты разыгранной лотереи между императорскою фамилиею, портрета В. А. Жуковского,— написанного живописцем Брюлловым и выигранного государынею императрицею» (*Жур Петр. Шевченковский Петербург.— Л., 1964.— С. 116*).

24 квітня. Майбутній цар Олександр II заплатив 300 карбованців «за лотерейный билет портрет Жуковского живописца Брюллова» (*Документи.— С. 14*).

25 квітня. Цариця Олександра Федорівна сплатила 400 карбованців за лотерейні квитки при розігруванні портрета Жуковського роботи Брюллова (*Там само.— С. 15*).

25 квітня. Мокрицький у щоденнику записав: «Часа в два пошел я к Брюллову, застал его в рабочей комнате с «Пертской красавицей» (роман В. Скотта.— П. Ж.). Подсел я к нему с цыгаркой, он читал, а я слушал. Скоро пришел Жуковский с Виельгорским. Пришел Шевченко, и Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу и обеспечение прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену» (*Мокрицький.— С. 151—152*).

Сошенко розповідав (у записі М. К. Чалого): «Получив работу от Пешехонова — написать четырех евангелистов, я сидел в квартире и работал очень прилежно. Это было в последних числах апреля... В нашем морозном Петербурге запахло весной. Я открыл окно, которое было аккурат вровень с тротуаром (в будинку Мосягіна на 4 лінії.— П. Ж.). Вдруг в комнату мою через окно вскакивает Тарас, опрокидывает моего евангелиста, чуть и меня не сшиб с ног, бросается ко мне на шею и кричит: «Свобода! Свобода!!!» Понявши, в чем дело, я уже с своей стороны стал душить его в объятиях и целовать. Сцена эта кончилась тем, что оба мы расплакались, как дети» (*Воспоминания о Тарасе Шевченко.*— К., 1988.— С. 62. Далі: *Воспоминания*).

25 квітня. Ю. Ф. Баранова запискою до канцелярії цариці підтвердила одержання 400 карбованців асигнаціями за лотерейні квитки при розігруванні портрета Жуковського (*Документи.*— С. 15—16).

27 квітня. Робота над портретом Жуковського продовжувалась. Одночасно створювалась одна з його копій. Про це — у щоденнику Мокрицького: «Вчера поутру начал я копировать портрет Жуковского до трех часов. В три приехал Жуковский для сеанса...» (*Мокрицкий.*— С. 152).

28 квітня. Мокрицький записав, як він і Шевченко прийняли в квартирі Брюллова спадкоємця престолу імперії великого князя Олександра Миколайовича: «Сегодня поутру писал я у Брюллова, как пришедший Путята (письменник, знайомий Жуковського.— П. Ж.) известил нас, что наследник в Академии и, может быть, зайдет к Брюллову. Точно, не прошло и полчаса, как его высочество пожаловал к нам. Мы с Шевченком приняли его, ко мне обратился он с вопросом о Брюллове, потом смотрел большую картину,— отозвался с похвалою. Рассмотрев все с большим вниманием, спросил, можно ли пройти в другие комнаты. Пошли, увидел он портрет Жуковского и был им чрезвычайно доволен... Уходя, он поручил мне сказать, что жалеет очень, что не виделся с Брюлловым. Когда он ушел, я пошел наверх доложить своему пану о посещении, передал ему в точности все виденное и слышанное...» (*Там само*).

Можна уявити, як потішалися «Карл Великий» та його молоді друзі Мокрицький і Шевченко над царським нащадком, який уявляв себе знавцем мистецтв. Адже Брюллов добре знав справжню ціну цим знавцям, йому набридли візи-

ти височайших осіб, і він сховався від майбутнього царя, доручивши прийняти його своїм учням, з яких один ще недавно був кріпаком.

29 квітня. О третій годині дня Жуковський приїхав до Брюллова, який продовжував роботу над його портретом (*Там само.*— С. 153—154).

У квітні. Шевченко виконав акварельний портрет М. О. Луніна — двоюрідного брата декабриста М. С. Луніна (*Судак В. Розшуки про малярські твори.— В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник.— 2 випуск.— К., 1985.— С. 250—254*).

3 травня. Жуковський вирушив у закордонну подорож. Отже, робота Брюллова над його портретом на той час була майже завершена (*Русская старина.— 1902, апрель.— С. 127*).

Повністю Брюллов закінчив його 1844 року (*Мацапура М. І. Портрет В. А. Жуковського пензля Т. Г. Шевченка.— Вітчизна.— 1961.— № 5.— С. 173—179*).

13 травня. Мокрицький записав свій сон: «у ворот в 3-й линии (ворота Академії мистецтв.— П. Ж.) сошелся я с Шевченком, подъехавшим на дрожках,— мне было нехорошо, так я, не давши себя заметить, иду на лестницу, только он догнал меня, поздоровались мы и вместе пошли наверх. Он пошел впереди, но, остановившись на сломанной лестнице, упал. Я, видя, что дело плохо, пошел искать другого хода. (Тут — в рукопису — малюнок сходів, внизу сидить, очевидно, Шевченко, а спускається зі сходів Мокрицький.— П. Ж.)... Что сделалось с Шевченком, я не помню» (*Третьяковська галерея.— Відділ рукописів.— № 33/24.— Арк. 200—202*).

16 травня. Санкт-Петербурзька палата цивільного суду на прохання «вольноотпущенного дворового человека Тараса Григорьева сына Шевченко» ухвалила видати йому засвідчену у 2-му департаменті Сенату відпускну (*РДІА.— Ф. 1341.— Оп. 62.— № 52.— Арк. 20*).

20 травня. Шевченкові видано засвідчену у 2-му департаменті Сенату відпускну (*Там само*).

3 червня. Шевченко оселився на Васильєвському острові в будинку (нині № 13) на З'їздівській лінії, який належав М. Д. Шиловій (*Шевченківський Петербург.— С. 77—78*).

23 червня. У класі гіпсових фігур Академії мистецтв на рисувальному щомісячному екзамені Шевченко отримав свою першу оцінку — 13-й номер (рисунок не знайдено). Його друзі й співучні І. Сошенко та Ф. Ткаченко отримали відповідно 5-й і 14-й номери.

Шевченко розпочав навчання відразу в класі гіпсових фігур, минаючи перших три — оригінальних голів, оригінальних фігур і гіпсових голів. Таким чином, він опинився в одному класі з І. Сошенком (*Документи.*— С. 16).

Червень—листопад. Шевченко подав на екзамен в Академію мистецтв п'ять своїх рисунків з гіпсових статуй (*Судак В. О. Рання творчість Шевченка-художника // В літопис шани і любові.*— К., 1989.— С. 117).

28 серпня. Невідомий кореспондент пише з Петербурга М. В. Юзефовичу: «Брюллов, с которым я познакомился, давно уже кончил свое знаменитое “Распятие” для лютеранской церкви и начал “Вознесение Божьей Матери” для Казанского собора» (*РДІА.*— Ф. 873.— Оп. 1.— № 83.— Арк. 46).

3 вересня. На третинному рисувальному екзамені Шевченко отримав оцінку 11-й номер. Черговим професором на цьому екзамені був К. П. Брюллов (*Судак В. О. В класах Академії мистецтв // 3 досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 10; *Документи.*— С. 16. Рисунок не знайдено).

30 вересня. Рада Академії мистецтв надала І. М. Сошенкові звання некласного художника «за портреты с натуры, писанные масляными красками» (*РДІА.*— Ф. 789.— Оп. 1.— Ч. 11.— № 2370.— Арк. 189). В. І. Штернбергу присуджено золоту медаль за картину «Паски святять» (*Петров П. Н. Сборник материалов для истории Академии художеств.*— СПб., 1865.— Ч. 2.— С. 373).

Шевченко, як він згадував у повісті «Художник», «компоновал ескиз «Иезекииль на поле, усеянном костями» (рисунок не знайдено) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 177).

На початку жовтня. До Петербурга прибув С. С. Гулак-Артемівський, привезений М. І. Глінкою з України для хору придворної капели. Не пізніше кінця року з талановитим співаком, майбутнім українським композитором, познайомився Шевченко, і вони стали щирими друзями (*Кауфман Л. С. С. Гулак-Артемівський.*— К., 1981.— С. 7—8).

4 жовтня. На рисувальному щомісячному екзамені в класі гіпсових фігур Шевченко отримав найвищий бал — перший номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 17).

29 жовтня. У Полтаві помер І. П. Котляревський.

«Замовк неборака, сиротами кинув // І гори і море, де перше витав», — написав Шевченко про це у вірші «На вічну пам'ять Котляревському» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 91).

29 жовтня. На рисувальному щомісячному екзамені в класі гіпсових фігур Шевченко отримав оцінку 3-й номер (рисунок не знайдено) (Документи.— С. 17).

2 листопада. У Гатчині Шевченко написав вірш «Думка. (Тяжко-важко в світі жити...)» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 601).

6 листопада. Шевченко закінчив роботу над поемою «Тарасова ніч» — своїм першим історичним твором, присвяченим звеличенню героїки українського народу в його національно-визвольній боротьбі (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 85—88; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К., 1964.— С. 21).

17 листопада. Сенатор П. Г. Дивов записав у щоденнику, що в Петербурзі «говорят о беспорядках, происшедших в Киевском университете; некоторые из студентов позволили себе вступить в переписку с поляками, эмигрировавшими в Европу, и поэтому устраивали тайные сходки. Правительство строго наказало этих юных безумцев» (Русская старина.— 1902.— Июнь.— С. 651).

18 листопада. Є. П. Гребінка писав Г. Ф. Квітці-Основ'яненку: «А ще є у мене один земляк Шевченко, о, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдар руками об поли! Він мені дав гарних стихів на «Збірник» (Гребінка Є. П. Твори у 3-х томах.— К., 1981.— Т. 3.— С. 594—595).

22 листопада. І. М. Сошенко отримав атестат про закінчення навчання в Академії мистецтв (Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.— С. 16).

24 листопада. Шевченко переїхав на квартиру до Сошенка в будинок № 47 на 4-й лінії Васильєвського острова (Шевченківський Петербург.— С. 78).

24 листопада 1838 року — 18 лютого 1839 року. Шевченко працював над поемою «Катерина» (Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. — К., 1964.— С. 34; ПЗТ: У 12-ти т. — Т. 1.— С.612).

30 листопада. На рисувальному щомісячному екзамені в класі гіпсових фігур Шевченко отримав оцінку — 2-й номер (рисунок не знайдено) (Документи.— С. 17).

Листопад—грудень. Написано вірш «На вічну пам'ять Котляревському» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 610).

16 грудня. Комітет Товариства заохочування художників ухвалив: «По рассмотрению рисунков молодого художника Шевченки, Комитет положил принять его в свое покрови-

тельство и назначить ему содержание при первой вакансии» (Документи.— С. 18).

24 грудня. За рисунок з натури на третинному екзамені Шевченко отримав оцінку 4-й номер і переведений з класу гіпсових фігур до натурного класу (Судак В. О. В класах Академії мистецтв // 3 досліджень про Т. Г. Шевченка.— К., 1968.— С. 11).

25 грудня. Виконав рисунок олівцем «Козацький бенкет» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 15).

Не пізніше 25 грудня. Виконав начерк олівцем «Кінь» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 236).

1838 року. Комітет Товариства заохочування художників, як зазначено в його звіті, прийняв під свою опіку «трех молодых людей, а именно: Крушкина, Патины и Шевченку, из коих особенно два последних подают о себе отличные надежды» (ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 125.— Арк. 59-зв).

Шевченко написав вірші «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний...»), «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «Думка» («Тече вода в синє море...») (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 598—602).

Виконав портрет «Дівчина з собакою» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 131).

У 1838—1840 роках. Зустрічався зі студентами білоруського і польського походження, які гуртувались навколо Яна Барщевського (Прийма Ф. Я. Шевченко і студентський рух періоду революційної ситуації в Росії 1859—1861 років // Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції.— К., 1961.— С. 127).

1839 рік

Січень—квітень. Комітет Товариства заохочування художників визначив Шевченкові на утримання 120 карбованців (по 30 карбованців щомісячно) (ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 55.— Арк. 199; Там само.— № 150.— Арк. 25—26).

13 січня. Є. П. Гребінка, готуючи до видання альманах «Ластівка», одержав для нього твори Шевченка і залучив його до видання як свого співробітника, про що писав Г. Ф. Квітці-Основ'яненку: «У меня здесь есть чудесный помощник — Шевченко, человек удивительный» (Гребінка Є. П. Твори у 3-х томах.— К., 1981.— Т. 3.— С. 597).

20 січня. В журналі засідань комітету Товариства заохочу-

вання художників записано ухвалу «назначить художнику Шевченке по 30 руб. в месяц содержания, которое производит с 1-го января настоящего года») (*Документи.— С. 18*).

24 січня. Конференц-секретар Академії мистецтв В. І. Григорович на запит Міністерства народної освіти відповів, що вільний некласний художник І. М. Сошенко виявив бажання зайняти посаду вчителя малювання в Ніжинському повітовому училищі (*РДІА.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 2362.— Арк. 2*).

27 січня. Шевченко присутній на вінчанні К. П. Брюллова з Емілією Федорівною Тімм (*Моренец Н. И. Т. Г. Шевченко в Петербурге.— Л., 1960.— С. 119*).

1 лютого. На рисувальному щомісячному екзамені в натурному класі Шевченко отримав оцінку 15-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 19*).

3 лютого. Через тиждень після одруження Брюллова Шевченко зустрівся з ним у коридорі Академії мистецтв, і той запросив його до себе, залишив обідати. «В ожидании обеда Брюллов что-то чертил в своем альбоме, а меня заставил читать «Квентин Дорварда» (роман Вальтера Скотта.— *Л. Ж.*),— згадував Шевченко в повісті «Художник». Майже весь день до пізнього вечора Шевченко провів з Брюлловим і його молодого дружиною. Повернувся далеко за північ до своєї квартири, в якій мешкав разом із Штернбергом. Тут його друг повідомив, що запрошений до Оренбурга генерал-губернатором Оренбурзького краю (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 188*).

4 лютого. Суботній день від обіду і до вечора Шевченко і Штернберг провели у свого товариша К. І. Іоахима (*Там само*).

5 лютого. Весь недільний день Шевченко і Штернберг провели в надвірного радника Шмідта. За ініціативою Тараса тут, у сімействі Шмідтів, провадилися літературні вечори (*Там само; Шевченківський Петербург.— С. 94*).

18 лютого. Шевченко переїхав від Сошенка із будинку № 47 на 4-й лінії на квартиру до мадам Йогансон в будинок Кононової (нині 6-а лінія, буд. № 29). Дружні стосунки Шевченка з Сошенком тимчасово розладналися через кокетуючу з ними «прехорошенькую немочку» Марію Яківну Європеус, племінницю квартирної хазяйки. Влітку Сошенко поїхав в Україну. Перед від'їздом друзі помирились і залишилися вірними цій дружбі на все життя (*Там само.— С. 79—80*).

Невдовзі після 18 лютого. Шевченко переїхав із будинку № 29 на 6-й лінії в квартиру свого друга, учня Академії мистецтв Г. К. Михайлова, в будинок Аренса на 7-й лінії (нині буд. № 4) (*Там само*).

1 березня. На щомісячному рисувальному екзамені в натурному класі отримав оцінку 16-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 19*).

5 березня. У неділю, перед близьким від'їздом Штернберга до Оренбурга, Шевченко відвідав з ним Ермітаж, де друзі «часа три наслаждались, как истинные поклонники прекрасного искусства» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 191*).

8 березня. О шостій годині вечора Штернберг вирушив з В. І. Далем до Оренбурга. Після класів Шевченко прийшов до Мокрицького і дуже шкодував, що не застав друга, який від'їхав, і з ним не попрощався. Потім Мокрицький і Шевченко пішли до Є. П. Гребінки. У нього застали А. І. Лагоду (його акварельний портрет в цьому році виконав Шевченко). Говорили про Штернберга, милувалися його малюнком в альбомі Гребінки (*Мокрицький.— С. 162; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 17*).

18 березня. На щомісячному рисувальному екзамені в натурному класі отримав оцінку 9-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 19*).

1 квітня. Шевченко запросто бував і жив у Брюллова, про що свідчить Мокрицький. Увечері, об 11-й годині, він зайшов до Брюллова, який розкладав гран-пасьянс, а Шевченко читав йому роман Ж.-Ж. Бартелемі «Подорож молодого Анахарсіса по Греції». Потім вони вечеряли і говорили про Афінську школу, про Рафаеля, Пуссена (*Мокрицький.— С. 163*).

28 квітня. У річному фінансовому звіті Товариства заохочування художників відзначено видачу Шевченкові 120 карбованців утримання за період з 1 січня по 1 травня 1839 року (*Документи.— С. 20*).

29 квітня. На третинному рисувальному екзамені при чергуванні К. П. Брюллова Шевченко отримав оцінку 3-й номер і 2-гу срібну медаль (рисунок не знайдено) (*Там само*):

3 травня. У журналі Ради Академії мистецтв відзначено «получение серебряных медалей первого и второго достоинства, а именно... второго достоинства... за рисунок с натуры — посторонний Шевченко» (*Там само*).

1 червня. На щомісячному рисувальному екзамені в на-

турному класі Шевченко отримав оцінку 8-й номер (рисунок не знайдено) (*Там само.*— С. 21).

3 червня. Шевченко подав до Правління Академії мистецтв прохання про видачу йому квитка на вільне проживання в Петербурзі як учневі Академії мистецтв (*Там само*).

Друга половина червня. Повернувся зі своєї закордонної подорожі В. А. Жуковський. Коли його відвідали Шевченко і Штернберг, Жуковський показав їм малюнки німецьких художників (*Русская старина.*— 1902, декабрь.— С. 499; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 58; *Судак В. О. По сторінках повісті «Художник» // Радянське літературознавство.*— 1964.— № 2.— С. 80).

1 липня. Т. Г. Шевченко, Г. К. Михайлов і П. С. Петровський,— улюблені учні К. П. Брюллова,— супроводжували його на пароплаві до Петергофа на святкове гуляння (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 43).

9 липня. І. М. Сошенко виїхав до Ніжина на службу вчителем малювання в повітовому училищі (*М. Ч[альий]. Иван Максимович Сошенко.*— К., 1876.— С. 43—44).

Влітку. Шевченко відвідував літературно-музичні вечори у М. І. Глінки, де часто бували К. Брюллов, В. Белінський, І. Крилов (*Орлова А. Летопись жизни и творчества М. И. Глинки.*— М., 1952.— С. 168).

10 вересня. В Літньому саду встановлено порфірову вазу, яка дуже сподобалася Шевченкові (*РДІА.*— Ф. 470.— Оп. 86/20.— № 72.— Арк. 43; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 141).

Вересень. На академічній виставці експонувалися два акварельні портрети роботи Шевченка (не знайдені) (*Документи.*— С. 21).

14 жовтня. В «Северной пчеле» надруковано позитивний відгук про роботи Шевченка, які експонувалися на академічній виставці (*Судак В. О. В класах Академії мистецтв // 3 досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 17).

28 жовтня. На щомісячному екзамені за рисунок з натури Шевченко отримав оцінку 7-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 22).

Жовтень—грудень. Написано вірш «До Основ'яненка» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 623).

4 листопада. В газеті «Северная пчела» анонімний рецензент у статті «Беглый взгляд на выставку в Академии художеств» відзначив: «Хороши два портрета акварелью постороннего ученика г. Шевченко» (*Судак В. О. Ранняя творчість*

Шевченка-художника // В літопис шани і любові.— К., 1989.— С. 121).

14 листопада. Шеститисячний загін російських військ під командуванням В. О. Перовського вирушив у Хівинський похід. Штернберг, пробувши у поході три дні, тяжко захворів і повернувся до Оренбурга. Напередодні він писав Шевченкові про збори в цей похід (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 197).*

15 листопада. Шевченко в листі до брата Микити повідомив, що вчиться малювання, послав 25 карбованців асигнаціями, передав вітання родичам, писав, що тужить за батьківщиною, часто бачить її уві сні. Просив писати йому по-українськи. Послав у листі і записку І. С. Димовському — управителю Кирилівським маєтком П. В. Енгельгардта (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 9—10).*

Листопад. У журналі «Отечественные записки» надрукована докладна рецензія М. Д. Рєзвого на виставку в Академії мистецтв. Автор у ній відзначав: «Вот также два весьма недурных портрета акварелью художника Шевченки. Они хорошо нарисованы и имеют много силы в красках. Желательно бы только немножко более легкости в тонах (*Отечественные записки.— 1839, ноябрь.— С. 51).*

Осінь. Намалював портрет Солової (не знайдено) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 197; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 380).*

Після художньої виставки, на якій експонувалася картина Брюллова «Розп'яття Христа», Т. Шевченко і Г. К. Михайлов допомагали встановити її в лютеранській церкві на Невському проспекті (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 174).*

16 грудня—січень 1840. Штернберг повернувся з Оренбурга й оселився в Шевченка (*Там само.— С. 198—207; Художественная газета.— 1840.— 15 березня.— С. 27).*

Друга половина грудня 1839 року — початок лютого 1840 року. Шевченко жив у майстерні свого товариша, учня Академії мистецтв Ф. П. Пономарьова в будинку Академії мистецтв, хворіючи на тиф (*Шевченківський Петербург.— С. 85—88).*

В кінці року. Почав працювати над поемою «Гайдамаки» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 636; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К., 1964.— С. 77).*

У квартирі Є. П. Гребінки познайомився з українським

поміщиком П. І. Мартосом, який перебував тоді в Петербурзі та ініціював видання «Кобзаря» (*Спогади.*— С. 69).

Цього року Шевченко познайомився з білоруським літератором Р. Друцьким-Подберезьким і поетом Я. Барщевським, просив їх читати йому твори білоруських письменників, білоруські народні пісні. Друцький-Подберезький співав поетові народні пісні, читав твори Барщевського і анонімну пародійно-сатиричну поему «Энеїда навыварат». Шевченко був передплатником видання Р. Друцького-Подберезького «Rocznik literacki» (*Мальдіс А. Й., Мартинова Е. М. Творча співдружність революційних демократів // Радянське літературознавство.*— 1964.— № 2.— С. 100—108).

Написав поетичні твори «Перебендя», «Тополя», «Іван Підкова» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 617—628).

Виконав портрет А. І. Лагоди (акварель), портрет П. І. Мартоса (акварель, не знайдено), «Тополя», рисунок з натури (олівець) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 17; Кн. 2.— № 237, 238, 378, 379).

Разом із Штернбергом бував у інспектора університету О. Фіцтума, у поміщика Г. Тарновського (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 183, 184, 190, 205).

Зустрічався з С. Гулаком-Артемовським, О. Ельканом (*Там само.*— С. 178).

1839—1840 роки. Виконав малюнки: «Перерване побачення» (копія акварелі К. Брюллова), «Сон бабусі і онуки» (копія акварелі К. Брюллова), «Жінка в ліжку» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 18, 19, 20).

1838 рік — квітень 1841 року. Виконав акварельний портрет І. А. Крилова (копія з портрета олією роботи К. Брюллова) (*Там само.*— Т. 10.— № 122).

1838—1841 роки. Виконав рисунки: «В натурному класі Академії мистецтв та інші ескізи і начерки» (олівець): «В натурному класі Академії мистецтв. Начерки» (олівець): «Голова гіпсової скульптури дитини. Гіпсова рука. Натурник Степан» (начерки, олівець); «Натурники та учні Академії мистецтв» (начерки, олівець); «Спляча жінка та інші начерки» (олівець); «Учень Академії мистецтв перед мольбертом та ескіз композиції» (олівець); «Натурник і учень Академії мистецтв» (олівець), «Учні Академії мистецтв та інші начерки» (олівець), «В натурному класі Академії мистецтв. Начерки». (Олівець) (*Там само.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 239—247); «Натур-

ник Тарас Михайлович Малишев» (етюди) (*Там само.*— № 381—382).

1839—1843 роки. Виконав рисунки олівцем: «Жіночий портрет» (ескізи); «Портрет жінки з локонами»; «Жінка, що сидить» (ескіз); «Людина на березі»; (ескіз) (*Там само.*— № 248—251); «Гілка» (начерк); «Біля столу» (начерк); «Жіночий портрет» (начерки); «Начерки» (*Там само.*— № 166, 171, 191, 200).

1839—1844 роки. Виконав акварельний портрет В. А. Жуковського — копію з олійного портрета Жуковського роботи К. Брюллова (*Там само.*— Т. 10.— № 129).

1840 рік

1 січня. В «Художественной газете» опубліковано звіт комітету Товариства заохочування художників за період з 20 квітня 1838 по 28 квітня 1839 років, у якому зазначено, що комітет прийняв під свою опіку Шевченка, який подає «отличные надежды» (*Художественная газета.*— 1840.— № 1.— С. 14).

24 січня. Федір Пономарьов, який мешкав у будинку Академії мистецтв, де дав притулок Шевченкові під час його хвороби, отримав від Правління Академії попередження, що буде негайно, як і інші академісти, виселений із будинку. Отже, Шевченко жив у нього до кінця січня 1840 р. (*РДІА.*— Ф. 789.— Оп. 19/VIII.— № 102.— Арк. 4).

30 січня. Оксана Степанівна Коваленко вийшла заміж за селянина сусіднього села Пединівки Карпа Миколайовича Сороку (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 959.— Арк. 22). Дізнавшись про це, Шевченко в поемі «Мар'яна-черниця», присвяченій Оксані, назвав її «чужою чорнобривою».

Січень—березень. Шевченко написав автопортрет олійними фарбами (зберігається в НМТШ) (*Шевченківський Петербург.*— С. 85).

12 лютого. Цензор П. О. Корсаков, ознайомившись із рукописом «Кобзаря», проставив на ньому дату дозволу до друку, що й було позначено на звороті титульної сторінки надрукованого примірника (*Документи.*— С. 23; *Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.*— К., 1969.— С. 15).

20 лютого. Правління Академії мистецтв на своєму засіданні заслухало рапорт наглядача за рисувальними класами, який доповів «об усердии посторонних учеников Академии, посещающих рисовальные классы», назвавши серед них і Тараса Шевченка (*Документи.*— С. 22).

Лютий—березень. Шевченко, одужавши після хвороби, виїхав з квартири Ф. Пономарьова в Академії мистецтв й оселився разом зі Штернбергом у будинку Доннерберга (сучасна адреса — 11-а лінія, № 16) (*Шевченківський Петербург.*— С. 89).

Виконав етюд олією «Натурник у позі Марсія» (*Судак В. О. Рання творчість Шевченка-художника // В літопис шани і любові.*— К., 1989.— С. 120).

2 березня. На щомісячному екзамені за рисунок «Натурник, який сидить» Шевченко отримав оцінку 7-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 23).

У листі до брата Микити повідомив, що послав йому 50 карбованців асигнаціями, передав уклін дідові Івану та всій рідні. Просив доглядати хвору сестру Марусю, допомагати бідолашній сестрі Ярині, з якої знущається її поганий чоловік. Передав також вітання своєму товаришеві Івану Федьорці та управителеві Кирилівським маєтком І. С. Димовському (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 11—12).

7 березня. Є. П. Гребінка передав до Цензурного комітету рукопис «Кобзаря», який того ж дня було передано цензоріві Корсакову, і тоді ж Іваном Левченком отримано рукопис схваленим до друку (*Документи.*— С. 23).

10 березня. В журналі «Сын отечества» надруковано рецензію на «Кобзар» (*Сын отечества.*— 1840.— Т. II.— Кн. 4.— Отдел IV.— С. 836—837).

12 березня. Петербурзький цензурний комітет дозволив випуск альманаху «Ластівка», укладеного Є. П. Гребінкою ще на початку року. Однак альманах побачив світ лише в 1841 р. Тут була надрукована також перша глава «Гайдамаків» (*Шубравський В. Є. Відзиви на перші видання творів Т. Г. Шевченка // Питання шевченкознавства.*— Вип. 3.— К., 1962.— С. 57).

14 березня. До Петербурга прибув поет і історик М. А. Маркевич і зупинився в готелі «Париж» на Малій Морській, № 3 (*Інститут російської літератури РАН.*— Ф. 488.— Оп. 1.— № 39.— Арк. 23. Далі: ІРЛІ).

20 березня. Штернберг виконав малюнок, на якому зобразив себе і Шевченка, які голяться перед круглим дзеркальцем. Над малюнком напис: «1840 года, марта 20 вместо чаю мы побрились» (*Шевченківський Петербург.*— С. 89).

24 березня. М. А. Маркевич записав у щоденнику, що

Шевченко та Штернберг мешкають у будинку Доннерберга на 11-й лінії (*Там само*).

30 березня. В журналі «Библиотека для чтения» надруковано рецензію на «Кобзар» (*Библиотека для чтения.— 1840.— Т. 39.— С. 14—16*).

3 квітня. На щомісячному екзамені в Академії мистецтв Шевченко отримав за рисунок з натури оцінку 17-й номер, а за малювання олією з натури — 6-й номер (твори не знайдено) (*Документи.— С. 24*).

13 квітня. П. І. Мартос надіслав М. А. Маркевичу «Кобзар» із запискою: «Прилагаю при сем изданную мною книгу — прошу покорнейше принять ее Вам как дань Вашему таланту, как любителю всего родного, своего края, своей поэзии» (*ІРЛІ.— Ф. 488.— Оп. 1.— № 62*).

18 квітня. Цензор П. О. Корсаков підписав квиток на видачу «Кобзаря» з друкарні Фішера (*Документи.— С. 24*).

23 квітня. В реєстрі, поданому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури під № 103, зазначено, що рукопис «Кобзаря» надійшов від Є. Гребінки 7 березня і тоді ж був схвалений цензором Корсаковим (*Там само*).

24 квітня. М. А. Маркевич записав у щоденнику: «Вечер и за четыре часа по полуночи у меня гости: Чижов, Мартос, Каменский, Струговщиков, граф Толстой, Булгарин и Кукольник... Этот вечер замечательный в моей жизни... А Кукольник уже напал на Мартоса, критиковал Шевченка. Уверял, что направление его «Кобзаря» вредно и опасно. Мартос приходил в отчаяние...» (*ІРЛІ.— Ф. 488.— Оп. 1.— № 39.— Арк. 41*).

27 квітня. Шевченко був присутній на літературно-музичному вечорі у поета-перекладача, співробітника журналу «Отечественные записки» О. М. Струговщикова на його квартирі у будинку Іванова на розі 2-ї лінії і Великого проспекту Васильєвського острова. Серед гостей були Ф. Толстой, К. Брюллов, В. Белінський, М. Глінка, В. Григорович, М. Маркевич, І. Панаєв, В. Сологуб, І. Сосницький та інші письменники, художники, актори (*Шевченківський Петербург.— С. 91*).

28 квітня. В річному звіті комітету Товариства заохочування художників сказано, що за рік, який закінчився 28 квітня, пансіонерів Шевченку видано на утримання 360 карбованців (*ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 55.— Арк. 221*).

Квітень. У журналі «Маяк» повідомлялося, що критичний розгляд «Кобзаря» вже зроблено, але він не публікується за браком місця (*Маяк.*— 1840.— № 4.— С. 219).

4 травня. На третинному екзамені за рисунок з натури «Два натурники в позі гладіаторів» Шевченко отримав оцінку 4-й номер (не знайдено) (*Документи.*— С. 25).

М. А. Маркевич відзначив у щоденнику: «У мене Штернберг, Струговщиков и Шевченко, автор «Кобзаря» (*ІРЛІ.*— Ф. 488.— Оп. 1.— № 39.— Арк. 43).

Перше повідомлення про те, що надійшов у продаж «Кобзар», опублікувала газета «Северная пчела»: «В книжных лавках В. П. Полякова, на Невском проспекте, на углу Михайловской улицы, в доме графини Строгановой и в Гостином дворе, на Суконной линии, № 17 поступили в продажу: “Кобзарь” Т. Г. Шевченка, СПб., 1840 г., 1 руб. серебра». Тут же повідомлялося про вихід у світ «Героя нашего времени» М. Ю. Лермонтова, байок І. А. Крилова та інших книжок (*Шубравський В. Є. Відзиви на перші видання творів Т. Г. Шевченка // Питання шевченкознавства.*— Вип. 3.— К., 1962.— С. 48—49).

«Литературная газета» вмістила рецензію на «Кобзар», відзначивши, що в ньому багато вогню, глибокого почуття, гарячої любові до батьківщини (*Там само.*— С. 51).

7 травня. В газеті «Северная пчела» надруковано рецензію на «Кобзар» (*Северная пчела.*— 1840.— № 101).

9 травня. Шевченко написав до дня народження М. А. Маркевича вірш «Бандуристе, орле сизий...» Був присутній цього дня на іменинах Маркевича в готелі «Париж», в числі 53-х гостей, де були, зокрема, М. Глінка, Ф. Толстой, В. Штернберг, М. Полевой, О. Струговщиков та інші (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 624; *Спогади.*— С. 72—73).

13 травня. Шевченко подарував «Кобзар» М. А. Маркевичу (*ІРЛІ.*— Ф. 488.— Оп. 1.— № 39.— Арк. 45).

14 травня. В журналі «Отечественные записки» опубліковано рецензію на «Кобзар» (*Отечественные записки.*— 1840.— Т. 10.— № 5.— Отдел 6.— С. 23—24).

20 травня. У реєстрі, поданому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури, під № 551 записано, що книжка «Кобзар» Шевченка надійшла до Комітету 18 квітня, надрукована в друкарні Фішера і тоді ж видано квиток на її випуск, підписаний цензором Корсаковим (*Документи.*— С. 26).

Наприкінці травня. К. Брюллов виконав ескіз давно задуманої картини «Облога Пскова». Шевченко високо оцінив цей ескіз у повісті «Художник». «С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся, и у меня дыхание захватило: передо мной стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая осада Пскова. Вот где смысл крошечных эскизов. Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков» (*Там само.*— С. 213).

У травні. До Петербурга з Феодосії прибув І. Айвазовський і зупинився на квартирі у Шевченка і Штернберга в будинку Доннерберга (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 207).

Навесні. М. І. Костомаров написав І. І. Срезневському з приводу «нового произведения южнорусской литературы: «Кобзаря» г. Шевченко»: «Эта книжечка в 12 долю листа, разделенная на несколько эпических и лирических, или лучше, эпико-лирических пьесок, но только все показывают, что сочинитель обладает талантом, вкусом, языком — беден одним — стихом. Несмотря однако на некоторые тяжеловатости, надо отдать ему честь в том, что он по возможности избегает многословия, которое было до сих пор уделом всех спивак украинских» (*Російський державний архів літератури і мистецтва.* — Ф. 436.— Оп. 1.— № 1246.— Арк. 28. Далі: РДАЛМ).

1 червня. На рисувальному щомісячному екзамені в натурному класі Шевченко отримав оцінку 5-й номер (не знайдено) (*Документи.*— С. 26).

В журналі «Маяк» опубліковано рецензію на «Кобзар», підписану ініціалами П. К. (П. Корсаков.— П. Ж.). Рецензент, він же цензор «Кобзаря», високо оцінив твори Шевченка (*Маяк.*— 1840.— № 6.— Гл. 4.— С. 94—95).

4 червня. В журналі «Современник» надруковано рецензію П. О. Плетньова на «Кобзар». В ній відзначено: «Между всеми произведениями поэзии, появившимися в эти три месяца, одно последнее достойно внимания. В нем собрано несколько простонародных лирических излияний души, живых и счастливо переданных автором. Понимающие малороссийский язык прочтут это собрание, конечно, с удовольствием и благодарностью» (*Современник.*— 1840.— Т. 19.— С. 143).

5 червня. М. А. Маркевич занотував у щоденнику: «Скучно провел я этот день. Зато вечер чудный! У Нестора (Кукольника) собрались: Греч, Булгарин, граф Толстой, Чернышев, Каменский, Чижов, Струговщиков, Прокопович, Шев-

ченко, Яненко и множество других (короче, 30 человек нас было), мы слушали второй раз Холмского». Це були фрагменти музики М. І. Глінки до п'єси Н. В. Кукольника «Князь Холмский» (Документи.— С. 26—27).

7 червня. М. А. Маркевич виїхав з Петербурга (ІРЛІ.— Ф. 488.— Оп. 1.— № 39.— Арк. 49).

15 червня. Увечері, будучи в Струговщикова, Брюллов накидав на аркуші паперу декілька карикатур на своїх братів, на Кукольника, Шебуєва і Шевченка (Спогади.— С. 74).

22, 25, 27 червня. В «Санкт-Петербургских ведомостях» друкувалося оголошення про наступний від'їзд за кордон художників Штернберга, Бенуа і Воробйова.

20 липня. В. Штернберг та І. Айвазовський вирушили до Італії для вдосконалення в живопису. Шевченко проводжав їх до Кронштадта, звідки вони відпливли на пароплаві «Геркулес». На «Кобзарі», подарованому другові, Шевченко написав вірш «На забудь Штернбергові» (Шевченківський Петербург.— С. 96; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 207; ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 759).

23 липня. В «Санкт-Петербургских ведомостях» надруковано: «С удовольствием уведомляем всех любителей отечественных художеств и почитателей русской старины, что К. П. Брюллов начал на сих днях писать большую картину «Осада Пскова».

30 липня. А. Л. Метлинський написав І. І. Срезневському про «необыкновенное дарование» поета Шевченка (Харківська школа романтиків.— Харків, 1930.— Т. 2.— С. 138).

31 серпня. На рисувальному третинному екзамені в натурному класі Шевченко отримав оцінку 7-й номер (рисунок не знайдено) (Документи.— С. 27).

Влітку. Шевченко виконав малюнок «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (олівець, сепія; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 25); «Бур'яни» (начерки, олівець) (Там само.— Кн. 2.— № 159); «Береза. Ялини» (етюди, олівець) (Там само.— № 384—386).

21 вересня. Г. П. Галаган записав у щоденнику про перебування в гостях у свого дядька П. Г. Галагана: «После обеда все отправились по своим квартирам: я пошел на квартиру Миши (Маркевича.— П. Ж.), который был помещен с Закревским (Виктором.— П. Ж.) и Штекером. Я принес с собою «Кобзаря» Шевченко... и мы начали читать. Когда Закревский услышал, что я читаю по-малороссийски, то начал

от радости меня обнимать» (*Киевская старина.*— 1898, сентябрь.— С. 218).

27 вересня. Рада Академії мистецтв ухвалила нагородити срібною медаллю 2-го ступеня Тараса Шевченка «за первый опыт его живописи масляными красками — картину «Нищий мальчик, дающий хлеб собаке», сверх того положил объявить ему похвалу» (картину не знайдено) (*Документи.*— С. 27).

29 вересня. На загальних зборах Академії мистецтв Шевченкові вручено срібну медаль 2-го ступеня і оголошено похвалу за першу спробу в живопису (*Там само*).

4 жовтня. Штернберг у листі до В. І. Григоровича повідомив, що після довгого мандрування 3 жовтня увечері прибув до Рима. В приписці: «Смею просить Вас, почтеннейший Вас[илий] Ив[анович], напомнить Шевченке, чтобы он меня не забывал» (*РНБ.— Відділ рукописів.— Зібрання П. Л. Вакселя.— № 1342; Судак В. О. Т. Г. Шевченко та В. І. Штернберг. Тарас Шевченко-художник.— К. 1963.— С. 135—136*).

11 жовтня. В журналі засідань комітету Товариства заохочування художників записано: «8. Известясь, что воспитанник Общества Шевченко за первый опыт в живописи награжден от Академии серебряною медаллю 2-й степени, Комитет положил письменно объявить ему, сколь это Комитету приятно, и что дальнейшие его успехи в живописи доставят ему в членах Комитета самых усердных и постоянных одобрителей» (*Документи.*— С. 28).

23 жовтня. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко написав Шевченкові з Основи (Харківщина), захоплено відгукуючись про його «Кобзар» (*Листи до Тараса Шевченка.— К., 1993.— С. 5—6. Далі: Листи*).

1 листопада. «Художественная газета» опублікувала повідомлення про нагородження Шевченка за успіхи в живопису срібною медаллю і про оголошення йому похвали від Академії мистецтв (*Художественная газета.— 1840.— № 21*).

4 листопада. Штернберг у приписці до листа Шмідтам, своїм петербурзьким знайомим, додає: «Тараса Григорьевича целую. Что он ко мне не пишет, злодей?» (*РНБ.— Відділ рукописів.— Зібрання П. Л. Вакселя.— № 4918*).

25 листопада. Віце-голова комітету Товариства заохочування художників Ф. Прянишников послав Шевченкові письмове поздоровлення з нагородженням його срібною медаллю 2-го ступеня за першу спробу в живопису (*Листи.— С. 7*).

Листопад. Художник О. Козлов намалював дружній шарж на Шевченка. Молодий поет зображений із зошитом у руках. Під малюнком напис: «1840. Нояб. Шевченко важно декламує из «Земной доли» (*Шевченківський Петербург.*— С. 98).

Осінь 1840 — осінь 1844 року. В цей період, виключаючи час перебування в Україні від травня 1843 року до лютого 1844 року, Шевченко живе в будинку Кастюрина (нині № 8) на 5-й лінії Васильєвського острова (*Там само.*— С. 101, 104).

10 грудня. У зв'язку з реформою Академії мистецтв, згідно з якою категорію академістів було скасовано і всі учні стали вільновідвідуючими, сторонній учень Шевченко подав прохання до Ради Академії про зарахування його вільновідвідуючим учнем з наміром «посвятить себя изучению живописи под руководством г. профессора К. Брюллова» (*Документи.*— С. 28—29).

24 грудня. На тримісячному рисувальному екзамені за малюнок з двох натурників у позі борців Шевченко отримав оцінку 5-й номер (зберігається в НМТШ) (*Судак В. О. В классах Академії мистецтв // З досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 15—16).

Кінець року. Поет-романтик О. О. Корсун, прочитавши разом з М. І. Костомаровим «Кобзар», згадував згодом: «Кобзар» поразил нас!» (*Харківська школа романтиків.*— Харків, 1930.— Т. 3.— С. 332).

Кінець 1840 — початок 1841 року. Шевченко познайомився і сердечно подружив з українським письменником, автором п'єси «Чорноморський побит на Кубані між 1749 і 1796 роками», наказним отаманом Чорноморського козачого війська Я. Г. Кухаренком (*Бардадим Віталій. Побратим Кобзаря // Літературна Україна.*— 1982.— 8 липня).

Цього року. Штернберг виконав рисунок і написав: «Шевченко за работой» (*Судак В. О. По сторінках повісті «Художник» // Радянське літературознавство.*— 1964.— № 2.— С. 79).

Шевченко виконав такі малюнки: «Натурниця». Акварель, бронза; «Марія». Малюнок за поемою Пушкіна «Полтава». Акварель, бронза; «Портрет невідомої в намисті». Акварель; «Хлопчик з собакою в лісі». Сепія (*ІІЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 21—24); «Портрет юнкера». Акварель (*Там само.*— Т. 10.— № 123).

Протягом 1839—1841 років. Виконав рисунки: «Католицький чернець». Ескіз ілюстрації до твору М. І. Надєждіна

«Сила воли». Брістольський папір, олівець; «Начерки ілюстрацій до твору М. І. Надєждіна «Сила воли». Брістольський папір, олівець; «Утоплена», «Хлопчик з собакою», «Нарцис» та інші ескізи і начерки (*Там само.*— № 260, 261, 253).

1840—1842 роки. Виконав начерки олівцем «Гілля дуба» — етюд до картини «Катерина» (*Яцюк В. Атрибутування деяких малярських творів Шевченка.— Народна творчість та етнографія.— 1984.— № 2.— С. 23*).

1840—1843 роки. Виконав: олівцевий ескіз «Жанрова сцена» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 252*); «Портрети невідомих» (*Там само.— Кн. 1.— № 30*).

1841 рік

10 січня. Шевченко, виявивши «хорошие успехи в рисовании с натуры и в художествах» та маючи «достаточные познания в науках», згідно з реформою Академії мистецтв прийнятий до числа її вільновідвідуючих учнів до натурного класу, і йому дозволено «посещать художественные классы, слушать курсы анатомии и теории изящных искусств». По художньому класу Шевченко був призначений до професора К. П. Брюллова. Йому, як і іншим вільновідвідуючим учням, було поставлено «в непременною обязанность... посещать, вместе с прочими классами, классы перспективы и черчения орденом архитектуры» (*Документи.— С. 29—31*).

28 січня. На рисувальному екзамені в натурному класі отримав оцінку 5-й номер (не знайдено) (*Там само.— С. 32*).

Січень—липень. Слухав лекції професора І. В. Буяльського з анатомії (*Бутник-Сіверський Б. С. До методики атрибутування мистецької спадщини Шевченка // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1966.— С. 370*).

5 лютого. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко писав до П. О. Плетньова з Харкова: «Здесь напал на меня известный Каразин и подал на меня доносы, разумеется, мною опроверженные, но все же потрясшие мое спокойствие. Теперь отыскал «Кобзаря», где есть малорос(сийские) стихи ко мне, разбирает их и хочет доказать, что они вредные, силится подвергнуть их запрещению» (*Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори: У 8-ми т.— Т. 8.— С. 226*).

19 лютого. В листі до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Шевченко просив надіслати йому дівочу сорочку, плахту і

стрічок зо дві, необхідних художникові для натурниці при виконанні «картини, як наша чорнобрива дівчина молиться Богу, лягаючи спать». Висловив задум намалювати картину на сюжет одного з творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 13—14*).

22 березня. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко відповів Шевченкові на його листа від 19 лютого. Дуже схвально відгукнувся про поему «Гайдамаки». Повідомив, що П. П. Гулак-Артемівський дуже полюбив поета за «Кобзаря». Надіслав Є. П. Гребінці два свої твори для альманаху. Просив виконати ілюстрації до свого оповідання «Знахар» (*Листи.— С. 8—9; Русская старина.— 1879.— Кн. 1.— С. 176—178*).

На екзамені за рисунок з натури отримав оцінку 7-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 32*).

7 квітня. Написавши вступ до поеми «Гайдамаки», поет завершив роботу над нею, почату ще наприкінці 1839 р. (*Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К., 1964.— С. 77; ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 636*).

27 квітня. Цензор П. О. Корсаков підписав квиток на випуск у світ альманаху «Ластівка» з такими творами Шевченка:

«Причинна»; «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний...»); «На вічну пам'ять Котляревському»; «Думка» («Тече вода в синє море...»); «Гайдамаки», гл. 1. (*Бородін В. С. До вивчення ранньої творчості Т. Г. Шевченка // Збірник праць двадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1964.— С. 92*).

30 квітня. Вийшов у світ альманах «Сто русских литераторов» (видання О. П. Смирдіна), з виконаною Шевченком ілюстрацією до оповідання М. І. Надєждіна «Сила воли. Воспоминание путешественника» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 31*).

10 травня. На третинному екзамені за рисунок з натури отримав оцінку 8-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 33*).

24 травня. В «Литературной газете» опубліковано рецензію на український альманах «Ластівка», в якому відзначено і надруковані там твори Шевченка (*Литературная газета.— 1841.— № 56*).

31 травня. За рисунок з натури на екзамені Шевченко отримав оцінку 25-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 34*).

Травень. У звіті комітету Товариства заохочування художників за травневу третину в числі 18 пансіонерів Товариства названо і Шевченка, який одержав 51 карбованець 48 коп. утримання (ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 1.— № 55.— Арк. 242).

6 червня. В газеті «Северная пчела» (№ 123) надруковано оголошення про продаж альманаха «Сто русских литераторов», т. 2-й, у книжковій крамниці Петра Заїкіна на Великій Садовій вулиці проти Дзеркальної лінії Гостиного двору.

28 червня. В газеті «Северная пчела» (№ 142) надруковано оголошення про те, що в книгарні К. Полевого на Невському проспекті, напроти Міської думи продається альманах «Ластівка», в якому вміщено твори Шевченка.

8 липня. Рада Академії мистецтв заслухала рапорт професора анатомії І. В. Буяльського про те, що він наприкінці січня «начал читать анатомию тела человеческого и кончил краткую общую анатомию и остеологию» і що на екзамен з цього предмета не з'явився 21 учень, в тому числі і Шевченко. Інспекторові було доручено отримати від учнів пояснення (Документи.— С. 35).

9 липня. В «Художественной газете» (№ 13) надруковано замітку про другий том альманаху «Сто русских литераторов» зі схвальним відгуком про малюнок Шевченка «Католицький чернець».

10 липня. В «Художественной газете» (№ 14) опубліковано виклад звіту комітету Товариства заохочування художників за період з 28 квітня 1840 р. до 28 квітня 1841 р., в якому згадано Шевченка як вихованця Товариства, нагородженого срібною медаллю другого ступеня. Далі автор викладу М. Рєзвой, повідомляючи про виставку після загальних зборів Академії мистецтв, згадує Шевченка серед молодих художників, які подають своїми програмами чи творами гарні надії на майбутнє.

15 липня. Загинув на дуелі у П'ятигорську улюблений поет Шевченка — «наш великий Лермонтов» (Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 352).

28 липня. У повідомленні газети «Северная пчела» про підготовку до друку збірника «Наши, списанные с натуры русскими» Шевченка названо серед співробітників видання.

29 липня. В рецензії на альманах «Сто русских литераторов» відзначено ілюстрацію Шевченка до оповідання «Сила воли» (Литературная газета.— 1841.— № 84).

30 серпня. В журналі «Библиотека для чтения» надруковано рецензію на альманах «Ластівка», в якій цитується Шевченко (*Библиотека для чтения.*— 1841.— Т. 48.— Отдел 6.— С. 43—46).

26 вересня. За картину «Циганка, яка ворожить українській дівчині» Рада Академії мистецтв нагородила Шевченка срібною медаллю другого ступеня. Це була третя нагорода (*Судак В. О. В класах Академії мистецтв // 3 досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 26).

28 вересня. На виставці в Академії мистецтв, яка відбулася в зв'язку з річними зборами, експонувалися твори Шевченка — «Циганка, яка ворожить українській дівчині» і «Гермафродит» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн.— 1. № 32; Т. 10.— № 132).

В «Художественной газете» (№ 19) надруковано замітку про те, що на щорічній виставці в Академії мистецтв були показані твори «молодых художников, подающих своими программами или произведениями хорошие надежды». Серед них названо й Шевченка.

30 вересня. У журналі «Москвитянин» надруковано рецензію О. [Афанасьєва]-Чужбинського на альманах «Ластівка» з позитивним відгуком про вміщені там твори Шевченка (*Москвитянин.*— 1841.— Ч. 5.— № 10.— С. 444—445).

4 жовтня. За рисунок з натури на щомісячному екзамені отримав оцінку 27-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 36).

7 жовтня. В кореспонденції «Письмо в Москву», опублікованій у «Литературной газете» (№ 113) відзначено картину Шевченка «Циганка, яка ворожить українській дівчині».

Не пізніше 10 жовтня. Виконав малюнок «Знахар» до однойменного твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, надрукованого в 13-му випуску збірника «Наши, списанные с натуры русскими» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 33, 34).

10 жовтня. Отримано цензурний дозвіл на друкування збірника «Наши, списанные с натуры русскими» з ілюстрацією Шевченка до оповідання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Знахар» (*Наши, списанные с натуры русскими.*— СПб., 1841.— Між с. 120—121).

1 листопада. На рисувальному щомісячному екзамені за рисунок з натури отримав оцінку 22-й номер, за змалювання натурника — 6-й номер (твори не знайдено) (*Документи.*— С. 37).

Початок листопада. Шевченко оголосив передплату на видання поеми «Гайдамаки» (*Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря».*— М., 1978.— С. 25).

8 листопада. Шевченко подав до Петербурзького цензурного комітету рукопис поеми «Гайдамаки» (*Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.*— К., 1969.— С. 81).

11 листопада. Поема «Гайдамаки» надійшла на розгляд цензора П. Корсакова (*Там само*).

22 листопада. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко написав Шевченкові, що читав у «Литературной газете» про успіх його картини «Циганка, яка ворожить українській дівчині». Просив продовжувати поетичну творчість, надіслати вірші для альманаху «Молодик», який готується до випуску в Харкові, й спонукати до того ж Є. П. Гребінку. Дякував за обіцянку намалювати картину на сюжет його повісті «Панна сотниківна». Турбувався, що не отримав надісланих Шевченком квітків для передплати поеми «Гайдамаки» (*Листи.*— С. 9—10).

Шевченко написав вступ до поеми «Мар'яна-черниця», присвячений Оксані Коваленко (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 676).

26 листопада. О. С. [Афанасьєв-]Чужбинський написав віршоване послання до Шевченка «Гарно твоя кобза грає...» (*Листи до Т. Г. Шевченка.*— К., 1962.— С. 15).

28 листопада. На щомісячному екзамені за рисунок з натури Шевченко отримав оцінку 5-й номер і 3-й номер за етюд олійними фарбами «Натурник на червоній тканині» (*Документи.*— С. 37; *Гинзбург И. В. Т. Шевченко в классах Академии художеств // Вопросы художественного образования.*— Вып. 13.— Л., 1975.— С. 96).

Петербурзький літератор Павло Міллер, відповідаючи на лист видавця альманаху «Молодик» І. Є. Бецького (який просив залучити до участі в збірнику Т. Шевченка та Є. Гребінку), писав: «Буду просить через Владиславлева Шевченку и Гребенку, и просить настойчиво: положитесь на меня» (*Владич Л. Шевченко і вітчизняна книжкова графіка 40-х років ХІХ століття // Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1968.— С. 202).

29 листопада. Видавець «Молодика» І. Є. Бецький писав з Харкова М. П. Погодіну: «Я хочу собрать в своем альманахе все имена пишущих в Малороссии. Нет ли у Максимовича чего касательно Малороссии? К Гребенке и Шевченке Квитка-Основьяненко напишет, не знаю, что будет» (*Росій-*

ська державна бібліотека.— Відділ рукописів.— Пог/II, 4, 44. Далі: РДБ).

29 листопада. Дозволено до друку поему «Гайдамаки» (Документи.— С. 38).

30 листопада. В реєстрі, представленому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури, вказано, що рукопис поеми «Гайдамаки», який надійшов до комітету, схвалено цензором Корсаковим 29 листопада (Там само).

Восени. Шевченка познайомив з А. О. Козачковським земляк його Б. М. Зеленський, який учився в Петербурзькій медико-хірургічній академії (Плачинда Володимир. Тоді, в Переяславі // Літературна Україна.— 1986.— 1 січня; Спогади.— С. 76).

1 грудня. Шевченко одержав у Петербурзькому цензурному комітеті дозволений до друку рукопис поеми «Гайдамаки» (Документи.— С. 38).

8 грудня. Надіслав Г. Ф. Квітці-Основ'яненку щойно написану баладу «Утоплена» (в листі назвав її «Ганнусею»), а також «Песню караульного у тюрми» з драми «Невеста» російською мовою (переробка з трагедії «Никита Гайдай»). Повідомив, що пише російською мовою драму «Слепая красавица» (згодом перероблена на поему «Слепая»). Надіслав також передплатні квитки на поему «Гайдамаки». Повідомив, що малює картину на сюжет повісті Квітки-Основ'яненка «Панна сотниківна» (не знайдено). Просив передати П. П. Гулаку-Артемівському подяку за добрі слова про свої твори, кланявся «всім тим, хто пише по-нашому або про наше» і хто знайомий з його творчістю (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 15).

В друкарні Сичова, в будинку Котоліна, поблизу Кам'яного мосту, надруковано поему «Гайдамаки» (Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря».— М., 1978.— С. 26).

23 грудня. На третинному екзамені за рисунок з натури отримав оцінку 19-й номер (рисунок не знайдено) (Документи.— С. 39).

Не пізніше грудня. Виконав два ескізи малюнка до повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Панна сотниківна» (Бутник-Сіверський Б. С. До методики атрибутування мистецької спадщини Шевченка // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1966.— С. 372; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1, 2.— № 156, 257).

Цього року. Написав вірш «Вітер з гаєм розмовляє...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 675).

Відповідаючи на лист Г. Л. Ткаченка, писав, що його брат Федот живий-здоровий, та дякував «за пам'ять і ласкаве слово» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 15—16).

Виконав портрети Леонарда Демського та В. П. Апрелева (не знайдені) (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 390, 391).

В «Обзрении книг, вышедших в России в 1838, 1839 и 1840 годах», серед визначних книжок, які збагатили літературу, поряд з творами Пушкіна та Лермонтова названо й «Кобзар» Шевченка (Журнал министерства народного просвещения.— 1841.— Ч. 32.— Отдел 6.— С. 284).

Грудень 1841 — листопад 1842 року. Виконав етюди «Рукави жіночої сорочки». Олівець (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 258).

Грудень 1841—1842 рік. Виконав етюд «Дід» до картини «Катерина» та інші етюди і начерки. Олівець (Там само.— № 270).

Зима 1841—1842 років. Виконав «Анатомічний малюнок». Акварель (Там само.— № 276).

1841—1842 роки. Виконав рисунки «Жінка в сарафані», «Дід» та інші начерки. Олівець (Там само.— № 259).

Разом із художниками Максимовим, Тихобразовим, Капковим, Липіним, Паршиним, Бориспольцем та іншими (всього 14 осіб) за створення іконостасу для церкви Орловського кадетського корпусу Шевченко отримав 57 карбованців (іконостас не зберігся) (ПДІА.— Ф. 448.— Оп. 6.— № 5.— Арк. 250).

1842 рік

3 січня. Український письменник Іван Вагилевич, працюючи над дослідженням про українську мову, писав М. П. Погодіну, що йому не вистачає творів Шевченка — «Кобзаря» і «Гайдамаків» (Кирилюк Є. П. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1964.— С. 9).

11—12 січня. Шевченко надіслав до Харкова видавцеві альманаху «Сніп» О. О. Корсуну незакінчену поему «Мар'яна-черниця» та вірш «Вітер з гаєм розмовляє...» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 17, 396).

31 січня. На екзамені за рисунок з натури отримав оцінку

39-й номер, а за змалювання натурника — 11-й номер (твори не знайдено) (*Документи.*— С. 40).

1 лютого. Цар Микола I видав указ про початок будівництва залізниці Петербург—Москва, про яку Шевченко згодом скаже, що вона «шесть тысяч в одной версте душ передушила» («Великий льох»). Цією залізницею він їздив не раз, нею з Петербурга до Москви везли його прах в Україну (*Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.*— К., 1964.— С. 260—262).

13 лютого. Одна з кореспонденток Г. П. Галагана Катерина Василівна Маркович цитувала вірш Шевченка «Вітре буйний, вітре буйний...», написаний 1838 р. й опублікований в альманаху «Ластівка» 1841 р. (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— К., 1966.— С. 15. Далі: *Шевченко в епістолярії*).

26 лютого. На екзамені за рисунок з натури Шевченко отримав оцінку 17-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 41).

В лютому. В. Г. Белінський в «Отечественных записках» схвально відгукнувся про рисунок Шевченка «Знахар» у збірнику «Наши, списанные с натуры русскими» (*Отечественные записки.*— 1842.— Т. 20.— № 2.— Отдел 6.— С. 45—46).

Взимку. Виконав анатомічний малюнок (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 276).

2 березня. До Петербурзького цензурного комітету надійшов надрукований у друкарні Сичова примірник поеми «Гайдамаки» (*Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.*— К., 1969.— С. 82).

21 березня. В реєстрі Петербурзького цензурного комітету записано про випуск у світ поеми «Гайдамаки» (*Там само*).

Після 21 березня. Подарував своєму петербурзькому знайомому Р. І. Чернявському примірник окремого видання поеми «Гайдамаки», власноручно вписавши рядки, вилучені цензурою (*Там само.*— С. 25—27).

26 березня. Послав поміщикові села Качанівка Чернігівської губернії Г. С. Тарновському три примірники поеми «Гайдамаки» і прохав два з них передати М. А. Маркевичу і В. М. Забілі. Написав про важке проходження «Гайдамаків» крізь цензурні рогатки: «...было мне с ними горе, насилу выпустил цензурный комитет, возмутительно да и кончено, насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились». Повідомив, що доручив І. М. Корбе, своєму петербурзькому знайо-

тому, роздати ряд примірників «по реєстру» Тарновського (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 17—18).

28 березня. Послав Г. Ф. Квітці-Основ'яненку три примірники «Гайдамаків» — йому, П. П. Гулаку-Артемівському та О. О. Корсуну. Писав, що й досі не знає, чи отримав Квітка-Основ'яненко баладу «Утоплена», надіслану через Корсуна, та передплатні квитки на «Гайдамаки». Обіцяв у разі необхідності надіслати їх іще (*Там само*).

7 квітня. В «Северной пчеле» (№ 77) надруковано оголошення, що у книгарні Ф. В. Бабунова розпочато продаж поеми «Гайдамаки».

8 квітня. Студент В. А. Стороженко писав з Петербурга до Варшави своєму батькові, письменнику, сенатору А. Я. Стороженку: «Вышла новая поэма Шевченка «Гайдамаки» на малороссийском наречии. Я читал отрывки, которые мне очень понравились, много чувства! Куплю Вам и пришлю по первой возможности» (*Стороженки. Фамильный архив.— Т. 2.— К., 1906.— С. 87*).

12 квітня. В «Литературной газете» (№ 15) надруковано рецензію на поему «Гайдамаки». Автор відзначає в ній «чудесный поэтический дар» Шевченка, його «неподдельное вдохновение» та «пылкую фантазию».

В першій половині квітня. В газеті «Денница (Jutrzenka)» (№ 7), яка видавалася російською і польською мовами, надруковано рецензію Ф. Євельського на альманах «Ластівка». В ній відзначено: «Между стихотворениями лучшие принадлежат Боровиковскому, Гребенке, Забиле, Чужбинскому и Шевченке...». Рецензент повідомив, що в збірнику Шевченко вшанував пам'ять І. П. Котляревського прекрасним віршем («На вічну пам'ять Котляревському»), «исполненным одушевления и чувства».

29 квітня. Квітка-Основ'яненко написав Шевченкові, що він порадував його і П. П. Гулака-Артемівського своєю поемою «Гайдамаки». Просив надіслати десятків зо два примірників поеми для розповсюдження в Харкові. Повідомив, що надіслані Шевченком балада «Утоплена» та інші вірші для альманаху «Молодик» отримані (*Листи.— С. 11*).

2 травня. Учитель 2-ї Харківської гімназії П. М. Корольов сповістив, що «Кобзар» має у харків'ян великий успіх, повідомив, що розповсюджує передплатні квитки на твори Шевченка, і просив надіслати ще своїх книжок для поширення в Харкові. Надіслав 30 карбованців за передплатні квитки.

Того ж дня О. О. Корсун писав Шевченкові з Харкова про незадовільне розповсюдження альманаху «Сніп»: пани не бажають читати українських книжок. Просив надіслати поему «Гайдамаки» «штук 20 та «Кобзаря», так з 15, чи що», а Корсуну — один примірник «Кобзаря» та свій і Гребінчин портрети. Просив закінчити «Мар'яну-черницю» і сподівався незабаром послати до Петербурга другий випуск альманаху «Сніп» (*Там само.*— С. 12—13).

4 травня. У журналі «Маяк» (кн. 5.) надруковано повідомлення про вихід у світ поеми «Гайдамаки» та українського альманаху «Сніп», укладеного Корсуном.

У 6-й книзі цього журналу надруковано статтю А. А. Антипенка «Как думают областяне». Автор, як він повідомив, написав коротку відповідь «на длинные сомнения о возможности малороссийской литературы, рассеянные по всем современным русским журналам и газетам». Він підкріпив свою відповідь посиланням на кращі твори української літератури — «Повести» Основ'яненка, «Кобзар» Шевченка, «Приказки» Гребінки, «Думки і пісні та ще дещо» Амвросія Могили (А. Метлинського.— П. Ж.), «Саву Чалого», «Вітку» і «Переяславську ніч» Ієремії Галки (М. Костомарова.— П. Ж.), і доходив висновку: «Малороссийская письменность быстро идет вперед...»

14 травня. В газеті «Tygodnik Petersburski» (№ 36) Ромуальд Подберезький, оглядаючи осінню виставку в Академії мистецтв, звернув увагу на картину Шевченка «Циганка, яка ворожить українській дівчині» і рисунок «Гермафродит».

15 травня. Скарбник Товариства заохочування художників А. П. Сапожников подав до комітету Товариства рапорт про те, що Шевченко впродовж семи місяців не відвідував академічних класів і комітетові ніяких праць своїх не представив, у зв'язку з чим скарбник запропонував звільнити Шевченка з числа пансіонерів Товариства. В цей час Шевченко дуже інтенсивно працював як поет (*Документи.*— С. 42).

16 травня. Комітет Товариства заохочування художників виключив Шевченка з числа пансіонерів (*Там само.*— С. 43).

22 травня. В листі до харківського педагога П. М. Корольова Шевченко дякував йому за надіслання збірника І. І. Срезневського «Запорожская старина». Писав, що з інтересом її читає і знаходить в ній дещо для своєї майбутньої творчості. Надіслав 7 примірників поеми «Гайдамаки» і

просив повідомити, як прийняли цей твір харків'яни (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 19*).

Травень. Шевченко попрощався з А. О. Козачковським, який від'їжджав на службу до Курська на посаду повітового лікаря (*Плачинда Володимир. Тоді, в Переяславі... // Літературна Україна.— 1986.— 1 січня*).

В «Отечественных записках» надруковано різко негативну рецензію В. Г. Белінського на поему «Гайдамаки» (*Отечественные записки.— 1842.— Т. 22.— №. 5.— Отдел 6.— С. 12—14*).

30 червня. В «Современнике» надруковано відгук на поему «Гайдамаки» (*Современник.— 1842.— Том 27: Новые сочинения.— С. 102—103*).

У червні. В книзі видатків Товариства заохочування художників записано 17 карбованців 16 копійок, остаточно виданих Шевченкові за травень—червень (*Документи.— С. 43*).

Завершив поему «Слепая» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 683*).

Передав з від'їжджаючим до Рима учнем Академії мистецтв Пименом Орловим листа Штернбергові, в якому нагадував своєму другові про їхнє петербурзьке життя та спільних друзів (*Листи.— С. 13*).

5 липня. В журналі «Маяк» надруковано рецензію М. Я. Тихорського на поему «Гайдамаки». Рецензент відзначав: «Восторг, произведенный по всей Малороссии творениями г. Шевченки, особливо последнею поэмою «Гайдамаки»,— уже прямо свидетельствует, что дарование не поддельное, не маленькое, не рядовое» (*Маяк.— 1842.— Т. 4.— Кн. 8.— С. 82—106*).

23 липня. Цензор П. І. Гаєвський підписав дозвіл на випуск першого номера польського альманаху «Rocznik literacki», складеного в Петербурзі Ромуальдом Подберезьким. У ньому представлені не лише польські, а й білоруські автори. В списку передплатників альманаху, вміщеному наприкінці, поряд з В. Бенедиктовим, П. Киреєвським, М. Полєвим, Н. Кукольником значився і «Szewczenko Taras, Kobzar». Видання було здійснено 1843 року.

В липні. Відповідаючи Шевченкові, Штернберг писав, що, крім його листа, жодної звістки з Петербурга не мав. Дякував за відомості про «милое семейство Шмидта», про Фіцтума та інших петербурзьких знайомих. Передав привіт від скульптора Ставассера. Сподівався, що Шевченко також прибуде до Рима. Повідомив, що А. М. Мокрицький «занимається искусством с необыкновенной яростью». Листа пере-

дав з конференц-секретарем Академії мистецтв В. І. Григоровичем, який від'їжджав з Рима (*Листи.*— С. 13).

1 серпня. До цього числа Шевченко повинен був закінчити роботу над частиною рисунків до «Истории Суворова» (*Судак В. О. Сторінки діяльності Т. Г. Шевченка-ілюстратора.— Народна творчість та етнографія.— 1989.— № 1.— С. 7—8).*

У серпні. Журнал «Русский вестник» надрукував статтю П. Каменського про академічну виставку. В списку творів, які на ній експонувались, відзначено малюнок Шевченка «Група сплячих жебрачок» (не знайдено) (*Русский вестник.— 1842.— № 7—8.— С. 7—14; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 392).*

Влітку. Шевченко працював над картиною «Катерина» (*Там само.— Т. 7.— Кн. 1.— № 38; Судак В. О. В класах Академії мистецтв // З досліджень про Т. Г. Шевченка.— К., 1968.— С. 27).*

В. С. Семененко-Крамаревський, один з видавців книги М. Полевого «История князя Итальянского графа Суворова-Рымникского», яку ілюстрував Шевченко, в записці до нього подав відомості, необхідні художникові для роботи над рисунками для цієї книги, і надіслав портрет М. В. Рєпніна — сподвижника О. В. Суворова (*Листи.*— С. 14).

1 вересня. Журнал «Маяк» відкривався уривком (3 дія) з п'єси Шевченка «Никита Гайдай». Тут також надруковано замітку О. О. Корсуна «Литературное известие о сборнике «Молодик», у якому опубліковані твори Шевченка «Думка», «Н. Маркевичу» і «Утоплена» (*Маяк.— 1842.— Т. 5.— Кн. 9.— С. 1—11, 27—30).*

4 вересня. Шевченкові видано розписку: «Я, нижеподписавшийся, получил от г-на Шевченка восемьдесят рублей пятьдесят копеек ассигнациями. 1842 года сентября 4 дня, сын вдовы лекаря Бек Петр» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 501).* На звороті розписки запис М. О. Полевого про ілюстрацію Шевченка (*Судак В. О. Сторінки діяльності Т. Г. Шевченка-ілюстратора.— Народна творчість та етнографія.— 1989.— № 1.— С. 8).*

10 вересня. Цензурний дозвіл на випуск харківського збірника «Молодик», у якому друкувалися твори Шевченка «Думка» («Тяжко-важно в світі жити...»), «Н. Маркевичу», «Утоплена». Вийшов у світ 1843 року (*Молодик.— 1843.— С. 91—92, 108—109, 114—121).*

29 вересня. Одержавши 20 травня звання рисувального учителя в гімназії, друг поета Ф. Л. Ткаченко (який прожи-

вав з ним у будинку Кастюрина на 5-й лінії, № 8), поїхав в Україну (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 19; РДІА.— Ф. 789.— Оп. 1.— № 2641.— Арк. 128*).

30 вересня. Шевченко писав офіцеру Чорноморського війська Я. Г. Кухаренку про те, що отримав його листа — читав його своїм знайомим С. Гулаку-Артемівському, К. Єжову, О. Елькану, В. Семененку-Крамаревському. Повідомив, що Ф. Ткаченко поїхав в Україну, що п'єса Кухаренка «Чорноморський побит» перебуває в цензурному комітеті, що закінчив роботу над поемою «Слепая» і написав драму чи трагедію «Данило Рева» та збирається провідати синів Кухаренка в Царському Селі, де вони вчаться (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 19—20*).

Вересень. На осінній виставці в Академії мистецтв експонувалася акварель Шевченка «Група сплячих жебрачок» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— С. 64.— № 392*).

5 жовтня. Шевченко вирушив у подорож на пароплаві «Фінланд», який прямував до Ревеля та інших балтійських портів (*Шевченківський Петербург.— С. 102—104*).

28 жовтня. О. М. Бодянський склав список творів літератури, які збирався надіслати своєму другові, чеському ученому-слов'янознавцю, філологу та історику П. Шафарику. Поряд з творами Пушкіна, Жуковського, Лермонтова, Квітки-Основ'яненка, Костомарова та інших у списку значаться «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.— 1965.— № 8.— С. 36*).

Жовтень — перша половина листопада. Захворівши в морській подорожі, Шевченко перебував у Ревелі (*Шевченківський Петербург.— С. 102—104*). Написав поему «Гамалія» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 685*).

1 листопада. В журналі «Маяк» надруковано статтю К. Калайденського «Еще вот так думают областяне». Підтримуючи основні положення статті А. Антипенка, опублікованої у 3-му томі «Маяка», автор писав про позитивне ставлення до української літератури «Отечественных записок» в 1839—1840 роках (твори Костомарова, Квітки-Основ'яненка, «Кобзар» Шевченка) і про негативне — в 1841—1842 роках (альманах «Ластівка», «Гайдамаки» Шевченка). Тим часом твори української літератури, серед них і «Кобзар» Шевченка, мали великий успіх у народі й «раскупались до последнего экземпляра» (*Маяк.— 1842.— Т. 6.— Кн. 12.— С. 116—137*).

7 листопада. В газеті «Северная пчела» (№ 250) опубліковано рецензію на видання «Наши, списанные с натуры русскими», в якій позитивно оцінено рисунок Шевченка «Знахар», уміщений у цьому збірнику.

16 листопада. Шевченко повернувся з Ревеля до Петербурга (*Шевченківський Петербург.*— С. 102).

18 листопада. Написав до Харкова П. М. Корольову: «...позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятуший пароход у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував «Гамалія», невеличку поему, та так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель, там трошки очуняв» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 21).

Не пізніше 18 листопада. Закінчив роботу над картиною «Панна сотниківна», виконаною на сюжет однойменного оповідання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (не знайдено) (*Судак В. О. В класах Академії мистецтв // З досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 28; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 21).

27 листопада. Відбулась перша вистава опери М. Глінки «Руслан і Людмила», в якій у заголовній ролі з блискучим успіхом виступив друг Шевченка С. С. Гулак-Артемівський, про що пізніше поет сповістив у своєму листі до Г. С. Тарновського (*Там само.*— С. 22).

30 листопада. В журналі «Отечественные записки» опубліковано рецензію на тринадцятий випуск видання «Наши, списанные с натуры русскими». В ній висловлена висока оцінка «картинок и виньеток», вміщених у випуску, серед яких був і малюнок Шевченка «Знахар» (*Отечественные записки.*— 1842.— Т. 25.— № 12.— Отдел 6.— С. 40—41).

Восени. Шевченко приступив до роботи над портретами для книжки М. Полевого «Русские полководцы» (*Паламарчук Г. Портрети російських полководців // В сім'ї вольній, новій.*— К., 1984.— С. 282).

14 грудня. В газеті «Северная пчела» (№ 280) надруковано оголошення про продаж у книгарні К. Полевого першого випуску книжки М. Полевого «История Суворова» з рисунками Шевченка та інших художників.

Цього року. Працював над малюнками: за повістю М. В. Гоголя «Тарас Бульба». Сепія; Портрет М. П. Соколовського. Акварель; «Сліпа з дочкою». За поемою «Слепая». Олівець, сепія (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 35, 36, 37, 39); Ілюстрації до книги М. Полевого «История Суворова» (*Там само.*— № 40—71; *Судак В. О. Сторінка діяльності Т. Г. Шев-*

ченка-ілюстратора.— *Народна творчість та етнографія.*— 1989.— № 1.— С. 7); «Слепая», «История Суворова», «Катерина» та інші ескізи і начерки. Олівець; «История Суворова». Ескізи та інші начерки. Олівець, туш; «Катерина», «История Суворова» та інші начерки. Олівець; «Слепая», «История Суворова». Ескізи та начерки. Олівець, сепія, туш; «Оксана». Ескіз за поемою «Слепая» (?). Туш, олівець; «Оксана». Ескіз за поемою «Слепая» (?). Червоний олівець; «Допит полонених». За поемою К. Ф. Рилєєва «Войнаровский». Ескіз та начерки. Олівець; «Художник перед мольбертом» та інші ескізи і начерки. Олівець (*Там само.*— Кн. 2.— № 155, 157, 158, 271—275); Картина, яка належала І. М. Скобелєву. Олія (не знайдено) (*Там само.*— № 393).

Протягом 1842—1843 років. Працював над рисунками: «Смерть Богдана Хмельницького». Ескізи. Олівець (*Там само.*— № 277, 278, 279); «Суворов в останні години життя» та інші начерки. Олівець (*Там само.*— Т. 10.— № 124-а).

1843 рік

25 січня. В листі до Г. С. Тарновського Шевченко повідомив про академічну художню виставку, про успіх опери М. І. Глінки «Руслан і Людмила» за участю С. С. Гулака-Артемівського. Передав вітання від В. І. Григоровича, який повернувся з Італії, від К. П. Брюллова і В. І. Штернберга. Писав, що згадує «нашу Україну» і хоче відвідати її весною. Повідомив, що виконав дві картини, розраховуючи, що їх придбає Тарновський, але одну з них уже придбав І. М. Скобелєв, а другу — «Катерину» — автор сподівається надіслати Тарновському (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 22—23).

30 січня. Шевченко був присутній на концерті соліста Великого театру С. С. Гулака-Артемівського в залі будинку графа Кушельова-Безбородька на Гагарінській набережній (*Літо перше.*— С. 12).

31 січня. В листі до Я. Г. Кухаренка питав, чому той не надсилає костюм для А. Головатого — одного із засновників Чорноморського козачого війська, необхідний художнику для створення портрета славного полковника, чию літографію Шевченко мав намір розповсюдити з допомогою Кухаренка за передплатою. Повідомив, що його п'єса «Чорноморський побит» вийшла з цензури. Писав також, що скомпонував поему «Гамалія» і драму «Назар Стодоля». Передав

привіт від С. С. Гулака-Артемівського. Повідомив про свій намір через два місяці поїхати за кордон (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 24—25*).

Не пізніше січня—лютого. Закінчив роботу над портретами для книги М. Полевого «Русские полководцы» (*Паламарчук Г. Російські полководці // В сім'ї вольній, новій.— К., 1984.— С. 282*).

1 лютого. Подарував своєму майбутньому видавцю примірник «Кобзаря» з написом: «В вечное и потомственное владение передаю право сего сочинения Ивану Тимофеевичу Лисенкову. Т. Шевченко. 1843, 1 февраля. Санкт-Петербург» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 544*).

8 лютого. В присутності В. С. Семененка-Крамаревського підписав зобов'язання видавцю І. Т. Лисенкову про продаж «в вечное пользование и потомственное владение» своїх творів — «Кобзаря» і поеми «Гайдамаки». На примірнику «Гайдамаків» (СПб., 1841) написав: «В вечное и потомственное владение передаю право сего сочинения Ивану Тимофеевичу Лисенкову. Т. Шевченко. 1843 года, февраля 8-го. Санкт-Петербург» (*Документи.— С. 44; Рябенко Іван. Видавець творів Кобзаря // Літературна Україна.— 1978.— 10 березня*).

Між 8 і 15 лютого. Запискою до цензора П. О. Корсакова просив його підписати дозвіл до друку другого видання «Кобзаря» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 24*).

Не пізніше 10 лютого. Виконав малюнок «Король Лір» (папір, сепія; не знайдено) і композицію на тему однойменної трагедії Шекспіра (гальванокаустика) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 395; — Кн. 1.— № 72*).

15 лютого. Книговидавець І. Т. Лисенков подав до Петербурзького цензурного комітету книжку Шевченка «Кобзар» для другого видання (*Документи.— С. 44*).

16 лютого. В «Санкт-Петербургских ведомостях» надруковано оголошення про продаж поеми «Гайдамаки» в книгарні І. Т. Лисенкова в будинку Пажеського корпусу (*Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря».— М., 1978.— С. 30*).

17 лютого. В «Северной пчеле» (№ 38) надруковано оголошення про те, що в книгарні І. Т. Лисенкова продається поема «Гайдамаки».

19 лютого. Цензор П. О. Корсаков підписав дозвіл на друкування другого видання «Кобзаря» (*Документи.— С. 44*).

21 лютого. Посильний книговидавця Лисенкова Ілля

Гвоздєв отримав у Петербурзькому цензурному комітеті «Кобзар» для другого видання (*Там само*).

27 лютого. Цензор П. О. Корсаков підписав дозвіл на випуск у світ поданої І. Т. Лисенковим книжки Шевченка «Чигиринский Кобзарь и Гайдамакы» (вийшла 1844 р.) (*Документи.— С. 49; Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря».— М., 1978.— С. 31—32*).

7 березня. До Петербурзького цензурного комітету О. Л. Елькан подав рукопис поеми Шевченка «Гамалія» (*Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— К., 1969.— С. 33—34; 83*).

9 березня. Цензор П. О. Корсаков підписав дозвіл на друкування поеми «Гамалія», і того ж дня рукопис одержано із цензурного комітету О. Л. Ельканом (*Там само*).

Березень—квітень. Над Україною, зокрема над Києвом, спостерігалася комета, котра згадується Шевченком як небесна «мітла» в поемі «Великий льох» (*Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К., 1964.— С. 270*).

18 квітня. А. О. Козачковський писав у Москву О. М. Бодянському: «Може, ти читав Шевченкових «Кобзаря» і «Гайдамаків». Щирий, кебетний хлопець, щира душа. Він хотів дуже познакомитися з тобою, як ти прийдеш в Петербург, та, мабуть, не вдалось, бо чув, що ти скоро повернув з Петербурга» (*ІЛШ.— Ф. 99.— № 86.— Арк. 173*).

Квітень. Розіслано передплатникам 2-й випуск «Истории Суворова», де було вміщено 12 ілюстрацій Шевченка (*Судак В. О. Сторінки діяльності Т. Г. Шевченка-ілюстратора // Народна творчість та етнографія.— 1989.— № 1.— С. 7—8*).

VI. ЛІТО ПЕРШЕ

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

Т. Шевченко

11 травня. Конференц-секретар Академії мистецтв В. І. Григорович в настільному реєстрі вхідних паперів Правління академії записав про звільнення Шевченка у відпустку для поїздки в Україну. В той же день рішення про його відпустку прийняло Правління Академії. В журналі вихідних паперів Правління зазначено:

«Билет ученику Тарасу Шевченко на проезд в Малоросійские губернии и на беспрепятственное, где нужно будет, жительство» (*Літо перше.*— С. 14—15).

19 травня. Шевченко виїхав в Україну Білоруським трактом разом з Є. П. Гребінкою та його сестрою Людмилою — вихованкою училища Виховного товариства шляхетних дівчат (*Там само.*— С. 15—17).

Не пізніше 19 травня. Виконав такі твори: «Портрет художника-баталіста О. Є. Коцебу». Акварель; «В гаремі». Акварель (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 73, 74); «В гаремі». Три ескізи до акварелі та окремий начерк (*Там само.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 280—282); «Антон Головатий біля Неви». Олівець (*Там само.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 284). «Композиція на історичну тему». Ескізи та начерк. Олівець; «Композиція на історичну тему». Ескіз. Олівець (*Там само.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 182, 183, 285, 286).

24—25 травня. Шевченко і Гребінка прибули в Чернігів і попрямували до Ніжина, де поет зустрівся зі своїм другом І. М. Сошенком, учителем повітового училища (*Літо перше.*— С. 24).

27 травня. Письменник і фольклорист І. М. Вагилевич у листі до М. П. Погодіна просив надіслати твори Шевченка (*Письма к М. П. Погодину из славянских земель.*— Вып. 3.— М., 1880.— С. 643).

Кінець травня. Шевченко через Ніжин приїхав до села Качанівки — маєтку Г. С. Тарновського (*Літо перше.*— С. 24—26).

Кінець травня — початок червня. Шевченко в сусідньому з

Качанівкою селі Дігтярах — маєтку П. Г. Галагана міг слухати гру талановитого музиканта-кріпака Артема Наруги, який став прототипом віолончеліста Тараса із майбутньої повісті «Музыкант».

У ті ж дні зустрівся зі славнозвісним українським бджолярем П. І. Прокоповичем, про якого згадав потім у своїй повісті «Близнецы». Є свідчення, що в пам'ять цієї зустрічі Прокопович назвав ім'ям Шевченка вулик нової конструкції (*Там само.* — С. 39—40, 47—48).

У травні. В Києві засновано Тимчасову комісію для розбору давніх актів — майбутню Археографічну комісію, співробітником якої в 1845 р. став Шевченко (*Закревский Н. Описание Киева.* — М., 1867. — С. 116—117).

Таганрозька трупа Кочевського поставила в Ростові-на-Дону драму Шевченка «Назар Стодоля» (*Шубравський В. Драматургія Шевченка.* — К., 1957. — С. 101).

Не раніше травня. Виконав такі твори: «Селяни». Олівець; «Жінка на підлозі». Ескіз композиції до невідомого твору. Олівець; «Селянська родина». Начерк ескіза. Олівець; «Курінь Стрючка». Олівець; «Селяни» та інші начерки, серед них начерк портрета Івана Андрійовича Шевченка — діда художника. Олівець; «Постать селянина зі спини. Дерево» Начерки. Олівець; «Старости». Етюди. Олівець; «Старости». Етюди до офорта і окремих начерк. Олівець; «Селянин. Селянка. Будівля з планом». Начерки. Олівець; «Судня рада». Ескіз. Олівець; «Судня рада». Ескіз. Олівець; «Казка. Старости». Етюди. Олівець; «Старости». Етюд. Олівець; «Старости». Етюди. Олівець; «Селянська родина». Етюд. Олівець; «Краєвид з церквою. Начерк. Олівець; «На березі». Начерк. Олівець; «Краєвид. Начерки жіночої постаті та чоловічого профілю». Олівець; «Селянська родина». Ескіз. Олівець; «Селянська родина. Слепий» («Невольник»). Ескізи. Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 7. — Кн. 2. — № 154, 161, 164, 168, 170, 173, 176—180, 184—189, 192, 194, 197, 199). «Селянська родина». Олія; «На пасіці». Олія; «Слепий» («Невольник») Сепія; «Слепий» («Невольник»). Сепія; «Портрет Т. О. Маєвської». Олія; «Портрет Р. І. Лукомського». Олівець (*Там само.* — Кн. 1. — № 75—80; *Судак В. З розшуків про малярські твори. // В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник.* — Вип. 2. — К., 1985. — С. 254—257); «Архітектурний пейзаж». Начерк. Олівець; «На пасіці. Слепий» («Невольник»). «Біля криниці». Ескізи. Олівець; «Постать. Голова старої людини».

Начерки. Олівець; «На пасіці». Етюд. Олівець; «Жінка на підлозі». Ескізи. Олівець; «Вакханка». Ескізи. Олівець; «Вакханка». Ескізи. Олівець (*Там само.*— № 291, 293—298).

Травень—вересень. Виконав рисунки: «Дерева». Начерк. Олівець; «Краєвид з річкою». Олівець (*Там само.*— № 190, 198).

Травень—жовтень. Виконав рисунок: «Хата біля річки». Олівець (*Там само.*— № 175).

Травень 1843 — січень 1844 року. Виконав рисунки: «Дари в Чигирині 1649 року». Ескізи. Олівець; «Судня рада». Етюд. Олівець (*Там само.*— № 299—300).

Травень 1843 — січень 1847 року. Виконав портрет П. О. Куліша. Олівець (*Там само.*— Кн. 1.— № 83).

7 червня. Цензурою дозволено видати повністю працю М. Полевого «История князя Итальянского графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса Российских войск» з 33-ма ілюстраціями Шевченка (*Там само.*— № 40—71). Спочатку вона виходила трьома окремими випусками (*Судак В. О. Сторінка діяльності Т. Г. Шевченка-ілюстратора.— Народна творчість та етнографія.— 1989.— № 1.— С. 6—8.*

8 червня. Обер-прокурор Синоду повідомив Синодові, посилаючись на повідомлення міністра внутрішніх справ, що за його доповіддю внаслідок клопотання київського, подільського і волинського генерал-губернатора цар звелів заснувати при генерал-ад'ютантові Бібікові комісію для розбору давніх актів в архівах присутствених місць і монастирів Київської, Подільської і Волинської губерній (*РДІА.— Ф. 796.— Оп. 124.— № 370.— Арк. 1.*

В «Северной пчеле» (№ 125) надруковано оголошення про продаж у книгарні І. Т. Лисенкова поеми «Гайдамаки».

Перша декада червня. Шевченко з села Качанівки приїхав до Києва (*Літо перше.*— С. 49).

13 червня. Шевченко разом з П. О. Кулішем та О. Ф. Сенчилом-Стефановським побував у Межигір'ї під Києвом. Тут до альбому художника записано народні пісні «Хвалилася Україна», «В Макарові, славнім місті», «Солодким медом да солодким вином кубки наповняли», «Гей, підтискай, малий хлопче, тісненько й попруги». Відвідав Межигірський монастир, де колись доживали віку престарілі запорожці й де, за переказами, якийсь час був послушником ватажок Коліївщини Максим Залізняк та був похований Семен

Палій, оспіваний Шевченком у поемі «Чернець» (*Там само.*— С. 60—62).

14 червня. І. М. Вагилевич у листі до М. П. Погодіна вдруге просив надіслати твори Шевченка та інших українських письменників (*Зоря.*— 1880.— *Річник перший.*— С. 181).

Не пізніше 15 червня. Шевченко поїхав з Києва до Кирилівки (*Шевченківський Київ.*— С. 66).

Не раніше 16—17 червня. Виконав у Кирилівці малюнок олівцем «Вдовина хата на Україні» (*Літо перше.*— С. 67—68).

19 червня. М. О. Полевой писав братові — К. О. Полевому: «Дней через десять надеюсь послать тебе несколько полтипажей из Суворова». Йшлося про гравюри Шевченка до «Истории Суворова» (*Записки Кс. А. Полевого.*— СПб., 1888.— С. 562).

25—26 червня. Прибув на хутір Убіжище — маєток матері Є. П. Гребінки (*Літо перше.*— С. 82).

Не пізніше 28 червня. Шевченко і Гребінка виїжджають з хутора Убіжище до села Мосівки на бал до Т. Г. Волховської (*Там само.*— С. 84).

29—30 червня. Шевченко гостює в селі Мосівці — маєтку Т. Г. Волховської на балу з приводу іменин її покійного чоловіка. Тут знайомиться з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, Я. П. де Бальменом, С. О. Закревською, а також з В. О. Закревським та іншими учасниками гуртка молодих вільнодумців, які називали себе «мочемордами», з колишнім декабристом О. В. Капністом. Шевченко виконав акварельний малюнок балу у Волховських (не знайдено) (*Там само.*— С. 84—103; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 404—406).

Червень. Виконав рисунок олівцем Межигірського монастиря (*Там само.*— № 292).

Червень—вересень. Виконав рисунки: «У Києві». Етюд. Олівець; «У Києві». Етюд. Олівець; «Краєвид Києва». Олівець; «Дальні печери Києво-Печерської лаври». Олівець; «Київ з-за Дніпра» та інші начерки. Олівець; «Київ з боку Дніпра». Олівець (*Там само.*— № 160, 165, 169, 172, 174, 290).

Червень 1843 року — 1844 рік. Виконав 8 портретів своїх знайомих з «Общества мочемордия» (не знайдені) (*Там само.*— № 396—403).

1 липня. І. М. Вагилевич, працюючи над розвідкою про українську мову, написав Я. Ф. Головацькому про те, що йому для роботи бракує «Кобзаря» і «Гайдамаків» Шевченка

(Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849.— Львів, 1909.— С. 85).

2 липня. Шевченко в супроводі О. В. Капніста вперше відвідав Яготин з наміром оглянути картинну галерею М. Г. Рєпніна. З Яготина заїхав у село Березову Рудку до В. О. Закревського (*Літо перше.*— С. 121—125).

3 липня. І. М. Вагилевич написав зі Львова П. Я Лукашевичу, що йому потрібні для роботи про українську мову «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка (*Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича.*— Ч. 2.— Львів, 1936.— С. 110).

6 липня. В «Северной пчеле» (№ 147) наведені такі відомості з річного звіту Товариства заохочування художників: «Из числа воспитанников Общества в прошедшем году выбыли по окончанию учебного художественного курса г. г. Шевченко, Антонов, Ермилов, Борисов и Парчин, которые при полученном ими направлении могут поддерживать себя и существовать собственными трудами. Надеемся, что они и впредь будут достойны внимания и покровительства Общества».

Друга половина липня. Шевченко прибув у село Ісківці Лубенського повіту до О. С. Афанасьєва-Чужбинського (*Літо перше.*— С. 127).

У липні. Розіслано передплатникам 3-й випуск книжки М. О. Полевого «История Суворова» з 12-ма ілюстраціями Шевченка (*Судак В. О. Сторінки діяльності Т. Г Шевченка-ілюстратора.*— Народна творчість та етнографія.— 1989.— № 1.— С. 8).

Кінець липня — перша половина серпня. Шевченко перебуває в Лубенському повіті, в селі Ісківцях та інших селах повіту і в Лубнах (*Там само.*— С. 132).

8 серпня. У Харкові помер Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (*Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 286).

Друга половина серпня. Відвідав П. Я. Лукашевича у містечку Березані, зацікавившись його зібранням старовинних рукописів, зокрема Львівським літописом, який у нього зберігався (*Літо перше.*— С. 134).

Кінець серпня. Поїхав з Березані в село Качанівку до Г. С. Тарновського (*Там само.*— С. 139).

У перших числах вересня. Вдруге приїздив до Яготина, щоб побачити портрет М. Г. Рєпніна роботи Й. Горнунга з метою написати копії портрета для Г. С. Тарновського і О. В. Капніста (*Там само.*— С. 140).

3—5 вересня. Вирушив у подорож до дніпровських поро-

гів, на острів Хортицю та на місце останньої Січі Запорозької в село Покровське (*Там само.*— С. 141—142).

5 вересня. В некролозі на смерть Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, опублікованому в «Литературной газете» (№ 35), Ф. Коні відзначав: «В Малороссийской литературе Основьяненко занимал первое место после Котляревского и наряду с Шевченкою и другими молодыми писателями был любимцем народа, к которому он принадлежал».

11 вересня. М. Полевой записав у своєму щоденнику, що його відвідав власник портрета Суворова роботи Шмідта Ф. Бюллер, щоб довідатись, де зараз цей портрет, який перебував у Шевченка (*Паламарчук Г. Портрети російських полководців // В сім'ї вольній, новій.*— К., 1984.— С. 282).

В середині вересня. Із села Покровського Шевченко виїхав до Кирилівки маршрутом: Нікополь — Катеринослав — Кременчук — Новогеоргієвськ — Чигирин — Звенигородка (*Літо перше.*— С. 155—156).

20 вересня. У метричній книзі церкви села Кирилівки записано, що на хрестинах немовляти Трохима, який народився 18 вересня у кріпака полковника П. В. Енгельгардта Йосипа Григоровича Шевченка і його дружини Мотрони Григорівни були хрещеними батьком і матір'ю «Санкт-Петербуржской Академии художеств вольный художник Тарасий Григориев Шевченко и крестьянка Ирина Григориевна Федора Бойченка жена». Таїнство хрещення справили «Кирилловской Богословской церкви священник Иоанн Нестеровский со дьячком Лукою Ильичем» (*Документи.*— С. 46).

21 вересня. П. Я. Лукашевич написав із Березані до Львова І. М. Вагилевичу: «Письмо Ваше від 3-го липня із Львова ледве дотягло последних чисел серпня... Коли Вашу листину получил, той час з паном Шевченком читовали Вашего Мадея (балада.— П. Ж.)... У нас трудно выписывать из Москвы и Петербурга книги: одну вышлют, а десять ожидай на вечныи часы, так що Шевченка Кобзаря и Гайдамаки больше в рукописях... В бытность Шевченка у меня я предложил ему заимствовать некоторые слова и формы Ваши, на что он согласился». «Через Шевченка в ноябре» Лукашевич обіцяв надіслати Вагилевичу «Літопис Львівський» (*Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича.*— Ч. 2.— Львів, 1936.— С. 310—312).

У вересні. Шевченко виконав олівцевий рисунок хати своїх батьків у Кирилівці (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 181).

На початку жовтня. Поет у супроводі брата Йосипа на конях, узятих в Кирилівці, поїхав звичайним маршрутом через Богуслав — Потоки — Трахтемирів на Лівобережжя, заїхав разом з братом у Березань до П. Я. Лукашевича (*Літо перше.*— С. 161—162).

9 жовтня. У Березані, де в околицях налічувалось понад десяток старовинних могил-курганів, Шевченко написав вірш «Розрита могила» — перший твір періоду «трьох літ». У ньому відчуваються сумні враження від подорожі Україною (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 691; Літо перше.*— С. 162).

16 жовтня. Шевченко в третій раз приїхав у Яготин до Рєпніних. Тут він жив у флігелі, виконував копії портрета М. Г. Рєпніна. Між ним і В. М. Рєпніною встановлюються сердечні, дружні стосунки. Здружився він і з домашнім лікарем Рєпніних Фердинандом Фішером, а також з братом Варвари Миколаївни Василем і з її вихованкою і подругою Глафірою Іванівною Псьол. Яготин назавжди залишився в пам'яті Шевченка як одне з найзаповітніших місць в Україні (*Там само.*— С. 164, 183).

20 жовтня. П. О. Куліш у листі до Шевченка просить його написати, чого доброго він бачив і чув у Малоросії, повідомив, що написав «прекраснейшие рассказы» про гайдамаків і першу частину свого збірника поем «Україна», який друкується у Києві. Надіслав 30 квітків на його продаж (*Листи.*— С. 15).

23 жовтня. П. Я. Лукашевич писав І. І. Срезневському: «Намедни по приезде ко мне одного старого моего товарища и господина Шевченка я был подвинут на время в моей литературной деятельности...» Йшлося про серпневий приїзд у Березань Шевченка та О. С. Данилевського, співучня Лукашевича по Ніжинському ліцею (*РДАЛМ.— Ф. 436.— Оп. 1.— № 1273; Літо перше.*— С. 133—134).

31 жовтня. «Литературная газета» (№ 43) опублікувала спогади О. О. Корсуна про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, де епіграфом вжито початкові рядки із «Гайдамаків»:

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...

(«Гайдамаки» Т. Шевченко)

У жовтні. В Березані Шевченко закінчив роботу над

олійним портретом Т. О. Маєвської (*Судак В. О. З розшуків про малярські твори.— В сім'ї вольній, новій // Шевченківський збірник.— Вип. 2.— К., 1985.— С. 254—257*).

Не пізніше жовтня. Виконав олівцевий рисунок «Видубецький монастир» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 81*).

6 листопада. В журналі «Москвитянин» надруковано рецензію Ф. Кітченка на поему «Гайдамаки» (*Москвитянин.— 1843.— № 11.— С. 242—244*).

7 листопада. У Києві відбулась перша нарада Тимчасової комісії для розбору давніх актів. Дійсними членами її призначені М. О. Максимович, М. Д. Іванишев, В. Ф. Добровольський, головою — М. Е. Писарєв, його помічником — С. І. Шодуар (*Закревский Н. Описание Киева.— М., 1867.— С. 116—117*).

9 листопада. Під час обіду В. М. Рєпніна вручила Шевченкові начисто переписані нею вірші поета і записку, у якій в алегоричній формі дорікала йому за те, що він на одній весільній вечірці дозволив собі випити більше, ніж, на її думку, слід. А ввечері у вітальні поет читав Рєпніним вірші Івана Козлова, чиї твори добре знав і високо цінував (*Літо перше.— С. 185—186*).

10 листопада. Шевченко написав В. О. Закревському, що захворів. Обіцяв, видужавши, приїхати до Березової Рудки, щоб намалювати «Ганну вродливу» (Ганну Закревську). За недужавши, він не з'явився, як звичайно, у вітальні Рєпніних (*Там само.— С. 186*).

11 листопада. Шевченко у будинку своїх яготинських друзів написав В. М. Рєпніній експромтом віршовану записку — присвяту до поеми «Тризна», над якою в ці дні працював (*Там само.— С. 187*).

17 листопада. Разом з В. М. Рєпніним поїхав у село Андріївку Гадяцького повіту на Полтавщині — маєток Рєпніних (*Там само.— С. 191*).

18—25 листопада. Намалював у Андріївці олівцевий портрет знайомого Рєпніних Р. І. Лукомського (зберігається в НМТШ). Тут же працював над поемою «Тризна» (*Там само.— С. 191—192*).

22 листопада. В. М. Рєпнін написав батькові з Андріївки про справи в маєтку і передав Варварі Миколаївні вітання від Шевченка (*Там само.— С. 190*).

23 листопада. П. О. Куліш написав своєму покровителю, помічнику попечителя Київського учбового округу М. В. Юзе-

фовичу, що бажає отримати «в Петербурге такое место, на котором бы дослужил до получения чина». І додав: «Шевченко хвалився мне добрым к нему расположением тамошнего попечителя и обещал доставить мне место учителя в Дворянском училище в Петербурге... Потому-то я обращаюсь к Вам с покорнейшею моею просьбою доставить мне это место» (*Чернігівський історичний музей.— Ал. 17 — 98/504. Далі: ЧІМ*).

25 листопада. Шевченко і В. М. Рєпнін виїхали з Андріївки в Яготин (*Літо перше.— С. 191, 193*).

27 листопада. В суботу ввечері Шевченко і В. М. Рєпнін приїхали до Яготина. «Наконец они вернулись,— повідомляла своєму наставнику Ш. Ейнару В. М. Рєпніна.— Мы сидели за чаем, когда он вошел в комнату. Капнист был у нас; увидев его, я вскочила во весь рост, но, заметив, что он обращает ко мне общий поклон, я села на свое место с очень неприятным чувством». Княжна, очевидно, чекала теплішої зустрічі. В цей вечір поет прочитав у вітальні «Тризну» і подарував її рукопис В. М. Рєпніній, якій було присвячено поему (*Там само.— С. 193, 194*).

28 листопада. Шевченко вручив В. М. Рєпніній свій автопортрет. На його звороті був ескіз «Сліпий» («Невольник») (Нині зберігається в Музеї особистих колекцій при Російському музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві) (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 301*).

Того ж дня В. М. Рєпніна закінчила переписувати своє оповідання «Девочка» — майже точну історію своїх сердечних переживань. Цей твір, присвячений Шевченкові, вона послала йому до вітальні (*Літо перше.— С. 193—199; Русские пропилеи.— Т. 2.— М., 1916.— С. 233—237*).

29 листопада. Шевченко вручив В. М. Рєпніній записку зі схвальним відгуком про її оповідання «Девочка». Про себе в записці, характеризуючи свої стосунки з кріпосниками, він написав: «Я застонал, как в кольцах удава.— «Он очень хорошо стонет»,— сказали они...» (*Там само.— С. 200; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 25*).

3 грудня. В Кирилівці померла третя дружина столітнього діда поета Марія (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 2130*).

4 грудня. Шевченко був на іменинах Варвари Олексіївни і Варвари Миколаївни Рєпніних. Присутній тут же О. В. Капніст у розмові з В. М. Рєпніною тактовно радив їй бути стриманою у стосунках з Шевченком (*Літо перше.— С. 205—206*).

5 грудня. В. М. Рєпніна пообіцяла О. В. Капністу бути Шевченкові тільки другом і сестрою (*Там само*).

8—9 грудня. Капніст повіз Шевченка з Яготина у своє село Ковалівку (*Там само*.— С. 206—207).

14 грудня. Домашній учитель онуків князя М. Г. Рєпніна Р. Р. Штрандман написав Шевченкові в Ковалівку, що в найближчу суботу від'їздить до Петербурга і хоче перед від'їздом побачитися з ним. Просив позичити «рублів 30, бо жутко приходится» (*Листи*.— С. 15; *Літо перше*.— С. 208—210).

15—23 грудня. Шевченко перебував у Березовій Рудці у Закревських. Тут виконав портрети Ганни Іванівни Закревської, Платона і Віктора Закревських (*Там само*.— С. 211).

24 грудня. Шевченко знову прибув у Яготин до Рєпніних і того ж вечора поїхав на один день у Пирятин, де відвідав стареньку матір В. І. Григоровича Парасковію Дмитрівну (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 26; *Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников*.— М., 1962.— С. 119).

Між 25 грудня 1843 року і 7 січня 1844 року. Записав у Яготині народну пісеньку «Соколе мій, чоловіче» та загадку «І ворони клю[ю]ть...» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 322).

28 грудня. Шевченко послав з В. М. Рєпніним і Р. Р. Штрандманом, що від'їздили до Петербурга, листа до В. І. Григоровича. Повідомив про свій намір вирушити власним коштом за кордон для вдосконалення в живопису і просив його поради з цього приводу. Залежно від рішення Григоровича просив надіслати вид на проживання чи безстроковий атестат (*Там само*.— С. 26—27; *Літо перше*.— С. 212—213).

Зовиця В. М. Рєпніної Єлизавета Петрівна Рєпніна (ур. Балабіна) в листі до Рєпніних із села Андріївки запитувала про здоров'я Шевченка (*Державний літературний музей (Москва)*.— 130/230-70; *Далі: ДЛМ*).

31 грудня. Поет зустрів Новий рік у сім'ї Рєпніних (*Літо перше*.— С. 214—215).

Цього року. О. М. Бодянський переклав працю П. Шафарика «Славянское народописание», в якій до відомих українських письменників додав і Шевченка (*Кирилюк Є. Шевченко і слов'янські народи // Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції*.— К., 1959.— С. 14).

Один з найактивніших членів гуртка київської молоді Бенедикт Доленга закинув, що в дискусії на сторінках польської преси про українську літературу не згадується Шевченко (*Кирчів Р. Ф. «Тарасова ніч» Шевченка і «Noc Tarasowa»*

3. Фіша // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1966.— С. 237).

В газеті «Tygodnik Petersburski» (№ 89) опубліковано статтю учня М. О. Максимовича, киянина Альберта Грифа (Марцинковського), «List do Benedykta Dolengi z powodu artykułu w «Tygodniku» o literaturze wszechsłowiańskiej». В цій статті А. Гриф називає Шевченка в числі тих поетів, «твори яких могли б посісти почесне місце в кожній літературі» (*Щурат В. Вибрані праці.— К., 1963.— С. 218—219*).

Є. П. Гребінка до п'яти розділів свого роману «Чайковський» узяв епіграфи з творів Шевченка. Перевидавши цей роман у 1848 році, Гребінка ці епіграфи зберіг без зазначення імені Шевченка, який був тоді на засланні (*Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 169*).

Виконав такі малярські твори: «Портрет юнака. Біля криниці. Біля ліжка». Ескізи. Олівець; «Портрет юнака. Руки». Ескіз. Етюди. Олівець; «Рука з чохлам для ківера». Етюд. Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 287—289*).

У Харкові вийшов альманах «Молодик на 1843 рік», частина 2, який видавав Іван Бецький. У ньому надруковано твори Шевченка: «Думка» («Тяжко-важко в світі жити...»), «Н. Маркевичу», «Утоплена». Тут же вміщено віршоване послання О. Чужбинського «Шевченкові», датоване 26 листопада 1841 року, яке починається строфою:

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче!
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.

Цього ж року побачив світ і «Молодик на 1844 рік», в якому надруковано «Обзор сочинений, написанных на малороссийском языке» Ієремії Галки (М. І. Костомарова). Високо оцінивши «Кобзар» Шевченка, автор каже, що «это целый народ, говорящий устами своего поэта».

1844 рік

1 січня. У черговому томі журналу «Маяк» надруковано рецензію М. Тихорського на альманах «Молодик» на 1843 рік з просторими виписками з надісланої до журналу статті К. Калайденського про той же альманах. Тихорський незграбно намагається заперечити захоплений відгук Калай-

денського про твори Шевченка, надруковані в «Молодику» (*Маяк.*— 1844.— № 13. *Отдел критики.*— С. 1—11; 12—26).

3 січня. Записав у альбом М. Д. Селецької вступ до поеми «Мар'яна-черниця» (*ІРЛІ.*— Ф. 357.— Оп. 2.— № 491.— Арк. 63—64).

Цього ж дня розповів В. М. Рєпніній про злісну вихватку Платона Лукашевича, який образив поета брутальними словами у відповідь на його зауваження про нелюдське ставлення поміщика до своїх кріпаків (*Літо перше.*— С. 217).

4 січня. Поїхав на два з половиною дні в Березову Рудку до В. О. Закревського (*Там само.*— С. 219).

7 січня. Повернувся до Яготина з Березової Рудки (*Там само.*— С. 220).

7—10 січня. Закінчив працювати над копіями портрета М. Г. Рєпніна для Тарновського (нині зберігається в Державному Ермітажі) і для Капніста (нині в НМТШ) і малював портрет його онуків Васі та Варі (нині в НМТШ) (*Там само*).

10 січня. Шевченко поїхав з Яготина. «Наконец настал день и час его отъезда,— писала В. М. Рєпніна Ш. Ейнару.— Я со слезами бросилась ему на шею, перекрестила ему лоб, и он выбежал из комнаты» (*Там само*).

11 січня. В. М. Рєпніна написала Глафірі Псьол, що в Яготині «все идет хорошо, нет стычек с папой, ничего напряженного с мамой во впечатлениях о Шевченке последних дней его пребывания; Вася (брат.— П. Ж.) все так же весел, а я печальна — он уехал вчера, этот добрый Шевченко. Я его едва увидела в тот день, когда он уехал: явившись поздно к утреннему чаю, он сделал четыре тура по салону с твоим поклонником Виталием Ивановичем (Лизогубом.— П. Ж.)... Его приход испортил мой последний вечер с Шевченком. Я хотела просить его перечесть поэму («Тризну».— П. Ж.) и возвратить последний раз поэта к поэзии, но его богиня, честная проза, захотела напротив и говорила лучше. Накануне я прошла с Т. Г. в салоне, и со времени твоего отъезда он в первый момент был мне по сердцу». Далі княжна повідомила, що з Шевченком розплатилася за портрети — 15 карбованців сріблом або 520 карбованців асигнаціями, що він був таким точним у розрахунках, що віддав «22 целковых с половиной», позичених її братом, який поїхав до Петербурга, про що Варвара Миколаївна сьогодні ж написала його дружині Лізі, «щоб Вася знав». Княжна скопіювала

«Хатинку» — рисунок Шевченка і попросила його написати їй що-небудь на спомин, і поет написав два рядки із «Тризны»:

В ком веры нет, надежды нет,
Надежда — Бог, а вера — свет,—

і додав дату свого народження — «1814, 25 февраля» та нарисовав начерк автопортрета (зберігається в Музеї особистих колекцій у Москві).

Про Глафіру, писала Рєпніна, «Шевченко отозвался как о добром существе, говорил об ее уме и таланте». Почувалося в цьому приховане бажання Варвари Миколаївни охолодити стосунки Шевченка і Г. Псьол. Тут же княжна писала про «слушки» відносно Шевченка і М[арії] С[елецької]. Він, за його словами, написав Марії Селецькій тому, що вона «хорошенькая барышня, что подарила шарф... он не хотел сказать больше...» (ДЛМ.— ОФ 2308.— № 24/1—96).

12 січня. Шевченко був на іменинах у Т. Г. Волховської в Мосівці (*Літо перше.*— С. 227).

14 січня. З Мосівки поїхав у Березову Рудку до Закревських (*Там само.*)

15 січня. Проїхавши через село Малютинці — маєток Селецьких, куди прибув разом з ними, Шевченко рушив далі і повернувся до Березової Рудки (*Там само.*)

18 січня. О. В. Капніст у листі з Ковалівки просить Шевченка (за дорученням осіб, яких не називає) не заїжджати і не писати,— очевидно, в Яготин,— як мав намір перед від'їздом з України (*Листи.*— С. 16; *Літо перше.*— С. 225—226).

З Березової Рудки Шевченко вирушив у Качанівку до Г. С. Тарновського (*Там само.*— С. 229—230).

19 січня. По дорозі до Качанівки Шевченко проїжджав через містечко Ічню, де зустрівся з ієреєм Іваном Смирницьким і ночував у священника Гавриїла Тичини (*Там само.*)

20 січня. В. М. Рєпніна написала Г. І. Псьол, що Шевченко мав намір ще повернутися до Яготина і звідти поїхати до Чигирини (ДЛМ.— ОФ 2308.— № 24/1-96).

21—22 січня. Шевченко перебував у Качанівці у Г. С. Тарновського, якому привіз копію портрета М. Г. Рєпніна (*Літо перше.*— С. 229—230).

22 січня. Заїхав у село Вейсбахівку до полковника І. М. Корбе, де зустрівся з деякими зі своїх друзів-вільнодумців, і звідти був надісланий з посланцем жартівливий лист у село

Туровку до М. А. Маркевича з підписами Шевченка, І. М. Корбе та Я. П. де Бальмена з запрошенням прибути до Вейсбахівки в той же чи наступний день. На цей лист Маркевич відповів Шевченкові жартівливим віршем (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 353; Літо перше.— С. 230; Листи.— С. 17*).

Не пізніше 29 січня. Шевченко прибув до Києва. Побував на контрактному ярмарку на Подолі, познайомився з майбутнім кириломефодіївцем В. М. Білозерським, зустрівся з М. О. Максимовичем (*Шевченківський Київ.— С. 43—48*).

29 січня. Зустрівся з П. О. Кулішем, який змалював профільний портрет Шевченка (*Літо перше.— С. 235*).

Наприкінці січня. Поїхав до Кирилівки (*Там само.— С. 235—236; Шевченківський Київ.— С. 48*).

В січні. В журналі «Библиотека для чтения» надруковано рецензію на альманах «Молодик», в якій цитуються рядки з вірша Шевченка «Н. Маркевичу» («Бандуристе, орле сизий...») (*Библиотека для чтения.— 1844.— Т. 62.— Отд. 6.— С. 13—20*).

Вийшла з друку окремою книжкою в друкарні М. Ольхіна поема Шевченка «Гамалія» (*СПб., 1844*). Дата цензурного дозволу: 7 березня 1843 р.

На початку лютого. Виїхав з Кирилівки у Москву через Київ — Чернігів — Борзну (*Літо перше.— С. 236*).

2 лютого. В. М. Рєпніна написала Шевченкові з Яготина, бажаючи йому з успіхом і напруженням творчо працювати, бути «заступником бедности, страдания, невинности», провіщати правду, звати «всех на простор, на свободу» (*Листи.— С. 19*).

12 лютого. Шевченко прибув до Москви, де зустрівся з М. С. Щепкіним і О. М. Бодянським (*Літо перше.— С. 239*).

16 лютого. О. М. Бодянський склав список осіб, яким збирався надіслати свій переклад праці П. Шафарика «Славянская этнография». Під № 126 у цьому списку значилось: «Т. Шевченко. 1 экземпляр» (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.— 1965.— № 8.— С. 38*).

19 лютого. Написав у Москві вірш «Чигрине, Чигрине...», (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 694*).

20 лютого. Виїхав з Москви до Петербурга (*Літо перше.— С. 239*).

VII. ЗНОВУ В СТОЛИЦІ

От пішов я
Город озирати.

Т. Шевченко

23—24 лютого. Шевченко прибув до Петербурга зі своєї першої подорожі в Україну й оселився в будинку Кастиюріна на 5-й лінії Васильєвського острова (нині № 8). До столиці він повернувся, сповнений силою різноманітних вражень від зустрічі з милою батьківщиною, збагачений новим досвідом. Незабаром це знайшло своє відображення у визначному творі періоду «Трьох літ», у натхненному гімні тираноборству — поемі «Сон» (*Літо перше.* — С. 245; *Шевченківський Петербург.* — С. 101).

25 лютого. В день народження Шевченка В. М. Рєпніна написала йому листа, але надіслати його адресатові не зважилася (*Листи.* — С. 22).

29 лютого. В газеті «Русский инвалид» (№ 47) надруковано оголошення про те, що в книгарні Ю. А. Юнгмейстера продається книжка «Сто русских литераторов» з рисунком Т. Г. Шевченка до твору М. І. Надєждіна «Сила воли».

1 березня. В. М. Рєпніна надіслала своєму наставникові Щарлю Ейнару в Женеву великого листа про перебування Шевченка в Яготині (*Русские пропилеи.* — Т. 2. — М., 1916. — С. 187—203).

2 березня. Я. Ф. Головацький у листі із Коломиї до О. М. Бодянського просить надіслати поему Шевченка «Гайдамаки» (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.* — 1965. — № 8. — С. 40).

8 березня. Чиновник департаменту залізниць М. О. Литвинов сповістив О. М. Бодянського про те, що на початку посту до Петербурга приїхав Г. П. Галаган і що на першому ж вечорі, який він влаштував для земляків, Литвинов познайомився «з дорогим Тарасом Шевченком»; минуло вже три тижні, як вони не розлучаються й живуть, мов брати. Повідомив також, що цими днями виходить у світ Шевченкова «поэма, писанная по-русски» (йдеться про поему «Бес-таланный» («Тризна»), надруковану в квітневому номері «Маяка») (*ІЛШ.* — Ф. 99. — № 83. — Арк. 147).

13 березня. Шевченко отримав в Академії мистецтв квиток для відвідування рисувальних класів (*РДІА.— Ф. 789.— Оп. 19/IV.— № 53.— Арк. 35*).

18 березня. На щомісячному екзамені в Академії мистецтв Шевченко отримав оцінку 10-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.— С. 40*).

20 березня. Військовий міністр на клопотання президента петербурзької Медико-хірургічної академії Шлегеля дозволив влаштувати в Академії студентський домашній театр і виділив на це 150 карбованців сріблом. У цьому театрі незабаром були поставлені «Ревизор» Гоголя, українські п'єси «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Наталка Полтавка» Котляревського, «Назар Стодоля» Шевченка (*Російський державний військово-історичний архів.— Ф. 316.— Т. 45.— № 66.— Арк. 2. Далі: РДВІА; Жур Петро. Дума про Огонь.— К., 1985.— С. 14—15; Далі: Дума про Огонь*).

Між 22 і 24 березня. Запискою до видавця «Маяка» С. О. Бурачека Шевченко повідомив, що хворий, і просив прислати «Историю Малороссии» М. Маркевича і новий номер журналу (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 28*).

25 березня. М. І. Костомаров написав із м. Рівне К. М. Сементовському: «Если можете, пришлите мне «Кобзарь» или «Гайдамаки» Шевченка. У меня есть, но покинуты в Харькове. А это было бы хорошо, потому что я познакомился бы здесь с произвед[ениями] литерат[уры] украинской. На Святой неделе непременно поеду в Берестечко и Почаев» (*РНБ.— Ф. 385.— № 12*).

25 березня. В «Северной пчеле» (№ 69) повідомлено, що надійшла у продаж поема Шевченка «Гамалія» в книгарні М. Д. Ольхіна, на Невському проспекті напроти Арсеналу, Анічкового палацу в будинку Заветного та в Гостиному дворі (на Невському проспекті, № 13).

28 березня. В. М. Рєпніна в листі до Г. І. Псьол запитувала, чому вона не прислала їй листа Шевченка (*ДЛМ.— № 2308/36*).

29 березня. Петербурзький цензурний комітет дозволив до друку 28-у книжку журналу «Маяк», в якій публікувалася поема Шевченка «Бесталанний» («Тризна») (*Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— К., 1969.— С. 35*).

Між 29 і 31 березня. Запискою до С. О. Бурачека Шевченко дякував за присланий альманах «Молодик» і просив

надіслати ще й інші книжки цього альманаху і коректуру квітневого номера «Маяка», в якому мала публікуватися поема «Бесталанний» («Тризна») (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 28—29*).

31 березня. У журналі «Современник» опубліковано рецензію П. О. Плетньова на поему «Тризна». Рецензент відзначав, що Шевченко «пользуется у всех, знающих малороссийское наречие, необыкновенною славою. Его стихи знает вся Украина и наслаждается их чтением, так же, как Великороссия стихами Пушкина» (*Современник.— 1844.— Т. 34.— № 6.— С. 295—296*).

Березень—квітень. Виконав рисунки для альбому офортів «Живописная Украина»: «У Києві». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 302*); «Дари в Чигрині 1649 року». Туш (*Там само.— Кн. 1.— № 91*).

Березень—листопад. Випустив шість офортів «Живописной Украины»: «У Києві», «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Старости», «Казка», «Видубецький монастир у Києві» (*Там само.— № 92—97*), а також виконав рисунок «Старости». Олівець, сепія (*Там само.— Т. 10.— № 124*).

3 квітня. Отримано цензурний дозвіл друкувати окреме видання поеми «Тризна» (*Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— К., 1969.— С. 36*).

4 квітня. У Петербурзькому цензурному комітеті отримано квиток на випуск у світ 28-ї книжки журналу «Маяк» з поемою «Бесталанний» («Тризна») (*Там само.— С. 35*).

8 квітня. Черговий офіцер штабу окремого корпусу внутрішньої охорони полковник Розенмайєр передав до Петербурзького цензурного комітету 7 примірників поеми «Тризна», надрукованої в корпусній друкарні, з проханням видати квиток на випуск усіх надрукованих примірників книжки (*РДІА.— Ф. 777.— Оп. 1.— № 1809*).

10 квітня. Цензор А. М. Очкін підписав квиток на випуск у світ надрукованого тиражу «Тризны» (*Документи.— С. 47*).

11 квітня. Помер Петро Олександрович Корсаков — цензор, який схвалив до друку «Кобзар» 1840 року та інші видання творів Шевченка. У пресі відзначалася його доброзичливість та неупередженість: «Ни один из лучших писателей наших не имел ничтожного случая пожаловаться на его несправедливость» (*Иллюстрация.— 1846.— Т. II.— С. 84*).

29 квітня. В «Северной пчеле» (№ 96) надруковано рецензію на поему «Тризна».

30 квітня. Журнал «Отечественные записки» вмістив рецензію на поему «Тризна» (*Отечественные записки.*— 1844.— Т. 64.— № 5—6.— Отдел 6.— С. 49—50).

В журналі «Библиотека для чтения» опубліковано рецензію на поему «Гамалія» (*Библиотека для чтения.*— 1844.— Т. 34.— Отдел 6.— С. 41).

6 травня. Завершив роботу над поемою «Сова» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 697).

6—7 травня. Писав О. М. Бодянському, що надсилає йому для поширення примірники «Тризны» і «Гамалії», розповідав про плани видання «Живописной Украины» і просив узяти участь у цьому своєму починанні (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 29).

14 травня. В газеті «Русский инвалид» (№ 107) повідомлено про вихід у світ «Гамалії» і «Тризны». В повідомленні про «Тризну» наводиться текст присвяти поеми В. М. Рєпніній.

15 травня. В реєстрі Петербурзького цензурного комітету, поданому до Головного управління цензури, значиться запис про випуск у світ «Тризны» (*Документи.*— С. 48).

17 травня. В. М. Рєпніна написала Шевченкові, що рада його успішним заняттям в Академії мистецтв і сподівається, що перо його не лежить у бездіяльності. Передала вітання від своїх батька і матері та від Г. І. Псьол (*Листи.*— С. 19).

18 травня. В «Литературной газете» (№ 19) опубліковано рецензію на «Гамалію» і «Тризну».

В журналі «Москвитянин» (№ 6) надруковано рецензію В. Тиунського на поему «Гамалія».

Шевченко написав вірш «Дівичії ночі» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 699).

31 травня. На щомісячному екзамені в Академії мистецтв за рисунок з натури отримав оцінку 7-й номер (рисунок не знайдено) (*Документи.*— С. 48).

3 червня. В «Северной пчеле» (№ 124) надруковано огляд В. Межевича «Журнальная всячина», де йдеться про поему «Тризна».

5 червня. П. О. Куліш дякував Шевченкові за надіслану «Тризну», чекав ще на «Гамалію» і «Кобзаря» та «Гайдамаків». Обіцяв допомогу в роботі над «Живописною Украиной» (*Листи.*— С. 20).

19 червня. У списку книжок, надісланих Бодянським для Шафарика, значаться: «Шевченко. «Гамалія», «Тризна»; для

Ганки і Чеського національного музею — ті ж книжки; для Штура, Коллара, Райської і для ліцею в Братиславі — тільки «Тризна» (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство. — 1965. — № 8. — С. 39.*

— В. М. Рєпніна написала Шевченку, що розуміє, які «ужасные испытания» чекають його в зв'язку з задуманим виданням «Живописной Украины». Разом з тим вона глибоко співчуває його задумові звільнити своїх братів з кріпацтва. Повідомила, що поширює «Тризну». Рада, що поет вирішив друкувати свою поему «Слепая», і висловила свої міркування про цей твір (*Листи. — С. 21—22.*

20 червня. В листі до О. В. Капніста В. М. Рєпніна цитує уривок з листа до неї Шевченка: «Будущей весной, коли Бог поможет окончить дело с владельцем братьев, тогда-то приеду в Малороссию. А коли нет, то и сам не знаю, куда поеду... Теперь же, кроме льстивых, подлых писем помещику моих родственников, я ничего не пишу, искусство оставил в прошлом, а в Академию прихожу как на покой; горько, ужасно горько, но быть так, коли иначе не делается» (*Борodin В. З листування Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство. — 1965. — № 7. — С. 81.*

21 червня. В. М. Забіла цього дня надіслав до Шевченка віршоване послання, написане ще в лютому, у день проїзду поета через Борзну до Петербурга, у відповідь на його записку. Забіла дорікав Шевченкові за те, що той не завітав до нього на хутір. Передав привіти своїм петербурзьким знайомим В. І. Григоровичу, Н. В. Кукольніку, Ф. П. Толстому, М. І. Глінці (*Листи. — С. 17—18.*

22 червня. В «Северной пчеле» (№ 140) опубліковано рецензію на «Тризну», підписану криптонімом ZZ.

26 червня. В листі до І. І. Срезневського І. М. Вагилевич шкодував, що йому донині залишаються невідомими твори багатьох українських письменників, зокрема Шевченка (*Кирилюк Є. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятій наукової шевченківської конференції. — К., 1964. — С. 10.*

29 червня. В листі до О. М. Бодянського Шевченко просив повідомити, чи отримав він «Тризну» і «Гамалію»; писав, що працює над «Живописной Украиной», і пропонував ученому взяти участь у її виданні. Повідомив, що звернувся з такою ж пропозицією до П. Буткова, А. Стороженка, М. Грабовського, П. Куліша (*ПЗТ: У 6-ти т. — Т. 6. — С. 30.*

Кінець червня. В. М. Рєпніна написала Ш. Ейнару: «Получила я два письма от Шевченка, хорошие и очень грустные письма: он, бедный, хлопочет о том, чтобы сделать своих братьев свободными людьми! Вы поймете без моих пояснений, что должна чувствовать его душа» (*Русские пропилеи.*— М., 1916.— Т. 2.— С. 252).

3 липня. В. М. Рєпніна написала Шевченкові, що надсилає 25 карбованців за 50 примірників «Тризны» і з нетерпінням чекає від нього звісток. Писала, що батько і Глафіра Псьол поїхали до Седнева, а Таня Псьол хвора. Повідомила про поширення «Тризны» і про те, що надсилає йому гроші, виручені за поему (*Листи.*— С. 22—23).

8 липня. Завершено поему «Сон» («У всякого своя доля...») (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 699).

9 липня. О. М. Бодянський у листі до Шевченка дякував за надіслані «Гамалію» і «Тризну». Обіцяв свою допомогу у виданні «Живописной Украины», хвалив офорт «Судня рада» (*Листи.*— С. 23—25).

13 липня. О. М. Бодянський у листі до Я. Ф. Головацького повідомив, що готується до друку поема «Гайдамаки» Шевченка. Очевидно, йшлося про книжку «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки», видану І. Т. Лисенковим (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.*— 1965.— № 8.— С. 40).

20 липня. Я. П. де Бальмен разом з листом з Одеси до В. О. Закревського в Березову Рудку послав написаний польською транслітерацією ілюстрований «Кобзар» Шевченка, виготовлений де Бальменом і художником М. С. Башиловим (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 79*).

21 липня. О. К. Бодиско в листі до Шевченка з Ніжина повідомила, що її тітонька М. В. Кроміда і вона дякують за «Тризну», і висловила своє захоплення його прекрасним талантом. За дорученням тітоньки послала 10 карбованців за 20 примірників поеми (*Листи.*— С. 25).

У липні. Одеський знайомий О. С. Стурдза написав В. М. Рєпніній: «Небольшая поэма («Тризна».— П. Ж.), которую Вы мне прислали, доставила мне удовольствие, в ней есть страницы, отличающиеся более чувством, чем фантазией, что оправдывает интерес, который Вы испытываете к ее автору» (*РДБ. Відділ рукописів.*— 2427/1 — 24).

4 серпня. В. М. Рєпніна написала своїй вихованці і подрузі Глафірі Іванівні Псьол, що Шевченко почав великий

труд — «Живописную Украину» і на кошти, виручені від її видання, має намір викупити своїх родичів із кріпацтва (*Збірник праць четвертої наукової шевченківської конференції.*— К., 1956.— С. 274).

5 серпня. У польській газеті «Tygodnik Petersburski» (№ 95) опубліковано статтю Р. Подберезького, в якій повідомляється про видання «Живописной Украины» Шевченка, якого названо «відомим у російській і малоросійській літературі народним поетом» і талановитим художником, що навчається в Академії мистецтв.

12 серпня. В. М. Рєпніна повідомила Глафіру Псьол, що отримала добрий лист Шевченка, який її порадував; писала, що його поезія окриляє. Прочитавши його поему «Слепая», знайома Рєпніної Василиса Бабаніна з захопленням і натхненням поцілувала руку Шевченка на його портреті (*ДЛМ.— ОФ 2308/36*).

17 серпня. В реєстрі Петербурзького цензурного комітету записано про випуск у світ надрукованої в друкарні Х. Гінце книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (*Документи.*— С. 49).

19 серпня. Власник друкарні Х. Гінце виставив видавцю І. Т. Лисенкову рахунок на 73 карбованці асигнаціями за набір і видрукування «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» (*РНБ.— Ф. 436.— № 23*).

20 серпня. В. М. Рєпніна повідомила Г. І. Псьол: «Я получила сегодня хорошее письмо от Шевченка, который пишет мне снова о своих братьях: видно, что это его доминирующая мысль, а мы еще сомневались в нем!» Про це ж княжна писала того дня Шарлю Ейнару (*Бородін В. С. З листування Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство.*— 1965.— № 7.— С. 80—81).

23 серпня. Петербурзький цензурний комітет дозволив до випуску у світ передплатного квитка на «Живописную Украину», надрукованого в друкарні Сольмона (*РДІА.— Ф. 777.— Оп. 27.— № 208.— Арк. 25*).

25 серпня. В «Северной пчеле» (№ 193) надруковано докладне повідомлення про видання Шевченком «Живописной Украины» і про те, що вона буде продаватись у Петербурзі в магазинах Ольхіна, Іванова і Прево; в Москві в конторі «Москвитянина»; а також у Києві, Харкові, Одесі і Варшаві (*Документи.*— С. 50—51).

Влітку. Шевченко вів листування з поміщиком П. В. Енге-

льгардтом щодо викупу своїх братів із кріпацтва (*Бородін В. С. З листування Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство.— 1965.— № 7.— С. 81*).

У серпні. Лист В. М. Рєпніної до Шевченка про поширення «Живописной Украины» (*Листи.— С. 25—26*).

1 вересня. В журналі «Маяк» надруковано замітку про «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». «Читатель «Маяка»,— говорить в ній,— так уже хорошо знаком с нашим необыкновенным певцом Малороссии, что нет надобности повторять исчисление красот двух его поэм, заученных наизусть всею Малороссиею» (*Маяк.— 1844.— Т. 17.— № 34.— Гл. 4.— С. 76*).

В журналі «Современник» оголошено про вихід у світ «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» (*Современник.— 1844.— Т. 36.— № 12.— С. 364*).

9 вересня — 1 листопада. В Петербурзі гастролював М. С. Щепкін. Шевченко зустрівся з ним і бував на виставах з його участю (*РДІА.— Ф. 497.— Оп. 1.— № 9854.— Арк. 2*).

15 вересня. В реєстрі, поданому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури, йдеться про випуск у світ книжки «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки», згідно з квитком, підписаним цензором Никитенком 17 серпня (*Документи.— С. 61*).

У тому ж реєстрі з тією ж датою записано про квиток на одержання «Живописной Украины», підписаний до друку 23 серпня цензором Очкіним (*Там само*).

22 вересня. В. М. Рєпніна написала Шевченкові, що днями отримала від Закревських через Марію Селецьку його три гравюри і листа. Наступного тижня чекає на приїзд О. В. Капніста, з яким княжна буде говорити про Шевченка, очевидно, з приводу «Живописной Украины» (*Листи.— С. 26—27*).

23 вересня. Шевченко написав помічникові попечителя Харківського учбового округу фольклористу М. А. Цертелєву про свої фінансові утруднення в роботі над виданням «Живописной Украины» і просив сприяти поширенню її офортів і збору грошей на цю корисну справу (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 30—31*).

25 вересня. В листі до харківського цивільного губернатора С. М. Муханова просив сприяти поширенню в губернії «Живописной Украины» (*Там само.— С. 285—286*).

В. М. Рєпніна написала Шевченкові про свої клопоти щодо передплати на «Живописную Украину» в Полтаві,

Харкові, Києві. Просила надіслати якомога більше передплатних квитків (*Листи.*— С. 27).

В «Отечественных записках» надруковано рецензію на «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (*Отечественные записки.*— 1844.— Т. 36.— № 9—10.— Отд. 6.— С. 75).

30 вересня. Чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор М. А. Долгоруков сповістив чернігівського цивільного губернатора П. І. Гессе про розпочате Шевченком видання «Живописной Украины» і рекомендував сприяти йому (*Документи.*— С. 52—53).

1 жовтня. Шевченко надіслав чернігівському цивільному губернаторові П. І. Гессе листа з інформацією про «Живописную Украину» та проханням допомогти її поширенню (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 31—32).

6 жовтня. Харківський цивільний губернатор С. М. Муханов повідомив рапортом до канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора М. А. Долгорукова про проведення передплати на «Живописную Украину» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 716*).

10 жовтня. В. М. Рєпніна написала Шевченкові, що 30 квитків та гравюри «Живописной Украины» від нього отримала і відправляє їх до Полтави та Чернігова. Просила надсилати квитки сотнями. Повідомила про подальші свої турботи щодо передплати на «Живописную Украину» в Полтаві та Одесі (*Листи.*— С. 27—28).

11 жовтня. В «Северной пчеле» (№ 231) надруковано оголошення про вихід у світ трьох випусків «Истории Суворова».

14 жовтня. Харківський цивільний губернатор С. М. Муханов у листах до губернського маршалка та до губернського правління пропонував сприяти поширенню «Живописной Украины». Того ж дня рапортом генерал-губернаторові Долгорукову доповідав про вжиті ним заходи щодо передплати на «Живописную Украину» (*Документи.*— С. 54).

15 жовтня. В «Русском инвалиде» (№ 232) надруковано повідомлення про видання «Живописной Украины».

18 жовтня. Шевченко написав вірш «У неділю не гуляла...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 707).

Виконуючий обов'язки харківського маршалка повідомив цивільного губернатора про проведення передплати на «Живописную Украину» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 766-а*).

19 жовтня. «Литературная газета» (№ 41) надрукувала до-

кладне повідомлення про видання естампів «Живописной Украины».

20 жовтня. Чернігівський губернський маршалок В. М. Ладомірський повідомив генерал-губернатора М. А. Долгорукова про початок передплати на «Живописную Украину» (*Документи.*— С. 55).

Того ж дня таке саме повідомлення надіслав генерал-губернаторові М. А. Долгорукову і виконуючий обов'язки маршалка Полтавського повіту (*НМТШ.*— А-58.— № № 171/4088.— Арк. 4).

24 жовтня — 9 листопада. Шевченко перекладав з російської мови на українську свою п'єсу «Назар Стодоля» (*Шубравський В. Драматургія Шевченка.*— К., 1957.— С. 102).

25 жовтня. О. М. Бодянський співчутливо писав Шевченкові про його турботи, пов'язані з виданням «Живописной Украины» (*Листи.*— С. 28).

У «Харьковских губернских ведомостях» від імені цивільного губернатора надруковано докладне повідомлення про «Живописную Украину» і передплату на це видання (*Документи.*— С. 55).

29 жовтня. На щомісячному рисувальному екзамені в Академії мистецтв за рисунок з натури «Натурник» Шевченко отримав оцінку 33-й номер (рисунок зберігається в НМТШ) (*Там само.*— С. 56).

30 жовтня. Подав до Товариства заохочування художників прохання про допомогу у виданні «Живописной Украины».

Того ж дня комітет Товариства заохочування художників ухвалив видати Шевченку 300 карбованців, повідомивши його, що запропоновані ним 100 примірників першого зошита «Живописной Украины» придбати не може «по неимению в виду для них употребления» (*ПДІА.*— Ф. 448.— Оп. 1.— № 115.— Арк. 65, 66; *Там само.*— № 204.— Арк. 5).

2 листопада. Я. Г. Кухаренко написав Шевченкові зі станиці Уманської, дякував за його листа, просив повідомити, що він робить з його п'єсою «Чорноморський побит». Передавав вітання М. Я. Тихорському, О. Л. Елькану, С. С. Гулаку-Артемівському (*Листи.*— С. 29).

3 листопада. Харківський цивільний губернатор С. М. Муханов надіслав до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова листа з проханням прислати три естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 58).

8 листопада. В. М. Рєпніна написала Шевченкові, що

О. В. Капніст приїхав з-за кордону і буде сприяти передплаті на «Живописную Украину». Просила надіслати якомога більше квитків (*Листи.*— С. 29—30).

13 листопада. Написав вірш «Чого мені тяжко, чого мені нудно...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 708).

Правління Харківського університету в листі до Шевченка просило «надсилати в двох примірниках випуски естампів «Живописной Украины» (*Листи.*— С. 30).

16 листопада. А. О. Козачковський у листі до О. М. Бодяньського просив передати уклін Шевченкові та запрошував його до себе в гості, якщо він «в Яготин заглянет» (*Записки історико-філологічного відділу Української академії наук.*— К., 1926.— Кн. 7—8.— С. 370).

24 листопада. Борзнянський повітовий маршалок К. О. Гамалія повідомив чернігівського губернатора П. І. Гессе прохід передплати в повіті на «Живописную Украину» (*Документи.*— С. 58—59).

Проживаючий «в заштатном городке Краснокутске» Богдохівського повіту на Харківщині титулярний радник М. М. Чигиринцев у листі до харківського цивільного губернатора С. М. Муханова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Там само*).

26 листопада. В листі до Я. Г. Кухаренка Шевченко розповідав про свою торішню подорож на батьківщину, про роботу над «Живописной Украиной», про свій намір наступного року побувати в Таганрозі та на Чорноморії. Повідомив, що в аматорському театрі Медико-хірургічної академії готується вистава його п'єси «Назар Стодоля» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 34—35).

29 листопада. В газеті «Tygodnik Petersburski» Ромуальд Подберезький вмістив статтю «Ukraina malownicza» про «Живописную Украину» Шевченка (*Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції.*— К., 1959.— С. 13).

В листопаді. Вийшов з друку перший випуск «Живописной Украины»: «У Києві», «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Старости», «Казка», «Видубецький монастир у Києві» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 92—97).

Восени. Шевченко зачитувався А. Міцкевичем і робив спроби перекладати його вірші, але перекладом не задовольнився (*Спогади.*— С. 92).

Переїхав на останню свою студентську квартиру в Петербурзі — в будинок Бема на 2-й лінії Васильєвського острова

(нині ділянка будинку № 3), де з ним мешкали учні Академії мистецтв М. Карпо, І. Гудовський, К. Рогов, які допомагали поширювати «Живописную Україну» (*Шевченківський Петербург.*— С. 104—107).

2 грудня. Харківський губернський маршалок М. М. Ковалевський у листі до генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 59).

5 грудня. В газеті «Tygodnik Petersburski» (№ 95) надруковано рецензію Р. Подберезького на видання «Живописной Украины». Про видавця говориться, що він — відомий у російській та українській літературі як Тарас Шевченко, а на Україні — під іменем Кобзаря чи народного поета, автор поем «Гайдамаки», «Тризна» і народної історичної пісні про лицаря Гамалію, а також художник — учень тутешньої Академії мистецтв.

13 грудня. Написав вірш «Заворожи мені, волхве...», присвячений М. С. Щепкіну, чиїми виступами на петербурзькій сцені в той час Шевченко дуже захоплювався (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 709).

В. М. Рєпніна у своєму листі квапила надіслати якомога швидше 100 примірників «Живописной Украины» (*Листи.*— С. 30—31).

20 грудня. В. М. Рєпніна писала Шевченкові, що «многие честные и теплые души» бажають йому добра, і повідомляла, що вже зібрала за естампи «Живописной Украины» близько 800 карбованців. Просила якомога швидше надіслати ще 100 примірників «Живописной Украины». Дорікала за його листування з В. О. Закревським, знайомство з яким викликає у неї побоювання. Писала, що Андрій Лизогуб високо цінує поеми Шевченка. Сподівалася незабаром переговорити з О. В. Капністом про його допомогу в передплаті на «Живописную Україну» (*Там само.*— С. 31—32).

24 грудня. Правитель канцелярії харківського цивільного губернатора Павловський відправив листа до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова з проханням надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 60).

25 грудня. На Різдвяні свята студенти Медико-хірургічної академії поставили п'єсу Шевченка «Назар Стодоля» (*Дума про Огонь.*— С. 15—16).

29 грудня. Правитель канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора С. Ф. Танський від-

правив Шевченкові 18 карбованців і листа з проханням надіслати 6 естампів «Живописной Украины» для її передплатників. Доклав також до листа квиток, надісланий начальником Харківської губернії на одержання другого випуску естампів (*Документи.*— С. 60).

30 грудня. Написав вірш «Гоголю» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 711).

31 грудня. П. О. Куліш у листі до Шевченка роздратовано відмовився брати участь у виданні «Живописной Украины» (*Листи.*— С. 32—33).

Наприкінці грудня. Натхнений успіхом вистави «Назара Стодолі» в Медико-хірургічній академії, Шевченко писав Я. Г. Кухаренкові, який служив у Чорноморському козацькому війську: «Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому й казать. Козацтво ожило!!!» Просив прислати йому п'єсу «Чорноморський побит» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 35).

У грудні. В журналі «Маяк» надруковано рецензію на «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (*Маяк.*— 1844.— Т. XVII.— № 34.— Гл. IV.— С. 76).

Цього року. Намалював портрети: Петра I, Б. П. Шереметьєва, О. Д. Меншикова, Б. Х. Мініха, П. О. Рум'янцева, Г. О. Потьомкіна, О. В. Суворова, М. І. Голеніщева-Кутузова, М. В. Баркляя де Толлі, П. Х. Вітгенштейна, І. І. Дибича, І. Ф. Паскевича для книжки М. Полевого «Русские полководцы или жизнь и подвиги российских полководцев от времени императора Петра Великого до царствования императора Николая I», виданої в Петербурзі 1845 року (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 98—109).

Подарував своєму петербурзькому приятелю Р. І. Чернявському примірник «Тризны» (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 527).

1845 рік

На початку року. Шевченко зустрівся в Є. П. Гребінки з петрашевцем М. О. Момбеллі (*Івакін Ю. Нотатки шевченковознавця.*— К., 1986.— С. 182).

Вийшов у світ «Карманный словарь иностранных слов» М. С. Кирилова. Цю книжку високо оцінив О. І. Герцен як таку, що втілила основні ідеї петрашевців. У роботі над словником брав участь Р. Р. Штрандман, знайомий Шевченка з Яготина (*Дума про Огонь.*— С. 11—12).

10 січня — 22 лютого. В. М. Рєпніна сповістила Шевченка про смерть свого батька М. Г. Рєпніна. Повідомила, що Глафіра Псьол намалювала його портрет і просила надіслати їй олійних фарб і пензлів для продовження занять живописом. Дуже сподобався княжні і землякам Шевченка його новий твір «Хустина» (*Листи.*— С. 34—35).

12 січня. Харківський губернський маршалок М. М. Ковалевський листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати примірники першого випуску «Живописной Украины» для вовчанського повітового судді Батезатуля (*Документи.*— С. 60—61).

16 січня. Шевченко надіслав до Харкова генерал-губернаторові М. А. Долгорукову перші три естампи «Живописной Украины» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 36).

17 січня. Правитель канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова С. Ф. Танський відправив Шевченкові листа з проханням надіслати додатково комплект естампів «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 62).

Полтавський віце-губернатор М. В. Селецький, надсилаючи Шевченкові гроші передплатників «Живописной Украины», просив вислати естампи цього видання. В доданому списку передплатників — переяславський городничий Г. Трунов, міський лікар А. Козачковський та інші (*Там само*).

29 січня. Правитель канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова С. Ф. Танський надіслав харківському губернському маршалкові М. М. Ковалевському чотири комплекти естампів «Живописной Украины» для вручення передплатникам (*Там само.*— С. 64).

19 лютого. П. П. Дубровський написав з Варшави до Вацлава Ганки: «Известно ли Вам, что г. Шевченко издает в Петербурге «Живописную Украину», состоящую из трех отделений?.. Это будет собрание рисунков, исполненных на меди а l'eau forte (aquatinta). Издание превосходное... Если бы подобные издания явились и у других славянских народов! Какое было бы сокровище! И как бы это было кстати в наше время особенно!» (*Письма к Вацлаву Ганке из славянских земель. Издал А. Францев.*— Варшава, 1905.— С. 324).

27 лютого. Полтавський віце-губернатор М. В. Селецький, передаючи в канцелярію генерал-губернатора М. А. Долгорукова гроші за естампи «Живописной Украины», просив надіслати їх для вручення передплатникам (*Документи.*— С. 64—65).

6 березня. В. М. Рєпніна непокоїлася з приводу відсутності листів від Шевченка. Просила прискорити купівлю фарб для Глафіри Псьол (*Листи.*— С. 35).

8 березня. Харківський губернський маршалок М. М. Ковалевський повідомив канцелярію генерал-губернатора М. А. Долгорукова про отримання естампів «Живописной Украины» та розсилання їх передплатникам (*Документи.*— С. 65).

20 березня. В. М. Рєпніна в листі до Шевченка знову непокоїлася довгою перервою у листуванні (*Листи.*— С. 36).

21 березня. Подаючи свої живописні роботи до Ради Академії мистецтв, Шевченко просив надати йому звання художника (*Дума про Огонь.*— С. 19—20; *Документи.*— С. 66).

22 березня. В журналі Ради Академії мистецтв записано: «Ст[атья] 12. По прошению вольноприходящего ученика Академии Тараса Шевченка (по вх[одящей] кн[иге] № 386).

Определено: Поскольку Шевченко известен Совету по своим работам и награжден уже за успехи в живописи серебряной медалью 2-го достоинства, то удостоить его звания неклассного художника и представить на утверждение общему собранию Академии» (*Документи.*— С. 66).

VIII. ДУМА ПРО ОГОНЬ

І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Т. Шевченко

22 березня. Шевченко подав прохання до Правління Академії мистецтв про видачу йому квитка на проїзд в Україну «равно и на беспрепятственное на месте пребывания жительства» (*Документи.*— С. 66).

23 березня. Шевченку видано квиток для подорожі в Україну — «в Малороссийские губернии для художественных занятий, почему г[оспода], на заставах команду имеющие, благоволят чинить ему как туда, так и обратно свободный пропуск, равно и беспрепятственное на месте, где сколько нужно будет, пребывание» (*Там само.*).

25 березня. Шевченко виїхав з Петербурга в Україну з попутником О. А. Лук'яновичем, поміщиком села Мар'їнського Миргородського повіту на Полтавщині (*Дума про Огонь.*— С. 21).

28 березня. Прибув до Москви. Тут зустрівся з М. С. Щепкіним та О. М. Бодянським (*Там само.*— С. 26—28).

30 березня. Харківський маршалок М. М. Ковалевський, посилаючи до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова три карбованці сріблом на передплату для поміщика Старобільського повіту майора Петра Савельєва «Живописной Украины», просив надіслати один примірник цього видання (*Документи.*— С. 67).

Не пізніше березня. Намалював картину для В. Єзучевського (*Шевченківський Петербург.*— С. 107—108; можливо, йдеться про картину «Селянська родина»: *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 75).

2 квітня. Виїхав з Москви в Україну разом зі своїм попутником О. А. Лук'яновичем за маршрутом: Подольськ — Тула — Орел — Дмитровськ — Есмань — Кролевець — Батурин — Ромен — Лохвиця — Миргород — Мар'їнське (*Дума про Огонь.*— С. 29—30).

Отримано цензурний дозвіл на друк книжки М. Полевого «Русские полководцы» з портретами, виконаними Шевченком (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 98—109).

4 квітня. Полтавський віце-губернатор М. В. Селецький листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 67).

7 квітня. А. О. Скальковський записав у своєму щоденнику, що Я. П. де Бальмен був у нього з наміром подивитись архів Запорозької Січі, виявивши таким чином «свою любовь к казацкой старине» (*Дума про Огонь.*— С. 163).

13 квітня. В. М. Рєпніна написала О. В. Капністу, щоб заспокоїти його тривогу з приводу стосунків з поетом на випадок його приїзду в Яготин: «... не бойтесь за Шевченку; я первая буду его просить, чтобы он не заживался в Яготине, ибо у меня нет своего пристанища,— а там... за тридевять земель он будет comme des cheveux sur la soupe (*фр.:* цілком недоречним.— *Ред.*), а я не хочу, чтобы мои были кем-либо подавлены» (*Русские прощели.*— М., 1916.— Т. 2.— С. 255).

У першій половині квітня. Шевченко прибув з О. А. Лук'яновичем до села Мар'їнського на Миргородщині (*Дума про Огонь.*— С. 44).

17 квітня. Намалював селянське подвір'я в Яготині (*Там само.*— С. 45).

20 квітня. Виїхав з Яготина до Києва (*Там само.*— С. 48).

Газета «Киевские губернские ведомости» завершила друкування праці етнографа О. Сементовського «Очерки мало-российской демонологии», де цитувались рядки з балади Шевченка «Тополя» (*Шевченківський Київ.*— С. 81).

21 квітня. Шевченко приїхав з Яготина до Києва (*Дума про Огонь.*— С. 50—51).

23 квітня. Шевченка прописано у Києві (*Там само.*).

24 квітня. Новозибківський повітовий маршалок М. П. Борозна листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 68).

28 квітня. Комітет Товариства заохочування художників у річному звіті високо оцінив роботу Шевченка над «Живописной Украиной» (*Там само.*).

Не раніше квітня. Виконав малярські твори: «Жанрова сцена». Ескіз. Олівець; «Селянин». Начерк. Олівець; «Сільське кладовище». Акварель; «Портрет невідомого». Начерк. Олівець; «Капличка». Сепія; «Три постаті». Начерки. Олівець; «Людська постать». Начерк. Олівець; «Селяни. Постаті». Начерки. Олівець; «Кобзар та інші начерки». Олівець

(ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 201, 203, 216, 217, 220, 223, 226, 233, 234).

Не пізніше квітня. Виконав портрет Й. Ф. Рудзинського. Олія (*Дума про Огонь*.— С. 38—40; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 112).

Квітень—вересень. Виконав рисунок «Жанрова сцена». Ескіз і начерки. Олівець (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 202).

Квітень—жовтень. Виконав рисунок «Хата над водою». Олівець (*Там само*.— Кн. 1.— № 113).

Квітень 1845 року — квітень 1846 року. Виконав рисунки: «Пейзаж». Начерк. Олівець (*Там само*.— Кн. 2.— № 303); «Портрет невідомої в блакитному вбранні». Акварель (відомий за репродукцією) (*Там само*.— Кн. 1.— № 127).

Квітень 1845 року — осінь 1846 року. Виконав рисунок «Дерево». Олівець (*Там само*.— № 130).

Квітень 1845 року — 1846 рік. Виконав малюнки: «Портрет невідомого». Акварель; «Дві жінки. Дерева». Начерки. Олівець; «Дерева». Начерк. Олівець (*Там само*.— Кн. 2.— № 306—308); «Портрет невідомої в бузковій сукні». Акварель; «Портрет купця». Олівець. Акварель (*Там само*.— Кн. 1.— № 128, 129).

Квітень 1845 року — березень 1847 року. Виконав рисунок «Узлісся». Олівець. Акварель (*Там само*.— № 131).

У квітні—травні 1845 року. Шевченко зустрівся в Києві з О. Ф. Сенчилом-Стефановським, М. О. Максимовичем, М. Д. Іванишевим, П. О. Кулішем, радився з ними стосовно видання «Живописной Украины» (*Дума про Огонь*.— С. 54—59).

1 травня. В Києві стався легкий землетрус, який Шевченко згадав потім у поемі «Великий льох» (*Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання*.— К., 1964.— С. 271).

3 травня. Харківський губернський маршалок М. М. Ковалевський листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» для камер-юнкера Куріса Платона Івановича і поміщика Кондратьєва Василя Михайловича (*Документи*.— С. 69).

14 травня. В «Северной пчеле» (№ 107) надруковано оголошення про продаж у книгарнях М. Д. Ольхіна книжки М. Полевого «Русские полководцы», яку ілюстрував Шевченко.

25 травня. Я. Г. Кухаренко написав Шевченкові зі станиці Уманської, як краще проїхати у цю станицю, де Кухаренко сподівався незабаром його зустріти (*Листи.*— С. 36).

У травні. Шевченко приїхав до Кирилівки і повідомив братів і сестер, що хоче заробити грошей і викупити їх з кріпацтва, про що розповідала правнучка поетового брата Йосипа П. І. Шевченко (*Дума про Огонь.*— С. 60).

У Києві почала роботу Археографічна комісія (*Попов П. М. До питання про Шевченка як художника-літографа // Збірник праць одинадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1963.— С. 143).

12 червня. Полтавський цивільний губернатор М. І. Ознобишин листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» для передплатників цього видання підполковника графа О'Рурка, майора Петра Баранова і штаб-ротмістра Миколи Коченовського (*Документи.*— С. 69—70).

У першій половині червня. Шевченко повернувся до Києва з Кирилівки і незабаром за дорученням Археографічної комісії (офіційним співробітником якої він став лише з 10 грудня 1845 р.) поїхав на Лівобережну Україну. Спочатку зупинився в Прилуках, де зустрівся зі знавцями місцевої старовини священником І. Г. Бодянським і титулярним радником М. І. Данчичем (*Дума про Огонь.*— С. 62—67).

16 червня. Харківський губернський маршалок В. П. Голіцин листом до генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 70).

У 20-х числах червня. Шевченко за завданням Археографічної комісії відвідав Густинський монастир і замалював там, як сказано в його повісті «Музыкант», «главные, или святые ворота, да церковь, где погребен вечныя памяти, достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг» (*Дума про Огонь.*— С. 67; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 204, 205, 218).

28 червня. Повернувся до Прилук із Густинського монастиря (*Там само.*— С. 68).

29 червня. Поїхав до села Дігтярі — маєтку П. Г. Галагана (*Там само.*— С. 69).

30 червня. Присутній на концерті галаганівського оркестру, в якому диригентом був відомий капельмейстер Краузе, а першою скрипкою і віолончелістом-віртуозом — кріпак

Артем Наруга — прототип Тараса, героя повісті «Музикант» (*Там само.* — С. 70).

1 липня. Шевченко повернувся з Дігтярів до Прилук і вирушив у Лубни (*Там само.* — С. 71).

На початку липня. Побувавши в Лубнах, Шевченко відвідав село Солоницю, де в 1596 році стояло табором і билось з польсько-шляхетським військом повстанське військо на чолі з Северином Наливайком. Побував у Мгарському монастирі, який за часів боротьби з польсько-шляхетськими загарбниками давав відсіч експансії католицизму. Потім поет поїхав з Лубен у Полтаву за маршрутом Білоцерківка — Решетилівка. В Решетилівці Шевченко виконав два пейзажних малюнки (туш, сепія, акварель) (*ПЗТ: У 10-ти т. Т. 7.— Кн. 1.— № 121, 122*).

У перших числах липня прибув до Полтави, де зустрівся з товаришем по ширяєвській артілі та Академії мистецтв Ф. Л. Ткаченком — учителем малювання в гімназії, змалював будинок І. П. Котляревського, Воздвиженський монастир, заснований 1650 року соратником Богдана Хмельницького полковником Мартином Пушкарем (*Дума про Огонь.* — С. 85).

14 липня. У сутичці з горцями при відступі російських військ з Дарго на Кавказі загинув близький друг Шевченка Я. П. де Бальмен (*Колюбакин Б. М. Кавказская экспедиция в 1845 году.* — СПб., 1907. — С. 152—153).

У першій половині липня. Шевченко перебував у селі Шедієве Кобеляцького повіту на Полтавщині — в маєтку А. Ф. Лук'яновича на річці Орелі. Тут намалював «Пейзаж з кам'яними бабами», виконав два рисунки «На Орелі» (*Дума про Огонь.* — С. 87—89; *ПЗТ: у 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 115, 117, 118*).

5 липня — 2 серпня. Відбувся традиційний Іллінський ярмарок у Ромні, де протягом трьох днів перебував Шевченко, проживаючи в наметі свого знайомого відставного поручика Л. М. Свічки. Під час ярмарку давались вистави у двох театрах — колезького радника О. І. Полетики і купця І. С. Терновця. Зокрема, в театрі Терновця виступала харківська трупа зі знаменитим актором Карпом Трохимовичем Солеником.

Під час ярмарку Шевченко познайомився з батьком і братом декабриста О. І. Якубовича, а також з «одним из бесчисленных членов фамилии Родзянки» Віталієм Васильовичем Родзянком, власником села Василівка Хорольського повіту (*Там само.* — С. 101—105).

24 липня. Шевченко був присутній на виставі «Москаль-чарівник» з участю К. Т. Соленика (*Пилипчук Р. Я. Т. Г. Шевченко в Ромнах // Радянське літературознавство.— 1979.— № 6.— С. 37*).

27 липня. Чернігівський віце-губернатор Є. О. Пашковський листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи.— С. 70*).

Не пізніше 27 липня. Шевченко поїхав з В. В. Родзянком у його село Василівку (*Дума про Огонь.— С. 105*).

Наприкінці липня. Шевченко перебував у селі Василівка. Тут виконав рисунок «У Василівці». Жив тут недовго, виїхав раптово, обурений «хатньою розправою» поміщика з двором селянином (*Там само.— С. 106*).

На початку серпня. Перебрався з Василівки у село Веселий Поділ до Аркадія Гавриловича Родзянка. Тут по-дружньому спілкувався з домашнім учителем музики дітей поміщика Венцеславом Венцеславовичем Єдлічкою. Та й тут пробув недовго; згодом він згадував про А. Г. Родзянка: «он мне в несколько часов так надоел своею глупою эстетикой и мало-российскими грязнейшими и глупейшими стихами, что я убежал к его брату Платону, к его ближайшему соседу и, как водится, злейшему врагу» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 56—57*). Але все-таки Шевченко у Веселому Подолі встиг намалювати портрет дворічного сина Родзянка Гавриїла (*Дума про Огонь.— С. 106—107; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 1.— № 123*).

У першій декаді серпня. В селі Заїчинцях, у Платона Родзянка, поет також затримався ненадовго. Тут він подружився з штаб-лікарем Осипом Івановичем Дрекслером і його дружиною Фаїною Іванівною — прототипами Прехтелів у майбутній повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». В цей час побував також у селі Вишняках та в місті Хоролі (*Там само.— С. 108—113*).

10—12 серпня. Прибув у Переяслав до А. О. Козачковського, прожив тут 9 днів. Намалював Покровську церкву, кам'яний хрест у каплиці, Вознесенський собор, Михайлівську церкву, будинок Козачковського. Виконав акварельний портрет М. С. Козачковської. Побував у сусідньому селі Андрушах, де виконав два пейзажних рисунки (*Там само.— С. 113—121; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 2.— № 409—410*).

18 серпня. У списку книжок, надісланих О. М. Бодянським П. Шафарикові, значаться «Кобзар» і «Гайдамаки»

Шевченка (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.— 1965.— № 8.— С. 39*).

19 серпня. О. М. Бодянський надіслав до Львова письменнику і вченому Я. Ф. Головацькому «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка (*Там само.— С. 40*).

Шевченко був присутній на вечорі своїх переяславських друзів, переважно молоді, в будинку А. О. Козачковського. На цьому вечорі захоплено відгукнувся про Шевченка повітовий лікар Мартин Григорович Штерн — прототип повітового лікаря Карла Самійловича Стерна з майбутньої повісті Шевченка «Капитанша» (*Дума про Огонь.— С. 119*).

Не пізніше 19 серпня. Познайомився з приятелем А. О. Козачковського, збіднілим поміщиком, власником села В'юнище біля Переяслава, Степаном Никифоровичем Самойловим. В альбомі Шевченка зберігся пейзаж з авторським надписом: «У В'юнищі» (*Там само.— С. 122*).

20 серпня. Поїхав з Переяслава в село Потоки (*Там само.— С. 124*).

21 серпня. Прибув у село Потоки і зупинився у В. В. Тарновського (старшого) (*Там само*).

28 серпня. Разом із сестрою Тарновського Надією Василівною Шевченко був кумом на хрестинах доньки дяка М. Г. Гов'ядовського (*Там само.— С. 128*).

У другій половині серпня. В Потоках малював ставок з хлібною коморою на березі і підписав рисунок: «Комора в Потоках». Перед коморою зобразив, очевидно, Н. В. Тарновську, якій подарував свої вірші і малюнки, зокрема «свой портрет, нарисованный им в зеркало», як згадував потім В. В. Тарновський (молодший) (*Там само*).

29 серпня. Відвідав щорічний ярмарок у Потоках (*Там само*).

31 серпня. Київський комітет з розгляду і складання інвентарів затвердив «Инвентарь крестьянским повинностям в Кириловском имении Звенигородского помещика полковника Энгельгардта». В ньому значилось, що селяни «тяглом или пешо» працюють на поміщика: чоловіки 156 днів за рік, жінки — 130, повнолітні члени сім'ї (з 18 років) — 156 днів за рік, неповнолітні, тобто діти — по 104 дні. Чоловіки і жінки «слабого здоровья» повинні були відпрацювати на поміщика 104 дні за рік. Робочий день тривав влітку і взимку «от восхода до захода солнца». Крім панщини, кріпаки давали поміщику натуральну данину — курми, яйцями, платили

«садовую десятину». Їм в обов'язок ставились: нічне сторожування, земські натуральні повинності (рекрутські, квартирування маршових солдат, ремонт доріг і мостів) і т. п. Усяка непокірність каралась різками (*Матійко Г. П. На полюсах Шевченкової біографії.*— К., 1973.— С. 44).

Серпень—вересень. Виконав рисунок «Жанрова сцена». Начерк. Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 311).

Влітку. Виконав рисунок «На Україні». Олівець (*Там само.*— Т. 10.— № 125).

4—5 вересня. Виїхав із села Потоків на Чигиринщину, щоб зібрати необхідний матеріал для нових випусків «Живописной Украины», обіцяних передплатникам (*Дума про Огонь.*— С. 130).

8 вересня. Канцелярія генерал-губернатора М. А. Долгорукова, посилаючи Шевченкові 102 карб. 61 коп., просила надіслати 34 примірники естампів «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 71).

Початок вересня — не пізніше 26 вересня. Зарисував у Чигирині для майбутніх офортів «Живописной Украины» околиці міста з Богдановою горою, Троїцький монастир. За народним переказом, жив у хаті Онопрія Лютенка, а в хаті Петра Білоуса зустрічався з місцевими мешканцями, яким читав свої вірші, з кобзарями, які разом з ним ходили на курган, який тепер називають Шевченковим.

Одвідав Мотронинський монастир і Холодний Яр — головне гніздо гайдамаків, як його називали сучасники Коліївщини. Зарисував кам'яну церкву монастиря і «склик» («било») — казан, підвішений до дерев'яної перекладини між двома стовпами. Гайдамаки його вживали як дзвін для скликання людей на збір.

Шевченко відвідав також село Суботів, яке колись належало Богдану Хмельницькому, замалював тут Богданову церкву, кам'яні хрести біля неї і руїни будинку славного гетьмана. Тут він познайомився з селянином Антоном Єреміївичем Яременком, чия клуня стояла там, де колись були Богданові палати. Про це Шевченко згадав у поемі-містерії «Великий льох». Тоді ж він відвідав село Лузанівку, де зустрівся зі знавцем місцевої старовини священником І. С. Обидовським (*Дума про Огонь.*— С. 131—141; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 213, 215, 218, 219, 221, 222, 224, 225).

18 вересня. В газеті «Русский инвалид» надруковано

повідомлення про загибель на Кавказі Я. П. де Бальмена (*Дума про Огонь.*— С. 160).

19 вересня. Про те ж — повідомлення в «Северной пчеле» (*Там само*).

22 вересня. І. В. Гудовський написав Шевченкові, що отримав від нього 25 карбованців на видання естампів «Живописной Украины», і повідомив, що має зробити для їх розсилки. У приписці до листа інший учень Академії мистецтв М. М. Карпо додав, що він і його друзі чекають приїзду Шевченка до Петербурга на Паску (*Листи.*— С. 37).

25 вересня. А. О. Козачковський написав О. М. Бодянському, що Шевченко прохав його взяти у М. С. Щепкіна рукопис поеми «Слепая» і прислати А. О. Козачковському для передачі поетові (*ІЛШ.*— Ф. 99.— № 86.— Арк. 180).

Перед святом Івана Богослова Шевченко прибув до Кирилівки (*Дума про Огонь.*— С. 141).

26 вересня. Напередодні свята Івана Богослова Шевченко був на обіді у церковного старости, свого шкільного товариша Гната Бондаренка. Тут, у колі односельчан, він слухав сліпого лірника (*Спогади.*— С. 28).

Наприкінці вересня. Відвідав сестру Катерину в селі Зелена Діброва і звідти, в супроводі брата Микити, виїхав на ближню поштову станцію Княжа, щоб поїхати до Києва (*Дума про Огонь.*— С. 145—148).

Початок жовтня. Прибув до Миргорода, зупинився в будинку засідателя повітового суду Ф. Т. Короленка (на нинішній вулиці Шевченківській, № 6). Тут познайомився і подружився з двадцятирічним парубком П. М. Шершевицьким. Почав роботу над поемою-містерією «Великий льох» (*Там само.*— С. 150—151).

4 жовтня. У Миргороді написав вірші «Не завидуй багатому...» і «Не женися на багатій...». У них відчувається настрій, викликаний невдалим сватанням до дочки священника Кошиця — Феодосії під час перебування в Кирилівці (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 713—714; *Дума про Огонь.*— С. 148).

Після 4 жовтня. Виїхав з Миргорода в село Мар'їнське до О. А. Лук'яновича. Тут виконав його портрет і портрети членів його сім'ї. Працював над поемами «Єретик», «Сліпий» і «Великий льох» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 126; Кн.— 2.— № 412; *Дума про Огонь.*— С. 152—155).

10 жовтня. В Мар'їнському завершив основну роботу над

поемою «Єретик». Вступ до поеми, присвячений Шафари-кові, написав пізніше (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 715*).

Середина жовтня. Перебуваючи у Мар'їнському, зустрічався і з людьми ближчих сіл: в Злодіївці з поміщиком Зам'ятніним, в Устивиці зі священником Карпом Бабичем і фельдшером В. П. Терещенком. Висловлювались припущення, що в жовтні поет, крім Миргорода, відвідав ще інші гоголівські місця Полтавщини — Яновщину (Василівку), Сорочинці, а також побував у Біликах, Багачці, замалював, зокрема, урочища Білики і Стінку (*Дума про Огонь.— С. 154—155*).

16 жовтня. В Мар'їнському завершив роботу над поемою «Сліпий» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 723*).

21 жовтня. Закінчив роботу в Мар'їнському над містерією «Великий льох», написав вірш «Стоїть в селі Суботові» — епілог до містерії (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 726*).

22 жовтня. Поїхав з Мар'їнського до Миргорода (*Дума про Огонь.— С. 167*).

23 жовтня. З Миргорода надіслав з посильним листа до А. Г. і Н. Я. Родзянків, писав, що «страшно простудился», на швидке одужання не сподівається і просить прислати із вручителем його листа забутий у будинку Родзянків у В. В. Єдлічки зошит. При тому він не випадково замовчував, що в зошиті було записано перший варіант поеми «Єретик» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 37—38; Дума про Огонь.— С. 158*).

25 жовтня. Прибув до Лубен, де зустрівся з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, і той запросив його до себе в село Ісківці (*Там само*).

25—27 жовтня. Гостював у Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях. Читав йому поеми «Єретик» і «Великий льох» (*Там само.— С. 161*).

28 жовтня. Приїхав до Закревських у Березову Рудку і зупинився в економії поблизу села Лемешівки в будинку В. О. Закревського. Тут працював над поемою «Кавказ» (*Там само.— С. 162—165*).

31 жовтня. Варшавський книгопродавець В. Істомін у листі до І. М. Вагилевича, який бажав придбати твори Шевченка, повідомив, що у нього є альманах «Ластівка» 1841 р., «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» 1844 р. (*Кирилюк Є. П. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятій наукової шевченківської конференції.— К., 1964.— С. 10*).

Наприкінці жовтня. Переїхав у Переяслав до А. О. Козачковського (*Шевченківський Київ.— С. 71*).

Жовтень—листопад. Написав археологічні нотатки — результат своїх відряджень за завданням Археографічної комісії (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 303—311*).

1 листопада. Закінчив роботу над первісним варіантом поеми «Кавказ» (*Дума про Огонь.— С. 166*).

8 листопада. У Римі помер близький друг Шевченка В. І. Штернберг (*Шевченківський словник.— Т. 2.— С. 382*).

13 листопада. В Переяславі завершив роботу над поемою «Наймичка», в якій оспівав разючу силу самовідданої любові, безмежного самопожертвування матері-покритки в ім'я щастя сина (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 731*).

18 листопада. Завершив остаточний варіант поеми «Кавказ» — натхненного гімну народам-борцям проти загарбницької політики самодержавства. Твір присвячено пам'яті Я. П. де Бальмена (*Дума про Огонь.— С. 167—168*).

Загальні збори Академії мистецтв затвердили Шевченка в званні некласного художника із живопису історичного і портретного (*Документи.— С. 72*).

22 листопада. Написав вступ до поеми «Єретик» («Іван Гус») як послання і присвяту відомому чеському вченому-славісту Павелу Йосефу Шафаріку. В посланні на весь голос прозвучав заклик до єднання слов'янських народів у боротьбі за свободу і незалежність (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 1.— С. 715*).

28 листопада. Цією датою помічено розписку Шевченка про одержання в Археографічній комісії 150 карбованців прогонних грошей і подорожньої (*Документи.— С. 72*).

На початку грудня. Переїхав з Переяслава в село В'юнище до С. Н. Самойлова (*Дума про Огонь.— С. 168*).

Напередодні 9 грудня. Передав листа з посильним в Яготин до В. М. Рєпніної з проханням надіслати книжки і журнали, а також фарби із запасів Г. І. Псьол. Повідомив, що, офіційно вступивши на службу в Археографічну комісію, тимчасово припиняє видання «Живописной Украины» (*Там само.— С. 176—177*).

9 грудня. В. М. Рєпніна з тим же посильним передала Шевченкові два номери «Отечественных записок» і написала, що дуже хоче прочитати його нові твори, шкодує про припинення «Живописной Украины». Повідомила також, що Г. І. Псьол виходить заміж за П. Д. Дуніна-Борковського, з яким Шевченко був добре знайомий з 1843 року (*Листи.— С. 38*).

10 грудня. В Академії мистецтв Шевченкові виписано атестат на звання некласного художника. Документ для передачі власникові отримав Іван Гудовський (*Документи.*— С. 73).

Археографічна комісія ухвалила «просить... г. генерал-губернатора о приглашении свободного художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимки с предметных памятников с назначением ему жалования по 150 р. в год» (*Киевская старина.*— 1894, февраль.— С. 236).

14 грудня. Минуло 20 років від дня повстання декабристів. На цю річницю у В'юнищах завершив роботу над гостросатиричним твором «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» — палким заклик до боротьби проти самодержавства і кріпацтва за національне самоусвідомлення (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 737).

17 грудня. В селі В'юнище написав вірш «Холодний Яр» — пророцтво «огню нового» — народного повстання проти самодержавно-кріпосницького устрою (*Там само.*— С. 740).

19 грудня. У В'юнищі закінчив роботу над циклом переспівів із Псалтиря «Давидові псалми» (*Там само.*— С. 743).

20 грудня. У В'юнищі написав вірш «Маленькій Мар'яні» (*Там само.*— С. 748).

21 грудня. Написав у В'юнищі вірш «Минають дні, минають ночі...» (*Там само.*— С. 749).

22 грудня. Написав у В'юнищі вірш «Три літа» (*Там само.*— С. 749).

Після 22 грудня. Шевченко важко захворів, і напередодні Різдвяних свят А. О. Козачковський перевіз його до себе в Переяслав (*Дума про Огонь.*— С. 180).

25 грудня. В Переяславі Шевченко написав вірш «Як умру, то поховайте...», свій безсмертний «Заповіт» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 750).

25 грудня. Актриса Смоленського театру Дарія Герасимівна Карпова звернулась до III відділу з проханням дозволити постановку в театрі на її бенефіс 27 січня 1846 року «романтической оперы в прозе и стихах под заглавием «Катерина Шевченкова» в четырех действиях» (на сюжет поеми Шевченка «Катерина»). Опера була дозволена до постановки лише в грудні 1846 року. Її автори — Степан Карпенко 1-й (лібрето) і Григорій Карпенко — 2-й (музика) (*РДІА.*— Ф. 780.— Оп. 2.— № 27.— Арк. 16—18).

31 грудня. В касову книгу Археографічної комісії внесено

запис про те, що Шевченкові виплачено 8 крб. 85¹/₂ копійок утримання за час з 10 по 31 грудня (*Документи.*— С. 73).

Кінець грудня 1845 року — початок 1846 року. В Києві М. І. Костомаров тимчасово живе у М. І. Гулака на Кадетській вулиці в будинку Грушецької неподалік від Золотих воріт. Тут у Гулака, Костомарова, В. М. Білозерського, О. В. Марковича та інших молодих інтелігентів виникла думка про створення таємної політичної антикріпосницької і антицарської організації — Кирило-Мефодіївського товариства. Незабаром до нього ввійде як ідейний натхненник і активний діяч Тарас Шевченко (*Костомаров Н. И. Автобиография.*— М., 1922.— С. 188—190; *Шевченківський Київ.*— С. 82—83).

У 1845 році. В Києві виконав акварельний «Портрет невідомої в коричневому вбранні» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 110); автопортрет зі свічкою (*Там само.*— Кн. 2.— № 408); начерк «Кашовари». Олівець (*Там само.*— № 231).

Чеський журнал «*Časopis Českého musea*» (№ 219) передрукував із «Северной пчелы» огляд російської літератури за 1844 рік зі згадкою про поему Шевченка «Тризна» (без імені автора) (*Кирилюк Є. П. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1964.— С. 11).

В. М. Лазаревський познайомився з творчістю Шевченка за «Кобзарем», який Шевченко подарував Івану Львовичу Дзюбину; згодом Лазаревський став одним із близьких друзів поета (*РДАЛМ.*— Ф. 277.— Оп. 2.— № 6.— Арк. 1).

О. О. Корсун опублікував віршоване послання до Шевченка (*Маяк.*— 1845.— Т. 20.— С. 31—32).

У 1845—1846 роках. Виконав «Портрет літньої жінки з хлопчиком». Олівець (відомий за репродукцією) (*ПЗТ: У 10 ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 305).

1846 рік

На початку січня. Шевченко виїхав з Переяслава, відвідав Рєпніних у Яготині (*Дума про Огонь.*— С. 181).

12 січня. Шевченко був у селі Мойсівці серед гостей на іменинах Т. Г. Волховської. Тут зустрівся з Г. І. Закревською, її зовицею письменницею М. О. Закревською, з Г. С. Тарновським, познайомився з власником села Бігач М. І. Кейкуатовим і його дружиною Катериною Федорівною (ур. Бу-

тович), її портрет намалював наступного року (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 153*).

Тут намалював портрет О. І. Шостки (Шостак) (не знайдений) (*Там само.— Кн. 2.— № 414*), розіграний тоді ж у лотерею для виручки портретованої, яка розтратила церковні гроші (*Дума про Огонь.— С. 182—183*).

Після 12 січня. Поїхав на короткий час до Закревських у Березову Рудку та Лемешівку (*Там само.— С. 183—184*).

В середині січня. Повертаючись темної ночі разом із Закревськими від їхніх родичів, Шевченко виявив властиві йому самовладання і витримку в розшуках дороги, заметеної сильною хуртовиною (*Там само.— С. 184—185*).

19 січня. М. А. Маркевич написав дружині про своє перебування 11—12 січня в Мойсівці на балу в Т. Г. Волховської. Розповідаючи про гостей, повідомив: «Из примечательных лиц по красоте была княгиня Кейкуатова, а по безобразию — ее муж... Шевченко также был очень мил с своими писнями». Розповів також про лотерею, для якої Шевченко намалював портрет О. І. Шостки (Шостак) (*ІРЛІ.— Ф. 488.— № 41.— Арк. 5б*).

1 лютого. До Києва приїхала мати М. І. Костомарова Тетяна Петрівна, і вони оселились на Хрещатику, в будинку Сухоставського (*Костомаров Н. И. Автобиография.— М., 1922.— С. 183*).

В першій половині лютого. Шевченко був у селі Марківцях Козелецького повіту на Чернігівщині, в поміщиків Катериничів. Тут виконав вісім акварельних портретів. З них відомі п'ять: матері власника села — Марії Федорівни, його дружини Тетяни Пантелеймонівни (ур. Афендик), тещі Олени Антонівни Афендик (збереглась тільки репродукція), братів Івана та Олександра Катериничів. Очевидно, слід вважати портретом Олени Антонівни Афендик і роботу Шевченка під назвою «Портрет літньої жінки з хлопчиком» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 7.— Кн. 1.— № 138, 139, 141, 142; Кн. 2.— № 305, 418—420*).

В селі поет спілкувався з селянами, одному з них, Макару Сліпенку, подарував «Кобзар» з власноручним написом (*Дума про Огонь.— С. 185—186*).

На початку року. Антиурядові заворушення в Галичині та Польщі.

В середині лютого. Як офіційно відряджений співробітник Археографічної комісії, Шевченко вирушив на Лубенщину для продовження своїх історико-етнографічних досліджень.

Заїхав спершу в село Ісківці до О. С. Афанасьєва-Чужбинського, щоб запросити його в спільну подорож Лівобережною Україною (*Дума про Огонь*.— С. 187).

17 лютого. Шевченко і Афанасьєв-Чужбинський були на ярмарку в Лубнах, який відкрився на Масницю і тривав три дні (*Там само*).

17—19 лютого. В Лубнах під час ярмарку Шевченко накликав на себе невдоволення місцевого бурбона-городничого В. І. Андрєєва своїми «крамольними» висловлюваннями, і той послав донос у Петербург, де перебував харківський генерал-губернатор М. А. Долгоруков. Ці висловлювання поета Андрєєв тлумачив як намір «бросить пламенник мятежа и кровавых междоусобий и в Малороссию, подобно тем, что имели уже место в западных губерниях» — йшлося про заворушення в Кракові та Галичині, що викликали велику тривогу у царського уряду, який оголосив воєнний стан у прикордонних західних губерніях (*Там само*.— С. 188—189).

19 лютого. Шевченко та Афанасьєв-Чужбинський виїхали з Лубен до Ніжина. Проїжджаючи через Прилуки, Шевченко взяв участь у гасінні пожежі в хаті місцевого бідняка-єврея (*Там само*.— С. 194—195).

20 лютого. Шевченко і Афанасьєв-Чужбинський прибули до Ніжина і зупинилися в готелі під назвою «Не минай» (*Там само*.— С. 195—196).

21 лютого. Шевченко відвідав Ніжинське дворянське зібрання (*Там само*).

22 лютого. Зустрічався з вихованцями Ніжинського ліцею. В альбом ліцеїста М. В. Гербеля, майбутнього перекладача і популяризатора поезії Шевченка, записав чотири рядки зі свого вірша «Гоголю»:

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.

Відвідав М. С. Кржисевич, з якою познайомився ще під час своєї першої подорожі в Україну в Качанівці (*Дума про Огонь*.— С. 196, 201).

Чернігівський цивільний губернатор П. І. Гессе листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова просив надіслати естампи «Живописной Украины» (*Документи*.— С. 73).

23 лютого. У ніч з 23 на 24 лютого Шевченко і Афанасьєв-Чужбинський виїхали з Ніжина до Чернігова (*Дума про Огонь.*— С. 202).

24 лютого. Шевченко та Афанасьєв-Чужбинський прибули до Чернігова і зупинилися в готелі «Царьград». Того ж вечора були присутні на балу в будинку благородного зібрання (*Там само.*— С. 203).

25 лютого. Шевченко ілюстрував гумористичний вірш Афанасьєва-Чужбинського про вчорашній бал дружніми шаржами на його учасників. Вечір провів у своїх нових чернігівських знайомих (*Там само.*— С. 204—205; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 415—416).

26 лютого. Відвідав Троїцький монастир з метою отримати дозвіл замалювати стародавні церковні речі (*Дума про Огонь.*— С. 204—205).

28 лютого. У касовій книзі Археографічної комісії записано про виплату Шевченкові 25 карбованців утримання за січень і лютий (*Документи.*— С. 74).

28 лютого—березень. Оглянув Троїцький монастир і почав замальовувати в ньому старовинні церковні речі. В наступні дні оглянув церкви Іллінську і Святої Параскеви-П'ятниці, збудованої в XII ст., Єлецький монастир, а також визначний витвір часів Київської Русі — Спаський собор, збудований в XI ст. Крім того, оглянув археологічну пам'ятку X ст.— Чорну могилу (*Дума про Огонь.*— С. 208—210).

Наприкінці лютого. Шевченко познайомився в Чернігові з С. С. Громекою. Пізніше, як з критиком і публіцистом, спілкувався з ним у Петербурзі (*Там само.*— С. 214).

Лютий—березень. Чернігівці сердечно приймали у себе поета як бажаного гостя. Він познайомився з удовою героя Вітчизняної війни 1812 року І. С. Дорохова Євдокією Яківною. З її невісткою, начальницею Нижьгородського інституту шляхетних дівчат Марією Олександрівною Дороховою, одинадцять років по тому познайомився в Нижньому Новгороді, повертаючись із заслання (*Там само.*— С. 213—214).

12 березня. Академія мистецтв рапортом до Сенату повідомила про те, що вона «во внимание к хорошим познаниям по части художеств возвела в звание неклассных художников» ряд своїх учнів, в тому числі «вольнотпущенного» Тараса Шевченка. В зв'язку з цим Академія просить «об исключении их из податного состояния» (*Документи.*— С. 74).

28 березня. Сенат слухав рапорт Академії мистецтв з при-

воду виключення Шевченка та інших художників із податного стану (*Вітчизна.*— 1962.— № 3.— С. 183).

28—29 березня. Шевченку нараховано 12 крб. 50 коп. утримання в Археографічній комісії (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 288).

У березні. Шевченко на деякий час приїздив із Седнева до Чернігова, щоб доглядати хворого О. С. Афанасьєва-Чужбинського. Тоді ж він намалював його портрет (не знайдено) (*Дума про Огонь.*— С. 221; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 417).

У березні—квітні. Шевченко жив то в Чернігові, то в містечку Седневі у знайомих поміщиків А. І. та І. І. Лизогубів. У цей час виконав рисунки «Коло Седнева», «В Седневі», «Чумаки серед могил», портрет олівцем А. І. Лизогуба і портрет олійними фарбами І. І. Лизогуба. Спілкуючись із седнівськими селянами, в одній із бесід з ними осуджував самодержавну владу, використовуючи нерідко уживаний ним наочний пропагандистський прийом із зернами (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 133—137; *Дума про Огонь.*— С. 220—221).

17 квітня. Видано указ сенату про виключення Шевченка та інших молодих художників із податного стану (*Документи.*— С. 75).

Після 20 квітня. Афанасьєв-Чужбинський поїхав з Чернігова до Києва, а Шевченко на короткий час повернувся до Седнева (*Дума про Огонь.*— С. 221).

26 квітня. Правитель канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова С. Ф. Танський запитав у листі до канцелярії Академії мистецтв, де тепер перебуває Шевченко, щоб адресувати йому надіслані передплатниками гроші за естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 75).

В 20-х числах квітня. Після археографічних розшуків на Чернігівщині Шевченко повернувся до Києва. Спершу на короткий час оселився в будинку напроти Інституту шляхетних дівчат на вулиці Інститутській, а незабаром перебрався у трактир з готельними номерами в будинку Беретті на Хрещатику біля Бессарабської площі (*Шевченківський Київ.*— С. 73—76).

30 квітня. Одержав 12 крб. 50 коп. утримання в Археографічній комісії (*Документи.*— С. 74).

Наприкінці квітня. Шевченко вперше відвідав М. І. Костомарова в будинку Сухоставського на Хрещатику. Тут Кос-

томаров незабаром повідомив його про заснування в Києві Кирило-Мефодіївського товариства — таємної антикріпосницької організації. Шевченко став учасником цього товариства і був його ідейним натхненником. Тут він зустрічався з кириломефодіївцями М. І. Гулаком, В. М. Білозерським, О. В. Марковичем, Д. П. Пильчиковим, з професором університету Стефаном Зеновичем (*Дума про Огонь.* — С. 225—227).

Наприкінці квітня — на початку травня. Шевченко оселився разом з прибулим трохи раніше з Чернігова О. С. Афанасьєвим-Чужбинським і товаришем по Академії мистецтв М. М. Сажиним, що опинився в Києві, в будинку І. І. Житницького на Козиному болоті (нині — провулок Шевченка, 8) (*Там само.* — С. 227—228).

У квітні—вересні. Виконав у Києві такі малюнки: «Костьол у Києві». Акварель; «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі»; «Аскольдова могила». Сепія, акварель; «Васильківський форт у Києві». Олівець, сепія, туш (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 7. — Кн. 1. — № 143—146); «Китаївська пустинь. Троїцька церква». Начерк. Олівець; «Пейзаж». Начерк. Олівець; «Вишгород». Начерк. Олівець; Краєвиди Києва, що знаходилися в І. І. Фундуклея; «Київський сад». Олівець; «Старці» (*Там само.* — Кн. 2. — № 319—321, 421, 422, 425).

1 травня. В. М. Білозерський написав М. І. Гулаку: «Вчера был у меня Иван Як. П[осяда] и сказал, что Ш[евченко] написал новую поэму «Иоанн Гус». Я поневоле приятно позадумался над тем, какого гениального человека мы имеем в Тарасе Гр[игорьевиче]; ибо только гений посредством одного глубокого чувства способен угадывать и потребности народа и даже целого века...» Далі Білозерський повідомляв, що з Шевченком його познайомив Куліш під час «позаторошних контрактів» (у січні 1844 р. — П. Ж.) (*Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.* — К., 1958. — С. 91).

2 травня. В листі до М. І. Костомарова П. О. Куліш непокоїться з приводу спілкування Шевченка з «мочемордами» (*За сто літ.* — Кн. 2. — К., 1924. — С. 52).

Актриса Смоленського театру Д. Г. Карпова вдруге зверталася до III відділу з проханням дозволити в цьому театрі постановку на її бенефіс української опери «Катерина Шевченкова». Дозвіл на виставу було дано лише 30 грудня 1846 року (*РДІА.* — Ф. 780. — Оп. 2. — № 27. — Арк. 16—17).

12 травня. Цією датою з поміткою «Київ» позначено неточний список вірша Шевченка «Нащо мені чорні брови...»,

вперше надрукованого в «Кобзарі» 1840 року (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 51*).

23 травня. П. О. Куліш у листі до О. М. Бодянського з Петербурга сповіщав, що хоче видати український альманах і що Шевченко «йому надіслав чудові чотири вірші. Про нього розповідають чудеса. Він написав поему «Іоанн Гус» і багато віршів, які малоросіяни вже знають напам'ять» (*Там само.— Ф. 99.— № 73.— Арк. 48—49*).

Незадовго до 26 травня. Шевченко познайомився з сім'єю Павла Максимовича Андрєєвича, брата учасників декабристського руху на Україні Гордія та Якова Андрєєвичів. Він намалював портрет П. М. Андрєєвича та його дружини Олександри Романівни (не знайдені). В квартирі Андрєєвичів поет познайомився з В. І. Аскоченським, професором Духовної академії, вихователем генерал-губернаторового племінника, пізніше редактором журналу «Домашня бесіда» (*Дума про Огонь.— С. 244—249*).

26 травня. Шевченко з В. П. і П. М. Андрєєвичами відвідав В. І. Аскоченського, який жив у генерал-губернаторському будинку на розі вулиць Інститутської та Шовковичної. Тут він читав свої «крамольні» вірші, які страшенно налякали Аскоченського (*Там само*).

31 травня. Розписався в отриманні 12 крб. 50 коп. в Археологічній комісії (*Документи.— С. 74*).

Травень—червень. Малював руїни Золотих воріт. Зі спогадів О. С. Афанасьєва-Чужбинського відомо про забавний епізод з дитиною, яку нянька забула біля Золотих воріт і доглянутою Шевченком до появи матері (*Дума про Огонь.— С. 242—243*).

Оглядаючи і малюючи Києво-Печерську лавру, Шевченко познайомився з дівчиною, захопився нею і навіть мав намір з нею одружитися. Але виявилось, що дівчина вже заручена з іншим (*Там само.— С. 240—241*).

4 червня. Шевченко, зустрівшись з М. І. Костомаровим після одноголосного обрання його на університетську кафедру російської історії, гаряче поздоровив молодого вченого і провів його Володимирською вулицею до Старого міста. При цьому голосно заспівав народну пісню про козака, який повінчався в дівчиною, не знаючи, що вона — його сестра (*Там само.— С. 243—244*).

5—6 червня. М. І. Костомаров переїхав з будинку Сухо-ставського до Старого міста, на вул. Рейтарську в будинок

Клейменової, неподалік від Георгіївської церкви, і незабаром поїхав до Одеси на морські купання та повернувся до Києва в другій половині серпня. Квартира Костомарова на Рейтарській стала місцем багатьох зустрічей кириломефодіївців (*Костомаров Н. И. Автобиография.*— С. 191; *Шевченківський Київ.*— С. 98—99).

15 червня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков підписав циркуляр про розкопки могили Переп'ят. Роботи, доручені Археографічній комісії, мали розпочатися 19 червня, але фактично почались 2 липня, оскільки треба було забезпечити на час розкопок житлом співробітників Археографічної комісії (серед яких був і Шевченко) та найняти копачів (*Дума про Огонь.*— С. 262).

22 червня. В місцевості біля могили Переп'ят поблизу села Фастівець Фастівського повіту на Київщині Шевченко записав у свій альбом від Оксани Зорівни народну пісню «У Києві на ринку п'ють козаки горілку» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 325; *Дума про Огонь.*— С. 266).

24 червня. У своєму збірнику віршів, дозволеному цензурою і виданому у Києві, В. І. Аскоченський вмістив вірш «Неведомая кручина», присвячений Шевченкові (*Стихотворения В. Аскоченского.*— Киев, 1846.— С. 155—158).

28 червня. Шевченкові в Археографічній комісії виписано місячне утримання — 12 карбованців 80 копійок (*Документи.*— С. 74).

28 червня. Академія мистецтв на запит канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова про місцеперебування Шевченка відповіла, що він «отправился в Малороссию еще в прошедшем году» (*Там само.*— С. 76).

У червні. Шевченка в будинку на Козиному болоті відвідав В. І. Аскоченський (*Спогади.*— С. 118).

Поет познайомився і подружився зі студентом-поляком Київського університету Ю. Беліною-Кенджицьким (*Там само.*— С. 153—159).

У червні—липні. Під час підготовки і проведення розкопок могили Переп'ят Шевченко записав у селі Фастівець та в інших колишніх селах ряд народних пісень, в тому числі: від М. І. Липського — пісні «Під городом, під Солидоном» і «Ой пише, пише наш імператор», від Г. Г. Демиденка — велику історичну пісню «Ой хвалився Бондаренко» — про одного з гайдамацьких ватажків часів Коліївщини 1768 року. Крім того, Шевченко в цей час виконав ряд рисунків про

розкопки: «Коло каші», «Пейзаж», «Парубок з люлькою, голова селянина та хлопець з граблями», «Селянин у брилі», «Постаті селян», «Гурт селян та інші начерки», «Сільські будівлі» (*Дума про Огонь.*— С. 266—267; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 2.— № 322—328).

2—14 липня. Під керівництвом професора Київського університету М. Д. Іванишева велись розкопки могили Переп'ят поблизу села Фастівець, в яких брали участь співробітники Археографічної комісії Шевченко, О. Ф. Сенчило-Стефановський, П. І. Прушинський, М. Є. Саббатовський. Поет виїхав у Фастівець ще до початку розкопок і повернувся невдовзі після їх закінчення (*Дума про Огонь.*— С. 263—267).

5 липня. В листі до Шевченка з Кирилівки його троюрідний брат В. Г. Шевченко, посилаючись на почуті ним поголоски про позацензурність деяких його творів, радив бути обережним у своїй творчості (*Листи.*— С. 39—40).

19 липня. Шевченко повернувся з Фастівця до Києва (*Дума про Огонь.*— С. 267).

25 липня. Написав баладу «Лілея» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 753).

П. О. Куліш, прочитавши «Тарасову ніч», писав про неї Шевченкові: «Самое мужественное из Ваших произведений в «Кобзаре», самое оконченное и самое народное по складу и простоте есть «Тарасова ночь» (без пропусков)». Разом з тим Куліш претензійно радив йому внести численні зміни і скорочення в текст інших творів «Кобзаря», які Шевченко не визнав за потрібні (*Листи.*— С. 40—43; *Дума про Огонь.*— С. 268).

26 липня. В. І. Аскоченський записав у щоденнику, що був на літературному вечорі за участю Шевченка (*Домашня бесіда.*— 1861.— Вып. 38.— С. 650).

27 липня. П. О. Куліш написав М. І. Костомарову: «Вы говорите, что можно писать на этом (по-українському.— П. Ж.) языке только мужицкие повести. Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалмы Давида, и чувства, достойные уст нашего высшего общества:

Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині, а ніхто не бачить!»

(*Державний архів Російської Федерації.*— Ф. III відділу.— 1 експедиція.— Оп. 1847 р.— № 81.— Ч. 3.— Арк. 48; Далі: ДАРФ).

30 липня. Одержав місячне утримання — 12 крб. 50 коп. в Археографічній комісії (*Документи.*— С. 74).

У липні. Записав народну пісню «Ще не світ, ще й не світає» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 330).

7 серпня. Правитель канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора С. Ф. Танський листом до лубенського городничого В. І. Андрєєва просив повідомити про місцеперебування Шевченка (*Документи.*— С. 76).

9 серпня. Написав баладу «Русалка» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1.— С. 755).

12 серпня. Лубенський городничий В. І. Андрєєв повідомив канцелярію чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора, що Шевченко перебуває в Києві (*Документи.*— С. 76).

14 серпня. У Києві напередодні свята Першої Пречистої Шевченко з типографського ганку Києво-Печерської лаври милувався краєвидом Дніпра і Задніпров'я (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 129).

21 серпня. П. О. Куліш сповістив з Петербурга О. М. Бодянського: «Шевченко прислал три превосходные стихотворения» (*Киевская старина.*— 1897.— № 9.— С. 404).

28 серпня. Одержав місячне утримання в Археографічній комісії (*Документи.*— С. 74).

30 серпня. В. М. Білозерський написав О. В. Марковичу, що Шевченко читав у рукопису роман П. О. Куліша «Чорна рада» (*За сто літ.*— Кн. 2.— С. 56).

У серпні. Шевченко і студент Київського університету Ю. Беліна-Кенджицький прогулювалися понад Дніпром схилами біля Видубицького монастиря. Шевченко влаштував у себе, в будинку Житницького, зустріч М. І. Костомарова з Ю. Беліною-Кенджицьким (*Спогади.*— С. 155—158).

У серпні—вересні. Зустрічався в Києві з княжною В. М. Рєпніною та її молодими друзями: кириломефодіївцем О. О. Навроцьким, М. І. Псьолом, М. Т. Симоновим та ін. (*Шевченківський Київ.*— С. 154—161).

3 вересня. Правитель канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора послав Шевченкові листа з проханням подати звіт про витрачення виданих йому 28 листопада 1845 року 150 карбованців сріблом на археографічні пошуки в Полтавській губернії (*Документи.*— С. 77).

7 вересня. Правитель канцелярії генерал-губернатора

М. А. Долгорукова листом до Шевченка запитує, куди йому надіслати гроші за естампи «Живописной Украины» (*Там само*).

19 вересня. Шеф жандармів, начальник III відділу О. Ф. Орлов повідомив міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського «о неспокойном состоянии умов крестьян, возбужденных против помещичьей власти событиями в Галиции» (*РДІА.— Ф. 286.— Ф. 1286.— Оп. 19.— № 969.— Арк. 1—16*).

20 вересня. «Свободный художник Шевченко» подав рапорт генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову про витрачання грошей, виданих «для некоторых разысканий в Полтавской губернии». Із 150 карбованців, одержаних 28 листопада 1845 р., він витратив «на прогоны тридцать один рубль тридцать шесть копеек и кормовых шестьдесят четыре рубля восемьдесят копеек серебром». Решту — 53 крб. 84 коп. повернув при рапорті (*Документи.— С. 77—78*).

21 вересня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков доручив Шевченкові як співробітнику Археографічної комісії «отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний» для запису народних переказів, оповідей та пісень, для збирання відомостей про могили й урочища, опису визначних монументальних пам'яток і стародавніх будівель та виявлення і придбання різних історичних документів. Крім того, йому було спеціально доручено відвідати Почаївську лавру і замалювати там загальний зовнішній вид лаври, інтер'єр храму та краєвид, який відкривається з лаврської тераси (*Там само*).

Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков підписав «Открытое предписание», яке зобов'язувало міські і земські поліції Київської, Подільської і Волинської губерній надавати Шевченкові «самое деятельное законное содействие» виконанню доручених йому археографічних пошуків.

Шевченко розписався в отриманні ним відкритого розпорядження, подорожньої, 150 карбованців з видатковим зошитом, а також чотирьох пакетів з листами генерал-губернатора до подільського та волинського цивільних губернаторів, до подільського архієпископа Арсенія та волинського архієпископа Никанора про сприяння Шевченкові у виконанні завдань Археографічної комісії (*Там само.— С. 78—79*).

25 вересня. Шевченко виїхав з Києва у подорож на Поділля і Волинь за завданням Археографічної комісії. Насам-

перед він вирушив до міста Кам'янець-Подільський за маршрутом: Віта — Васильків — Біла Церква — Сквиря — Липовець — Брацлав — Могилів-Подільський (*Дума про Огонь.* — С. 269—270; *ПЗТ: У 6-ти т.* — Т. 4. — С. 276—277).

26 вересня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков наказав скарбнику та експедитору своєї канцелярії прийняти залишок від 150 карбованців, виданих Шевченку на подорож у Полтавську губернію (*Документи.* — С. 80).

27 вересня. Шевченко прибув до Кам'янця-Подільського. По дорозі, проїжджаючи через Сквирський повіт, записав народні пісні «Зажурився бідний сірома», «А в городі Самарі», «Ой сидить пугач на могилоньці», «Чи я ж тобі не казала». В Кам'янці-Подільському він зустрівся зі своїм знайомим, учителем гімназії П. О. Чуйкевичем, оглянув фортецю, в якій тричі тримали в ув'язненні народного героя Устима Кармелюка (*Дума про Огонь.* — С. 276—279, 282).

30 вересня. Цією датою помічена розписка Шевченка в книзі видатків Археографічної комісії про одержання утримання за вересень в сумі 12 крб. 50 коп (*НМТШ.* — А-53. *Справа Археографічної комісії.* — № 4. — Арк. 14).

Вересень—жовтень. Виконав малюнок «Синагога». Сепія (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 7. — Кн. 1. — № 147).

2 жовтня. Подільський архієпископ Арсеній послав генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову повідомлення про те, що він розпорядився сприяти Шевченкові у виконанні завдань Археографічної комісії (*Киевская старина.* — 1894. — Кн. 2. — С. 241).

3 жовтня. Шевченко поїхав з Кам'янця-Подільського до Житомира. В цей день П. О. Чуйкевич записав йому в альбом народні пісні: «Пливе щука з Кременчука», «Зійшла зоря ізвечора», «Ой, Кармелюче, по світу ходиш» (*Дума про Огонь.* — С. 278).

4 жовтня. М. О. Максимович написав з Переяслава М. В. Юзефовичу про те, що закінчив «осмотр здешних церквей для будущих зарисовок» і, повідомляючи про один із визначних старовинних храмів — Покровську церкву, додав: «Шевченку, которому усердно кланяюсь, известна Покровская икона» (*ЦДІА України.* — Ф. 873. — Оп. 1. — № 42. — Арк. 1).

5 жовтня. Шевченко прибув до Житомира, проїхавши трактом через поштові станції Нігин, Тинна, Ярмолинці, Проскурів, Масівці, Меджибіж, Летичів, Новокостянтинів, Хмільник, Уланів, Райгородок, Бердичів, Кодня. Майже всі

ці поселення так чи інакше були причетні до подій народно-визвольної війни 1648—1654 років проти польсько-шляхетських поневолювачів, до гайдамацьких повстань та подвигів Кармелюка (*Дума про Огонь.*— С. 283).

7 жовтня. Кам'янець-Подільський цивільний губернатор повідомив листом до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова про те, що зробив усе необхідне для сприяння Шевченкові, який виконував завдання Археографічної комісії (*Киевская старина.*— 1894.— Кн. 2.— С. 241).

9 жовтня. Полтавський цивільний губернатор М. І. Ознобишин листом до канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова запитував, коли буде надіслано передплатникам естампи «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 80).

Не пізніше 10 жовтня. Шевченко поїхав з Житомира до Почаєва поштовою дорогою через Новоград-Волинський, Корець, Острог, Дубно, Кременець (*Дума про Огонь.*— С. 290).

12 жовтня. Скарбник Соханський записав у книзі Археографічної комісії про одержання від Шевченка 53 крб. 84 коп., які залишились від грошей, виданих йому для подорожі на Полтавщину (*Документи.*— С. 80).

15 жовтня. Волинська духовна консисторія заслухала передане їй Шевченком «для подлежащего распоряжения» відношення генерал-губернатора Д. Г. Бібікова від 21 вересня і ухвалила надіслати всім монастирям, духовним правлінням і церковному начальству Житомирського та Кременецького повітів, а також Волинському семінарському правлінню та духовному собору Почаївської лаври вказівки про сприяння Шевченкові у виконанні доручення генерал-губернатора (*Там само.*— С. 81).

В середині жовтня. Прибувши до Почаєва, Шевченко виконав тут чотири акварельних малюнки: «Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра зі сходу», «Собор Почаївської лаври (внутрішній вигляд)», «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». Крім того, до нас дійшли два ескізи олівцем: «Почаївська лавра зі сходу» і «Собор Почаївської лаври (Внутрішній вигляд)» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 149, 150, 151; Кн. 2.— 331, 332).

Шевченко побував також у сусідньому містечку Вишнівці, відомому визначними пам'ятками старовини (*Дума про Огонь.*— С. 302—305).

19 жовтня. Правитель канцелярії чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора Танський на

запит полтавського цивільного губернатора Ознобишина відповів, що розсилка передплатникам естампів «Живописной Украины» тимчасово припиняється «за незвідомістю настоящего местопребывания издателя их Шевченка» (*Документи.*— С. 81).

20 жовтня. Шевченко записав у Почаєві народні пісні «Гиля, гиля, селезень», «Ой пила, вихилила», «Ой у саду, саду гуляла кокошка» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 333—334).

Після 20 жовтня. Побував під містом Берестечком на полі битви об'єднаних сил козацько-селянського війська і татарської орди з польсько-шляхетською армією, а потім за особистим дорученням М. Д. Іванишева, який працював над книжкою «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», відвідав село Вербку і там замалював церкву, де був похований Курбський, а також побував у селі Секуні, де замалював церкву, збудовану приятелем Курбського Келеметом (*Дума про Огонь.*— С. 308—309; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 288, 289).

22 жовтня. Родичка студента О. В. Марковича Катерина Керстен у листі з Гайворонщини запитувала: «У нас носится слух, что в Киевском университете был какой-то бунт и что три или четыре студента посажены в крепость. Какого рода этот бунт — неизвестно. Напиши, в какой степени этот слух справедлив. Говорят, что и Шевченко также сидит за что-то в крепости» (*За сто літ.*— К., 1927.— Кн. 1.— С. 42).

25—27 жовтня. У «Волынских губернских ведомостях» серед прибулих до Житомира у ці дні значиться «сотрудник Временной комиссии для разбора древних актов свободный художник Шевченко» (*Волынские губернские ведомости.*— 1846, 2 ноября).

Не пізніше 28 жовтня. Шевченко прибув із Житомира до Києва за маршрутом: Житомир — Студениця — Березівка — Радомишль — Раковичі — Рожів — Мотижин — Білогородка — Київ (*Дума про Огонь.*— С. 312—313).

29 жовтня. Розписався про одержання 12 карбованців 50 коп. місячного утримання в книзі видачі Археографічної комісії (*НМТШ.*— А-53.— № 4.— Арк. 17).

13 листопада. На запит канцелярії генерал-губернатора М. А. Долгорукова, куди адресувати нові замовлення на естампи «Живописной Украины» і гроші за них, Шевченко відповів, що його теперішнє місцеперебування — Київ, і слід

звертатися на адресу Археографічної комісії (*Документи.— С. 82*).

22 листопада. З великим запізненням, після повернення Шевченка з подорожі Волиню та Поділлям, Волинська духовна консисторія, заслухавши розпорядження генерал-губернатора Д. Г. Бібікова про сприяння Шевченкові у виконанні завдань Археографічної комісії, ухвалила надіслати вказівки з цього приводу підлеглим їй установам (*Там само*).

27 листопада. Шевченко подав попечителю Київського учбового округу прохання призначити його учителем малювання Київського університету замість К. Павлова, який подав у відставку. При тому він зобов'язувався «исполнять безвозмездно все поручения начальства по части литографирования в состоящем при университете литографическом заведении», що було йому важливо для продовження видання «Живописной Украины» (*Там само.— С. 83*).

У листопаді. Відвідав у селі Оглаві (Гоголеві) і містечку Баришівці Тимофія Никифоровича Бориспольця, «старого прокурора», як названо його в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Це був батько його щирого друга і товариша по Академії мистецтв Платона Бориспольця (*Дума про Огонь.— С. 315*).

Листопад—грудень. Шевченко брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Його члени обмірковували розроблені на той час програму, статут, головні правила товариства, проекти відозв до українців, великоросів та поляків. Кирилومهфодіївці майже щовечора збиралися по чергово то в одного, то в іншого з учасників товариства; складали плани видання журналу, в якому друкувались би українською та російською мовами матеріали про життя слов'янських народів, статті закордонних авторів із слов'янського питання. Передбачалось також сприяти створенню українського театру, для якого Шевченко обіцяв писати п'єси (*Там само.— С. 321—324*).

4 грудня. Попечитель Київського учбового округу О. Траскін запитав думку ректора Київського університету про можливість призначення Шевченка на посаду вчителя малювання (*Т-ский М. Т. Г. Шевченко и замещение кафедры живописи в Киевском университете // Україна.— 1907.— № 2.— С. 250—253*).

6 грудня. На запит попечителя Київського учбового округу

гу про можливість призначення Шевченка учителем малювання ректор університету відповів позитивно (*Там само*).

7 грудня. В. М. Білозерський у листі з Полтави до О. В. Марковича сповістив, що на одному з літературних вечорів О. С. Афанасьєв-Чужбинський «читал некоторые произведения Тар[аса] Гр[игорьевича] и свои записки на Кавказе» (*За сто літ.— К., 1928.— Кн. 2.— С. 67*).

10 грудня. Листом до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова Шевченко повідомив, що подав прохання попечителю Київського учбового округу стосовно призначення на посаду вчителя малювання в університеті і просив сприяти цьому призначенню (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 291*).

11 грудня. Одержав у Археографічній комісії утримання за листопад (*Документи.— С. 74*).

13 грудня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков розпорядився надіслати прохання Шевченка від 10 грудня до Міністерства народної освіти (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 245*).

21 грудня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков зі своїм листом послав «на благоусмотрение» міністра народної освіти Уварова прохання Шевченка щодо його призначення на вакансію вчителя малювання в Київському університеті (*Документи.— С. 84*).

23 грудня. Київська духовна консисторія видала Шевченкові свідоцтво про народження «вследствие его прошения для представления при определении его в учителя рисования» (*Там само*).

25 грудня. В квартирі М. І. Гулака в будинку Завадського на розі вулиць Стрілецької та Стрітенської відбулася зустріч кирилومهфодіївців за участю Шевченка. За свідченням М. І. Костомарова, обмірковувалися питання «будущей федерации славянских племен», про необхідність знищити в Росії монархічне правління. Тут, очевидно, Шевченко вручив М. І. Савичу, який від'їжджав за кордон, автограф поеми «Кавказ» для передачі Адаму Міцкевичу. Все, що говорилося на цих зборах, підслухав мешканець сусідньої кімнати студент університету Олексій Петров, за доносом якого незабаром Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене (*Шевченківський Київ.— С. 165, 168—171*).

Після 25 грудня. В супроводі Шевченка М. І. Костомаров поїхав до міста Бровари, де мав намір купити ділянку землі. Повертаючись, вони потрапили в ополонку і ледве не потонули у Дніпрі (*Спогади.— С. 140*).

26—31 грудня. Зустріч кирилومهфодіївців, розпочата 25 грудня, продовжувалася весь останній тиждень року. «Братчики» зустрічались то на Стрітенській у будинку Завадського у М. І. Гулака, то на Рейтарській у будинку Клейменової у М. І. Костомарова, то на Ірининській у будинку вчителя 2-ї гімназії І. Д. Юскевича-Красковського, де зупинився П. О. Куліш, який приїхав до Києва на декілька днів з Борзни у видавничих і особистих справах (*Шевченківський Київ.*— С. 171).

29 грудня. Куліш написав до Петербурга П. О. Плетньову, що знайшов у Шевченкові «великую перемену. Он сделался образованнее и солиднее. Поездки по Малороссии обогатили его разум многими весьма важными наблюдениями. Он, между прочим, смотрит на панов так, как и следует на них смотреть» (*ІРЛІ.*— Ф. 234.— Оп. 3.— № 357.— Арк. 47).

30 грудня. III відділ дав дозвіл на постановку «Катерины Шевченковой» — романтичної опери у 4-х діях на сюжет поеми Шевченка «Катерина» (лібретто Степана Карпенка 1-го, музика Григорія Карпенка 2-го) (*РДІА.*— Ф. 780.— Оп. 1.— № 23.— Арк. 116).

31 грудня. Шевченко подав генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову звіт про витрату грошей, одержаних на відрядження за завданням Археографічної комісії. З рапортом були повернуті невитрачені 34 карбованці 69 копійок.

Того ж дня генерал-губернатор доручив скарбникові Крамаренку перевірити шнуровий зошит Шевченка з записами його витрат під час подорожі на Київщину, Волинь і Поділля. Шевченко одержав місячне утримання за грудень (*Документи.*— С. 74, 84—85).

Цього року. Студент Київського університету кирилومهфодіївець Г. Л. Андрузький написав віршоване послання до Шевченка, яке починалось рядками:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем:
Ясними очима
Дивимось, і серцю
Віриться в судьбину:
І нам дасться доля,
Колись слава, воля
Навіда Україну!

(*Листи до Т. Г. Шевченка* — К., 1962.— С. 56).

Молодий літератор В. С. Александров також написав віршоване послання до Шевченка, вилучене жандармами в 1847 році при арешті М. І. Костомарова (*Там само.*— С. 57).

На одному з літературних вечорів у Києві у В. В. Тарновського-старшого Шевченко прочитав своє послання «І мертвим, і живим...». М. М. Білозерський, посилаючись на спогади Тарновського, записав: «Загальний зміст цього твору й особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і виставив їх у справжньому вигляді, справили на всіх присутніх приголомшливе враження: з цього моменту схиляння перед ясновельможними та уявлення про них як про героїв-лицарів припинилися... Слово Шевченка скинуло їх з п'єдесталів і поставило на належні місця» (*Спогади.*— С. 162).

У журналі «Финский вестник» опубліковано рецензію на історичний роман Василя Кореневського «Гетман Остряница, или Эпоха смут и бедствий Малороссии». Рецензент відзначав: «А какая драматическая эпоха взята автором для канвы его романа! Одна «Тарасова ночь» чего стоит. Мы видели малороссиян, которые приходили в восторг, читая поэтическое описание «Тарасовой ночи» Шевченка» (*Финский вестник.*— 1846.— Т. XI.— Раздел «Библиографическая хроника».— С. 2).

В Кирилівці померла двадцятисемирічна сестра Шевченка Марія, яка ще на третьому році життя осліпла від трахоми (*Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія.*— К., 1984.— С. 12).

У зв'язку з повстанням у Галичині в Київському університеті було взято під особливий нагляд 53-х студентів (*Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.*— К., 1971.— С. 178).

В 1846—1847 роках. Виконав жіночий портрет Горленко (нині зберігається в Харківському художньому музеї) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 132).

1847 рік

8 січня. Правитель канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора Танський, посилаючи з листом Шевченкові 104 крб. 59 коп., просив його надіслати до канцелярії 35 примірників естампів «Живописной Украины» (*Документи.*— С. 85).

9 січня. Задумавши нове видання своїх творів, Шевченко поїхав з Києва на Лівобережжя, щоб зібрати свої рукописи, залишені у різних осіб, з якими спілкувався там у недавній час. До міста Борзни разом з ним їхав М. І. Гулак, що повертався до Петербурга (*Дума про Огонь.*— С. 325).

Віце-директор департаменту народної освіти О. Берте переслав попечителю Київського учбового округу Траскіну на його розсуд прохання Шевченка про призначення вчителем малювання в Київському університеті (*Документи.*— С. 85).

10 січня. Попечитель Київського учбового округу Траскін послав міністру народної освіти Уварову лист з повідомленням про чотирьох кандидатів на вакансію вчителя малювання в Київському університеті. З приводу Шевченка в листі сказано, що його свідоцтво про звання художника додається, документи ж про його походження перебувають в Академії мистецтв (*Там само.*— С. 86).

П. О. Куліш і Шевченко написали О. М. Бодянському рекомендаційну записку про М. І. Гулака, що проїжджав через Москву до Петербурга: «Осип Максимович! Сей парубок суть предобрый и предорогый наш земляк, дак будьте ласковы — примите его так, як и мене самого.

П. Куліш.

Истынно.

Т. Шевченко.

1847 с[ічня] 10 Борзна» (*ІЛШ.*— Ф. 99.— № 73.— Арк. 76).

10 січня — друга половина лютого. Шевченко живе в Борзні, зупинившись у свого приятеля поета В. М. Забіли на хуторі Кукуріківщина, в чотирьох верстах від Борзни. Крім хутора Забіли і хутора Білозерських Мотронівка, побував на хуторі Сорока у Сребдольських, де виконав два портрети олівцем Ю. Г. Сребдольської. На хуторі Мотронівка намалював портрет К. І. Білозерського (не знайдений) (*Дума про Огонь.*— С. 328—337; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 152; Кн. 2.— № 429, 430).

16 січня. П. О. Куліш запросив М. І. Костомарова листом з Мотронівки на своє весілля з О. М. Білозерською, призначене на 24 січня. Повідомив, що на весіллі буде присутній Шевченко (*За сто літ.*— Кн. 2.— ДВУ, 1928.— С. 69).

21 січня. За три дні до весілля П. О. Куліша з О. М. Білозерською до Мотронівки прибув Шевченко. У цей вечір він зачарував Білозерських та їхніх гостей, особливо ж М. Д. Білозерського, своїм співом української народної пісні про

Морозенка (*Спомини О. М. Куліш (Ганни Барвінок) // Українська хата.— 1911.— № 5—6.— С. 309; Шенрок В. П. А. Куліш. Биографический очерк // Киевская старина.— 1901, март.— С. 487*).

24 січня. Відбулося весілля П. О. Куліша з О. М. Білозерською. Шевченко був «старшим боярином». В. Шенрок розповідає: «еще до приезда гостей Шевченко превосходно пел «Зирочку вечирнюю» и нарисовал портрет молодой и написал в альбом ее стихи (он был в сером пальто и красном шерстяном шарфе)». О. М. Куліш згадувала: «По вечері, як від'їжджали гості, вся публіка й старший боярин Шевченко підійшов прощатися до мами, а потім й до молодих. Та до молодої й каже:

— Чи се царівна, чи королівна? Се не царівна, не королівна, а се Мотрони Василівни дочка Олександра.

Звісно, у мами при сіх речах й ушки засміялись. А Куліш, поруч стоячи, каже:

— На чужий коровай очей не поривай, а собі дбай.

Публіку така сцена дуже оживила, розсмішила. Молода ж тим часом зняла з голови fleur d'orange і подала на спомин старшому своєму боярину — Шевченкові... Всі веселі роз'їхались. Тарас Шевченко разом виїхав з Віктором Забілою, до його в господу на хутор Кукуріківщина під Борзною» (*Там само.— С. 311, 479—487*).

Попечитель Київського учбового округу Траскін повернув у департамент народної освіти прохання Шевченка щодо призначення вчителем малювання у Київському університеті, повідомивши, що про кандидатів на цю посаду, в тому числі про Шевченка, він «уже вошел с представлением к г[осподину] министру народного просвещения от 10 текущего января за № 44» (*Документи.— С. 87*).

25 січня. Шевченко в Мотронівці. Десять років по тому в далекому солдатському засланні, наспівуючи свою улюблену пісню «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», поет згадав і записав у щоденнику: «Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 62*).

28 січня. Шевченко знову перебував у Білозерських у Мотронівці. П. О. Куліш у цей день записав від нього три улюблених його пісні: «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя»,

«У Києві на ринку п'ють козаки горілку», «Про Морозенка» (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.— Відділ рукописів.— I.— 25743. Далі: НБУВ).

1 лютого. Шевченко написав М. І. Костомарову про своє перебування у Борзнянському повіті, просив довідатись в університеті у синдика А. А. Глушановського, як вирішилось питання про його призначення на посаду вчителя малювання. Просив узяти у М. М. Сажина і зберегти у себе Шевченкові речі: портфель, ящик з фарбами, солом'яні брилі. В листі — багатозначна згадка про Кирило-Мефодіївське товариство (братство): «О братстве не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемося, то поплачем» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 89).

4 лютого. П. О. Куліш написав П. О. Плетньову про своє одруження з О. М. Білозерською: «Самым дорогим гостем у меня был Шевченко, который держал и венец при венчании. Я старался оказывать ему всевозможное уважение, чтобы показать малороссийским панам, что не чины и богатство, а личные достоинства я ценю в человеке; а жена моя подарила ему на память цветы, которыми были украшены ее волосы. За столом я пил за здоровье нашего поэта, а при прощании сказал, что присутствие его на моей свадьбе я считаю величайшей для себя честью» (ІРЛІ.— Ф. 234.— Оп. 3.— № 357.— Арк. 57—58).

7 лютого. П. О. Куліш написав П. О. Плетньову з Мотронівки: «На другой день после свадьбы у А. М. моей сделался на губе огник, что ли. Это дало нам прекрасный предлог не выезжать никуда и заняться чтением поэтов... Мы все это время читали Вальтер Скотта, Гоголя, Пушкина и Шевченка» (Там само.— Арк. 60).

10 лютого. Археографічна комісія ухвалила виплатити «следующее занимающимся по комиссии лицам жалованье за январь месяц, а именно:

Сотрудникам: Сенчилле-Стефановскому 12 р. 50 к., Шевченко 12 р. 50 к.» (Документи.— С. 87)

12 лютого. П. О. Плетньов писав Я. К. Гроту про те, що на цьому тижні отримав лист від П. О. Куліша. «Кулиш описывает свою свадьбу,— повідомляється в листі,— Шевченко (малороссийский поэт и живописец) был у него шафером» (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым.— СПб., 1896.— Т. 3 — С. 18).

15 лютого. П. О. Куліш з дружиною Олександрою Ми-

хайлівною та її братом Василем виїхали з Мотронівки до Варшави (*НБУВ.— Відділ рукописів.— І.— 25743*).

У другій половині лютого. Шевченко поїхав з Борзнянського повіту у містечко Седнів до Лизогубів (*Дума про Огонь.— С. 338*).

21 лютого. Міністр народної освіти Уваров листом до попечителя Київського учбового округу повідомив про призначення Шевченка на посаду вчителя малювання в Київському університеті (*Документи.— С. 87—88*).

22 лютого. Студент Петербурзького університету П. Сердюков писав до П. О. Куліша: «Шевченко — его милость у Вас венця держав и так-то, мабуть, винця дмухнув... На те ж то він Мочеморда!». Натякнувши на бунтарські висловлювання поета, Сердюков повідомляв: «... В Петербурге йде прачутка, що Шевченко ні на що не вважає, що єму не кажи» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. б*).

28 лютого. До помічника попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовича з'явився з усним доносом про Кирило-Мефодіївське товариство студент університету О. М. Петров (*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 3—4*).

1 березня. П. Чуйкевич запитував П. О. Куліша з Кам'янця-Подільського: «С отъезда твоего я не имею от тебя никаких известий. Шевченко, кажется, до сих пор не воротился в Киев, а в нем главный источник сведений». Йшлося, очевидно, про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, до якого був близьким Чуйкевич (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 5.— Арк. 54*).

Цією датою записано згодом — уже після арешту Шевченка — рішення Археографічної комісії про виключення його з числа її співробітників (*Документи.— С. 88*).

3 березня. Провокатор Петров виклав письмово попечителю Київського учбового округу Траскіну та його помічникові Юзефовичу донос про Кирило-Мефодіївське товариство і про роль у ньому Шевченка. В кінці доносу значилось: «Писал студент Алексей Петров.

Что показание это писано студентом Петровым в нашем присутствии, в том свидетельствуем:

Попечитель округа свиты Его Величества

Генерал-майор Траскин

Помощник попечителя коллежский советник

М. Юзефович»

(*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 8—12*).

На початку березня. Костомаров переїхав у будинок Монькиної поблизу Андріївської церкви. Незабаром у цьому будинку його буде заарештовано (*Костомаров Н. И. Автобиография.*— М., 1922.— С. 197).

7 березня. Попечитель Київського учбового округу О. С. Траскін послав київському генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову, який перебував у Петербурзі, донесення про існування в Києві таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства (*Документи.*— С. 91—92).

Шевченко закінчив у Седневі роботу над поемою «Оси́ка» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 1 — С. 756). З того часу і до початку квітня він жив переважно в Седневі і працював у будинку А. І. Лизогуба (*Неділько Г. Я. Т. Г. Шевченко на Чернігівщині // Матеріали до конференції викладачів Чернігівського державного педагогічного інституту, присвяченої підсумкам наукової дослідницької роботи за 1957 р.*— Чернігів, 1957.— С. 72).

8 березня. Написав передмову до другого видання «Кобзаря», яке готувалося в Києві. Передмова стала справжнім маніфестом нової української літератури (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 315).

13 березня. М. І. Костомаров повідомив Шевченка, що його зараховано на посаду вчителя малювання в Київському університеті, передав привіт від М. Д. Іванишева, який Шевченкові радив повертатись до Києва. Писав, що М. М. Сажин кудись поїхав. Просив надіслати віршів, щоб скоріше їх друкувати, очевидно, в новій збірці творів (*Листи.*— С. 45).

15 березня. Міністр народної освіти С. С. Уваров послав генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову листа з повідомленням, що Шевченка призначено на посаду вчителя малювання в Київському університеті (*Документи.*— С. 92).

У другій половині березня. Шевченко побував у сусідньому з Седневом селі Бігач у князя Миколи Івановича Кейкуатова (*Дума про Огонь.*— С. 340).

17 березня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, який перебував у Петербурзі, отримавши від попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіна донесення про Кирило-Мефодіївське товариство, повідомив про нього начальника III відділу шефа жандармів О. Ф. Орлова і передав йому статут товариства, отриманий Траскіним від провокатора Петрова. При цьому генерал-губернатор «полагал бы, не угодно ли будет приказать находящегося ныне здесь Гулака обыскать и

если у него найдутся подозрительные бумаги или по допросам окажется, что в Киеве находятся его соучастники, или там получил первые мысли и идеи о помянутом обществе, то его арестовать и отправить в Киевскую крепость в тамошнюю Следственную Комиссию для улик, допросов и дальнейших на месте указаний и открытий». В цей же день по доповіді Орлова спадкоємець престолу Олександр, який заміщав хворого царя, розпорядився заарештувати Гулака негайно.

Того ж дня III відділ завів журнал слідства «по делу коллежского секретаря Николая Ивановича Гулака и Славянского общества», котрий у міру його складання читав Микола I (*Документи.*— С. 92—93; *Дума про Огонь.*— С. 355—356).

18 березня. Шеф жандармів начальник III відділу О. Ф. Орлов написав Д. Г. Бібікову в Петербурзі: «Государь наследник цесаревич соизволил разрешить, чтобы служащий в канцелярии совета Петербургского университета Гулак был арестован и чтобы при допросе его находился управляющий канцеляриею вашего высокопревосходительства действительный статский советник Писарев» (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 1.— Арк. 8).

Керуючий III відділом Л. В. Дубельт і обер-поліцмейстер С. О. Кокошкін заарештували М. І. Гулака в квартирі № 4, яку він наймав у дворянки Плаксіної у Прачешному провулку, в будинку Гіссе Менделса, і всі папери заарештованого доставили в III відділ (*Дума про Огонь.*— С. 355—356).

М. І. Костомаров листом з Києва (будинок Монькиної біля церкви Андрія Первозванного) квапив М. О. Максимовича «поспешить с песнями», бо П. О. Куліш, проїжджаючи через Київ, сповістив його, що віддав свої пісні разом з частиною пісень, зібраних Костомаровим, О. М. Бодянському, який хоче надрукувати їх у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете». Костомаров мав намір надрукувати їх раніше і повідомляв: «На нашей стороне Шевченко, который, к сожалению, где-то пропадает, но скоро явится: мы его засадим малевать для сборника. Несмотря на измену Кулиша, отдавшего на протекцию Московскую, мы еще можем одержать первенство быстротою» (М. О. Максимович тоді готував свій «Сборник украинских песен», який вийшов у Києві в 1849 році) (*Україна.*— 1907, листопад—грудень.— С. 230).

20 березня. А. Л. Метлинський сповістив І. І. Срезневського, що у Києві готується видання нових творів Шевченка (*Харківська школа романтиків.— Харків, 1930.— С. 150*).

Л. В. Дубельт і М. Е. Писарєв, як зазначено в журналі слідства, «возобновили уговоры и допросы» М. І. Гулака, але даремно. Було наказано заарештувати його двоюрідного брата О. О. Навроцького (*Дума про Огонь.— С. 356*).

21 березня. Жандарми допитували М. І. Гулака про Шевченка та місце його перебування. Гулак відповів, що нічого про це не знає (*Там само.— С. 356—357*).

В журналі слідства у справі кирилومهфодіївців записано: «Разрешено Д. Г. Бибикову осмотреть в Киеве бумаги Костомарова, Посяденко (Посяды), Андрузского, Марковича, Тулуба и Шевченка. Обнаружив подозрительные бумаги, владельцев их арестовать и доставить в Петербург в III отделение. Сделано распоряжение об отыскании художника Шевченка, который, как из показаний Петрова видно, поехал в Петербург с Гулаком, но, покинув Гулака, остался в Черниговской губернии в Борзненском уезде» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 86.— Ч. 19.— Арк. 5*).

22 березня. Цар Микола I ці дні хворів, і свої рішення про наступні арешти кирилومهфодіївців жандарми узгоджували з його наступником Олександром Миколайовичем.

О. Ф. Орлов послав Д. Г. Бібікову записку із вказівкою зробити обшук у М. І. Костомарова, І. Посяди, О. Марковича, О. Тулуба, Г. Андрузького, «а также у художника Шевченки, если последний возвратился в Киев», і заарештувати тих, у кого будуть вилучені матеріали стосовно «Славянського общества». В разі відсутності доказів, якнайсуворіше допитати цих осіб про Гулака, Куліша, Савича і Навроцького (*Там само.— Арк. 23*).

Виконуючи вказівки III відділу, Бібіков відправив естафетою з Петербурга розпорядження київському цивільному губернаторові І. І. Фундуклею щодо обшуків, арештів і допитів Шевченка, Костомарова, Посяди, Тулуба, Андрузького і Марковича (*Документи.— С. 94—95*).

О. Ф. Орлов написав чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору М. А. Долгорукову про те, що в Полтавській губернії перебуває В. М. Білозерський, а в Борзнянському повіті Чернігівської губернії «остановився проезжавший из Киева художник С.-Петербургской акаде-

мии художеств Тарас Григорьевич Шевченко», яких необхідно «немедленно задержать», всі їхні папери, запечатавши, негайно відправити до Петербурга, в III відділ, «в сопровождении самых благонадежных и верных чиновников и под строжайшим надзором» (*Там само*).

На запитання жандармів, хто такий Шевченко і де він перебуває, Гулак відповів, що місцезнаходження Шевченка йому невідоме. «Г-н Белозерский считает художника Шевченка человеком, который способен угадывать потребности народа и пр., вероятно, потому, что он его считает великим поэтом» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 2.— Арк. 12—14*).

Не пізніше 22 березня. М. Е. Писарєв, ще перебуваючи в Петербурзі, радив III відділу запискою: «Следовало бы приказать: арестовать в Полтаве Белозерского, которого письма показывают значительное участие его в славянском направлении, со всеми бумагами доставить в СПб. Кроме сего, приказать обыскать Шевченку, если он находится в Черниговской губернии, как показал Гулак» (*Новицький Михайло. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна.— 1925.— Кн. 1.— С. 52*).

23 березня. Жандарми продовжували безуспішний допит Гулака, котрий, як вони записували в журналі слідства, «продолжает упорно отказываться от сознания» (*Дума про Огонь.— С. 367*).

24 березня. Гулака так само безрезультатно допитував граф Орлов — глава «разбойничьего вертепа у Цепного моста», як тоді називали в народі III відділ (*Там само*).

25 березня. О. Ф. Орлов звернувся до обер-прокурора Священного Синоду М. О. Протасова з проханням «командировать в III отделение способного и просвещенного священника для религиозных увещаний означенного арестанта» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 2.— Арк. 19*).

26 березня. Обер-прокурор Священного Синоду М. О. Протасов на лист О. Ф. Орлова відповів, що для цього призначений «протоиерей Исаакиевского собора Алексей Малов, которому дано надлежащее по сему предмету предписание» (*Там само.— Арк. 20*).

27—30 березня. Протоієрей Олексій Малов протягом чотирьох днів марно схиляв Гулака дати відверті показання

про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і щоденно писав про це детальні рапорти (*Там само.*— *Арк. 21—27*).

28 березня. Київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей передав київському губернському штаб-офіцеру, жандармському полковнику Белоусову розпорядження київського генерал-губернатора провести обшук, арешт і відправку до III відділу Шевченка та інших осіб, запідозрених як учасників таємного товариства (*НМТШ.*— *А-35.*— *№ 10.*— *Арк. 1*).

Професор А. Л. Метлинський надіслав М. І. Костомарову одну з своїх книжок для передачі Шевченкові, якому кланявся (*ДАРФ.*— *Ф. III відділу, 1 експедиція.*— *Оп. 1847.*— *№ 81.*— *Ч. 3.*— *Арк. 170*).

III відділ склав для царя доповідь «О тайном Славянском обществе» (*Там само.*— *Ч. 1.*— *Арк. 44*).

Увечері в Києві на квартирі в будинку Монькиної у М. І. Костомарова було проведено обшук. Крім паперів, вилучено перстень з іменами святих Кирила і Мефодія, який носили «братчики». У ніч з 28 на 29 березня Костомаров був заарештований (*Костомаров Н. И. Автобиография.*— *М., 1922.*— *С. 45—48*).

29 березня. На копіях додаткових свідчень провокатора Петрова та програмного документа товариства — «Закону Божого» — Дубельт позначив: «Его Величество изволили читать 29 марта 1847 г.» (*ДАРФ.*— *Ф. III відділу, 1 експедиція.*— *Оп. 1847.*— *№ 81.*— *Ч. 1.*— *Арк. 57, 74*).

30 березня. В донесенні І. І. Фундуклея Д. Г. Бібікову про Шевченка говориться: «Художника Шевченка в Кieve нет — и неизвестно, где он теперь находится и когда приедет сюда. Квартиры у него в Кieve в настоящее время не было, и потому обыск не мог быть сделан, но к оному будет приступлено по прибытии его сюда». Разом з донесенням прислано реєстр паперів і речей, забраних при арешті у Костомарова. Серед них «2. Книга «Кобзарь», сочинение Шевченка. 3. Рукопись «Кобзарь Шевченка», писанная польскими буквами, в переплете» (*Там само.*— *Ч. 3.*— *Арк. 5*).

І. І. Фундуклей і М. В. Юзефович разом із жандармським полковником Белоусовим суворо допитували студента Київського університету Олександра Тулуба у справі Кирило-Мефодіївського товариства і, зокрема, про роль у ньому Шевченка. Істотних відомостей про поета та інших кириломефодіївців він не дав (*Документи.*— *С. 97—98*).

Арештований Андрузький на допиті у Києві показав, що в Україні поповзли чутки, що «ловлять Шевченка» (*Дума про Огонь.*— С. 357).

31 березня. Костомарова відправлено до Петербурга в каземати III відділу (*Спогади.*— С. 140).

Заарештований у Києві студент університету І. Я. Посяда на запитання, де й від кого він чув про вірші Шевченка, відповів: «Я слыхал об них в университете от студента Тулуба, который говорил, что эти стихи преследуют и полиция скоро нас будет разыскивать, помнится, на страстной неделе» (*Документи.*— С. 98).

Орлов знову безуспішно допитував Гулака, і, оскільки той ні в чому не признавався, шеф III відділу розпорядився відправити в'язня в Олексіївський рavelін Петропавловської фортеці для утримання «наистрожайшим образом» (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 23).

Кінець березня — початок квітня. В селі Бігач Шевченко написав портрет дружини князя Кейкуатова Катерини Федорівни (ур. Бутович) і нарисував олівцем портрети їхніх дітей Миші, Віри та Наді. Тут же він виконав і подарував землеміру Д. П. Демичу двосторонню іконку із зображенням Христа, який благословляє хліб, і св. Дмитра Солунського (не знайдені) (*Дума про Огонь.*— С. 341—346; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 7.— Кн. 1.— № 153; Кн. 2.— № 334, 335, 431).

Артилерійський офіцер П. І. Родаков мав намір уберегти Шевченка від арешту і вивезти його за кордон під виглядом свого слуги; з цією метою розшукував його у різних поміщиків, в тому числі у Рєпніних (*Дума про Огонь.*— С. 358).

1 квітня. Гулак знову був допитаний жандармами, «почему Белозерский считает художника Шевченка человеком, который способен угадывать потребности народа и даже целого века?» І знову відповів: «Белозерский считает художника Шевченка замечательным человеком, вероятно потому, что в нем большие поэтические дарования» (*Документи.*— С. 99).

2 квітня. Фундуклей повідомив Бібікова про арешт Г. Андрузького. Сповістив, що Шевченко до Києва ще не прибув і що вжито всіх заходів до його арешту при в'їзді в Київ (*НМТШ.*— А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 74).

Чиновник генерал-губернаторської канцелярії в Києві М. А. Рігельман, знаючи про одержаний наказ щодо арешту Шевченка, написав про це Г. П. Галагану як про вже

здійснену подію, очевидно, бажаючи попередити Шевченка через його друзів про можливий арешт (*Шевченківський Київ.*— С. 187).

3 квітня. О. В. Маркович на допиті у Фундуклея, Траскіна і Белоусова показав: «Навроцкого посещали при мене: Иноземцев, товарищ по гимназии Псёл, студент Белозерский, студент Иван Посяда, студент Александр Бардов, студент Иван Девоник, чиновник Шевченко» (*Документи.*— С. 102).

Шевченко поїхав з Бігача до Седнева (*Дума про Огонь.*— С. 351).

4 квітня. Виїхав з Седнева через Чернігів до Києва. Лизогуби радили Шевченкові залишити в них його твори, однак він, сподіваючись на нове видання «Кобзаря», взяв їх із собою. При арешті Шевченка біля Києва рукописний альбом «Три літа» потрапив до рук жандармів (*Там само.*— С. 352).

Полковник корпусу жандармів Белоусов послав донесення начальнику 4-го округу корпусу жандармів П. Ф. Буксгевдену про обшуки, проведені в квартирах кирилومهфодіївців, і про те, що Шевченко до Києва не повертався (*Документи.*— С. 103).

Полтавський цивільний губернатор Ознобишин написав чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернаторові Долгорукову про заходи, вжиті для розшуку і арешту Білозерського і Шевченка (*Там само*).

5 квітня. Шевченко був заарештований на дніпровській переправі в Києві і доставлений у будинок губернатора Фундуклея, що стояв на розі вулиць Інститутської та Єкатерининської. Гусарський офіцер З. К. Солонін (Солонина), що був на переправі разом із Шевченком, брався заховати його твори, але він від цієї допомоги відмовився (*Дума про Огонь.*— С. 359).

6 квітня. Шевченка відправлено до Петербурга у III відділ «под строгим караулом при одном полицейском офицере и одном рядовом жандарме». Фундуклей передав також до III відділу вилучені при арешті в'язку віршів, листів, альбом з віршами і рисунками, а головне — рукопис «Три літа». Про цей збірник губернатор у супровідному листі особливо зауважив: «Между бумагами его оказалась рукописная книга с малороссийскими, собственного его сочинения стихами,— из коих многие возмутительного и преступного содержания». Фундуклей послав також до Петербурга донесення про

арешт Шевченка генерал-губернаторові Бібікову (*Документи.*— С. 104—105).

У дорозі до Петербурга, на першій поштової станції у Броварах, з Шевченком зустрілися мати Костомарова Тетяна Петрівна, його наречена Аліна Леонтіївна Крагельська та її мати, які їхали до столиці слідом за арештованим сином і нареченим. Шевченко зворушливо з ними попрощався (*Спогади.*— С. 174).

6—17 квітня. Мужньо зустрівши свій арешт, Шевченко не піддався відчаю і розгубленості. За свідченням Костомарова, «...ті, що бачили його в дорозі від Києва до Петербурга, куди він слідував під наглядом поліцейського чиновника, казали, що він був дуже веселий, весь час жартував, реготав, співав пісні і взагалі так поводився, що на одній станції доглядач, записуючи подорожню, у якій значився чиновник з арештованою особою, зауважив, що важко з вигляду розрізнити, хто з подорожніх арештований, а хто везе арештованого» (*Там само.*— С. 140).

7 квітня. Жандармський полковник Белоусов повідомив начальника 4-го округу корпусу жандармів П. Ф. Буксгевдена: «Художник Шевченко при возвращении в Киев из Черниговской губернии вчера (точніше — позавчора.— П. Ж.) был остановлен на заставе и доставлен в квартиру г[осподина] гражданского губернатора, при нем найдена тетрадь, самим им писанная, с возмутительными стихами. В стихах под названием «Сон» дерзко описывается высочайшая его императорского величества особа и государыня императрица» (*Документи.*— С. 106).

8 квітня. Чернігівський цивільний губернатор Гессе повідомив генерал-губернатора Долгорукова, що Шевченко 4 квітня з Бігача виїхав і тому заарештувати його там не встигли, й він заарештований у Києві (*Там само.*— С. 106—108).

Начальник III відділу Орлов писав ще перебуваючому в Петербурзі генерал-губернатору Бібікову, що за розпорядженням Миколи I при допитах усіх кирилومهфодіївців має бути присутній правитель канцелярії генерал-губернатора Писарєв (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 8. — Ч. 1.— Арк. 111).

9 квітня. У каземат III відділу доставлено П. О. Куліша, заарештованого у Варшаві (*Дума про Огонь.*— С. 371).

Полтавський цивільний губернатор повідомив генерал-губернатора Долгорукова, що його наказ про арешт Шевчен-

ка передано чернігівському губернаторові (*НМТШ.— А-14.— № 187.— Арк. 16*).

10 квітня. У каземат III відділу доставлено О. О. Навроцького. На допиті він, намагаючись відвести обвинувачення Шевченка в писанні крамольних творів, свідчив, що його твору «Сон» не читав і не знає, що це за твір (*Документи.— С. 108*).

У журналі слідства записано, що в паперах Куліша і Білозерського виявлено «несколько стихотворений на малоросийском наречии, сочиненных, как должно полагать, художником Шевченкою; в них говорится о страданиях, о пролитой крови, цепях, кнуте, о Сибири и пр., они исполнены ненавистью к правительству и, вероятно, сочинены с тою же целию посеять неудовольствие к властям в народе» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 36*).

11 квітня. У каземат III відділу доставлені Костомаров і Андрузький (*Дума про Огонь.— С. 371*).

12 квітня. Начальник III відділу Орлов, зазначивши в листі до президента Академії мистецтв Максиміліана Лейхтенбергського, що в Академії займався живописом Шевченко, просив сповістити «сколь возможно, поспешнейшим уведомлением, как о том, не находится ли означенный Шевченко и ныне при академии, так и о мнении на его счет ближайшего его начальства» (*Документи.— С. 108*).

У журналі слідства з задоволенням відзначено: «Андрузский показал себя самым откровенным молодым человеком. Нимало не скрывая собственных своих заблуждений и сам указывая в своих бумагах все преступное, он с величайшим простодушием изъясняет готовность объявить все, известное ему о славянистах. При первом поверхностном допросе он объяснил, что в Киевском университете существует как бы эпидемия политическая: почти все студенты заняты мыслями о государственном преобразовании и у многих находятся проекты разных конституций, что в Киеве Славянское общество имеет две главы: Костомарова и Шевченку, из которых первый принадлежит к умеренной партии, а второй — к неумеренным; что главное правило Шевченки: «кто предан государю — тот подлец, а кто либерал — тот благородный человек» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 44*).

В III відділі закінчено розбір паперів, вилучених у Косто-

марова. Серед них: «... 4) На нескольких листках малороссийские стихотворения возмутительного содержания и две книги стихов Шевченки, одна рукописная, хорошо иллюстрированная, а другая печатная. В стихах Шевченки также во многих местах проявляются вольные мысли» (*Там само.*— *Арк. 41*).

14 квітня. Президент Академії мистецтв на запит III відділу повідомив, що Шевченко закінчив навчання в Академії у 1845 році «и с того времени, занимаясь свободно искусством, от Академии не зависит». Далі відмічалось, що він «имеет дар к поэзии и на малороссийском языке написал некоторые стихотворения, уважаемые людьми, знакомыми с малороссийским языком и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может, несколько мечтателем и читателем малороссийской старины, но предосудительного насчет его ничего не доходило до сведения Академии».

Цілком очевидно, що цей доброзичливий відгук складено віце-президентом Академії Ф. П. Толстим (*Документи.*— *С. 109*).

Проявивши малодушність на допиті у жандармів, Андрузький зізнався в своїй причетності до Кирило-Мефодіївського товариства, показав, що Шевченко своєю творчістю запалював кириломефодіївців на їх діяльність. Як відзначено в журналі слідства, Андрузький говорив, що про Шевченка «все приверженцы Славянского общества имеют чрезвычайно высокое мнение, между прочим, и потому, что он часто читал им стихи в вольном духе и пасквили. Он имел большое влияние на общество; с приездом его в Киев все замыслы приходили в движение, с отъездом его из Киева всё приостанавливалось... Всех монархов он называл подлецами... О себе Андрузский говорит, что он начал с молодых лет писать стихи, вовлекся в возмутительные мысли от чтения стихотворений Шевченка» (*ДАРФ.*— *Ф. III відділу, Т експедиція.*— *Оп. 1847.*— *№ 81.*— *Ч. 19.*— *Арк. 52, 54*).

О. О. Навроцький на допиті в III відділі стійко чинив опір намаганням жандармів розкрити діяльність кириломефодіївців та участь у їхньому товаристві і революційну поетичну творчість Шевченка (*Там само.*— *Ч. 7.*— *Арк. 10—11*).

15 квітня. М. І. Костомаров на допиті показав: «Студент Маркевич (Маркович О. В.— П. Ж.) имел большую охоту издавать «Семейное чтение» (Одоевского) для простых мало-

россиян, на малороссийском языке, и к этой мысли приступили в декабре Гулак, Шевченко, Кулиш и я».

Намагаючись хоч якось вигородити Шевченка з діяльності кирилومهфодіївців, Костомаров твердив: «Художник Шевченко бывал у меня единственно несколько раз в сентябре, а потом в декабре, и то большей частию при Максимовиче. Хотя молва называет его составителем бродячих стихов очень гадкого содержания, но я от него об этом признания не слышал, и когда расспросил, он вспыхнул и назвал мне какую-то другую фамилию. О славянстве он вовсе не заботится ни в хорошем, ни в дурном смысле, а был пламенный малоросс до крайности и грубого характера, но о политическом бытии Малороссии, в виде государства, не говорил» (*Документи.*— С. 111).

16 квітня. П. О. Куліш на допиті у жандармів заперечував, що бачив у Шевченка крамольний вірш «За горами гори» («Кавказ».— П. Ж.) і показав, що не підозрював у поетові ніяких злочинних дій, як і в Гулакові і Костомарові (*Там само.*— С. 113).

У журналі слідства записано: «Рассмотрены и переведены с малороссийского на русский язык из числа стихотворений Шевченки:

1. Кобзарь; 2. Перебендя; 3. Катерина; 4. Тополь».

Далі йде буквалістичний, незграбний переказ цих творів російською мовою (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 59).

ІХ. В КАЗЕМАТІ

Згадайте, братія моя...

Бодай те лихо не верталось:

Як ви гарнесенько і я

Із-за решотки визирали...

Т. Шевченко

17 квітня. Близько трьох годин після полудня в каземати ІІІ відділу (в'їзд з вулиці Пантелеймонівської, нинішньої Пестеля, № 9) був доставлений Шевченко. Старший чиновник канцелярії відділу М. М. Попов видав про це таку квитанцію:

«Дана сия квартальному надзирателю киевской полиции Гришкову в том, что доставленный им, в сопровождении одного жандарма, из Киева художник Шевченко с его бумагами и вещами принят в исправности в ІІІ отделении собственной его и[мператорского] в[еличества] канцелярии. Апреля 17 дня 1847 г. Под[писал] старш[ий] чинов[ник] Попов. Верно: надворный советник (Подпись)» (*Документи.*— С. 114).

На другому допиті Костомарова жандарми намагались установити, для чого він зберігав «у себя написанные на нескольких листочках стихотворения возмутительного содержания, даже «Сон», сочинение Шевченки, исполненное самых наглых и дерзких описаний особ высочайшего дома, равно две книги, печатную и рукописную сочинений того же Шевченки, исполненных подобных мыслей?»

Костомаров відповів, що ці твори «держал более для языка», але викладених в них «гнусных мыслей» не поділяв. Він нібито мав намір використати ці твори для роботи над словником «малороссийских наречий» (*Там само.*— С. 116).

Між 17 квітня і 19 травня. В казематі ІІІ відділу Шевченко написав вірші: «Ой одна я, одна...», «За байраком байрак...», «Мені однаково, чи буду...», «Не кидай матері! — казали...», «Чого ти ходиш на могилу?...», «Ой три шляхи широкії...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 553—559).

18 квітня. В каземат доставлено В. М. Білозерського (*Дума про Огонь.*— С. 376).

Орлов повідомив Бібікова, що в М. Е. Писареві «по ходу

в настоящее время дела о Славянском обществе более не встречается надобности», і він може виїхати з Бібіковим до Києва. Писарєву оголошено «благодарность за понесенные им труды при производстве исследования по означенному делу» (ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 1.— Арк. 113).

Кириломедодіївець П. О. Чуйкевич за місяць до свого арешту, ще не знаючи про арешти Костомарова і Шевченка, запитував у Костомарова: «Возвратился ли Шевченко и будет ли на лето в Каменец? Поклон ему от меня». Називав Костомарова своїм «нареченным братом», поздоровляв його з майбутнім одруженням (Там само.— Ч. 14.— Арк. 62—64).

19 квітня. М. В. Юзефович писав М. Е. Писарєву: «Шевченко в последнее время проживал у помещиков Черниговской губернии Лизогуба и кн. Кейкуатова. Здесь, в Киеве, он квартировал вместе с художником Сажиным, у которого взяты и отправлены все принадлежащие Шевченку бумаги». Серед цих паперів були і рисунки художника (Документи.— С. 116; Шевченківський Київ.— С. 118—120).

В журналі слідства записано: «Из числа стихотворений Шевченка рассмотрены и переведены на русский язык: 5) Элегия («Нащо мені чорні брови...» — П. Ж.); 6) Основьяненке («До Основ'яненка».— П. Ж.); 7) Иван Подкова; 8) Тарасовская (!) ночь («Тарасова ніч».— П. Ж.)»

Далі — їх незграбний прозовий переказ (ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 72).

21 квітня. В журналі слідства відзначено: «Художник Шевченко окончил свои ответы, но его показания несколько не объясняют дела. На все главные вопросы о Славянском обществе, членах оного и замыслах их он отвечал решительным незнанием...

Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулиш, Белозерский уважали его потому только, что им нравились его стихотворения. Но из писем всех этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения, не стихи Шевченки нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглости и буйные, возмутительные мысли, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих» (Там само.— Арк. 82).

24 квітня. Відповідаючи на запитання жандармів про Шевченка, В. М. Білозерський дає про нього явно пом'як-

шуючі, вигороджуючі свідчення: «Шевченко, сколько мог заметить в короткие наши встречи, всегда являлся как поэт сирота, испытавший в жизни много горя и, кажется, еще более страданий в себе самом... От него почти никогда нельзя было услышать собственного стихотворения; иногда только он начинал произносить сам для себя какие-либо стихи, и обыкновенно оканчивал словами — не знаю!.. Можно думать, что он не имел никаких дерзких намерений и в естественном состоянии не сочувствовал тому, что написал под влиянием печального расположения духа. С летами он, без сомнения, весьма бы переменялся...» (*Документи.*— С. 121).

26 квітня. У III відділ доставлено донощика Петрова. З цього часу і до кінця слідства він жив за рахунок відділу в сусідньому готелі на розі Литейного проспекту та Офіцерської вулиці й за викликом жандармів з'являвся до них і давав додаткові свідчення, використовувався для очних ставок з арештованими (*Дума про Огонь.*— С. 378).

27 квітня. Провокатор Петров написав свої відповіді на запитання жандармів щодо Кирило-Мефодіївського товариства. Порадувати їх необхідними доказами, при всіх його стараннях, донощик не міг (*Там само*).

29 квітня. В журналі слідства зафіксовано: «Из числа стихотворений Шевченка рассмотрены и переведены остальные: 9) Гайдамаки; 10) Гамалея». Далі дано їх прозовий переказ (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 94).

Стривожений долею Шевченка, О. М. Бодянський запитував, що з ним сталося, у листі до професора Петербурзького університету І. І. Срезневського. Очевидно, до Бодянського тільки тепер дійшла звістка про арешт поета (*Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство.*— 1965.— № 8.— С. 41).

О другій годині після полудня в каземат доставлено з Києва І. Я. Посяду (*Дума про Огонь.*— С. 378).

30 квітня. Допит Посяди не дав нічого істотного для розкриття діяльності Шевченка та інших кириломефодіївців (*Документи.*— С. 124).

У відповідь на домагання жандармів примусити О. О. Навроцького дати відверті свідчення про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства арештований заявив, що нічого про його дії сказати не може. Про Шевченка сказав, що життя поета йому мало відоме, «а если что и известно из его

жизни, то это не послужит к обнаружению никаких его действий» (*Там само.*— С. 122—123).

Квітень—травень. Після арешту Костомарова, Шевченка й інших кириломефодіївців генерал-губернатор Д. Г. Бібіков наказав одного святкового дня зібрати всіх студентів у залі університету. Сучасник згадував: «Указав в своей речи на современное брожение умов, Бибилов закончил ее следующими словами, нашедшими место в заграничных изданиях: «Если я пять миллионов сумел поставить на свою ногу, то и вас я поставлю: или я лопну, или вы перелопааетесь!» (*Барвский. Из школьных воспоминаний // Киевская старина.*— 1884.— Март.— С. 505).

Петрашевец М. О. Момбеллі в своїх записках відзначив: «В настоящее время в Петербурге все шепчутся и говорят по секрету с видом таинственности об открытом и схваченном правительством обществе будто бы славянофилов. Говорят чрезвычайно различно. Все рассказы согласны только в одном: несколько человек умных, истинно благородных, образованных и ученых привезено в Петербург и брошено в тайные темницы, ни для кого не доступные. Все повторяют согласно, что Шевченко, Кулиш и Костомаров находятся в числе несчастных... Года два назад я встречал Шевченку у Гребенки... Шевченко, говорят, написал на малороссийском языке, в стихах, воззвание к малороссиянам и отдал его какому-то французу Лесажу для напечатания в Лейпциге в большом количестве экземпляров» (*Документи.*— С. 124).

1 травня. Шеф жандармів Орлов ознайомив міністра народної освіти Уварова і товариша міністра Ширинського-Шихматова з доповіддю цареві про Кирило-Мефодіївське товариство і показав їм також «преступнейшие стихотворения Шевченка» (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 99).

2 травня. Критик і літературознавець О. В. Никитенко записав у щоденнику: «На юге, в Киеве, открыто общество, имеющее целью конфедеративный союз всех славян в Европе на демократических началах, наподобие Северо-Американских штатов. К этому обществу принадлежат профессора Киевского университета Костомаров, Кулиш, Шевченко, Гулак и проч. Имеют ли эти южные славяне какую-нибудь связь с московскими славянофилами — неизвестно, но прави-

тельство, кажется, намерено за них взяться» (*Никитенко А. В. Дневник в 3-х т.— Т. 1.— М., 1955.— С. 304*).

Лікар III відділу Шпіс доповів про нервові приступи у Костомарова. Його оглянув лейб-медик Арендт, який засвідчив, що в арештанта справді спостерігався душевний розлад, який доходив до затьмарення розуму (*Дума про Огонь.— С. 379*).

3 травня. Київський губернатор І. І. Фундуклей послав до Петербурга перебуваючому там генерал-губернатору Д. Г. Бібікову речі Шевченка, вилучені під час його арешту: «а) 6 портфелей и пакет с рисунками и заметками; б) 1 шкатулка з кистями, карандашами, старыми монетами, 3 пистолета, из коих один двуствольный развинченный» (*НМТШ, А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 254*).

6 травня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав київському губернському поштмейстеру Перелешину вказівку затримувати і доставляти генерал-губернаторові всі листи, одержані поштою на ім'я Шевченка та інших кирилومهфодіївців, а також листи на ім'я службовця генерал-губернаторської канцелярії чиновника М. А. Рігельмана, очевидно, запідозреного у зв'язках з арештованими (*Документи.— С. 126*).

Попечитель Київського учбового округу Траскін послав рапорт Бібікову з пропозицією замість арештованого Шевченка призначити вчителем малювання в університеті художника П. І. Шлейфера (*Там само.— С. 125—126*).

7 травня. Трохи отямившись від нервового розладу, М. І. Костомаров у додаткових показаннях підкріпив легенду про те, що нібито кирилومهфодіївці мали намір лише об'єднати слов'янські племена під скіпетром російського імператора. Подібно до В. М. Білозерського, прагнучи вигородити поета, Костомаров свідчив: Художник Шевченко знаком со мной мало, был у меня раза три-четыре, не говорил ничего ни благонамеренного, ни злонамеренного, обращался со мной осторожно и даже никогда не выставлял преимуществ своей малороссийской народности, а рассказывал смешные анекдоты о своих земляках, описывая их обеды и тому подобное. Направление стихов его, напечатанных еще в 1840 г., уже поэтому не имеет ничего общего с пребыванием его в Киеве, позднейшим и коротким» (*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. II.— Арк. 212, 220, 223, 229*).

10 травня. III відділ, як сказано в журналі слідства, підготував «подробное описание провинностей всех лиц, прикос-

новенных к делу о Славянском обществе, и проекты очных ставок им в тех предметах, в которых они не сознаются вопреки показаниям других» (*ДАРФ.— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 19.— Арк. 109*).

14—28 травня. III відділ склав довідку про те, які саме цензори дозволили до видання «Кобзар» Шевченка і твори Костомарова та Куліша. Проти прізвища цензора «Кобзаря» П. Корсакова — помітка: «умер» (*Документи.— С. 128*).

15 травня. Проведено очні ставки між арештантами, а також очна ставка арештованих з донощиком Петровим. Шевченкові було дано очну ставку з Андрузьким, яка нічого нового не виявила (*Дума про Огонь.— С. 382*).

18 травня. Через три дні після очних ставок М. І. Гулак послав у III відділ через коменданта Петропавлівської фортеці короткі, стримані свідчення, в яких пояснив свою причетність до Слов'янського товариства в такому ж розумінні, як показали Білозерський і Костомаров. Але він жодним словом не обмовився про практичну діяльність товариства та про участь у ній Шевченка (*Там само*).

19 травня. Шевченко побачив крізь ґрати вікна каземату у дворі III відділу матір Костомарова Тетяну Петрівну, яка прийшла до Дубельта довідатись про долю сина, і написав з цього приводу проникливий вірш «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось...») (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 560*).

Між 19 і 30 травня. Шевченко написав вірші циклу «В казематі»: «Садок вишневий коло хати...», «Рано-вранці новобранці...», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Косар», «Чи ми ще зійдемося знову?..», «Не спалося, а ніч, як море...» (*Там само.— С. 562—570*).

28 травня. III відділ склав за підписом його начальника Орлова і управляючого Дубельта доповідь царю про «Україно-Славянское общество» з пропозиціями про міру покарання кожному з арештованих. Найтяжчу кару жандарми готували авторові «возмутительных сочинений» Шевченкові, хоч і не змогли довести його причетність до таємного політичного товариства. Вони вважали, що «по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всех пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников». У доповіді пропонувалось: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив

начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений...» (*Документи.*— С. 130).

Орлов запискою до царя просив про надання провокатору Петрову прав дійсного студента «по той причине, что по его способностям он, вероятно, достиг бы этой степени, тогда как ныне в каком бы университете не предоставив ему оканчивать курс, легко быть может, что учебное начальство, из негодования к его доносу и по тому случаю, что многие известные лица принимают особенное участие в тех, на которых Петров донес, будет стеснять его во время учения и экзаменов и не удостоит его той степени, которой он достиг бы при обыкновенных обстоятельствах».

Зраднику видали 500 карбованців сріблом, а матері його, вдові жандарма, збільшили пенсію зі 100 до 200 карбованців (*ДАРФ.*— Ф. III відділу, I експедиція.— Оп. 1847.— № 81.— Ч. 1.— Арк. 183).

На доповіді III відділу Миколі I про Кирило-Мефодіївське товариство стосовно запропонованої кари Шевченкові цар власноручно написав: «под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать» (*Документи.*— С. 130).

30 травня. Кирилومهфодіївцям було оголошено царську конфірмацію. Шевченка засилали рядовим в Окремий Оренбурзький корпус зі встановленням над ним найсуворішого нагляду і за особистим розпорядженням царя — з заборонаю писати і малювати. Цього ж дня його було відправлено з каземату в розпорядження військового міністерства. «30 травня вранці,— згадував Костомаров,— дивлячись з вікна, я побачив, як виводили Шевченка, дуже оброслого бородою, і садовили у найману карету разом з озброєними жандармами» (*Спогади.*— С. 149).

Орлов, відправляючи поета в розпорядження військового міністра Чернишова, виклав йому зміст царської конфірмації (*Документи.*— С. 132).

Черговий генерал військового міністерства П. Ігнат'єв послав коменданту Петербурга В. І. Зальцу «для содержания под арестом одного секретного арестанта» і записку з проханням наряджати з 30 травня в інспекторський департамент військового міністерства одного вартового з найближчої до департаменту гауптвахти. Йшлося про утримання під арештом Шевченка (*Там само.*— С. 131).

П. Ігнат'єв доповів запискою управляючому військовим

міністерством генерал-ад'ютанту В. Адлербергу про те, що військовий міністр воліє відправити арештованого Шевченка в Окремий Оренбурзький корпус з фельд'єгерем, відрядженим до Оренбурга з екстреними паперами (*Там само*).

Управляючий військовим міністерством В. Адлерберг в листі командиру Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручову повідомив, що цар повелів віддати Шевченка рядовим у вказаний корпус під найсуворіший нагляд і з заборною писати і малювати, і що поет відправляється в Оренбург під наглядом фельд'єгера Віддера (*Там само*.— С. 133).

В. Адлерберг послав начальнику III відділу Орлову повідомлення про те, що віддано розпорядження відправити Шевченка з фельд'єгерем до командири Окремого Оренбурзького корпусу для зарахування його рядовим в один з оренбурзьких лінійних батальйонів (*Там само*).

Начальник III відділу О. Ф. Орлов надіслав київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову розпорядження царя, «дабы ваше высокопревосходительство наблюдали во вверенных вам губерниях, не остались ли в обращении стихотворения Шевченки, рукопись «Закон Божий» и другие возмутительные сочинения, также, не питаются ли уроженцами Малороссии, находящимися в тех же губерниях, мысли о прежней вольнице, гетманщине и правах на отдельное существование; чтобы вы обращали внимание на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историею и литературою, и старались бы прекращать в этой области наук всякое злоупотребление, но самым незаметным и осторожным образом, без явных преследований и сколь можно не раздражая уроженцев Малороссии...» (*Там само*.— С. 134).

О. Ф. Орлов надіслав міністру народної освіти С. С. Уварову секретний лист про царську конфірмацію у справі кирилومهфодіївців і про заборону та вилучення з продажу творів Шевченка, Костомарова, а також сувору догану цензорам, які дозволили друкувати ці твори (*Там само*.— С. 135).

31 травня. Опівдні Шевченка в супроводі фельд'єгера Віддера відправлено до Оренбурга (*Украинская жизнь*.— 1912.— № 2.— С. 96—97).

X. КАТОРЖНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Караюсь, мучуся... але не каюсь!

Т. Шевченко

2 червня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов сповістив київському губернатору І. І. Фундуклею прохання Шевченка повернути йому рисунки і ящик з фарбами, які мають бути надіслані до III відділу (*Документи.*— С. 136).

Міністр народної освіти С. С. Уваров дав письмову вказівку попечителю Київського учбового округу Траскіну виключити зі списку чиновників його відомства Шевченка, Костомарова, зі студентів університету Андрузького і Посяду (*Там само.*— С. 135).

Уваров листом до попечителя Петербурзького учбового округу М. М. Мусіна-Пушкіна поремствував на петербурзьких цензорів, що дозволили надрукувати твори Шевченка, Куліша і Костомарова, котрі старались виставити колишнє становище України у вигіднішому висвітленні порівняно з нинішнім, збудити жаль за втраченою старовинною вольницею. Міністр дав вказівку не дозволяти перевидання цих творів і взагалі звертати на труди літераторів суворішу увагу (*Там само.*— С. 135—136).

Такого ж змісту листи Уваров послав попечителям Московського, Київського, Одеського, Білоруського, Дерптського учбових округів.

Уваров повідомив листом до начальника III відділу Орлова про своє розпорядження по цензурному відомству не дозволяти надалі друкування творів Шевченка, Куліша і Костомарова і про те, що цензорам, які раніш дозволили їх друкувати, оголошено сувору догану. Оскільки з числа цих цензорів П. Корсаков і М. Каченовський до того часу померли, сувору догану отримали І. Івановський, О. Федотов-Чеховський та І. Снегирьов (*Там само.*).

3 червня. В журналі засідань Петербурзького цензурного комітету зроблено запис про розпорядження міністра народної освіти від 2 червня про заборону перевидання творів Шевченка, Костомарова і Куліша, яке «принято к точному

и непременному руководству и наблюдению» (*Там само.*— С. 137).

Голова Петербурзького цензурного комітету Мусін-Пушкін дав наказ цензору О. В. Никитенку про заборону перевидань творів Шевченка, Куліша і Костомарова. Разом з тим цензору пропонувалось взагалі звертати на праці літераторів суворішу увагу, особливо з точки зору місцевого провінційного патріотизму (*Там само.*— С. 138).

Мусін-Пушкін повідомив міністра народної освіти Уварова про те, що цензорам дано розпорядження не дозволяти нових видань «Кобзаря» Шевченка, творів Куліша і Костомарова (*Там само.*).

4 червня. Міністр внутрішніх справ Л. О. Перовський своїм листом до міністра народної освіти С. С. Уварова просив повідомити, яких заходів ужито щодо заборони та вилучення з продажу «Кобзаря» Шевченка і творів Куліша і Костомарова (*Там само.*— С. 139).

Полтавський цивільний губернатор розпорядився заборонити «Кобзар» Шевченка (*Україна.*— 1928.— № 2.— С. 93).

5 червня. Начальник III відділу Орлов у своєму листі до міністра народної освіти Уварова просив установити секретний суворий нагляд за студентом Петербурзького університету Петром Сердюковим, який висловив своє захоплення поезією Шевченка в листі до Куліша, вилученому при його арешті у справі Кирило-Мефодіївського товариства (*РДІА.*— Ф. 735.— Оп. 10.— № 193.— Арк. 104).

7 червня. Міністр народної освіти Уваров повідомив міністра внутрішніх справ про своє розпорядження не дозволяти нових видань «Кобзаря» Шевченка, творів Куліша і Костомарова (*Документи.*— С. 139).

В ніч з 8 на 9 червня. Як згадують брати Ф. М. і М. М. Лазаревські, Шевченко був доставлений до Оренбурга і поміщений в ордонансгаузі, де в передпокої проспав усю ніч на голій підлозі. Через десять років поет з гіркою іронією згадував: «Во мне была (как я после узнал) экстренная необходимость в Оренбурге, и потому-то фельдъегерь неудобозабываемого Тормоза не дремал. Он меня из Питера на осьмые сутки поставил в Оренбург, убивши только одну почтовую лошадь на всем пространстве» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 123). Шлях пролягав через Москву, Симбірськ, Самару, Бузулук — довжиною 2500 верст (*Спогади.*— С. 176, 185).

9 червня. Вранці Шевченка прийняв комендант Ліфлянд

і відправив у казарми 3-го Оренбурзького лінійного батальйону. Тут поета розшукав чиновник Прикордонної комісії Ф. М. Лазаревський, який довідався про його прибуття від писаря Галявинського. Він спитав Шевченка, чи може бути йому в чому-небудь корисним. Як згадує Лазаревський, поет стримано відповів: «Я не потребую чиєїсь допомоги — сам собі допомагатиму. Я вже дістав запрошення від начальника пересильної тюрми навчати його дітей» (*Там само.* — С. 176—177).

10 червня. За відсутністю командуючого Окремим Оренбурзьким корпусом В. П. Обручова, його тимчасово заміщав командир 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачов, який направив до штабу дивізії секретне розпорядження зарахувати Шевченка до 5-го лінійного батальйону і встановити за ним суворий нагляд (*ІЛШ.* — Ф. 1. — № 406. — Арк. 2).

Старший ад'ютант командира 23-ї піхотної дивізії Дудар припровадив Шевченка до виконуючого обов'язки командуючого дивізією командира 1 бригади підполковника Чигиря, а той наказав передати його перебуваючому в Оренбурзі командиру 5-го батальйону Мешкову для відправлення в Орську фортецю (*Там само.* — № 451).

11 червня. Командир 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачов послав рапорт управляючому військовим міністерством В. Адлербергу про прибуття Шевченка до Оренбурга 9 червня об 11 годині після полудня і про зарахування його рядовим в Оренбурзький лінійний батальйон № 5, який знаходився в Орській фортеці (*Там само.* — Арк. 3).

11—12 червня. За свідченням Ф. М. Лазаревського, «через два дні Шевченко прийшов до нас на квартиру. Я зустрів його, як брата, як найближчу людину. Зі мною жив тоді Левицький, і Тарас Григорович з обома нами був сердечно простий, і ми одразу ж стали друзями. Говорили багато і жваво. Між іншим, він повідомив нас, що був у Матвєєва (офіцер для особливих доручень при командирові корпусу. — П. Ж.) на його запрошення, і що той дуже сподобався йому. Гість залишився у нас ночувати. Знявши з ліжок матраци, ми поклали їх на підлозі і всі троє полягали покотом. Шевченко прочитав нам напам'ять свої поеми «Кавказ», «Сон» та ін., проспівав кілька улюблених своїх пісень... Ми всі співали... Літня ніч таким чином промайнула непомітно. Ми не спали зовсім. Рано-вранці Тарас Григорович попрощався з нами, пояснивши, що одержав уже призначення в

Орську кріпость, куди він днями повинен вирушити» (*Спогади.*— С. 177—178).

13 червня. М. О. Максимович з гіркою іронією написав професору Київського університету С. Богородському про розгром Кирило-Мефодіївського товариства: «В богоспасаемом граде обстоит все благополучно; Тарас пошел под каску, а молодежь будет оканчивать курс в унив[ерситетской] каз[арме], а неженившийся жених (Костомаров) определен в вятские чиновники, и прочая...» (*НБУВ.*— *Відділ рукописів.*— II.— № 3084). М. М. Лазаревський згадував про те, що було з Шевченком після 10 червня: «Днів через три його одягли в солдатську форму. Коли він примінив штани, мундир і шинель, аж тоді уявив своє майбутнє, і в нього набігла сльоза; але він зумів не виказати своїх почуттів у казармі. Він був такий необізнаний із життям, і особливо з життям солдата, що коли йому принесли одяг, пошитий за рахунок казни, спитав унтер-офіцера, скільки він коштує: той, і оком не змигнувши, відповів: «Сорок карбованців» (тоді розрахунки в Оренбурзі велися на асигнації), і Шевченко відразу ж заплатив гроші. Щоправда, якийсь офіцер, дізнавшись про це, забрав у унтер-офіцера гроші й повернув Шевченкові» (*Спогади.*— С. 185—186).

14 червня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков відповідно до «высочайшего повеления» зобов'язав попечителя Київського учбового округу Траскіна мати пильний нагляд по округу і особливо в університеті, «не остались ли у кого в обращении стихотворения Шевченки, рукопись «Закон Божий» или «Поднестриянка», переделанная из «Пилигримки» Мицкевича, и другие возмутительные сочинения; также не питаются ли между студентами мысли о прежней вольности Малороссии, о гетманщине, об отдельном существовании, обращая особенное внимание на тех, которые занимаются малороссийскими древностями, историею и литературою» (*Документи.*— С. 140).

Київський губернатор І. І. Фундуклей повідомив начальника III відділу О. Ф. Орлова, що рисунки і речі Шевченка, вилучені у нього при арешті, передані генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову (*НМТШ.* — А-52.— № 81.— Ч. 6.— Арк. 77).

Фундуклей повідомив генерал-губернатора Бібікова про те, що отримав розпорядження III відділу послати туди рисунки і художнє приладдя, відібрані у Шевченка при арешті (*Там само.*— № 313.— Ч. 2.— Арк. 363).

Генерал-губернатор Бібіков послав київському, подільському і волинському цивільним губернаторам розпорядження виявляти, вилучати і надсилати йому твори Шевченка (*Там само.*— *Арк. 350*).

17 червня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав головнокомандуючому діючою армією І. Ф. Паскевичу-Ериванському повідомлення про рішення царя стежити, чи не поширюються в країні вірші Шевченка, рукопис «Закон Божий» та інші «підбурливі» твори, а також звертати особливу увагу на тих, хто займається малоросійськими старожитностями, історією і літературою, з тим, щоб припиняти в цій галузі наук будь-яке зловживання (*Документи.*— *С. 141*).

Начальник 4-го округу корпусу жандармів надіслав жандармському полковнику Белоусову відомості про характер діяльності розкритого таємного Кирило-Мефодіївського товариства і, зокрема, про вилучення за велінням царя творів Шевченка, а також про необхідність встановити секретний нагляд за випускниками Київського університету (*НМТШ.*— *А-35. Справа управління Київського губернського жандармського штаб-офіцера.*— *1847.*— *№ 10.*— *Арк. 6—9*).

18 червня. Шевченка відправлено з Оренбурга в Орську фортецю (*Камско-Волжский край.*— *1897.*— *11—12 січня*).

19 червня. Міністр внутрішніх справ Л. О. Перовський дав розпорядження київському цивільному губернаторові І. І. Фундуклею «напечатанные сочинения: Шевченки — «Кобзарь», Кулиша — «Повесть об украинском народе», «Украина» и «Михайло Чарнышенко», Костомарова — «Украинские баллады» и «Ветка» — запретить и изъять из продажи» (*Документи.*— *С. 141—142*).

Департамент поліції міністерства внутрішніх справ сповістив полтавського губернатора про заборону продавати «Кобзар» Шевченка. Такі ж розпорядження були послані в Кременчук, Ромен, Лубни (*Україна.* — *1928.*— *№ 2.*— *С. 93*).

19—25 червня. Попечитель Київського учбового округу Траскін розіслав ректору університету і директорам гімназій округу секретне розпорядження виявляти й вилучати вірші Шевченка та інші «підбурливі твори», а також встановити пильний нагляд за особами, які плекають думки про гетьманщину, про минулі вольності Малоросії, про її окреме існування (*Документи.*— *С. 142*).

20 червня. Попечитель Київського учбового округу повідомив міністра народної освіти, що Шевченко не був

призначений вчителем малювання в Київському університеті через його арешт (*Там само*).

З Оренбурга поручик Г. Почешев направив до Орська командирю 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкову рапорт про те, що призначений на службу в цей батальйон рядовий Шевченко заявив йому, що в Києві у цивільного губернатора залишились портфель з паперами і рисунками, чистий альбом, ящик з різними речами, три пістолети, і Шевченко вимагає все це йому повернути (*Там само*).

21 червня. В «Санкт-Петербурзьких ведомостях» (№ 138), явно через недогляд, надруковано оголошення про продаж у книгарні І. Лисенкова книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки».

Начальник 5-го округу корпусу жандармів генерал-майор Шнель надіслав до Одеси полковнику корпусу жандармів Граве лист про заборону і вилучення творів Шевченка, Куліша і Костомарова та про найсуворішу увагу цензури до московських, київських і харківських періодичних видань й усіх книжок, що друкуються в «славянофильском духе» (*Документи. — С. 143—145*).

21—27 червня. III відділ склав довідку у зв'язку з тим, що газета «Санкт-Петербургские ведомости» надрукувала оголошення про продаж у книгарні І. Лисенкова книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Відповідальність за це жандарми поклали на міністра народної освіти Уварова, який не повідомив «кому следует» про вилучення книжки Шевченка та деяких інших заборонених творів (*Там само*).

22 червня. Черговий генерал військового міністерства П. Ігнат'єв представив доповідь управляючому міністерством В. Ф. Адлербергу про зарахування Шевченка рядовим 6-го батальйону Окремого Оренбурзького корпусу (*Там само. — С. 145—146*).

Увечері Шевченка привезено з Оренбурга до Орської фортеці (*Большаков Л. Н. Все он изведаль... — К., 1988. — С. 41*).

23 червня. Командир 5-го Оренбурзького лінійного батальйону Д. В. Мешков підписав наказ про зарахування Шевченка рядовим 3-ї роти, зобов'язавши її командира капітана Глобу встановити за його поведінкою суворий нагляд.

24 червня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав до III відділу речі і рисунки Шевченка з їх переліком. На полях переліку начальник відділу Орлов з безапеляційною бру-

тальністю зухвалого солдафона-невігласа 7 липня позначив: «Оставить под сохранность при деле. Такая дрянь, что нечего показывать. Орлов. Ему (Шевченку) объяснить» (*Документи.*— С. 146).

25 червня. Командир 5-го батальйону Мешков рапортував командирю 1-ї бригади Чигирю про зарахування Шевченка до складу батальйону.

Цього ж дня був складений формулярний список рядового 3-ї роти Шевченка. В списку вказано його зріст — 2 аршини 5 вершків (*Там само.*— С. 147; *Большаков Л. Н. Все он изведаль...*— К., 1988.— С. 43—44).

27 червня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов звернув увагу міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського на вміщене 21 червня в «Санкт-Петербургских ведомостях» оголошення про продаж у книгарні І. Т. Лисенкова книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та вимагав заборонити й вилучити цю книжку. Такого ж змісту листа Орлов направив і міністру народної освіти С. С. Уварову, наголосивши необхідність підтвердити по цензурному відомству, щоб про книжки, які за височайшим повелінням забороняються, не друкувалося в газетах і журналах жодних оголошень (*Документи.*— С. 147).

Червень—грудень. Шевченко в Орську нарисував олівцем автопортрет, зобразивши себе в солдатській формі з позначкою на кашкеті «3. р.» (3-я рота) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 1).

Червень 1847 року — квітень 1850 року. Шевченко зобразив себе в автошаржі маршируючим перед офіцером (не знайдено). На малюнку був напис: «Як бачите» (*Там само.*— № 210).

Червень— 20 грудня. Шевченко намалював карикатуру (не знайдено) на міністра народної освіти Уварова, зобразивши, як він намагається затулити сонячне проміння, що падає на українське село (*Там само.*— № 194).

Кінець червня 1847 року — початок травня 1848 року. В Орській фортеці Шевченко зближується з польськими засланцями О. Фішером, І. Завадським, С. Круликевичем та ін. Полегшували його долю у фортеці як могли родина чиновника П. Лаврентьєва, попечитель прилінійних киргизів Оренбурзької Прикордонної комісії М. Александрійський та ін. (*Большаков Леонід. Літа невольничі.*— К., 1971.— С. 179, 244—246, 278—279, 387).

4 липня. Полтавський цивільний губернатор віддав розпорядження полтавській, роменській, кременчуцькій та лубенській поліції про заборону і вилучення з продажу «Кобзаря» Шевченка, творів Куліша і Костомарова (*Документи.*— С. 148).

У німецькій газеті «Augsburger Allgemeine Zeitung» вміщено повідомлення про арешт учасників Кирило-Мефодіївського товариства під назвою «Покарання панславістичних агітацій» (*Русская старина.*— 1885.— Кн. 10.— С. 123—128).

5 липня. Міністр народної освіти С. С. Уваров написав начальнику III відділу О. Ф. Орлову пояснення з приводу появи у «Санкт-Петербургских ведомостях» оголошення про продаж книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (*Документи.*— С. 148—149).

Міністр народної освіти віддав розпорядження попечителям Петербурзького, Московського, Дерптського, Київського, Одеського та Білоруського учбових округів не дозволяти в газетах і журналах жодних оголошень ні про твори Куліша, Шевченка і Костомарова, ні взагалі про книжки, заборонені «по высочайшему повелению» (*Там само*).

7 липня. Київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей віддав розпорядження земським справникам і городничим губернії про заборону і вилучення з продажу «Кобзаря» Шевченка та творів інших кириломефодіївців (*Там само.*— С. 149—150).

8 липня. Петербурзький цензурний комітет на своєму засіданні слухав і взяв до відома і виконання секретне розпорядження міністра народної освіти від 5 липня про обов'язок цензорів не дозволяти друкувати в газетах і журналах оголошення про твори Куліша, Шевченка і Костомарова та інші заборонені «по высочайшим повелениям» книжки (*Там само.*— С. 151).

Голова Петербурзького цензурного комітету Мусін-Пушкін віддав розпорядження цензору О. Никитенку про заборону друкувати в газетах і журналах оголошення про твори Шевченка, Куліша, Костомарова та про інші книжки, заборонені «по высочайшим повелениям» (*Там само.*— С. 150).

Міністр внутрішніх справ повідомив начальника III відділу, що розіслано циркулярне розпорядження начальникам губерній про заборону і вилучення з продажу творів Шевченка, Куліша і Костомарова (*Там само.*— С. 150—151).

10 липня. Київський цивільний губернатор І. І. Фундук-

лей дав розпорядження земським справникам і городничим про розшук і вилучення творів Шевченка (*НМТШ.— А-39. Справа канцелярії Київського цивільного губернатора.— 1847.— № 95.— Арк. 3*).

15 липня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов сповістив командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова, що ящик з фарбами і рисунки Шевченка залишені при III відділі, і просив повідомити про це Шевченка (*Документи.— С. 152*).

16 липня. Листом з Орської фортеці до київського цивільного губернатора І. І. Фундукля Шевченко просив надіслати йому поштою чи передати його приятелю О. Ф. Сенчилу-Стефановському речі і малюнки, відібрані при арешті (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 40*).

Командир 5-го лінійного батальйону Мешков листом до київського цивільного губернатора Фундукля повідомив, що Шевченко просить повернути йому залишені у губернатора портфель з паперами і малюнками, альбом, ящик з різними речами, ящик з бритвами і сім дюжин пензлів, відібрані при арешті (*Документи.— С. 152*).

26 липня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков повідомив III відділ про надіслані туди речі і папери Шевченка (*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. 2.— Арк. 399*).

29 липня. Виконуючий обов'язки командира Окремого Оренбурзького корпусу Толмачов послав листа до командира 25-ї дивізії з проханням повідомити Шевченка, що його ящик з фарбами і рисунками, які раніше були у київського губернатора, залишено у справах III відділу (*Документи.— С. 153*).

Кінець липня. До Орської фортеці прибув у службових справах і протягом декількох днів зустрічався з Шевченком М. М. Лазаревський, який близько подружив з поетом (*Спогади.— С. 186*).

8 серпня. Цією датою помічено супровідний лист канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора, при якому надсилались на ім'я Шевченка гроші за 35 примірників естампів «Живописной Украины» (*НМТШ.— А-58.— Справа № 171/4088.— Арк. 56*).

13 серпня. Київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей повідомив генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, що до нього звернувся командир 5-го лінійного батальйону Меш-

ков з проханням повернути Шевченкові речі, вилучені у нього при арешті (*Документи.*— С. 154—155).

14 серпня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков повідомив Київського цивільного губернатора І. І. Фундуклея, що речі Шевченка надіслано до III відділу (*Там само*).

19 серпня. Київський губернатор І. І. Фундуклей повідомив командира 5-го лінійного батальйону Мешкова, що речі Шевченка надіслані до III відділу (*Там само*).

20 серпня. В журналі Київської археографічної комісії зроблено запис про невидачу Шевченкові утримання за січень—лютий, оскільки він, нібито, в цей час «не имел никаких по Комиссии занятий» (*Там само*).

22 серпня. Київський старший поліцмейстер Голяткін надсилає губернаторові Фундуклею вилучений в читальні Должикова «Кобзар» Шевченка і запитує, чи вилучати його твори «Гамалія», «Тризна» і «Гайдамаки», а також ті, що були надруковані в періодичних виданнях і малоросійських збірниках (*Там само.*— С. 155—156).

30 серпня. Канівський городничий Францишкевич-Яновський повідомив губернатора Фундуклея, що в Каневі у книгопродавців і ні в кого немає «Кобзаря» Шевченка і творів Куліша та Костомарова (*Там само*).

Серпень. У Парижі в бесіді з В. Г. Белінським і П. В. Анненковим М. О. Бакунін назвав Шевченка «человеком достойным и прекрасным» и «мучеником свободы» (*Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века.*— М.—Л., 1961.— С. 87).

Петрашевець М. О. Момбеллі в своєму щоденнику записав зміст чуток, які поширились у Петербурзі у зв'язку з арештом учасників таємного товариства в Україні. З цих чуток стало відомо про арешт Шевченка, Куліша, Костомарова та інших кирилومهфодіївців (*Дело петрашевцев.*— М.—Л., 1937.— Т. 1.— С. 309—312).

Влітку 1847 року. Паризькі газети «Journal des débats» і «Démocratie pacifique» повідомили про арешт учасників таємного товариства і про заслання в солдати Шевченка, до якого передові французи ставилися з глибоким співчуттям (*Всесвіт.*— 1965.— № 3.— С. 11).

7 вересня. В канцелярії 5-го Оренбурзького лінійного батальйону зареєстровано одержання листа київського губернатора Фундуклея від 19 серпня 1847 року про те, що речі

Шевченка, вилучені при його арешті, надіслані до III відділу (*Документи.*— С. 155).

10 вересня. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков під час приїзду Миколи I до Києва доповів йому, нібито «дело о Славянском обществе не имело в крае никакого развития,— идеи, его образовавшие, принадлежат к тем, которые с давних пор начали развиваться в Малороссии, особенно в Харьковском университете, сколько сочинениями на простонародном языке, столько же и направлением к созданию никогда не бывшей украинской народности». В числі таких творів називались твори Шевченка, Костомарова, Куліша, Гребінки, Щоголева та ін. (*НБУВ.— Відділ рукописів.*— I.— 6739).

Київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей запитував генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, чи слід вилучати твори Шевченка та інших кирилومهфодіївців у приватних осіб. На цьому документі — резолюція Бібікова: «Отбирать, когда попадутся, не делая разглашения» (*Документи.*— С. 156—157).

І. І. Фундуклей повідомив Д. Г. Бібікова про вилучення творів Шевченка, Куліша і Костомарова в київській книгарні Гліксберга і в кабінеті читання Должикова (*Там само*).

16 вересня. Д. Г. Бібіков пояснив у листі до І. І. Фундуклея, що заборонені твори Шевченка, Куліша і Костомарова «если у кого окажутся, следует отбирать, но без всяких розысков и обысков» (*Там само.*— С. 158).

20 вересня. Д. Г. Бібіков запитав у листі до І. І. Фундуклея, що він вбачає забороненого в творах Шевченка «Гамалія», «Тризна» і «Гайдамаки», а також в інших творах Шевченка, Куліша і Костомарова, крім тих, які «по высочайшему повелению» вже заборонені і вилучені з продажу (*Там само*).

Фундуклей на запит Бібікова відповів, що вважає необхідним вилучити всі твори Шевченка, Куліша і Костомарова (*Там само*).

22 вересня. Помічник попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефович віддав розпорядження директору училищ Волинської губернії про вилучення з бібліотек творів Шевченка, Костомарова і Куліша. Такі ж розпорядження віддано директорам училищ Київської, Чернігівської і Полтавської губерній, а також директорам Київської I-ї,

Білоцерківської, Рівненської, Немирівської, Новгород-Сіверської та Ніжинської гімназій (*Там само.*— С. 159).

4 жовтня. Директор Новгород-Сіверської гімназії Бездон повідомив помічника попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовича про вилучення з бібліотек новгород-сіверських учбових закладів творів Шевченка, Куліша і Костомарова (*Там само.*).

21 жовтня. А. І. Лизогуб у листі до Шевченка висловив йому своє співчуття. Писав, що проїздом у Києві бачився з М. М. Сажиним, і той сказав, що у нього рисунків Шевченка немає і що Сажин намагався дістати їх у жандармів, але ті заявили, що рисунки надіслані до Петербурга. Лизогуб обіцяв надіслати Шевченкові рисувальне приладдя (*Листи.*— С. 45—46).

22 жовтня. Шевченко сповістив А. І. Лизогуба, що після арешту і ув'язнення в петербурзькому казематі «опинився в Орской крепости в салдатській сірій шинелі». Шкодує, що не залишив у нього рисунок київського саду, який разом з усіма іншими рисунками пропав у Фундуклея. Шевченко повідомив, що йому найсуворіше заборонено малювати й писати. Просив переслати його листа до В. М. Рєпніної, передав привіт І. І. Лизогубу (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 40—41).

24 жовтня. Шевченко написав В. М. Рєпніній про свій арешт і заслання в рядові солдати. Просив прислати йому останній твір Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями», «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских», які видає О. М. Бодяньський (*Там само.*—С. 41—42).

Написав з Орської фортеці листа (не розшукано) до художника О. П. Чернишова, який перебував в Оренбурзі і збирався повернутись до Петербурга (*Листи.*— С. 48).

Жовтень. В. М. та Ф. М. Лазаревські надіслали Шевченкові з Оренбурга папір, рисувальне та письмове приладдя на ім'я попечителя прилінійних киргизів Оренбурзької Прикордонної комісії М. С. Александрійського. Повідомляли, що В. М. Лазаревський незабаром заїде до нього в Орську фортецю. Передали привіт від його старого петербурзького знайомого Дзюбина, повідомили, що В. І. Даль поїхав у липні на 3 місяці до Одеси. В. М. Лазаревський обіцяв надіслати «Отечественные записки» (*Там само.*— С. 47).

Осінь. Шевченко хворів на ревматизм. Лікував його штаб-

лікар К. Б. Богословський (*Коломійченко М., Горленко В. У колі друзів.— К., 1982.— С. 31—32*).

1—10 грудня. В листі до П. В. Анненкова В. Г. Белінський різко негативно й грубо відгукнувся про Шевченка в зв'язку з його арештом (*Белинский В. Г. ПСС.— Т. XII.— М., 1956.— С. 44*).

2 грудня. Художник О. П. Чернишов у листі до Шевченка з Оренбурга, переданому чиновником з особливих доручень при Оренбурзькому генерал-губернаторові Львом Івановичем д'Андре, повідомив, що отримав листа Шевченка від 24 жовтня та що листи, прикладені до нього, передасть адресатам, приїхавши до Петербурга (*Листи.— С. 48; Большаков Леонід. Літа невольничі.— С. 212—213*).

11 грудня. Шевченко написав А. І. Лизогубу про свої страждання на солдатській каторзі, висловив йому співчуття з приводу смерті доньки Лізи. Всупереч забороні писати й малювати, він просив надіслати йому ящик з рисувальним приладдям, твори Шекспіра в перекладі М. Кетчера і «Одіссею» в перекладі В. Жуковського (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 43—44*).

Серединя грудня. О. П. Чернишов написав Шевченкові з Оренбурга, що днями вирушає до Петербурга і передасть вітання всім його товаришам і знайомим (*Листи.— С. 50*).

20 грудня. Шевченко написав М. М. Лазаревському, який поїхав до Петербурга, про свої поневіряння, що хворіє на ревматизм, просив зустрітися з його петербурзькими друзями і знайомими Л. М. Дзюбиним, П. О. Плетньовим, В. І. Далем, О. П. Чернишовим з тим, щоб вони через К. П. Брюллова, В. А. Жуковського і В. О. Перовського домоглися дозволу Шевченкові малювати. Передав подяку своїм друзям В. Й. Єзучевському та В. Ф. Галузевському за їхню допомогу засланцю. Просив надіслати «ради поезії святої Лермонтова хоч один том» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 44—46*).

23 грудня. До Оренбурга приїхав О. І. Макшеєв, штабс-капітан Генерального штабу, представник військового міністерства в майбутній Аральській експедиції (*Спогади.— С. 205*).

31 грудня. А. І. Лизогуб у листі з Одеси обіцяв Шевченкові надіслати малярське приладдя, сповістив, що йому писала листи В. М. Рєпніна (*Листи.— С. 48—49*).

Цього року. Протягом червня—грудня, не підкорившись

найсуворішій царській забороні, Шевченко написав у Орській фортеці такі твори:

«Княжна» (поема); «N. N.» («Сонце заходить, гори чорніють...»); «N. N.» («Мені тринадцятий минало...»); «Не гріє сонце на чужині...»); «Сон» («Гори мої високії...»); «Іржавець»; «N. N.» («О думи мої! о славо злая!...»); «Полякам»; «Чернець»; «Один у другого питаєм...»; «Самому чудно. А де ж дітись?»; «Ой стрічечка до стрічечки...»; «Хустина»; «А. О. Козачковському»; «Москалева криниця»; «То так і я тепер пишу...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 571—595).

Друга половина 1847 року — квітень 1850 року. Написав план прозового твору російською мовою «Из ничего почти барин» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 506).

1848 рік

7 січня. А. І. Лизогуб повідомив Шевченка, що отримав його листа напередодні Нового року, писав, що є люди, які його люблять і жаліють. Обіцяв надіслати йому «Одиссею» в перекладі В. А. Жуковського, коли вона вийде з друку, а також твори Шекспіра, ящик з малярським приладдям (Листи.— С. 51—52).

13 січня. В. М. Рєпніна, відгукнувшись на лист Шевченка від 24 жовтня 1847 р., в якому він сповістив про свій арешт і заслання, побажала йому з Божою поміччю «возвесть дух Ваш выше горькой участи Вашей», пообіцяла підтримку свою та інших його прихильників, зокрема й «бывшего киевского студента» — Матвія Терентійовича Симонова, згодом відомого українського етнографа Номиса (Там само.— С. 52—53; Шевченківський Київ.— С. 158—160).

Того ж дня В. М. Рєпніна написала листа до начальника III відділу О. Ф. Орлова з проханням дозволити Шевченкові малювати, назвавши цю заборону «утонченной жестокостью» (Документи.— С. 160—161).

30 січня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов запитав від командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова відомості про Шевченка — «об усердии, поведении и образе мыслей его» та про те, чи заслуговує він клопотання про дозвіл займатися малюванням (Там само.— С. 161—162).

Січень. У III відділі складено довідку про Шевченка у зв'язку з клопотанням В. М. Рєпніної (Там само).

Складено «Список нижним чином Оренбургского линейного № 5-го батальона, 3-й роты, поступившим [в] военную [службу] по высочайшему повелению и по конфирмациям главнокомандующего действующей армиею». Другим номером у списку значиться «Тарас сын Шевченко» (*Там само.*— С. 160).

Січень — початок травня. Написав у Орській фортеці вірші «А нумо знову віршувать...», «Ой гляну я, подивлюся...», «Та не дай, Господи, нікому...» і поему «Варнак» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 595—598).

1 лютого. Отримавши третього листа від А. І. Лизогуба, Шевченко написав йому до Одеси вдячну відповідь, просив надіслати твори Лермонтова і Кольцова, вірш «Свячена вода» О. І. Псьол, малярське приладдя та папір (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 47—49).

7 лютого. А. І. Лизогуб повідомив Шевченкові, що послав йому твори Шекспіра в перекладі М. Х. Кетчера, папір і малярське приладдя (*Листи.*— С. 53—54).

12 лютого. М. М. Лазаревський написав Шевченкові з Петербурга про долю його клопотань і сповістив, що надсилає твори Лермонтова (*Там само.*— С. 54—55).

У штабі Окремого Оренбурзького корпусу отримано запит начальника III відділу О. Ф. Орлова від 30 січня 1848 р. про місце служби і поведінку Шевченка (*Документи.*— С. 162).

14 лютого. На цьому запиті накладено резолюцію: «К исполнению» (*Там само.*).

15 лютого. Виконуючий обов'язки командира Окремого Оренбурзького корпусу Толмачов запитував командуючого 23-ю піхотною дивізією про поведінку Шевченка (*Там само.*).

18 лютого. Командуючий 23-ю піхотною дивізією запитав від командира 1-ї бригади відомості про Шевченка (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 406.— Арк. 11).

20 лютого. Командир 1-ї бригади віддав розпорядження командиру 5-го батальйону подати відомості про поведінку Шевченка (*Там само.*).

23 лютого. А. І. Лизогуб у листі до Шевченка з Одеси запитав, чи він уже отримав надіслані йому четвертий лист, малярське приладдя, папір, олівці, твори Шекспіра (*Листи.*— С. 55—56).

25—29 лютого. Шевченко написав листа до В. М. Рєпніної, дякував за підтримку, повідомив, що спалив на свічці

ведений в Орській фортеці щоденник. Просив надіслати книгу Фоми Кемпійського «О подражании Христу» в перекладі М. М. Сперанського, сповістив про наступний весняний похід на береги Аральського моря, й тому просив поквартити А. І. Лизогуба з посилкою книг і малярського приладдя (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 49—52*).

Лютий. Ф. М. Лазаревський переслав з Оренбурга лист Шевченкові з Одеси, просив повернути «Отечественные записки» і «Русскую историю» Устрялова, якщо вони вже не потрібні (*Листи.— С. 56*).

5 березня. До Оренбурга прибув капітан-лейтенант О. І. Бутаков, призначений начальником Аральської описової експедиції. Незабаром на його прохання Шевченко був зарахований до складу експедиції (*Дмитриев В. И. А. И. Бутаков. М., 1955.— С. 22*).

Початок березня. В. М. Рєпніна та О. І. Псьол написали Шевченкові про співчуття йому багатьох людей (*Листи.— С. 56—57*).

6 березня. Шевченко отримав від А. І. Лизогуба скриньку з фарбами і малярським приладдям, папір і том творів Шекспіра (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 52—53*).

7 березня. В листі до А. І. Лизогуба Шевченко дякував за посилку, за том Шекспіра і висловив свою велику радість (*Там само*).

10 березня. Командир 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешков повідомив командуючого 1-ю бригадою 23-ї піхотної дивізії Г. В. Чигиря, що Шевченко «заслуживает ходатайства о дозволении ему заниматься рисованием» (*Документи.— С. 163*).

15 березня. Командуючий 1-ю бригадою Г. В. Чигир надіслав цей відгук виконуючому обов'язки командуючого 23-ю піхотною дивізією Л. І. Федяєву (*Там само*).

18 березня. В польській газеті «Trzeci Maj» надруковано статтю вченого Ф. Духінського «Переяславська угода», в якій наводяться імена українських діячів, переслідуваних царатом «аж до Шевченка, Куліша та інших... Хай живуть Шевченко, Костомаров, Куліш та інші мученики українські, захисники прав народу України» (*Кирилюк Є. П. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятій науковій шевченківській конференції.— К., 1964.— С. 13*).

19 березня. В. М. Рєпніна послала Шевченкові «Выбран-

ные места из переписки с друзьями» М. В. Гоголя, запитувала, чи можна надсилати йому «Отечественные записки» (*Листи.*— С. 57—58).

24 березня. Виконуючий обов'язки командуючого 23-ю піхотною дивізією Л. І. Федяєв послав виконуючому обов'язки командира Окремого Оренбурзького корпусу П. О. Толмачову відгук командира 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкова про поведінку Шевченка (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 406.— Арк. 12*).

30 березня. Виконуючий обов'язки командира Окремого Оренбурзького корпусу П. О. Толмачов надіслав начальнику III відділу О. Ф. Орлову рапорт з позитивним відгуком про поведінку Шевченка, який заслуговує клопотання про дозвіл йому займатися малюванням. На документі — резолюція Орлова: «Подождать» і дата: «12 апреля 1848» (*Документи.*— С. 163).

Березень. Ф. М. Лазаревський написав Шевченкові з Оренбурга, що незабаром надішле твори Лермонтова, і повідомив петербурзьку адресу свого брата Василя (*Листи.*— С. 58).

7 квітня. А. І. Лизогуб надіслав Шевченкові з Одеси брістольський папір і просив повідомити, куди йому писати, коли він вирушить «на те Аральське море». (*Там само.*— С. 58—59).

20 квітня. Ф. М. Лазаревський переслав поетові лист В. М. Рєпніної від 19 березня; незабаром мав надіслати послані нею «Выбранные места из переписки с друзьями» Гоголя, а також твори Лермонтова (*Там само*).

22 квітня. Шевченко написав з Орської фортеці до Оренбурга Ф. М. Лазаревському і запитував, чи повернувся з Петербурга і чи привіз малярське приладдя і твори Лермонтова В. М. Лазаревський, просив нагадати С. П. Левицькому, щоб пам'ятав про нього (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 53—54*).

27 квітня. Ф. М. Лазаревський рекомендував Шевченкові своїх раїмських друзів — лікаря В. М. Белова та чиновника Прикордонної комісії А. Ф. Субханкулова; повідомив, що брат Василь залишився служити в Петербурзі секретарем міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського (*Листи.*— С. 59—60; *Большаков Л. Літа невольничі.— С. 191; Коломійченко М., Горленко В. У колі друзів.— К., 1982.— С. 33*).

Початок травня. Ф. М. Лазаревський послав Шевченкові з Оренбурга записку через свого знайомого з Раїму Івана Тадейовича Петрова, рекомендуючи його як «хорошого чоловіка» (*Листи.*— С. 60).

4 травня. До Орської фортеці прибув Олексій Іванович

Макшеев — учасник майбутньої Аральської експедиції (*Спогади.*— С. 206).

5 травня. Виконуючи розпорядження командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова, який задовольнив прохання О. І. Бутакова, командир 1-ї бригади Л. І. Федяєв віддав наказ про відрядження Шевченка у степовий похід до Раїму (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 406.— Арк. 102, 104*).

8 травня. Командир 1-ї бригади Л. І. Федяєв наказав командиру 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкову перевести Шевченка до 4-го батальйону, що знаходився в Раїмському укріпленні (*Там само.— Арк. 104—104-зв.*).

Командир 5-го батальйону Д. В. Мешков рапортом на ім'я командира 1-ї бригади Л. І. Федяєва повідомив, що рядового Шевченка внесено до списку осіб, які відправляються в Раїмське укріплення (*Там само*).

9 травня. Шевченко в листі до А. І. Лизогуба подякував за надісланий папір, сподіваючись, що йому буде дозволено малювати (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 54—55*).

11 травня. Шевченка в числі інших «нижніх чинів» відряджено (з переводом у 4-й батальйон) для прикриття транспортів, які йшли з Орської фортеці до Раїмського укріплення. Транспорт вирушив у дорогу під командуванням генерал-майора І. П. Шрейбера. З ним була також флотська команда О. І. Бутакова, який очолював Аральську експедицію. Найближчий помічник Бутакова О. І. Макшеев згадував: «На першому переході я познайомився з Т. Г. Шевченком, запропонував нещасливому художникові й поету пристановище на час походу в своїй джеломейці, і він прийняв мою пропозицію. Весь похід Шевченко проробив пішки, окремо від роти, у цивільному блаженському пальті, бо в степу ні від кого, а надто від нього не вимагалось дотримання форми» (*Спогади.*— С. 206—208).

12 травня. Транспорт і команда О. І. Бутакова зробили перший перехід від Орська до річки Мендибай (23 версти) (*Макшеев А. И. Путешествия по Киргизским степям и Туркестанскому краю.— СПб., 1896.— С. 13. Далі: Макшеев А. Путешествия*).

О. І. Макшеев згадував: «На другий день після нашого виступу ми бачили вдалині пал, тобто вогонь, пущений киргизами по степу, щоб спалити стару ковилу і дати можливість рости новій, і довго милувались, як спочатку окремі вогники поступово зливались у суцільні нитки, над якими

стояла велика заграва. На бажання генерала Шрейбера Шевченко намалював аквареллю цю імпровізовану ілюмінацію і подарував йому свій малюнок». Згодом Шевченко описав цю заграву в повісті «Близнецы» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 108; Спогади.— С. 208; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 2).

13 травня. Командир 1-ї бригади Федяєв рапортував начальнику 23-ї піхотної дивізії Толмачову про відправку до Раїму солдатів, у тому числі Шевченка, переведених із 5-го батальйону в 4-й (Документи.— С. 164).

Транспорт і команда Бутакова зробили другий перехід по дорозі до Раїму. В повісті Шевченка «Близнецы» про це сказано: «Мы долго ехали по обгорелой степи, и теперь-то, глядя на эти черные бесконечные равнины, я убедился, что не во сне, а я вчера видел настоящий пожар. К полудню мы подошли опять к берегам Ори и расположились на ночлег» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 108).

Як встановлено Л. Н. Большаковим, цей перехід і нічліг пов'язані з місцевістю, де нині розташоване село Соколівка (Большаков Л. Шляхами великої долі.— К., 1984.— С. 62).

14 травня. Зроблено третій перехід кінного транспорту і команди. Шевченко в «Близнецах» розповідав: «...мы шли в виду Ори, и степь казалась разнообразнее: кой-где выдавались косогоры, местами даже белели обрывы берегов Ори, кой-где показывался камыш и даже кусты саксаула» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 108).

О. І. Макшеев згадував: «...потрібно було переправитись через річку Ор, а оскільки вода стояла висока, то генерал доручив мені з капітан-лейтенантом Бутаковим навести плавучий міст. Справа ця була нелегка, через те що, використовуючи при будівництві мосту колоди й канати, які перевозились в укріплення, ми не мали права різати їх. А проте за кілька годин міст був готовий, і по ньому без перешкод пройшли війська, гармати і підводи. Після переправи транспорту було зроблено першу днівку в степу» (Спогади.— С. 208).

15 травня. Четвертий, 18-верстовий перехід транспорту і команди понад річкою Ор'ю (Макшеев А. Путешествия.— С. 13).

16 травня. П'ятий, 22-верстовий перехід: річка Ор — річка Таєтибутак (Там само).

17 травня. Шостий, 20-верстовий перехід: річка Таєтибутак — до улоговини з весняною водою (Там само).

18 травня. Сьомий, 22-верстовий перехід від улоговини з весняною водою до річки Ащесай (*Там само*).

19 травня. Восьмий, 22-верстовий перехід: річка Ащесай — річка Уймула (*Там само*).

20 травня. Дев'ятий, 20-верстовий перехід між річками Уймула і Карабутак. Десь на половині переходу увагу його учасників привернуло чудо-дерево, що зеленіло в пустелі, по-казахському «джангисагач». Шевченко змалював це дерево, яке казахи вважали святим. У поета народилась ідея вірша про зеленого велетня пустелі — «У Бога за дверми лежала сокира». Пізніше Шевченко розповів про це дерево і в повісті «Близнецы» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 5; ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 598; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 108—109*).

21 травня. Вранці у складі команди О. І. Бутакова Шевченко взяв участь у закладці форту на березі річки Карабутак. Тут він познайомився зі штабс-капітаном К. І. Герном, який керував будівництвом форту, й вони надовго стали добрими друзями. Шевченко виконав рисунок «Форт Карабутак» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 142*).

Цього дня зроблено десятий, 17-верстовий перехід: від річки Карабутак до річки Ащебутак (*Макшеев А. Путешествия.— С. 13, 31—32; Большаков Л. Шляхами великої долі.— К., 1984.— С. 64*).

21 травня 1848 року — 15 січня 1850 року. Виконав акварельний малюнок «Форт Карабутак» і сепію «Форт Карабутак» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 3, 4*).

22 травня. Зроблено одинадцятий, 15-верстовий перехід від річки Ащебутак до річки Яманкайракли (*Макшеев А. Путешествия.— С. 13, 31—32; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 109*).

23 травня. Дванадцятий, 20-верстовий перехід: від річки Яманкайракли до річки Якшикайракли. В повісті «Близнецы» Шевченко відзначив: «Физиономия степи одна и та же безотрадная, с тою только разницею, что кой-где на плоских возвышенностях чернеют, как маяки, киргизские, из камней или просто из камышу и глины сложенные, мазанки, как их называют уральские козаки. Да еще замечательно, что все это пространство усыпано кварцем. Отчего никому в голову не придет на берегах этих речек поискать золота?» (*Макшеев А. Путешествия.— С. 13; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 109*).

Шевченко в своєму геологічному прогнозі не помилився. Пізніше в цих місцях справді знайдено золото.

24 травня. Тринадцятий, 24-верстовий перехід: від річки Якшикайракли до річки Іргиз (*Макшеев А. Путешествия.— С. 13*).

25 травня. Переправившись через річку Іргиз, кінний обоз і команда Бутакова з Шевченком в її складі зробили чотирнадцятий, 24-верстовий перехід. У цей день до кінного обозу, в якому налічувалось 1500 башкирських однокінних повозок, приєднався транспорт, який складався з 3000 верблюдів та 565 казахів під прикриттям півтори сотні уральських козаків і однієї гармати (*Там само.— С. 13, 25*).

26 травня. Кінний обоз, верблюжий транспорт і команда Бутакова зробили п'ятнадцятий, 23-верстовий перехід понад річкою Іргиз до зупинки проти гори Манаауліє. В цей день між передовим загоном обозу і хівинцями сталася військова сутичка (*Там само.— С. 14, 32—39; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 110*).

27 травня. Шістнадцятий, 17-верстовий перехід понад Іргизом від Манаауліє до могили Дустана, яку Шевченко змалював (*Макшеев А. Путешествия.— С. 14; ПЗТ: У 6-ти т.— 4.— С. 110; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 144*).

27 травня 1848 року. Виконав акварельний малюнок «Дустанова могила» (*Там само.— № 6*). Доопрацював його 15 січня 1850 р.

28 травня. Зроблено сімнадцятий, 24-верстовий перехід понад Іргизом — від могили Дустана до урочища Кизил-Яр (*Макшеев А. Путешествия.— С. 14*).

29 травня. Вісімнадцятий, 25-верстовий нічний перехід понад Іргизом (*Там само*).

30 травня. Експедиція прибула до Уральського укріплення, зробивши дев'ятнадцятий, 14-верстовий перехід понад річкою Іргизом. Всього за дев'ятнадцять переходів було пройдено 387 верст. Тут військам було дано триденний відпочинок. Шевченко тут виконав олівцевий рисунок «Уральське укріплення», до недавнього часу званий «Укріплення Іргизкала» (*Там само; Костенко А. За морями, за горами.— К., 1984.— С. 53*).

30 травня — 3 червня. В Уральському укріпленні Шевченко виконав ще один, акварельний, малюнок «На відпочинку біля Уральського укріплення», помилково названий «Днювання експедиційного транспорту в степу» (*Там само.— С. 53—54; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 143, 145*).

Травень—липень. Намалював пейзаж «Піщані бархани і ко-

ні на першому плані» (оригінал не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 195*).

3 червня. Команда Бутакова, в якій був Шевченко, вийшла разом з транспортом із Уральського укріплення і, зробивши перший, 20-верстовий перехід по південній частині шляху до Раїму, зупинилася біля озера Джалангач (*Макшеев А. Путешествия.— С. 14*).

4 червня. Зроблено другий, 16-верстовий перехід по південній частині шляху до Раїму — від озера Джалангач до озера Китайкуль (*Там само.— С. 15*).

Подільський цивільний губернатор послав київському військовому генерал-губернатору твори Шевченка, відібрані проскурівським земським справником у вчителя Чорноострівського дворянського училища Хільчевського (*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 455*).

5 червня. Третій, 36-верстовий перехід від озера Китайкуль до річки Джалавли (*Макшеев А. Путешествия.— С. 15*).

6 червня. Зупинились на днювання біля річки Джалавли перед переходами через Каракуми (*Там само.— ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 110*).

7 червня. Четвертий, 32-верстовий перехід від річки Джалавли до річки Копані-Терекли (*Макшеев А. Путешествия.— С. 15*).

В. А. Жуковський у листі до прусського короля Вільгельма IV від 7 червня 1848 р. повідомив, що хотів би продати колекцію зібраних ним малюнків. У прикладеному до листа списку зазначено два твори Шевченка: «Портрет І. А. Крилова» і «Сцена» («Перерване побачення») (*Русский библиофил.— 1912.— Кн. 7—8.— С. 173; ПЗТ: У 10-ти т.— т. 7.— кн. 1.— С. 11.— № 18; Там само.— Т. 10.— № 122*). Нині «Портрет І. А. Крилова» зберігається у Всеросійському музеї О. С. Пушкіна, «Перерване побачення» — в Державному Російському музеї (Санкт-Петербург).

8 червня. П'ятий, 17-верстовий перехід південною частиною шляху від річки Копані-Терекли до річки Джулюс (*Макшеев А. Путешествия.— С. 15*).

9 червня. Шостий, 18-верстовий перехід від річки Джулюс до річки Каракудук (*Там само*).

10 червня. Сьомий, 30-верстовий перехід від річки Каракудук до річки Дунгурсюксор (*Там само*).

11 червня. Восьмий, 31-верстовий перехід від річки Дунгурсюксор до річки Кулькудук (*Там само*).

О 8-й годині вечора М. І. Костомарова від наглядом поручика Альпена після річного ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці в Петербурзі відправлено на заслання в Саратов, куди він прибув 24 червня (ДАРФ.— Ф. III відділу, 1 експедиція.— Оп. 1847 р.— № 81.— Ч. 3.— Арк. 301, 306).

12 червня. Дев'ятий, 16-верстовий перехід від річки Кулькудук до річки Алтикудук (Макшеев А. Путешествия.— С. 15).

13 червня. Десятий, 18-верстовий перехід від річки Алтикудук до річки Акджулпас біля Аральського моря (Там само).

14 червня. Днювання біля самого Аральського моря. Купання в його затоці Сари-Чеганак (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 112).

15 червня. Одинадцятий, 11-верстовий перехід від річки Акджулпас до річки Аккудук. Можливо, тут Шевченко виконав олівцевий рисунок «Аккудук» і олівцевий начерк «Аккудук» (Макшеев А. Путешествия.— С. 15; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 146, 147).

16 червня. Дванадцятий, 15-верстовий перехід від річки Аккудук до річки Сапак (Макшеев А. Путешествия.— С. 15).

17 червня. Тринадцятий, 30-верстовий перехід від річки Сапак до озера Камишлибаш. Тут уперше стрілися аули місцевого населення і вразила їхня страшенна бідність (Там само; Спогади.— С. 211).

18 червня. Чотирнадцятий і останній, 25-верстовий перехід по південній частині шляху від озера Камишлабаш до Раїмського укріплення (Макшеев А. Путешествия.— С. 15).

19 червня. Вранці транспорт і команда Бутакова прибули до Раїмського укріплення (йшли вночі з 18 на 19 червня) (Там само).

19 червня — 25 липня. В Раїмському укріпленні Шевченко оселився з О. І. Макшеевим, як той згадує, «серед площі в кибитці, повернутій дверима до напівзруйнованої могили батира Раїма, від якої дістали назву урочище і саме укріплення...» (Спогади.— С. 212).

В листі до батьків Макшеев повідомляв: «...у меня в кибитке расположился рисовать один художник (далі одне слово закреслено.— П. Ж.). Он хочет снять с меня портрет, и если это состоится, то я по возвращении в Оренбург пришлю его Вам; только извините, если я буду изображен не в полном сиянии мундира Генерального Штаба, которого со

мною нет, и без усов, которые временно сбриты» (*РДІА.— Ф. 941 (Макшеєви).— Арк. 22*).

У спогадах Макшеєва про роботу Шевченка над портретом сказано: «Ранками він малював з мене портрет аквареллю, але схожість йому не давалась, і тому він його не закінчив. Руки й почасти одяг доробив потім козак Чернишов, рідний брат відомого художника, і в такому вигляді портрет зберігся в мене. Він дорогий мені як чудова картинка і як пам'ять про Шевченка» (*Спогади.— С. 213*).

На жаль, навіть настійливими намаганнями правнука Макшеєва А. О. Сенявіна портрет знайти не вдалося.

У Раїмському укріпленні Шевченко написав вірш «У Бога за дверми лежала сокира» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 599*), а також виконав малюнки: «Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сирдар'ї». Акварель; «Урочище Раїм з заходу». Акварель; «Укріплення Раїм. Внутрішній вигляд». Сепія; «Спорядження шхун». Два малюнки сепією; «Укріплення Раїм». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 9—14, 17, 18, 148*).

19 червня — 25 липня 1848 року; січень—березень 1849 року. За спогадами Е. В. Нудатова, записаними Д. Г. Клеменсовим, Шевченко нарисував пером на півторааршинній дошці обіднього столу карикатуру на раїмських офіцерів, які намагались залицятись до гарненької доньки чиновника Цибисова, а також виконав два портрети Нудатова (оригінали не знайдено) (*Спогади.— С. 203; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 197—199*).

20 червня — 25 липня. Експедиція готувалась до плавання по Аральському морю. Зібрали та пустили на воду шхуну «Константин», склали маршрути і плани дослідження моря, готували прилади для роботи в польових умовах, визначали завдання кожному учаснику експедиції. Шевченко жив у кибитці О. І. Макшеєва (*Спогади.— С. 212—213*).

Виконав малюнки «Пристань на Сирдар'ї в 1848 році». Акварель; «Шхуни «Константин» і «Николай». Сепія, білило (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 15, 16*).

23—30 червня. Селяни сусідніх з Кирилівкою сіл Майданівки і Верещак відмовились виходити на панщину. Головний управитель Кирилівським маєтком звернувся до звенигородського повітового маршалка з проханням вжити заходів до непокірних (*Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950.— С. 58—59*).

27 червня. Обурені селяни Кирилівки вимагали від свя-

щеника Григорія Кошиця, щоб він прочитав їм «Інвентарні правила», і погрожували йому розправою за те, що він читав їм «не ті правила» (*Там само.*— С. 56—57).

30 червня. Священик села Кирилівки Гр. Кошиць послав донесення в Кирилівську економічну контору про селянські заворушення в селі (*Там само.*)

Червень — 20 грудня. Шевченко намалював карикатуру на міністра народної освіти С. С. Уварова — реакціонера, автора пресловутої формули «православие, самодержавие и народность» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 194).

Червень 1848 року — жовтень 1849 року. Виконав олівцем ескізні начерки «Селище серед степу. Кінь» (*Там само.*— № 39).

5 липня. Головний управитель Кирилівського маєтку повідомив маршалка Звенигородського повіту про заворушення кріпосних селян села Кирилівки, які відмовились виконувати панщину і погрожують управителю розправою (*Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.*— К., 1950.— С. 59—61).

14 липня. Маршалок Звенигородського повіту послав донесення київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові про заворушення селян-кріпаків Звенигородщини, які вийшли з послуху поміщикам і відмовляються виконувати панщину. Просив вжити силу проти непокірних та використати для цього донських козаків, розквартированих у повіті (*Там само.*— С. 61—63).

15 липня. А. І. Лизогуб написав Шевченкові з хутора під Одесою, що радий його листу, збирався повернутись до Седнева, обіцяв написати про нього В. М. Рєпніній, яка взимку поїде до Одеси (*Листи.*— С. 61).

25 липня. Аральська експедиція о 7-й годині вечора на шхунах «Константин» і «Николай» вирушила від Раїмської пристані вниз по Сирдар'ї до Аральського моря. На шхуні «Константин» було 27 чоловік, із них чотири офіцери: О. І. Бутаков, О. І. Макшеєв, К. Є. Поспелов (штурман), А. О. Акишев (топограф). Разом з ними в офіцерській каюті старший фельдшер О. О. Істомін і «рядовые линейных батальонов Тарас Шевченко (живописец), Томаш (Фома) Вернер (для геологических исследований)» (*Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.*— Ташкент, 1953.— С. 13. Далі: Бутаков А. Дневные записки).

26 липня. Шхуни «Константин» і «Николай» прийшли до гирла Сирдар'ї і о 10-й годині вечора стали тут на якорі (*Там само*).

27 липня. Аральська експедиція вирушила по Сирдар'ї на шхунах «Константин» і «Николай» до острова Косарал. О. І. Макшеев відзначив: «Плавание наше по Сырдарье было сопряжено с большими затруднениями: шхуны то притирались к берегам, то устремлялись из главного русла в боковые прораны или рукава, то становились на мель так, что, несмотря на быстроту течения реки, мы прибыли к Косаралу только через двое суток» (*Макшеев А. Путешествия.— С. 53*).

28 липня. «Весь этот день,— записав Бутаков,— прошел в погрузке шхуны «Константин» и наливке водою» (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 13*).

29 липня. Вранці Бутаков передав командування шхуною «Николай» поручикові Богомолу, а шхуна «Константин» під його командуванням перейшла до північного краю острова Косарал для визначення його широти і довготи (*Там само*).

30 липня. Вранці шхуна «Константин» з Шевченком на ній відійшла від острова Косарал до острова Кугарал (*Там само.— С. 14*).

30 липня 1848 року — 22 вересня 1849 року. Шевченко виконав олівцевий начерк «Чоловік на палубі шхуни» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 75*).

30 липня — 23 вересня; 6 травня — 22 вересня 1849 року. Виконав олівцеві рисунки: «Крутий берег Аральського моря», «Скелі» (*Там само.— № 159, 160*).

31 липня. Вночі шхуна «Константин» кинула якір біля східного узбережжя острова Кугарал, де простояла до наступного ранку (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 14*).

1 серпня. Шхуна «Константин» знялася з якоря і почала лавірувати в пошуках зручнішого місця. Якір було кинуто о 2 годині пополудні. Висадились на острів Кугарал, Шевченко виконав його олівцевий рисунок (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 14; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 149*).

1—2 серпня 1848 року; вересень 1849 року. Виконав акварельний малюнок «Острів Кугарал» (*Там само.— № 19*).

2 серпня. Експедиція обстежила острів Кугарал. О 9-й годині вечора шхуна прибула до мису Тюбе-Коран (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 14—15*).

3 серпня. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Тюбе-Коран» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 150*).

4 серпня. О 8-й годині ранку шхуна «Константин» знялася з якоря біля мису Тюбе-Коран і пішла до півострова Куланди. Прибули сюди о 8-й годині вечора (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 15*).

4—16 серпня; 10—11 вересня. Виконав олівцеві рисунки: «Ізеньдиарал»; «Мис Ізеньдиарал»; «На півострові Куланди» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 151—153*).

4—16 серпня; 10—11 вересня 1848 року; 25—28 липня 1849 року. Виконав акварельні малюнки: «Південний берег півострова Куланди»; «Могила Мула-Доса-Мал на півострові Куланди» (*Там само.— № 20, 21*).

5 серпня. Експедиція обстежила півострів Куланди. Знайдено шматки кам'яного вугілля (*Макшеев А. Путешествия. С. 60; Бутаков А. Дневные записки.— С. 1—16*).

6 серпня. О 2-й годині пополудні шхуна «Константин» вирушила до острова Барсакельмес і вночі стала на якорі поблизу нього (*Спогади.— С. 219; Бутаков А. Дневные записки.— С. 16*).

7 серпня. Вранці шхуна «Константин» перемістилась на зручніше якірне місце біля західного берега острова Барсакельмес, і Бутаков послав на острів людей, щоб розчистити колодязі для наливки води (*Там само*).

7—13 серпня. Шевченко виконав акварельний малюнок «Шатро експедиції на острові Барсакельмес», а також олівцевий рисунок «Барсакельмес» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 22, 154*).

8 серпня. Вісім матросів експедиції на чолі з Макшеевим і топографом Акишевим були залишені на острові Барсакельмес для топографічної зйомки і встановили там парусиновий намет, замальований Шевченком. Решта учасників експедиції на шхуні «Константин» вирушили до півострова Куланди для продовження пошуків кам'яного вугілля (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 16; Спогади.— С. 219*).

9 серпня. Шевченко та його друг Томаш Вернер брали участь у пошуках кам'яного вугілля на півострові Куланди. Було знайдено пласти вугілля, запаси якого, за оцінкою Бутакова, складали до 6 тисяч пудів (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 16—17*).

10 серпня. На морі піднявся сильний шторм, що загрожував корабельною аварією (*Там само.— С. 17—18*).

10—30 серпня. Шевченко страждав на головний біль (*Большаков Л. Літа невольничі.— С. 257*).

11 серпня. О 10-й годині 30 хвилин вечора шхуна «Константин» повернулася до острова Барсакельмес, де перебувала група учасників експедиції на чолі з Макшеевим і Акишевим, які виконували зйомку острова в небезпечних і важких умовах сильної триденної бурі. Зйомки і обстеження острова продовжувались ще три дні (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 18—19*).

14 серпня. О 4-й годині ранку шхуна «Константин» вирушила знову до півострова Куланди і о 2-й годині пополудні стала біля нього на якір (*Спогади.— С. 220*).

15 серпня. Експедиція обстежила Узун-Каїр — південно-західний мис півострова Куланди (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 20*).

16 серпня. Шхуна «Константин» вирушила до західного берега Аральського моря (*Там само*).

М. С. Александрійський переслав із Орської фортеці лист до Шевченка від А. І. Лизогуба. В своєму супровідному листі, натякаючи на революційні події в Західній Європі, Александрійський писав: «Новостей много, очень много, но так как они отнюдь не орские, а политические и вдобавок европейские, а не российские только, то излагать их со всеми подробностями я не берусь; скажу однако ж главную тему их: хочется лучшего!.. Это старая песня, современная и ч[e]л[ове]ку и человечеству,— только поется на новый лад — с аккомпанементом 24-х фунтового калибру!»

Цей лист буде знайдено у Шевченка під час обшуку і арешту у квітні 1850 року (*Листи.— С. 61—62*).

17 серпня. Пропливши вздовж західного берега Аралу, шхуна «Константин» о 9-й годині вечора стала на якорі проти урочища Сингиз-Такти й тут заночувала (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 20*).

18 серпня. На світанку шхуна пішла вздовж берега на південь; біля полудня наблизилась до урочища Кучмурун і кинула якір, але погода примусила йти далі. Ніч простояли на якорі (*Там само.— С. 21*).

19 серпня. Йшли вздовж берега від світанку до вечора. Вночі стояли на якорі на східному боці мису Байгубек (*Там само*).

20 серпня. Шхуна добу стояла біля мису Байгубек. Експедиція обстежила цей мис. Шевченко виконав два акварельні

малюнки «Мис Байгубек» (*Там само.*— С. 22; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 23, 24).

21 серпня. Вранці шхуна відійшла від мису Байгубек вздовж західного берега на південь (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 22).

22 серпня. Шхуна підійшла до урочища Аджибай. Група учасників експедиції на чолі з прапорщиком К. Поспеловим висадилася в урочищі Аджибай з метою добути свіжого м'яса. Тут вони дружелюбно зустрілись з кочівниками — казахами і туркменами. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Аджибай» (*Спогади.*— С. 221—222; *Бутаков А. Дневные записки.*— С. 22; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 155).

23 серпня. Шхуна попрямувала до урочища Ургун-Мурун. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Ургун-Мурун» (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 22—23; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 156).

24 серпня. Шхуна стала на якір проти урочища Кинь-Камис (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 23).

25 серпня. Експедиція вирушила до острова Токмаката (*Там само.*— С. 23—24).

26 серпня. Шхуна стала на якір біля острова Токмаката. Бутаков записує, що зважаючи на небезпеку нападу хівинців, «орудия были заряжены картечью, заряженные штуцера, мушкетоны, охотничьи ружья и офицерские пистолеты, пикки и сабли — все было наверху, команда спала не раздеваясь, и огни судовые были сокрыты. Ночь прошла, однако, спокойно» (*Там само.*— С. 24—25).

26 серпня — 6 вересня. Експедиція обстежувала південний берег Аральського моря, описувала затоки і рукави Амудар'ї, гирла двох її головних притоків Талдика та Улудар'ї. В один із днів, коли шлюпка дослідників сіла на мілину, не могла йти далі і їм довелось повертатись, декілька озброєних вершників-хівинців кинулись за нею в воду, але дослідники благополучно попливли в море, бо, як згадує Макшеев, «не мали ані найменшого бажання плентатись на аркані в Хіву» (*Спогади.*— С. 223—224; *Бутаков А. Дневные записки.*— С. 24—27).

27 серпня. Вночі група учасників експедиції на чолі з Бутаковим провела розвідку острова Токмаката (*Там само*).

28—31 серпня. Шхуна «Константин» здебільшого стояла на якорі через мертвий штиль (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 27).

Серпень 1848 року — вересень 1849 року. Шевченко виконав такий малюнок і рисунки: «Крутий берег Аральського моря». Акварель; «Безводні піски». Олівець; «Кизил-Джар». Олівець; «Кизил-Джар». Олівець; «Кизил-Джар». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 25, 140, 161—163*).

Серпень—жовтень. У 4-му номері львівської газети «Дневник руський» вміщено вірш «Мученикам вольности з р. 1847», присвячений учасникам Кирило-Мефодіївського товариства. У 8-му номері Шевченка названо «мучеником дела русской вольности». В номері 9-му в статті «Слово о Русі і її становищі політическом» автор закликає продовжувати традицію національно-визвольного руху в Україні: «Чую голос народа, борющегося в путах деспотизму, чую воззваніє мучеників народной справи Шевченка, Костомарова, Куліша і інших» (*Дневник руський.— 1848.— № 4, 8, 9*).

Початок вересня. В. М. Рєпніна, занепокоєна майже річною відсутністю листів від Шевченка, написала про це Ф. М. Лазаревському і запитувала, що з ним сталося (*Киевская старина.— 1899.— Кн. 2.— С. 156—157*).

7 вересня. Аральська експедиція відкрила невеликий острів, назвавши його островом Обручова. Шевченко його замалював (малюнок не знайдено) (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 28; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 200*).

8 вересня. Шхуна попрямувала на північний захід, через усе Аральське море, щоб обстежити його центральну частину (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 28; Спогади.— С. 224*).

9 вересня. Експедиція відкрила невідомий острів, назвавши його островом Миколи. Шхуна «Константин» на ніч стала на якір біля острова Барсакельмес і півострова Куланди (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 28*).

10 вересня. Зранку шхуна пішла за мис Узункаїр, де простояла дві доби, запасаючись дровами і водою (*Там само*).

11 вересня. Шевченко виконав олівецевий рисунок «Західний берег півострова Куланди» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 164*).

12 вересня. Шхуна, не зважаючи на шторм, знялася з якоря і пішла до нововідкритого острова Миколи. Надвечір стала на якір біля західного берега острова (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 28*).

12—21 вересня. Експедиція обстежила острів Миколи (нині острів Відродження), а також два менших нововідкритих острови — Наслідника (нині острів Комсомольський) і

Костянтина. Всю цю групу островів назвали Царськими (*Там само.*— С. 28—30).

12—21 вересня; 20—30 серпня 1849 року. Шевченко виконав рисунки: «Острів Миколи»; «Острів Миколи» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 201—202).

Виконав акварельні малюнки: «Гористий берег острова Миколи»; «Берег острова Миколи»; «Низький берег острова Миколи»; «Берег острова Миколи»; «Серед учасників експедиції на березі Аральського моря»; «На березі Аральського моря» (*Там само.*— № 26—31).

Виконав олівцеві рисунки: «Гористий берег острова Миколи»; «Куян-Суюк»; «Берег Аральського моря»; «Острів Миколи»; «Намети»; «Острів Миколи»; «Бугри в степу»; «Топограф на березі Аральського моря» (*Там само.*— № 165—172).

12—22 вересня. Виконав олівцевий рисунок «Сайгаки» (*Там само.*— № 129).

22 вересня. Шхуна «Константин» попрямувала до гирла Сирдар'ї. Шевченко виконав олівцевий начерк «Танець на палубі шхуни». На ньому зображений матрос Андрій Сахнов (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 30; *Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 358).

23 вересня. Шхуна стала на якір о 6-й годині вечора в гирлі Сирдар'ї (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 30).

25 вересня. Шхуну розвантажено (*Там само.*).

26 вересня. Шхуна пришвартувалася проти укріплення поблизу риболовної ватаги в невеликій затоці острова Косарал.

Ми довго в морі пропадали,

Прийшли в Дар'ю, на якор стали.

З Ватаги письма принесли... —

говориться у вірші Шевченка «Добро, у кого є господа...» На Косаралі експедиція зупинилася на зимівлю і пробула до травня 1849 р. Наприкінці січня Шевченко поїхав до Раїма і повернувся на Косарал у квітні (*Там само; ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 603; *Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 319).

30 вересня. Шевченко зарисував померлого на шхуні «Константин» матроса Івана Іванова (*Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка.*— К., 1955.— С. 107).

Кінець вересня — грудень. Написав на Косаралі такі твори: «Царі», «Добро, у кого є господа...», «Титарівна», «Ну що б, здавалося, слова...», «Мов за подушне оступили...»,

«П. С.» («Не жаль на злого, кого його...»), «Г. З.» (Немає гірше, як в неволі...»), «Якби зустрілися ми знову...», «Марина» («Неначе цвяшок, в серце вбитий...»), «Пророк», «Сичі» («На ниву в жито уночі...»), «Меж скалами, неначе злодій...», «За сонцем хмаронька пливе...», «І небо невмите, і заспані хвилі», «Думи мої, думи мої...», «І виріс я на чужині...», «Не для людей, тієї слави...», «Коло гаю в чистім полі...», «Якби мені черевики...», «І багата я...», «Полюбилася я...», «Породила мене мати...», «Ой я свого чоловіка...», «Ой виострю товариша...», «По улиці вітер віє...», «Ой сяду я під хатою...», «Закувала зозуленька...», «Швачка», «Ой не п'ються пива-меди...», «На улиці невесело...», «У тієї Катерини...», «Із-за гаю сонце сходить...», «Ой пішла я у яр за водою...», «Не так тії вороги...», «Ой люлі, люлі, моя дитино...», «Ой чого ти почорніло...», «Туман, туман долиною...», «У неділеньку у святую...», «У перетику ходила...», «У неділеньку та ранесенько...», «Не тополю високою...», «Утоптала стежечку...», «І широкою долину...», «Навгороді коло броду...», «Якби мені, мамо, намисто...», «Не хочу я женитися...», «Чума», «І знов мені не привезла...», «В неволі, в самоті немає...», «Ой умер старий батько...», «Не вернувся із походу...», «У Вільні, городі преславнім», «Заступила чорна хмара...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 600—662).

5 жовтня. Аральська експедиція закінчила свою роботу 1848 р. Протягом двох місяців Шевченко виконав понад 70 малярських творів. Частину з них закінчив згодом в Оренбурзі (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 30*).

6 жовтня 1848 року — 2 квітня 1849 року. Виконав малюнки: «Укріплення Косарал взимку». Сепія; «Укріплення Косарал взимку». Сепія, білило; «Казахський хлопчик розпалює грубку». Сепія; «Казахський хлопчик дрімає біля грубки». Сепія; «Казахи біля вогню». Сепія (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 35—39).

6 жовтня 1848 року — 6 травня 1849 року. Виконав такі твори: «Шхуни біля форту Косарал». Акварель; «Місячна ніч на Косаралі». Акварель; «Казахська стоянка на Косаралі». Акварель; «Шхуни. Топографічні роботи на березі Косаралу». Начерки. Олівець; «Маяк на Косаралі». Олівець; «Казахський хлопчик розпалює грубку». Начерк. Олівець; «Автопортрет». Послав В. М. Рєпніній. (Не знайдено) (*Там само.— № 32—34, 173, 175, 177, 203*).

13 жовтня. В газеті «Дневник руський» (№ 9) надрукова-

но статтю І. М. Вагилевича, в якій згадуються видання творів Шевченка «Кобзар» (1840), «Гайдамаки» (1841), «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844), «Тризна» (1844) і дано високу оцінку поемі «Кавказ».

19 жовтня. У Львові М. Л. Устиянович при заснуванні Товариства руської народної освіти виголосив промову, в якій говорив про здатність української мови забезпечити розвиток народної освіти в Галичині. При цьому він посилався на корифеїв української літератури М. Шашкевича, І. Котляревського, «громкого Шевченка», які дали в своїх творах чудові зразки рідної мови (*Літературна газета.*— 1946.— 7 березня).

Перед 21 жовтня. Бутаков подав рапорт командирі Окремого Оренбурзького корпусу з характеристикою Шевченка і Вернера. В ній відзначалось: «Двое рядовых, взятых из Раимского линейного батальона, сделались ловкими, сметливыми и смелыми матросами» (*Записки и дневник А. И. Бутакова.*— НБУВ.— Відділ рукописів.— Ф. 1.— № 1186.— Арк. 34 зв.).

21—22 жовтня. В Галичині розгорнулися бурхливі революційні події. У Львові спалахнуло збройне повстання. Серед повстанців поширювалися твори Шевченка (*Хронологический справочник.*— С. 90; *Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка.*— С. 107).

20 листопада. Шевченко взяв участь в облаві на тигра, який спричиняв немало бід місцевим жителям; вони скаржилися Бутакову й просили допомоги та захисту. Шевченко зарисував цього тигра, убитого під час облави, влаштованої Бутаковим і його командою (*РДІА.*— Ф. 1021.— Оп. 1.— № 109.— Арк. 3—9; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 40; *Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий.*— М.— Л., 1949.— С. 207—208).

20 листопада 1848 року — 2 квітня 1849 року. Виконав рисунок «Укріплення Косарал та начерки голів». Папір, олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 176).

20 листопада 1848 року — 6 травня 1849 року. Виконав малюнок «О. Бутаков і фельдшер О. Істомін під час зимівлі на Косаралі». Сепія (*Там само.*— № 41).

23 листопада 1848 року — 29 грудня 1849 року. Виконав рисунок «Казахський бакса» (*Там само.*— № 204).

3 грудня. У Петербурзі на 37-му році життя помер Є. П. Гребінка (*УЛЕ.*— Т. 1.— С. 482).

21 грудня. В чеській газеті «Tydenik» (м. Брно) надруковано статтю, в якій про Шевченка сказано: «Величавість, глибоке знання серця людського, ліричність і терпка іронія при мудрому володінні природною мовою поєднуються в його творах і вчинках у чарівну гармонію... Патріотичні твори Шевченка відомі по цілій Малій Русі та в Україні і багато сприяють пробудженню її духу» (*Кирилюк Є. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцяті наукової шевченківської конференції.— К., 1964.— С. 11*).

24 грудня. Написав вірш «Не додому вночі йдучи...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 662*).

В 1848—1849 роках. Виконав акварельний малюнок «Казак на коні» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 42*).

1849 рік

2 січня. Капітан-лейтенант О. І. Бутаков подав рапорт командирі 4-го лінійного батальйону майору Я. Дамісу про те, що підпоручик Бархвіц не повертає Шевченкові позичені у нього 68 карбованців 30 копійок. Бутаков просив стягти ці гроші з Бархвіца і надіслати їх до Раїма Шевченкові (*НБУВ.— Відділ рукописів.— Ф. 1.— № 1186.— Арк. 46*).

5 січня. Командир 4-го лінійного батальйону Даміс, відповідаючи на рапорт Бутакова, запитав, чим може Шевченко довести справедливість своєї претензії до Бархвіца (*Там само*).

8 січня. Бутаков повідомив командирові 4-го лінійного батальйону Дамісу докази Шевченка щодо своєї претензії до Бархвіца (*Там само*).

28 січня. В Кирилівці помер 106-літній дід поета Іван Андрійович Шевченко, учасник Коліївщини. Його розповіді про неї лягли в основу поеми «Гайдамаки» (*ЦДІА України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— № 2530.— Арк. 1229-зв.— 1230*).

Кінець січня — квітень. Шевченко перебував в укріпленні Раїм (*Шевченківський словник.— Т. 2.— С. 154*).

27 лютого. Агент Д. П. Антонеллі, який шпигував за петрашевцями, доніс III відділу, що в розповіді про події, які стались у Київському університеті і в яких був замішаний Шевченко, «відома особа (Петрашевський.— П. Ж.) говорила, що змова ця була викрита студентом Петровим, якого прийняли нині на службу у III відділ. Відома особа говорила також, що незважаючи на неуспіх згаданої справи, вона

усе ж таки пустила коріння в Малоросії, чому багато сприяли твори Шевченка, які розійшлись в тім краю у великому числі і були причиною сильного хвилювання умів, внаслідок якого Малоросія знаходиться в заворушенні» (*Дело петрашевцев.— М.—Л., 1937.— Т. 1.— С. 406—407*).

Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков зажадав від київського цивільного губернатора І. І. Фундуклея відповіді на запит від 20 вересня 1847 р. про те, що він знаходить шкідливого в творах Шевченка «Гамалія», «Тризна», «Гайдамаки», а також у творах Костомарова і Куліша (*НМТШ.— А-59.— № 313.— Ч. 1.— Арк. 484*).

18 березня. Київський губернатор І. І. Фундуклей на запит генерал-губернатора Д. Г. Бібікова відповів, що твори Шевченка «Гамалія», «Тризна», «Гайдамаки» та інші його твори, а також твори Костомарова і Куліша за духом своїм належать до того ж роду творів, які по височайшому повелінню вже заборонені і вилучені з продажу і, отже, підлягають забороні (*Там само.— А-39.— № 95/25795.— Арк. 23*).

26 березня. В дописці до листа А. М. Лаврова з Раїма до О. І. Макшеєва Шевченко повідомив: «Я уже два місяця как оставил свою резиденцию Косарал, почему и не могу Вам сообщить ничего нового — о тамошнем житьи-бытьи любезного А[лексея] И[вановича] [Бутакова], а о Раиме и говорить нечего, неизменяемый!

В воспоминании Вашем о плавании по морю бурному Аральскому оставьте уголок для не забывающего Вас Т. Шевченко» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 56; Большаков Л. Літа невольничі.— С. 279*).

10 квітня. Виконуючий обов'язки начальника Раїмського укріплення Ю. М. Матвєєв повідомив рапортом начальника 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачова про те, що підпоручик 5-го батальйону С. Бархвіц нахабно відмовився повернути позичені у Шевченка гроші і навіть зажадав, аби «поступить с рядовым Шевченкоу по всей строгости законов» за незаконні претензії. Обурений безчесною поведінкою Бархвіца, Матвєєв просив розпорядження «о законном удовлетворении рядового Шевченко и ограждении его от подобного вышеизложенному притязания» (*Документи.— С. 165—167*).

22 квітня. О. І. Бутаков рапортом начальнику 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачову просив залишити Шевченка і геолога Вернера в складі Аральської експедиції, щоб закінчи-

ти доопрацювання в Оренбурзі матеріалів обстеження Аральського моря та його берегів (*Там само*).

23 квітня. Почався розгром товариства М. В. Петрашевського. В ніч з 22 на 23 квітня — численні арешти його учасників (усього заарештовано понад 230 чоловік). В процесі слідства жандарми даремно намагалися дізнатись у Петрашевського, що йому відомо про Шевченка та Кирило-Мефодіївське товариство (*Семевский В. И. М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы.— М., 1922.— Ч. 1.— С. 164—165; Дело петрашевцев.— М.— Л., 1937.— Т. 1.— С. 161—162*).

27 квітня. К. П. Брюллов за порадою лікарів виїхав з Петербурга за кордон, будучи безнадійно хворим (*Ацаркина Э. Карл Павлович Брюллов. Жизнь и творчество.— М., 1963.— С. 263*).

У квітні. Шевченко виконав малюнок сепією «Шхуна «Константин» на ремонті» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 43*).

6 травня. Експедиція на чолі з Бутаковим знову вирушила з Косаралу на шхунах «Константин» і «Николай» досліджувати Аральське море (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 31*).

6 травня — 22 вересня. Виконав олівцевий рисунок «На палубі шхуни» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 178*).

7 травня. Шхуна «Константин», на якій перебував Шевченко, та шхуна «Николай» простояли весь день у гирлі Сирдар'ї. Увечері на березі їхні команди провели учбові стрільби (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 31*).

8 травня. Вранці обидві шхуни знялися з якоря й вирушили вздовж східного берега Аральського моря — кожна своїм курсом. Увечері шхуна «Константин» стала на якір проти острова Каска-Улан (*Там само.— С. 31—32*).

9 травня. Шхуна «Константин» опівдні знялась з якоря біля острова Каска-Улан і ввечері кинула якір біля острова Куш-Джитмес (*Там само*).

10 травня. О 6-й годині шхуна пішла до гирла Кувандар'ї і об 11-й годині стала на якір біля острова Джангила (*Там само*).

11 травня. Стояли біля острова Джангила, штиль і темрява примусили стати на якір (*Там само*).

12 травня. Досліджували міліну поблизу острова Джангила (*Там само.— С. 33*).

Начальник 23-ї піхотної дивізії Толмачов у супровідній записці до рапорту Бутакова повідомляв, за що були віддані

в солдати Томаш Вернер і Тарас Шевченко. В записці говориться: «Эти нижние чины отданы в службу: первый в 1844 году по решению наместника Царства [польського] за политическое преступление, а последний в 1847 году по высочайшему повелению за сочинение возмутительных стихов» (*Документи.*— С. 167).

Командуючий Окремим Оренбурзьким корпусом В. П. Обручов дозволив рядовому Шевченкові та унтер-офіцеру Вернеру прибути до Оренбурга для закінчення робіт з оформлення матеріалів Аральської експедиції, після чого вони мали знову повернутися до Раїмського укріплення (*Там само*).

13 травня. Виконуючий обов'язки начальника штабу Окремого Оренбурзького корпусу М. Л. Фантон де Веррайон повідомив начальника 23-ї піхотної дивізії Толмачова, що корпусний командир дозволив відправити з Бутаковим до Оренбурга Шевченка і Вернера (*Там само.*— С. 167—168). Таке ж повідомлення послано начальнику Раїмського укріплення (*Там само*).

Зранку шхуна «Константин» знялася з якоря поблизу острова Джангила і о 2-й годині дня підійшла до острова Чучкабас і стала біля нього на якір (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 33).

14—15 травня. Через сильний вітер експедиція не змогла побувати на острові Чучкабас (*Там само*).

16 травня. Експедиція провела зйомки на острові Чучкабас (*Там само*).

17 травня. Від острова Чучкабас шхуна перейшла до невеликого острова Чикитааралу, на якому провели обстеження і топографічну зйомку. Ввечері шхуна перейшла до сусіднього острова Чеқанаралу. Шевченко виконав акварельний рисунок «Чикитаарал» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 44).

18 травня. О 4-й годині ранку на острів Чеқанарал була висаджена група матросів з топографом, але о 8-й годині піднявся вітер, і Бутаков гарматним пострілом дав сигнал шлюпці повернутись, однак вона не змогла вигребти до судна через міцніючий вітер, і її витягли на берег. Піднявся сильний шторм. «Волнение развело огромное и, так сказать, бурунное,— записав у щоденнику Бутаков,— отчего каждый вал с ужасною силою ударял шхуну, которая вообще легко всплывает на волны, и я ежеминутно ожидал гибели». О 7-й

годині вечора налетів страшний шквал з градом і бушував усю ніч (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 34).

18—19 травня. Виконав олівцевий і акварельний малюнки «Острів Чеканарал». Зберігається в Харківському художньому музеї (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 45, 179).

19 травня. Вітер після півночі почав затихати і о 10-й годині ранку за гарматним сигналом знімальна команда повернулася на шхуну, проголодувавши цілу добу. О 1-й годині пополудні шхуна вирушила до східного берега, щоб визначити на ньому астрономічний пункт. О 9-й годині вечора кинули якір біля острова Аталикарал (*Бутаков А. Дневные записки* — С. 34).

20 травня. Шхуна підійшла до півострова Кунган-Сандан, який врізався далеко в море і утворював по обидва боки його великі затоки — з півночі Учуткуль, а з півдня — Бусай. Бутаков з'їхав на берег з озброєною командою для огляду півострова (*Там само*).

20—21 травня. Виконав олівцевий рисунок, підписавши його «Полуостров Бусай» (за назвою затоки біля півострова Кунган-Сандан) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 180).

21 травня. Вдень експедиція на півострові Кунган-Сандан вела спостереження і запаслася дровами (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 35).

22 травня. На світанку шхуна відійшла від півострова Кунган-Сандан і ввечері стала на якір біля нововідкритого острова, названого островом Меншикова (*Там само*).

23 травня. Експедиція обстежувала острів Меншикова. Шевченко його змалював (рисунок не знайдено) (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 205).

24 травня. Зранку шхуна пішла вздовж берега на південний схід. О 10-й годині експедиція відкрила невеликий острів, названий островом Толмачова. Увечері стали на якір біля острова Кизилчали (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 35—36).

25 травня. Шхуна стояла на якорі біля острова Кизилчали. Бутаков, Вернер і двоє рядових висадились на острів для його обстеження. На судно повернулися пізно ввечері (*Там само*).

26 травня. Сильний вітер з моря не дозволив висадитись на острів Кизилчали (*Там само*).

27 травня. Стояли на якорі біля острова Кизилчали, вели

астрономічні спостереження на острові, поповнили запаси дров. (*Там само*).

28 травня. Вранці шхуна перейшла до острова Толмачова, на якому були проведені топографічні зйомки (*Там само*).

Петрашевець М. О. Момбеллі на допиті щодо змісту відібраних у нього при арешті записок сказав: «В той тетради, где мне были показаны заметки о Шевченке, я иногда во время бессонницы, по ночам записывал те чрезвычайные и невероятные и неправдоподобные слухи, которых по городу весьма множество ходит и которые мне случалось слышать в продолжение дня... О Шевченке тогда много говорили и по обыкновению не одинаково. Записанный же мною рассказ, помнится, заимствован от Гребенки, у которого в продолжение нескольких зим я почти постоянно бывал по пятницам и который когда-то был знаком с Шевченкой» (*Дело петрашевцев. — М.—Л., 1937. — Т. 1. — С. 328—329*).

29 травня. Шхуна знялася з якоря біля острова Толмачова і ввечері кинула якір поблизу берега біля впадіння в море безлюдної протоки Амудар'ї — Джалпака (*Бутаков А. Дневные записки. — С. 36—37*).

30 травня — 4 червня. Через сильні північні вітри шхуна стояла на двох якорях після двох невдалих спроб експедиції зрушити з місця для огляду затоки Джалпак (*Там само*).

5 червня. Експедиція обстежувала береги затоки Джалпак, вела окомірну зйомку місцевості, поповнила запаси води (*Там само. — С. 37—38*).

6 червня. Шхуна відійшла від затоки Джалпак до урочища Бишкун (*Там само*).

7 червня. На світанку намагались лавірувати на північ, але затрималися біля мілини і стали на якір, простоявши тут до наступного ранку (*Там само*).

8 червня. Весь день лавірували й увечері стали на якір біля острова Толмачова (*Там само*).

9 червня. Стояли за островом Толмачова на двох якорях при сильному, поривчастому вітрі (*Там само*).

10 червня. Вранці пішли до прилеглого до східного берега острова, сподіваючись знайти там воду, але не знайшли. За свідченням Бутакова, «... все мы уже несколько [дней] страдали от соленой воды поносами и у многих из команды были в животе судороги. Я, опасаясь, чтобы поносы эти не превратились в кровавые и не началась смертность, нашелся вынужденным покориться крайности и, снявшись в ночь,

спустился к среднему устью Аму, предпочтя его восточному, в котором господствующие свежие северные ветры могли не дозволить мне еще целую неделю посылать шлюпку за довольно дурною водою» (*Там само.*— С. 38—39).

11 червня. На початку 6-ї години вечора кинули якір біля острова Токмаката в двох милях від гирла Амудар'ї, так що можна було брати свіжу воду за бортом. Бутаков відзначив, що як тільки команда почала пити добру воду, хвороба одразу припинилася (*Там само*).

12 червня. Експедиція обстежила найближчий до острова Токмаката протік гирла Амудар'ї (*Там само*).

13—16 червня. Експедиція знаходилась у затоці Талдик, вела зйомку її берегів (*Там само*).

17 червня. Шхуна «Константин» знялася з якоря і пішла вздовж східного берега на пошуки шхуни «Николай», щоб наділити її водою (*Там само*).

18 червня. О 5 годині 30 хвилин пополудні шхуна «Константин» стала на якір біля південного берега острова Меншикова (*Там само.*— С. 40).

19 червня. Через сильний північний вітер шхуна весь день простояла на якорі (*Там само*).

20 червня. Шхуна «Константин» перейшла на східний бік острова Меншикова, але і там не зустріла шхуну «Николай» (*Там само*).

21 червня. Весь день шхуна «Константин» йшла вздовж берега і після заходу сонця зійшлася зі шхуною «Николай». Бутаков віддав їй 60 відер води і вночі попрямував на північ, щоб проміряти поздовжню смугу через усе море і поповнити запас провізії в гирлі Сирдар'ї (*Там само.*— С. 41).

22—26 червня. Шхуна йшла на північ, до гирла Сирдар'ї (*Там само*).

29 червня. Шхуна стала на якір проти форту на Косаралі. До форту була послана шлюпка за свіжою водою і провізією (*Там само*).

30 червня. О 4-й годині пополудні шхуна «Константин» ввійшла в гирло Сирдар'ї (*Там само*).

У першій половині 1849 року (з січня по квітень) у Раїмі Шевченко написав такі поетичні твори: «Неначе степом чумаки...», «Сотник», «Як маю я журитися...», «Нащо мені женитися?», «Ой крикнули сірії гуси...», «Якби тобі довелося...», «Заросли шляхи тернами...», «Зацвіла в долині...», «У нашій раї на землі...», «На Великдень, на соломі...», «Було,

роблю що, чи гуляю...», «Буває, іноді старий...», «Хіба самому написать...», «Дурні та гордії ми люди...», «І золотої й дорогої...», «Ми вкупочці колись росли...» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 2.— С. 664—676).

3 липня. Шхуну «Константин» порядком інспекторського нагляду відвідав командир 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії генерал-майор Л. І. Федяєв, за відгуками сучасників — хороша людина, він прихильно ставився до Шевченка (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 41*).

14 липня. Увійшли в Сирдар'ю (*Там само*).

15—18 липня. Сильні вітри не дозволили вийти в море для продовження робіт (*Там само.— С. 42*).

19 липня. В другій половині дня шхуна «Константин» пішла до затоки Перовського для проміру і спостережень. На ніч стала на якір проти урочища Куктирнак (*Там само*).

20 липня. Об 11-й годині дня увійшли в затоку Перовського і стали на якір біля входу в малу затоку Чубартарауз. Після обіду попливли для проміру затоки.

Шевченко виконав олівцевий рисунок «Скелястий берег Аральського моря». На рисунку — помітка рукою Шевченка: «З. П. 20», тобто «Залив Перовского, 20 июля» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 158*).

21 липня. Зранку вели спостереження біля північного берега затоки Перовського. О 4-й годині пополудні знялися з якоря і пішли в західний бік затоки Перовського, але шквальний вітер скоро примусив стати на якір. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Гористий берег Аральського моря». На рисунку — помітка рукою Шевченка: «С. Б. П. 3.», тобто «Северный берег Перовского залива» (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 42; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 157*).

22 липня. Вранці знялися з якоря і, обійшовши навколо затоку Перовського, опівдні стали на якір при виході з неї проти мису о. Василія. Зробивши там запас дров, знялися з якоря о 5-й годині вечора і попрямували із затоки Перовського до півострова Куланди (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 42—43*).

23 липня. Всю ніч йшли по морю і стали на якір з південного боку мису Каратюбе (*Там само*).

24 липня. Шхуна стала на якір напроти острівця-каменя Аульє, що здалеку схожий на саркофаг. Камінь був експедицією оглянутий, а Шевченко виконав два рисунки острів-

ця і власноручно позначив їх написом: «Токпак-атысе-аульє» (*Там само.*— С. 43—44; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 181, 182).

25 липня. На світанку шхуна знялася з якоря і перейшла до мису Ізеньдиаралу, де експедиція провела астрономічні спостереження (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 44).

26 липня. На світанку шхуна перейшла на західний бік мису Узункаір, де проводила астрономічні спостереження (*Там само.*— С. 44).

28 липня. О 4-й годині пополудні шхуна пішла для проміру в затоку на західному боці півострова Куланди. Бутаков назвав її затокою Чернишова. Західний берег затоки — Кордзунди Шевченко зарисовував і позначив: «Кардзунды» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 183).

29 липня. Вранці шхуна знялася з якоря і після полудня стала на якір у затоці Кумсуат, від якої почали зйомку західного берега Аральського моря (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 45).

30 липня. Шхуна витримала лютий шторм у затоці Кумсуат, коли ледве не загинула шлюпка з топографом (*Там само.*— С. 45—46).

31 липня. Після 10-ї години ранку шхуна перейшла до урочища Каратамак на західному березі Аралу. Шевченко зарисовував яр у цьому урочищі (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 184).

Липень — вересень. Шевченко виконав олівцеві рисунки: «Берег Аральського моря»; «На березі Аральського моря»; «На березі Аральського моря»; «Мис Ізеньдиарал» (*Там само; № 78—80, 152.*

1 серпня. На світанку шхуна знялася з якоря і в кінці 9-ї години стала на якір навпроти Усть-Урта, західного узбережжя Аралу (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 46).

1—2 серпня. Виконав олівцевий рисунок колодязя «Кизил-Булак» на західному березі Аральського моря (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 185).

2 серпня. На світанку шхуна знялася з якоря і, виславши до берега шлюпку з топографом, пройшла майже 12 миль в район берега долини Каскаджул. Тут діждались шлюпки з топографом. Шевченко виконав рисунок «Каскаджул» (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 46; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 186).

3 серпня. На світанку шхуна пішла далі для зйомки берега Усть-Урта. О 3-й годині пополудні стала на якір біля ми-

су Актумсук. Тут чекали шлюпку в топографом. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Актумсук» (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 47; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 187).

4—6 серпня. Експедиція провела зйомку берега зі шхуни «Константин» на ходу. 6 серпня стала на якір біля урочища Кинькамиш (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 47).

7 серпня. Бутаков з озброєним загоном учасників експедиції зійшов на берег для астрономічних спостережень. Зустрівся з казахами. В щоденнику записав: «Они смотрели на нас облизываясь, а на оружие и астрономические инструменты с большой недоверчивостью» (*Там само.*— С. 48).

10 серпня. Після проведених експедицією астрономічних спостережень шхуна, лавіруючи, пішла на північ (*Там само*).

11 серпня. Під час штилю шхуна стала на якір (*Там само*).

12 серпня. Експедиція вела окомірну зйомку південного берега Аральського моря з судна від Кинькамишу до острова Токмаката (*Там само*).

13 серпня. Шхуна знялася з якоря, пройшла трохи і стала на якір проти мису Улькунтумсук на Усть-Урті (*Там само*).

13—19 серпня. Шевченко виконав олівцевий рисунок «Мис Улькунтумсук» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 188).

17 серпня. В записці агента і вищого чиновника міністерства внутрішніх справ І. І. Ліпранді про петрашевців, за якими він стежив, говорить, що вони, зокрема, розмірковували, як діяти на Кавказі, в Сибіру, в Остзейських губерніях, у Фінляндії, в Польщі, в Україні, де «умы предполагались находящимися уже в брожении от семян, брошенных сочинениями Шевченка и т. д.» (*Русская старина.*— 1872.— № 7.— С. 76—77).

20 серпня. Знялися з якоря о 5-й годині ранку і попрямували до Царських островів для зйомки острова Костянтина і огляду затоки біля острова Миколи. Відкрили невеликий острів (*Бутаков А. Дневные записки.*— С. 49).

21 серпня. Незабаром після опівночі шхуна стала на якір біля південного берега острова Костянтина, на який Бутаков відправив топографа для зйомки (*Там само*).

24 серпня. На світанку шхуна взяла курс на острів Барсакельмес, потім пішла з проміром для огляду частини південної бухти острова Миколи. Ввійти в бухту не вдалося через темряву. Довелося стати на якір о 8-й годині вечора (*Там само*).

26—27 серпня. Шхуна стояла в бухті острова Миколи, команда, як і в минулому році, підкріплялася у великій

кількості сайгачиною. Експедиція збиралася провести астрономічні спостереження, але цьому перешкодили сильні вітри (*Там само.*— С. 50—51).

30 серпня. На світанку знялися з якоря і пішли відшукувати нововідкритий острів. По дорозі відкрили ще один і назвали його островом Беллінгсгаузена. Тут стали на якір (*Там само*).

31 серпня. Знайшли острів, відкритий 20 серпня, і назвали його островом Лазарєва (*Там само*).

1 вересня. Командир 4-го лінійного батальйону Я. Я. Даміс просив командира 5-го лінійного батальйону Д. В. Мєшкова надіслати в 4-й батальйон письмові відомості про осіб, переведених туди з 5-го батальйону, в тому числі про Шевченка (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 431*).

1—3 вересня. Аральська експедиція досліджувала урочище Бишкун і нововідкритий острів Єрмолова. Шевченко виконав олівцевий рисунок з власноручним написом «Бишкун» (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 52; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 189*).

2—3 вересня. Бутаков записав: «Простоял на якоре, делаю наблюдения» (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 52*).

10 вересня. Почали лавірувати до Косаралу. До ночі стали на якір проти південного гирла Сирдар'ї (*Там само*).

11 вересня. Війшли в Сирдар'ю о 1-й годині пополудні, де застали шхуну «Николай» (*Там само.*— С. 52—53).

12—14 вересня. Шхуна «Константин» стояла на якорі. Експедиція вела астрономічні спостереження (*Там само*).

15 вересня. Шхуна «Константин» вранці вирушила до затоки Перовського. Кинула якір на західному боці затоки о 9-ій годині (*Там само*).

16—17 вересня. Вели спостереження на південному боці входу в гавань Чубар-Тарауз (*Там само*).

18 вересня. Повернулися в Сирдар'ю. При сильному штормі вирішили перечекати, поки стихне, за мисом Усьчека по західний бік входу в затоку Сари-Чеганак.

Шевченко виконав олівцевий рисунок «Усьчека» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 190*).

19 вересня. Вранці знялися з якоря. Недалеко від входу в Сирдар'ю стали через сильний вітер на якір об 11 годині (*Бутаков А. Дневные записки.— С. 53*).

20 вересня. Після штилю, який тривав майже до заходу сонця, знялися з якоря і незважаючи на темряву за допомо-

гою спалюваних фальшфеєрів увійшли благополучно в гирло Сирдар'ї о 9-й годині 30 хвилин вечора (*Там само*).

21 вересня. Обидві шхуни — «Константин», на якій плавав Шевченко, і «Николай», розвантажившись, пішли до місця зимівлі (*Там само*).

22 вересня. Бутаков записав: «Утром пришел на место зимовки, а вечером спустил брейд-вымпел и флаги и кончил кампанию». Аральська експедиція завершила плавання 1849 року (*Там само*).

22 вересня — 5 жовтня. Шевченко виконав рисунок «Шхуни біля укріплення Косарал» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 174*).

Кінець вересня. Аральська експедиція вирушила на байдарі і баркасі з Косаралу до Раїма (*Большаков Л. Быль о Тарасе.— Кн. 2.— С. 421—422*).

Шевченко написав вірш «Готово! Парус розпустили...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 677*), в якому з подякою звертається до острова, де в складі Аральської експедиції жив у 1848 і 1849 роках:

Прощай, убогий Косарале.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже, похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.

(*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 205*).

Кінець вересня — початок жовтня. Написано вірш «Ми восени таки похожі...» (*Там само.— С. 678*).

9 жовтня. Передавши флотилію своєму заступникові К. Поспелову, Бутаков разом з Шевченком, Вернером та іншими учасниками Аральської експедиції вирушили з Раїма у тривалий перехід через пустелю до Оренбурга (*Большаков Л. Все он изведаль...— К., 1988.— С. 73*).

28 жовтня. Бутаков, а з ним і Шевченко, прибули до Орської фортеці (*Большаков Л. Быль о Тарасе.— Кн. 2.— С. 415*).

29 жовтня. Шевченко разом із Бутаковим та іншими учасниками Аральської експедиції виїхали з Орської фортеці до Оренбурга (*Там само.— С. 440*).

31 жовтня. Шевченко разом з іншими учасниками Аральської експедиції прибув до Оренбурга і на якийсь час поселився на квартирі Ф. М. Лазаревського в будинку Кутіних у

Канонерському провулку (нині вулиця Шевченка) (*Большаков Л. Все он изведаль...— К., 1988.— С. 72—76*).

5 листопада. Рапортом до штабу Окремого Оренбурзького корпусу Бутаков просив командувати до нього Шевченка і Вернера, потрібних для остаточних робіт по опису Аральського моря. В поміч Шевченкові Бутаков просив командувати з 2-го батальйону рядового Броніслава Залеського для обробки гідрографічних видів берегів Аральського моря (*Документи.— С. 171—172*).

7 листопада. Шевченко, Вернер і Залеський прикомандировані для роботи до капітан-лейтенанта Бутакова, якому запропоновано подати докладний звіт про заняття кожного із зазначених нижніх чинів (*Там само*).

7—9 листопада. Шевченко з будинку Кутіних перебрався на квартиру до Бутакова (*Большаков Л. По следам оренбургской зимы.— Челябинск, 1968.— С. 17*).

8 листопада. Шевченко написав з Оренбурга А. І. Лизогубу про те, що повернувся «із того степу Киргизького та моря Аральського». Передав вітання його сім'ї та В. М. Рєпніній. Писав, що «живий, здоровий і коли не дуже щасливий, то принамені веселий». Просив писати на ім'я К. І. Герна, «в Генеральный штаб с передачею» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 56—57*).

9 листопада. Виконуючий обов'язки штаб-офіцера Окремого Оренбурзького корпусу майор Енгман повідомив Відділ Генерального штабу, що корпусний командир В. П. Обручов на прохання Бутакова дозволив відправити до нього унтер-офіцера Фому Вернера і рядових Шевченка і Залеського, першого для складання геологічного опису берегів Аральського моря в галузі природничих наук, а останніх для остаточного опису і обробки гідрографічних видів (*Документи.— С. 172*).

10 листопада. Виконуючий обов'язки начальника штабу Окремого Оренбурзького корпусу Фантон де Веррайон повідомив рапортом начальника 23-ї піхотної дивізії Толмачова про дозвіл командира корпусу командувати до Бутакова Вернера, Шевченка і Залеського для завершення роботи над матеріалами Аральської експедиції (*Там само*).

14 листопада. З листом до В. М. Рєпніної Шевченко послав свій автопортрет. Рекомендував познайомитися з його другом і товаришем О. І. Бутаковим, який буває в Одесі і в

Миколаєві, де у нього є родичі. Кланявся Глафірі Іванівні Псьол, В. М. Рєпніну (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 57—58*).

17 листопада. Шевченко вписав у домашній альбом Ф. М. Лазаревського народну пісню «Ой у саду, саду гуляла кокошка», записану ним у Почаєві 20 жовтня 1846 р. (*ІЛШ.— Ф. 92.— № 66.— Арк. 241; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 334*).

20 листопада. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов запитав III відділ, чи можна дозволити рядовому Шевченку займатися малюванням під наглядом його найближчого начальства (*Документи.— С. 173*).

27 листопада. Звільнений за зловживання на службі лубенський городничий В. І. Андрєєв послав цареві доповідну записку, в якій скаржився, що його звільнено несправедливо через недоброзичливість полтавського цивільного губернатора. При цьому Андрєєв ставив собі в заслугу те, що він намагався не допустити в Лубнах розповсюдження бунтарства і вільнодумства і, зокрема, припинити вільнодумні виступи Шевченка (*Центральний державний військово-історичний архів Росії.— Ф. 395.— Оп. 155507.— № 1118.— Арк. 7—16. Далі: ЦДВІА; Дума про Огонь.— С. 188—194*).

28 листопада. Броніслав Залеський повідомив у листі до Аркадія Венгржиновського, що Шевченко тяжко хворий (*Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка.— С. 120*).

29 листопада. Намалював автопортрет (сепія) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 46*).

Листопад 1849 року — початок 1850 року. Шевченко в Оренбурзі зблизився і здружився із засланцями-поляками Я. Станевичем, М. Зеленкою, Л. Турно, з доглядачем школи для киргизьких дітей А. Венгржиновським, аптекарем М. Цейзиком (*Спогади.— С. 249—255*).

Листопад 1849 року — квітень 1850 року. Виконав такі малярські твори: «Автопортрет» (сепія); «Портрет Олени Бларамберг» (акварель); (зберігається у Нижньогородському будмузеї); «Портрет невідомої» (акварель); «Портрет А. Племянникова» (акварель); «Портрет М. Обручової» (не знайдений) (олія); «Портрет К. Герна і його дружини С. Герн» (олія) (втрачений) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 47, 49, 50, 53, 206, 207*).

3 грудня. До Оренбурга приїхав М. М. Лазаревський. Відбулась зустріч Шевченка з братами Ф. М. і М. М. Лазаревськими (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 17*).

3—11 грудня. Виконав портрет братів Ф. М. і М. М. Ла-

заревських (сепія). Зберігається в ІРЛІ (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 51*).

5 грудня. На листі із запитом командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова про можливість дозволити Шевченкові займатися малюванням начальник III відділу О. Ф. Орлов написав: «Можно, но работу представлять на просмотр ген[ерал]-губ[ернатору]» (*Документи.— С. 173*).

6 грудня. Ф. М. Лазаревський написав своїй сестрі Г. М. Лазаревській: «Третьего, кажется, дня ко мне приехал Михайло, и вот к удовольствию новая еще радость. Вместе с Михайловым нарисован мой портрет нашим знаменитым Шевченко: мой портрет, говорят, удивительно похож,— он уже кончен; Михайла еще не кончен» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 17; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 51*).

9 грудня. На доповіді III відділу цареві про можливість дозволу Шевченкові займатися малюванням, рукою начальника відділу О. Ф. Орлова позначено: «Высочайшего соизволения не воспоследовало» (*Документи.— С. 174*).

12 грудня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов повідомив командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова, що цар не дав дозволу Шевченкові малювати (*Там само.— С. 175*).

23 грудня. О. І. Бутаков у рапорті про нагороду нижніх чинів — учасників Аральської експедиції на ім'я командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова просив присвоїти Шевченкові звання унтер-офіцера (*Там само.— С. 183*).

24 грудня. Шевченко дуже зрадів листові А. І. Лизогуба, який писав, що надішле йому папір і фарби, просив проставляти ціну на малюнках, які надсилав Шевченко і розповсюджував Лизогуб серед своїх знайомих (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 58—59*).

Не пізніше 29 грудня. Намалював автопортрет (сепія) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 52*).

29 грудня. У листі до А. І. Лизогуба Шевченко надіслав йому рисунок «Казахський бакса» і автопортрет у солдатському одязі. Через Лизогуба сподівався продавати свої малюнки, бо мав потребу в грошах (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 58—59; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 8.— № 52, 204*).

Кінець 1849 року — початок 1850 року. Художник О. П. Чернишов намалював груповий портрет, зобразивши себе і Шевченка серед його польських друзів — політичних засланих: Броніслава Залеського, Юліана Ковальського, Томаша Вернера, Євстафія Середницького, Людвіга Турно, Олександра

Попеля, Станіслава Доморацького, Людвіга Липинського, Бальтазара Колесинського (*Киевская старина.*— 1888.— Кн. 10.— С. 13; *Большаков Л. По следам оренбургской зимы.*— С. 42—53).

У 1849 році. Шевченко виконав портрет (сепія) свого друга, учасника Аральської експедиції Томаша Вернера (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 48; оригінал не знайдено, відомий за фотографією).

В іменному списку покараних засланням у солдати нижчих чинів Оренбурзького лінійного батальйону значиться Шевченко «за сочинение на малороссийском языке стихов возмутительного и самого дерзкого содержания» (*Документи.*— С. 179).

Щоб зміцнити свій дух, треба «послухати громохкого Шевченка»,— закликав земляків письменник і громадський діяч М. Л. Устиянович (*Дей О. Боротьба за Шевченка в Галичині.*— *Збірник праць одинадцяті наукової шевченківської конференції.*— К., 1963.— С. 97).

1850 рік

1 січня. В листі до Одеси В. М. Рєпніній Шевченко повідомив, що писав до В. А. Жуковського і просив його виклопотати дозвіл малювати, а також написати про це Гоголю. Просив надіслати книгу Фоми Кемпійського «О подражании Христу» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 60—61).

1—10 січня. В листі до В. А. Жуковського (збереглась лише його чернетка) Шевченко просив виклопотати йому дозвіл малювати. З огляду на зруйноване в казармах здоров'я волів би просити про переведення до Кавказького корпусу (*Там само.*— С. 63—64).

3 січня. В листі до О. М. Бодянського, переданому з чиновником Оренбурзької Прикордонної комісії, своїм земляком С. П. Левицьким, Шевченко розповів про злигодні, пов'язані з арештом і засланням, і просив надіслати «Історію русів» (*Там само.*— С. 62—63).

На початку 1850 року. Шевченко та його друзі Томаш Вернер, Людвіг Турно́ призначені до наступної експедиції для дослідження родовищ кам'яного вугілля в горах Каратау на Мангишлацькому півострові (*Паламарчук Г. Тарас Шевченко в горах Мангишлаку // Питання шевченкознавства.*— Вип. 2.— К., 1961.— С. 455).

8 січня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу

В. П. Обручов, посилаючись на повідомлення начальника III відділу О. Ф. Орлова, повідомив командира 23-ї піхотної дивізії, що «высочайшего соизволения» на дозвіл Шевченкові малювати не одержано (*Документи.*— С. 179).

10 січня. Шевченко листом до Л. В. Дубельта просить його клопотатися перед царем про дозвіл малювати. Лист залишився без відповіді (*Там само.*— С. 180).

15 січня. О. І. Бутаков, від'їжджаючи до Петербурга, рапортом командира Оренбурзького лінійного батальйону № 2 Г. В. Чигирю повідомив, що відправив до нього прикомандированого з цього батальйону Броніслава Залеського, а зачислених до морської команди 4-го батальйону унтер-офіцера Вернера та рядового Шевченка передав у розпорядження прапорщика корпусу флотських штурманів К. Є. Поспелова — на той час начальника Аральської флотилії (*Там само*).

У середині січня. Після від'їзду Бутакова до Петербурга Шевченко переселився до штабс-капітана К. І. Герна, в його будинок на вулиці Косій у Голубиній Слобідці. Тут він жив до арешту, тобто до 23 квітня 1850 р. (*Большаков Л. По следам оренбургской зимы.*— С. 17—28).

22 січня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов віддав розпорядження командира 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачову вирядити Шевченка та Вернера до Гур'єва-городка з тим, щоб при відкритті навігації відправити їх у Новопетровське укріплення для участі в експедиції з метою дослідження родовищ кам'яного вугілля в горах Каратау (*Документи.*— С. 181).

Виконуючий обов'язки військового міністра В. А. Долгоруков послав міністру фінансів Ф. П. Вронченку листа з проханням асигнувати гроші для нагородження учасників Аральської експедиції «из 50-ти человек состоящей, по 5-ти руб[лей] сер[ебром] каждого» (*Там само*).

У січні. Від'їжджаючому до Петербурга Бутакову для пам'яті Шевченко записав на звороті малюнка «Казахський хлопчик розпалює грубку» своє прохання купити йому «стихотворения Веневитинова и Кольцова в одном переплете» (*Борodin В. С. Про основні принципи видання нового академічного зібрання творів Шевченка // Радянське літературознавство.*— 1984.— № 3.— С. 28; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 37.— С. 23).

До Оренбурга прибули заслані петрашевці О. М. Плещеев і О. В. Хаников, з якими Шевченко згодом подружився (*Русский архив.*— 1898.— Кн. 1.— № 474).

Січень—квітень. В Оренбурзі Шевченко написав такі твори: «Лічу в неволі дні і ночі...» (перша редакція), «Ми заспівали, розійшлись...», «Не молилася за мене...», «Петрись». Поема, «Мені здається, я не знаю...», «Якби ви знали, паничі...», «Буває, в неволі іноді згадаю...», «І станом гнучим, і красою...», «Огні горять, музика грає...», «Чи то недоля та неволя...», «На батька бісового я трачу...», «І досі сниться: під горою...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 679—688).

8 лютого. В Оренбург командирові 4-го лінійного батальйону надіслано з Орської фортеці формулярний список про службу «рядового № 191» Шевченка (*Большаков Л. По следам оренбургской зимы.— С. 213*).

9 лютого. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов наказав командирі 23-ї піхотної дивізії Толмачову відіслати Шевченка 2 травня до корпусного штабу для майбутнього відправлення у Новопетровське укріплення в числі учасників дослідження родовищ кам'яного вугілля (*Документи.— С. 182*).

14 лютого. Генерал-ад'ютант В. О. Перовський, колишній генерал-губернатор Оренбурзького краю, на прохання графа А. І. Гудовича і О. К. Толстого написав листа управляючому III відділом Л. В. Дубельту з проханням повідомити, чи можна «что-либо предпринять в облегчении участи Шевченко» та чи заслуговує він, на думку Дубельта, «особенного ходатайства». У довідці, прикладеній до листа Перовського, значилося, що рядовому Шевченку близько 40-ка років віку; він дуже слабкої і ненадійної будови тіла і впродовж кампаній на Аральському морі неодноразово хворів на скорбут (цингу) (*Там само.— С. 183*).

15 лютого. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов повідомив квартирмейстера корпусу І. Ф. Бларамберга про нагороду учасників Аральської експедиції. Кожному з них було призначено видати 5 карбованців сріблом (*Там само*).

16 лютого. На довідці III відділу про Шевченка у справі кирилومهфодіївців у зв'язку з клопотанням генерал-ад'ютанта В. О. Перовського про можливість полегшити його долю — резолюція начальника відділу О. Ф. Орлова: «Еще рано» (*Там само.— С. 184*).

18 лютого. Міністр фінансів Ф. П. Вронченко повідомив виконуючого обов'язки військового міністра В. А. Долгорукова про асигнування 250 карбованців, «всемилодивейше

пожалованных в награду 50-ти человек команды, бывшей в экспедиции для исследования Аральского моря». Таким чином Шевченкові, який числився в цій команді, припадало від царських щедрот аж цілих п'ять карбованців... (*Там само*).

20 лютого. Л. В. Дубельт повідомив В. О. Перовського на його запит про Шевченка, що начальник III відділу О. Ф. Орлов «полагает рановременным входит со всеподданнейшим докладом о помиловании Шевченки» (*Там само.*— С. 185).

21 лютого. Столоначальник Оренбурзької Прикордонної комісії О. Г. Орлов писав у Петербург співробітнику комісії, другові Шевченка С. П. Левицькому про те, що одержав від нього листа і читав його разом із Шевченком та Ксенофонтом Єгоровичем (Поспеловим), і вони сказали, що теж чекають від Левицького листів, а Шевченко просив написати докладніше про зустріч з О. М. Бодянським, М. В. Остроградським та О. П. Чернишовим (*НМТШ.*— А-13.— *Справа 241.*— Арк. 40—41).

У лютому. Намалював акварельний портрет прапорщика М. Г. Ісаєва (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 54).

6 березня. С. П. Левицький написав Шевченкові з Петербурга, що, приїхавши сюди три місяці тому, досі ще не бачився ні з М. В. Остроградським, ні з О. П. Чернишовим. Лист поета до В. М. Рєпніної відправив. Проїздом у Москві зустрівся з О. М. Бодянським. Познайомився з секретарем міністра внутрішніх справ П. Г. Редькіним. Побачився з О. І. Бутаковим, який сказав, що клопочеться про полегшення долі Шевченка. Писав, що в Петербурзі багато «наших» і серед них — М. О. Головка, із тієї тисячі чоловік, хто готовий стояти за все, що говорив Шевченко (*Листи.*— С. 63—64).

7 березня. Шевченко написав В. М. Рєпніній про своє захоплення Гоголем, «истинным ведателем сердца человеческого», людинолюбцем, шкодував, що йому не вдалося познайомитися з Гоголем особисто. Просив прислати «Мертвые души». Повідомив про свій задум описати серце матері «по жизни Пречистой Девы, матери Спасителя» і «написать картину распятого сына ее». Відгукнувся про Ф. М. Лазаревського як про одного з найблагородніших людей, які допомагають йому переносити солдатську каторгу. Сповістив, що навесні його знову поженуть у степ, до Новопетровського укріплення (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 65—67).

14 березня. Листом до А. І. Лизогуба дякував за надіслані 50 карбованців (очевидно, виручених за рисунок «Киргизь-

кий бакса», куплений І. І. Лизогубом). Повідомив, що весною його поженуть на Каспійське море, що книжку Фоми Кемпійського отримав. Обіцяв далі надсилати Лизогубові свої малюнки (*Там само.*— С. 67—68).

29 березня. О. П. Чернишов сповістив з Петербурга, що одержав листа Шевченка від 7 березня і сердечно дякує за його бажання передати Чернишову право володіти малюнками Штернберга, які має надіслати йому І. В. Гудовський. Повідомив, що недавно зустрічався з С. П. Левицьким (*Листи.*— С. 64).

У березні. Виконав ескіз «Розп'яття» (сепія) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 55).

12 квітня. Ф. М. Лазаревський написав сестрі Г. М. Лазаревській, що, крім свого попереднього портрета, він просив Шевченка намалювати ще один. Очевидно, портрет не був виконаний через арешт художника (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 18).

22 квітня. Прапорщик М. Г. Ісаєв доніс командирю Окремого Оренбурзького корпусу, що Шевченко, всупереч монаршій волі, ходить у цивільному одязі, живе на приватній квартирі, складає вірші і малює. Аналогічний донос було послано до Петербурга. Обручов наказав зробити у Шевченка обшук (*Русский архив.*— 1899.— № 4.— С. 646; *Киевская старина.*— 1899.— Февраль.— С. 69; *Спогади.*— С. 181—183).

Увечері, попереджений К. І. Герном про неминучий обшук, Шевченко разом з Ф. М. Лазаревським переглянув усі свої папери, малюнки, листи друзів. Чимало з них спалили, зокрема більшість листів В. М. Рєпніної. «Захалаявні книжки» з віршами і деякі малюнки були віддані на збереження Герну і згодом повернуті Шевченкові (*Там само; Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 376—377).

У ніч з 22 на 23 квітня. За розпорядженням Обручова на квартирі Шевченка в будинку Герна було проведено обшук. Вилучено 22 листи і записки (серед них — 3 листи В. Рєпніної, листи С. Левицького, А. Лизогуба, М. Александрійського). Ящик з рисувальним приладдям, два портфелі з паперами, два альбоми з рисунками і віршами, книжки — «Евгений Онегин» Пушкіна, два томи творів Лермонтова, дві книжки Шекспіра, Біблію, книжку Фоми Кемпійського «О подражании Христу». Вилучено було також цивільний одяг поета (*Документи.*— С. 188).

Цю ніч Шевченко провів у будинку Кутіних, на квартирі

Лазаревських в Канонерському провулку (*Документи.*— С. 188—194; *Большаков Л. По следам оренбургской зимы* — С. 12—27).

23 квітня. Вранці за наказом Обручова Шевченко був заарештований і відправлений на гарнізонну гауптвахту (*Спогади.*— С. 183; *Юфанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка.*— К., 1957.— С. 24—25. Далі: *Юфанов Д. Матеріали*).

27 квітня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу Обручов повідомив начальника 23-ї піхотної дивізії, що «назначенный к отправлению в Новопетровское укрепление рядовой Шевченко, по встретившимся обстоятельствам, отставляется от этой командировки». Наказано перевести його з 4-го оренбурзького батальйону в 5-й, тобто в Орську фортецю, зі встановленням над ним «строжайшого надзора с запрещением писать и рисовать». «Рядовой этот,— повідомляє Обручов,— по моему распоряжению содержится ныне под караулом в здешней главной гауптвахте и поему об определении его в батальйон последует в свое время особое распоряжение» (*Документи.*— С. 185—186).

30 квітня. Наказом по 23-й піхотній дивізії Шевченка переведено з 4-го лінійного батальйону в 5-й (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 449).

Наприкінці квітня—на початку травня. Ще перебуваючи під арештом, Шевченко довідався про скрутний стан талановитого художника-самоука М. П. Хлебникова і намагався через своїх друзів допомогти йому здобути художню освіту (*Киевская старина.*— 1899.— № 2.— С. 70).

1 травня. Ф. М. Лазаревський у листі до своїх батьків М. І. та А. О. Лазаревських, явно враховуючи можливість перлюстрації, повідомляє про арешт Шевченка і про те, що при обшуку в нього знайшли листи Ф. М. і В. М. Лазаревських, чим був незадоволений військовий губернатор (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 18).

2 травня. Командир 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії написав командирі 5-го лінійного батальйону про переведення Шевченка із 4-го батальйону в 5-й (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 449).

4 травня. Керуючий III відділом Л. В. Дубельт повідомив ад'ютанта цариці Тимашова про отриманий ним лист Шевченка з проханням дозволити йому займатися малюванням, про який він доповідав начальнику III відділу Орлову, але

той не вважає за потрібне звертатись з новим поданням про це до царя (*Документи.— С. 186*).

5 травня. Шевченка переведено із 4-го батальйону в 5-й (Орська фортеця) (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 449*).

7 травня. Командир 5-го батальйону надіслав до штабу 1-ї бригади лист про переведення Шевченка в 5-й батальйон, повідомивши, що його внесено до списків цього батальйону (*Там само*).

12 травня. Виконуючий обов'язки чергового офіцера штабу Окремого Оренбурзького корпусу П. І. Корін повідомив оренбурзький ордонансгаус: «Содержащийся под арестом на главной гауптвахте рядовой Шевченко, по воле корпусного командира, освобождается из-под ареста. Сообщая об этом ордонансгаусу, имею честь покорнейше просить приказать рядового Шевченку немедленно доставить в корпусной штаб для отправления к начальнику дивизии» (*Документи.— С. 186*).

Шевченка відправлено з головної гауптвахти до штабу Окремого Оренбурзького корпусу «с выключкою из арестантских списков», як сказано в супровідному рапорті ордонансгаусу (*Там само.— С. 187*).

Виконуючий обов'язки чергового офіцера штабу корпусу П. І. Корін рапортував начальнику 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачову про відправлення в цю дивізію Шевченка з тим, щоб доставити його в Орську фортецю, де перебував 5-й батальйон (*Там само*).

14 травня. Той же Корін рапортував начальнику 23-ї піхотної дивізії Толмачову про пересилку до Орської фортеці речей і книг Шевченка. В описі значились: «Ящик деревянный, некрашенный, с кистями, красками и бумагами и ключиком; книги:

Ветхий завет — Библия — 1

О подражании Христу — 1

Две книги Шекспира — 2

Две книги Полного собрания сочинений русских авторов.

Сочинения Лермонтова — 2

«Евгений Онегин» — сочинение Пушкина — 1

Две портфели для бумаг — 2»

(*Там само.— С. 188*).

15 травня. Ф. М. Лазаревський сповістив батьків: «Письма к Ш[евченку], кажется, весьма много навредили мне у военного губернатора: в представлении Азиатскому департа-

менту он нашел мою службу весьма молодою и в советники представил другого» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 18*).

21 травня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов наказав начальнику 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачову зобов'язати командира 5-го батальйону суворо стежити, «чтобы к рядовому Шевченке отнюдь не могли прямо доходить письма и от него другим лицам пересылались». Всі такі листи повинні були надходити на попередній розгляд самого Обручова. Корпусний командир розпорядився також: «за рядовым же Шевченкою в роту поручить сверх батальйонного и ротного командира иметь надзор благонадежному унтер-офицеру и ефрейтору, которые должны строжайше наблюдать за всеми его действиями, и если что-либо заметят предосудительного или неповиновение, то доводили бы о том в тот же час до сведения батальйонного командира, который обязан немедленно мне донести, подписывая на конвертах: «секретно и в собственные руки» (*Документи.— С. 188—189*).

23 травня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов послав військовому міністру О. І. Чернишову докладний рапорт про арешт Шевченка і результати зробленого у нього обшуку з описом вилучених листів та інших паперів, у нього відібраних. В описі значилися:

«Заслуживающие внимания:

Письмо от Левицкого 6-го марта 1850 года.

— “ — Ф. Лазаревского 18 марта 1848 г.

— “ — “ — « — 20 апреля без означения года.

— “ — “ — “ — 27 апреля без года.

— “ — “ — “ — 4-е без означения числа, месяца и года.

— “ — Чернышева 29 марта 1850 года.

Приписка неизвестной женской особы Александры (Псьол.— П. Ж.) в письме княжны Репниной, без числа и года.

Письма, не заслуживающие особого внимания:

От Александрийского от 16 августа 1849 года.

— “ — Лазаревского от 3 мая без означения года, два письма без чисел и года.

— “ — Чернышева от 2 декабря 1847 года, без означения числа и года.

кн[яжны] Репниной от 19 марта 1841

(тобто 1848.— П. Ж.) года.

от 13 января 1848 года.

— “ — Сологуба (тобто

Лизогуба.— П. Ж.)

от него же

— “ —

— “ —

— “ —

— “ —

От него же Сологуба (тобто

Лизогуба.— П. Ж.) —

15 июля

Два альбома с малороссийскими стихами и песнями и фигурами, нарисованными карандашом.

Стихи малороссийские «Свяченая вода» [Олександр Псьол.— П. Ж.]. То же переделанные, с добавлением.

Генерал от инфантерии Обручов»

(Там само.— С. 189—190).

В. П. Обручов послав министру закордонних справ К. В. Несельроде повідомлення про арешт Шевченка і про недозволені взаємини з ним чиновників підвідомчої министру Оренбурзької Прикордонної комісії С. Левицького, М. Александрійського, Ф. Лазаревського та його брата В. Лазаревського, чиновника особливих доручень при Санкт-Петербурзькому цивільному губернаторові (Там само.— С. 191).

1 червня. Шевченка доставлено з Оренбурга до Орської фортеці, де перебував 5-й лінійний батальйон (НМТШ.— А-8.— № 201.— Арк. 103).

3 червня. Військовий міністр віддав розпорядження інспекторському департаменту скласти доповідну записку цареві про вилучені у Шевченка папери (ІЛШ.— Ф. 1.— № 402.— Арк. 103).

5 червня. Інспекторський департамент військового міністерства склав для доповіді цареві довідку з характеристикою паперів і листів, вилучених у Шевченка при арешті. В кінці довідки висловлено міркування про те, що папери, відібрані у Шевченка, слід передати в III відділ для належного по них розшуку, а командиру корпусу наказати: рядового Шевченка, який не виконав заборони писати й малювати, перевести під найсуворіший нагляд із 5-го лінійного батальйону в інший, віддалений батальйон і донести, хто винен у тому, що Шевченкові було дозволено листуватися й малювати (Документи.— С. 191—194).

6 червня. Штаб Окремого Оренбурзького корпусу повідо-

мив чергового штаб-офіцера про те, що наглядати за роботою Вернера, Шевченка і Залеського штабові не доручалось (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 406.— Справа 201.— Арк. 63*).

7 червня. Військовий міністр О. І. Чернишов повідомив інспекторський департамент про те, що цар «повелеть изволил» піддати Шевченка «немедленно строжайшему аресту, до окончания дела, и при производстве оногo иметь в виду, что командир Оренбургского линейного № 5 батальйона и все ближайшее начальство подлежат должны законному взысканию за допущение столь предосудительных послаблений относительно сего преступника, коего предшествующая вина была им известна...»

Капітан-лейтенант О. І. Бутаков у зв'язку зі справою Шевченка був відставлений від службового відрядження до Швеції (*Документи.— С. 194*).

Виконуючий обов'язки чергового штаб-офіцера Окремого Оренбурзького корпусу Корін повідомив командира 5-го лінійного батальйону, що перед відправленням Шевченка із Оренбурга до Орської фортеці у нього серед цивільного одягу виявилось два пальта і декілька брюк, «каковые вещи господин корпусной командир изволил приказать впредь до некоторого времени не утрачивать» (*Там само*).

8 червня. Військовий міністр О. І. Чернишов, надсилаючи начальнику III відділу О. Ф. Орлову папери, вилучені при арешті Шевченка, повідомив про результати обшуку, виклавши зміст вилучених паперів і звернувши особливу увагу на листи до Шевченка від С. Левицького і братів Ф. і В. Лазаревських. По «высочайшему повелению» царя ці папери належало передати до III відділу, а рядового Шевченка «подвергнуть немедленно строжайшему аресту и содержать под оным до исследования о виновных, допустивших его вести переписку и заниматься рисованием».

По закінченню слідчої справи Шевченка належало перевести під найсуворіший нагляд із 5-го лінійного батальйону в інший віддалений батальйон (*Там само.— С. 195*).

Черговий генерал Головного штабу Ігнат'єв послав командирі Окремого Оренбурзького корпусу Обручову рапорт про «высочайшую волю» царя негайно піддати Шевченка найсуворішому арешту. Про виконання цієї «воли» і про результати розслідування у справі Шевченка було наказано повідомити військового міністра «для всеподданнейшего его

величеству доклада и для дальнейшего относительно сего рядового распоряжения» (*Там само.*— С. 196).

Черговий генерал Головного штабу Ігнат'єв на доповнення до листа військового міністра начальнику III відділу Орлову повідомив управляючого відділом Дубельта, що по «высочайшей воле» царя після закінчення справи Шевченка його належало перевести в інший з числа віддалених оренбурзьких батальйонів (*Там само.*).

Начальник III відділу Орлов листовно доповів цареві про те, що командир Окремого Оренбурзького корпусу Обручов розголосив таємну справу Шевченка, написавши про неї міністру закордонних справ (*Там само.*— С. 197).

Командир 4-ї роти підпоручик О. С. Растопчин подав командирю 5-го батальйону Д. В. Мешкову рапорт зі списком новоприбулих нижчих чинів, серед яких і прізвище Шевченка з позначкою, що його переведено в батальйон і внесено до списків особового складу (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 484.*).

9 червня. У довідці III відділу про листи, вилучені при арешті Шевченка, говориться, що княжна Рєпніна, Левицький, Лизогуб, брати Лазаревські і художник Чернишов, які листуються з Шевченком, «принимают в Шевченке близкое участие и заботятся через посредство своих знакомых об улучшении его участи».

Особливу увагу звернуто на лист С. П. Левицького, в якому говорилось про те, що в Петербурзі «много наших» і що один із них Головка, який готовий стояти за все те, що говорив Шевченко і що говорять люди, для яких правда так важлива, що хоч би її треба було говорити і при самому Карлі Івановичу (цареві.— П. Ж.), то не злякались би.

Довідка завершується «висновком»: «Полезно было бы пригласить в III отделение Головку, Лазаревского, Левицкого и Чернышева и потребовать объяснения их писем, и если из этого объяснения будет оказываться что-нибудь подозрительное, то арестовать и отобрать бумаги» (*Документи.*— С. 197—198).

10 червня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов в листі до командира Окремого Оренбурзького корпусу просить повідомити, на якій підставі він повідомив міністра закордонних справ К. В. Нессельроде про зміст секретного листування щодо Шевченка (*Там само.*).

Командир 4-ї роти підпоручик О. С. Растопчин подав командирю 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкову рапорт зі списком солдатів 4-ї роти, які відбувають покарання за полі-

тичні злочини. Серед перелічених у списку рядових значиться: «5. Тарас Шевченко под арестом» (*Там само.*— С. 200).

13 червня. На доповіді III відділу цареві, де просили дозволу заарештувати Шевченкових однодумців М. О. Головка і С. П. Левицького, напис: «На подлинном собственною его величества рукою написано: «Исполнить» (*Там само.*)

16 червня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов доповів цареві, що при спробі заарештувати Головка він застрелився, а Левицького заарештовано і доставлено в каземат відділу (*Там само.*— С. 201).

17 червня. Жандарми розібрали папери Головка і Левицького і за першу добу після арешту Левицького двічі допитував Дубельт (*Новицький М. До історії арешту Шевченка 1850 р. // Шевченко та його доба.*— Зб. перший.— К., 1925.— С. 141—155).

18 червня. Дубельт доповів Орлову про результати допиту Левицького. Того ж дня Орлов доповів їх цареві (*Там само.*)

19 червня. За наказом Дубельта жандарми вдруге безрезультатно обшукали квартири Головка і Левицького (*Там само.*)

21 червня. Ф. М. Лазаревський написав батькові, що благополучно порозумівся з військовим губернатором стосовно своїх листів до Шевченка (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 19).

23 червня. Командирові 2-го Оренбурзького лінійного батальйону підполковнику Г. В. Чигирю наказано провести слідство у справі Шевченка (*Документи.*— С. 196).

Начальник III відділу Орлов подав цареві доповідь про результати розслідування у справі Головка, Левицького та Шевченка.

На пропозицію Орлова належало повідомити військового міністра, що «в отношении рядового Шевченка, если по исследованию, проводимому военным начальством, более ничего не будет обнаружено, то достаточно вменить упомянутому рядовому в наказание содержание под арестом, строго внушив ему, чтобы он ни под каким видом не осмеливался нарушать высочайшего повеления, коим воспрещено ему писать и рисовать, а ближайшему начальству поставить в обязанность иметь за исполнением этого, и вообще за Шевченкою, самое бдительное наблюдение».

Княжну В. М. Репніну було вирішено попередити про недоречність її клопотань за Шевченка, «так и о том, что вообще полезно было бы ей менее вмешиваться в дела Мало-

россии, и что в противном случае она сама будет виновницей, может быть, неприятных для нее последствий». С. П. Левицького було звільнено, але взято під секретний нагляд (*Там само.*— С. 203).

24 червня. Цар розглянув доповідь у справі Шевченка та інших і затвердив рішення за результатами розслідування (*Там само*).

Виконуючий обов'язки чергового штаб-офіцера Окремого Оренбурзького корпусу Корін листом до корпусного відділу Генерального штабу просив якнайскоріше надіслати відомості про заняття Шевченка, Вернера і Залеського, які були прикомандировані до Бутакова, на його клопотання, для остаточного опису Аральського моря (*Там само.*— С. 204).

Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов наказав командирю 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкову рядового Шевченка негайно піддати найсуворішому арешту на гауптвахті Орської фортеці до особливого від Обручова розпорядження. В разі ж виклику Шевченка командиром 2-го лінійного батальйону Чигирем, невідкладно направити до нього під наглядом благонадійного унтер-офіцера і під найсуворішим караулом в дорозі від станції до станції не менше трьох чоловік із місцевої кордонної варти (*Там само*).

25 червня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов, виклавши обставини арешту Шевченка призначеному вести слідство по його справі підполковнику Чигирю, дав йому право в разі необхідності витребувати підслідного до Оренбурга під суворим караулом і взяти під варту на тутешній головній гауптвахті для утримання під суворим арештом (*Там само.*— С. 205—207).

В. П. Обручов повідомив начальника III відділу О. Ф. Орлова про те, що Ф. Лазаревський, чиновник Оренбурзької Прикордонної комісії, підвідомчої міністрові закордонних справ, листувався з Шевченком і через нього пересилались до поета листи, що, на думку Обручова, ставить під сумнів можливість переміщення Лазаревського на вищу посаду в комісії (*Там само*).

26 червня. Обер-квартирмейстер Окремого Оренбурзького корпусу І. Ф. Бларамберг відповів черговому штаб-офіцеру Коріну на його запит від 24 червня, що в штабі корпусу не було ніякого розпорядження начальства про те, щоб наглядати за роботами унтер-офіцера Вернера та рядових Шев-

ченка і Залеського, які перебували при капітан-лейтенанті Бутакові і працювали в його квартирі (*Там само.*— С. 208).

27 червня. Начальник III відділу О. Ф. Орлов написав княжні В. М. Рєпніній: «У рядового Оренбургского линейного № 5-го батальона Тараса Шевченки оказались письма Вашего сиятельства; а служащий в Оренбургской Пограничной комиссии коллежский секретарь Левицкий в проезд свой через Москву доставил к Вам письмо от самого Шевченки, тогда как рядовому сему высочайше воспрещено писать; переписка же Ваша с Шевченкою, равно и то, что Ваше сиятельство еще прежде обращалось и ко мне с ходатайствами об облегчении участи упомянутому рядовому, доказывает, что Вы принимаете в нем участие, неприличное по его порочным и развратным свойствам.

По высочайшему государя императора разрешению, имею честь предупредить Ваше сиятельство как о неуместности такого участия Вашего к рядовому Шевченке, так и о том, что вообще было бы для Вас полезно менее вмешиваться в дела Малороссии и что в противном случае Вы сами будете причиною, может быть, неприятных для Вас последствий» (*Там само.*— С. 208—209).

О. Ф. Орлов послав з супровідним листом військовому міністру О. І. Чернишову копію своєї доповіді цареві про справу Шевченка. Цар затвердив думку Орлова, «что если по исследованию, производимому военным начальством, более ничего не будет обнаружено, то достаточно рядовому Шевченке вменить в наказание содержание под арестом, строго внушив ему, чтобы он ни под каким видом не осмеливался нарушать высочайшего повеления, коим воспрещено ему писать и рисовать, а ближайшему начальству поставить в обязанность иметь за исполнением этого, и вообще за Шевченком, самое бдительное наблюдение. Его императорское величество, высочайше утвердив таковое мнение мое,— пише Орлов,— соизволил на докладе моем против слов: «и ходил (Шевченко) иногда в партикулярном платье» собственноручно написать: «В этом более виновно его начальство, что допускало до сего; о чем сообщить князю Чернышеву, для должного взыскания виновных» (*Там само.*)

Штаб Окремого Оренбурзького корпусу розпорядився видати командирю 2-го лінійного батальйону Чигирю трьох коней і 23 карбованці 67 копійок на поїздку до Орської фортеці для провадження слідства у справі Шевченка. Того ж дня Чи-

гир завів на нього слідчу справу (ІЛШ.— Ф. 1.— № 406.— Арк. 64; НМТШ.— А-8.— Справа № 75/584.— Арк. 40—41).

30 червня. Слідчий, командир 2-го лінійного батальйону Г. В. Чигир, просив командира 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкова дати розпорядження приводити Шевченка до слідчого на допити під найсуворішим караулом. Одночасно Чигир написав запрошення до священника Орської церкви Петра Тимашова: «Покорнейше прошу ваше благословение с завтрашнего числа в 7^{1/2} часов утра пожаловать в квартиру мою, для увещевания при отобрании показаний от рядового Оренбургского линейного батальона № 5-го Тараса Шевченка» (Документи.— С. 210).

Черговий генерал Головного штабу військового міністерства П. М. Ігнат'єв послав командирію Окремого Оренбурзького корпусу Обручову рапорт, в якому викладався затверджений царем висновок III відділу про зміст паперів, вилучених у Шевченка, і повідомлялось, що коли після розслідування, проведеного військовим начальством, більше нічого не буде виявлено, то достатньо рядовому Шевченку поставити в покарання утримання під арештом і ще раз наставити його, щоб він ні в якому разі не порушував царську заборону писати і малювати (Там само.— С. 210—211).

Червень — вересень. Під час перебування в Орській фортеці Шевченко подружився із засланим петрашевцем О. В. Ханиковим (Большаков Л. Літа невольничі.— С. 396).

1 липня. Вислухавши «увещевание» священника, Шевченко відповів на запитання слідчого Чигиря. Шевченко на допиті тримався з гідністю і в своїх показаннях не дав приводу притягти до відповідальності осіб, обвинувачуваних в недозволених з ним відносинах. Протокол допиту підписали слідчий і священник (Документи.— С. 213—219).

Слідчий Г. В. Чигир рапортом до коменданта Орської фортеці полковника Є. В. Недоброво просив наказати доглядачу Орської поштової станції з'явитися о 8-й годині в квартиру слідчого, щоб дати під присягою показання у справі Шевченка. Тоді ж мав з'явитись до слідчого і мулла Орської мечеті для приведення до присяги доглядача-мусульманина (Там само).

Г. В. Чигир листом до командира 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкова просить його відповісти на запитання у справі рядового ввіреного йому батальйону Шевченка (Там само.— С. 220—221).

Полковник Є. В. Недоброво зобов'язав доглядача Орської поштової станції Ш. Фейзулліна з'явитися на допит у справі Шевченка до слідчого Чигиря (*Там само.*— С. 223).

2 липня. Майор Мешков відповів на запитання слідчого Чигиря у справі Шевченка, заявивши, що йому нічого не відомо про вірші і малюнки Шевченка (*Там само.*— С. 221).

Слідчий Чигир послав листа до доглядача Орської поштової станції з проханням дати відомості про листування Шевченка, яке проходило через цю станцію. Однак доглядач відмовився дати такі відомості без дозволу Уфимської губернської поштової контори (*Там само.*— С. 223—224).

В своєму рапорті коменданту Орської фортеці полковнику Недоброво слідчий Чигир обурився відмовою доглядача поштової станції дати показання у справі Шевченка і вимагав зобов'язати доглядача такі показання дати (*Там само*).

Г. В. Чигир послав у Оренбурзьку поштову контору запит про те, скільки листів одержав та надіслав Шевченко (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 406, справа 201.— Арк. 113—114*).

Командир 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешков наказав командиру 4-ї роти О. С. Растопчину привести Шевченка до присяги по службі (*Документи.*— С. 225).

3 липня. Підпоручик О. С. Растопчин запитував запискою до священника Спасопреображенської церкви Орської фортеці, о котрій годині ранку в цей день бажано буде привести до присяги Шевченка. На записці — позначка: «Получ[ено] 4 июля» (*Там само*).

4 липня. Священик П. М. Тимашов послав підпоручику О. С. Растопчину записку з проханням привести Шевченка в церкву для присяги, «когда угодно будет».

Шевченка приведено до присяги у церкві Орської фортеці.

Підпоручик О. С. Растопчин надіслав командиру 5-го лінійного батальйону Д. В. Мешкову присяжний лист, за яким Шевченка приведено до присяги (*Там само.*— С. 226).

5 липня. Ад'ютант 1-ї бригади подав слідчому Г. В. Чигирю пояснення про те, що призначення Шевченка до складу Аральської експедиції відбулося без розпорядження, але з відома командира Окремого Оренбурзького корпусу (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 406.— Справа 201.— Арк. 109, 112*).

Слідчий Г. В. Чигир рапортом командирі Окремого Оренбурзького корпусу повідомив про закінчення слідства у справі Шевченка (*Документи.*— С. 227).

7 липня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов повідомив начальника III відділу О. Ф. Орлова, що в зв'язку зі справою Шевченка міністр вирішив не підвищувати Ф. М. Лазаревського на посаді в Оренбурзькій Прикордонній комісії (*Новицький М. До історії арешту Шевченка 1850 р. // Шевченко та його доба. Зб.— К., 1925.— С. 192—193*).

8 липня. Командир 4-ї роти 5-го лінійного батальйону О. С. Растопчин дав відомості командирі батальйону Д. В. Мешкову про те, що в роті, крім Шевченка, числиться ще п'ятеро політичних злочинців — солдати: українець Матвій Рибаченко і поляки Савелій Буновський, Владислав Докальський, Станіслав Цешейко, Владислав Кубацький (*Документи.— С. 227—228*).

13 липня. 2-й відділ корпусного штабу склав для командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова доповідь про результати слідства у справі Шевченка (*Там само.— С. 229—234*).

Штаб Окремого Оренбурзького корпусу запитав підпоручика корпусу флотських штурманів К. Є. Поспелова, з якою метою буди прикомандировані до нього О. І. Бутаковим Бр. Залеський, Т. Вернер і Шевченко (*Там само.— С. 228*).

21 липня. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов направив листа до коменданта Орської фортеці Є. В. Недоброво з вимогою запитати рядового Шевченка і повідомити, коли саме ходив він у цивільному одязі та в кого і в який час у ньому бував у квартирах (*Там само.— С. 235*).

В. П. Обручов послав рапорт військовому міністру О. І. Чернишову про осіб, винних у недогляді за Шевченком; при цьому йшлося насамперед про майора Д. В. Мешкова, який дістав за це службове стягнення, та кількох інших офіцерів (*Там само.— С. 235—237; Большаков Л. Літа невольничі.— С. 306—307*).

23 липня. Комендант Орської фортеці Є. В. Недоброво послав рапорт командирі корпусу В. П. Обручову про те, що Шевченко, перебуваючи в Оренбурзі на квартирі в будинку К. І. Герна, «имел партикулярное платье и носил оно только в квартире, в котором ни в какое время никогда и нигде не ходил, по прибытии же в Орск таковое у него отобрано и ныне хранится в батальонном цейхаузе, и которое... заключается в двух пальто, одно ластиковое темно-вишневого цвета, другое — драдедамовое горохового цвета — старое и од-

ни брюки, таковые же, из коих второе подарено им унтер-офицеру 4-й роты Плотникову» (*Там само.*— С. 238).

Начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу запитав підпоручика корпусу флотських штурманів К. Є. Поспелова, чому він дозволив Шевченку носити цивільний одяг (*Там само.*).

Липень. У списку підслідних нижчих чинів 5-го лінійного батальйону, що перебували на головній гауптвахті Орської фортеці, значились:

«за воровство — 4 человека; за отказ служить — 2 человека; за побег со службы — 3 человека; Тарас Шевченко. По высочайшему повелению за неисполнение воспрещения писать и рисовать» (*Там само.*— С. 212—213).

1—8 серпня. На підставі рапорту В. П. Обручова інспекторський департамент військового міністерства склав міністру О. І. Чернишову доповідь про результати слідства у справі Шевченка. На доповіді напис: «Господин военный министр приказал исполнить по соображению, в сем докладе изложенному, и по приведению оногo в исполнение перевести рядового Шевченка из 5-го в другой отдаленный Оренбургский линейный батальон. 8 августа 1850 г. Генерал-адъютант Игнатъев» (*Там само.*— С. 238—240).

9 серпня. Черговий генерал Головного штабу П. М. Ігнатъєв за дорученням військового міністра рапортом на ім'я командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова повідомив про «высочайшую волю» поставити Шевченку «в наказание содержание под стражей на гауптвахте и, освободив его из-под ареста, строго внушить ему, чтобы ни под каким видом не осмеливался нарушать высочайшего повеления, коим воспрещено ему писать и рисовать». Звелено перевести поета «из 5-го в другой отдаленный Оренбургский линейный батальон, предписав ближайшему начальству иметь за ним бдительное наблюдение», а «начальствующих, допустивших Шевченка ходить иногда в партикулярном платье и не передавших кому следовало о нем сведений при отправлении в командировку», піддати стягненню на розсуд Обручова (*Там само.*— С. 240—241).

25 серпня. Канцелярія чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора на претензію новозибківського повітового маршалка про повернення грошей за невиконані естампи «Живописной Украины» відповіла, що Шевченка заслано невідомо куди, а тому вона задовольнити

претензію не може (*НМТШ.— А-58.— Справа № 171/4088.— Арк. 58*).

26 серпня. В штабі Окремого Оренбурзького корпусу отримано рапорт чергового генерала Головного штабу Ігнат'єва від 9 серпня у справі Шевченка (*Документи.— С. 241*).

30 серпня. Підпоручик корпусу флотських штурманів К. Є. Поспелов повідомив штаб Окремого Оренбурзького корпусу, що О. І. Бутаков йому Вернера і Шевченка не передавав (*Там само*).

Влітку 1850 року. На вимогу начальника III відділу О. Ф. Орлова чернігівський цивільний губернатор П. І. Гессе викликав А. І. Лизогуба до Чернігова, і Орлов, який там перебував у цей час, іменем царя заборонив йому листування з Шевченком (*Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 353*).

2 вересня. Отримавши рапорт П. М. Ігнат'єва, В. П. Обручов наказав Шевченка з-під арешту звільнити і перевести в 1-й батальйон, дві роти якого знаходились у Новопетровському укріпленні, куди і відправити його негайно, а відібраний у нього одяг повернути йому для негайного продажу, «как вещи для рядового вовсе не нужные». Після одержання відповіді підпоручика Поспелова належало визначити міру стягнень особам, які дозволили Шевченкові ходити в цивільному одязі (*Документи.— С. 241*).

5 вересня. В. П. Обручов наказав начальнику 23-ї піхотної дивізії П. О. Толмачову перевести Шевченка на службу «под строжайший надзор ротного командира в одну из рот Оренбургского линейного № 1-го батальона, расположенного в Новопетровском укреплении, отправив его туда под присмотром благонадежного унтер-офицера с таким во времени расчетом, чтобы он мог прибыть в Гурьев-городок непременно до окончания навигации настоящего года» (*Там само.— С. 242—243*).

Кінець вересня. Шевченка відправлено із Орської фортеці в Новопетровське укріплення (*Шевченківський словник.— Т. 2.— С. 69*).

3 жовтня. По дорозі з Орська до Новопетровського укріплення Шевченко зустрівся в Оренбурзі з Бр. Залеським, за його свідченням, «увесь скривавлений, бо його рознесли коні в Губерлінських горах і мало не вбили. Пробувши тут кілька годин, він вирушив до Новопетровська...» Туди треба було їхати через Уральськ і Гур'єв-городок, а далі переправитися Каспійським морем (*Паламарчук Г. Ма-*

теріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського // *Питання шевченкознавства. Вип. 1.*— К., 1958.— С. 111).

8 жовтня. З Уральська Шевченка в супроводі унтер-офіцера Т. Булатова відправлено в Гур'єв-городок. В Уральську, де він пробув недовго, познайомився з «конфірмованим» поляком Максиміліаном Ятовтом (псевдонім — Якуб Гордон), який потім згадував: «Я розмовляв з ним довго про все... Незалежна Україна була метою його мрій, революція була його прагненням; можна сказати, що він дивився на світ крізь червоні окуляри». Можливо, Шевченко зустрівся в Уральську також із засланим поетом-петрашевцем О. М. Плещєєвим, який там служив (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 402.— Арк. 1—2; Большаков Л. Літа невольничі.— С. 338, 408*).

Виконуючий обов'язки командира 1-го лінійного батальйону Ю. І. Коржов рапортом коменданту Новопетровського укріплення А. П. Маєвському повідомив з Уральська про зарахування Шевченка у 4-у роту батальйону, дислоковану в Новопетровському укріпленні, під нагляд ротного командира штабс-капітана М. М. Потапова (*Документи.— С. 243*).

14 жовтня. Начальник Гур'єва-городка осавул Я. В. Назаров повідомив командира Новопетровського укріплення А. П. Маєвського, що відправив до нього на поштовому човні «рядового из политических преступников Тараса Шевченка» під наглядом унтер-офіцера Т. Булатова (*Там само.— С. 244*):

По дорозі на пристань в Гур'єві-городку Шевченко підняв на вулиці свіжу вербову гілку, яку, прибувши до Новопетровського укріплення, посадив на гарнізонному городі. Так виросла Тарасова верба, яка є там і донині (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 131*).

17 жовтня. Після чотирьохдобового плавання за штормової осінньої погоди Шевченко прибув на поштовому човні до Новопетровського укріплення (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 402.— Справа 69.— Арк. 5*).

19 жовтня. Шевченка зараховано у 4-у роту 1-го лінійного батальйону, яким командував жорстокий і бездушний капітан М. М. Потапов, котрий зустрів поета як грубий солдафон (*Там само.— № 406.— Справа 201.— Арк. 167; Спогади.— С. 232*).

20 жовтня. Комендант Новопетровського укріплення А. П. Маєвський повідомив командира 1-го лінійного ба-

тальйону Л. А. Михайлова про прибуття Шевченка до укріплення (*Документи.*— С. 244).

22 жовтня. Начальник Гур'єва-городка осавул Я. В. Назаров повідомив командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова про відправлення Шевченка 13 (точніше — 14.— П. Ж.) жовтня до Новопетровського укріплення на поштовому човні під началом хорунжого К. А. Єриклинцова (*Там само.*— С. 244—245).

23 жовтня. Начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу М. Л. Фантон де Веррайон нагадав командирю 23-ї піхотної дивізії, щоб він терміново прислав відомості про час відправлення Шевченка до Новопетровського укріплення, зазначивши, до якої роти його зараховано (*Там само*).

Командир 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії Л. І. Федяєв рапортом до командира корпусу В. П. Обручова повідомив про зарахування Шевченка у 4-у роту 1-го батальйону (*Там само.*— С. 245—246).

У жовтні. Шевченко познайомився із засланцем-поляком Яном Станевичем під час свого короткочасного перебування в Оренбурзі по дорозі до Новопетровського укріплення (*Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 367).

6 листопада. Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручов повідомив чергового генерала військового міністерства П. М. Ігнат'єва про виконання наказу військового міністра щодо переведення Шевченка до Новопетровського укріплення і про те, що Бутаков потурав Шевченкові, який носив цивільний одяг (*Документи.*— С. 246—247).

9 листопада. Корпусного командира В. П. Обручова повідомлено командиром 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії Л. І. Федяєвим про зарахування Шевченка до 4-ої роти 1-го батальйону (*Там само*).

14 листопада. Підпоручик корпусу флотських штурманів К. Є. Поспелов рапортом начальнику штабу Окремого Оренбурзького корпусу М. Л. Фантону де Веррайону доповів, що Шевченко не перебуває в його віданні і підпоручик ніколи не бачив його в цивільному одязі (*Там само*).

4 грудня. Військовий міністр О. І. Чернишов послав листа до морського міністра О. С. Меншикова про упущення Бутакова «по нагляденію за рядовым Шевченкою», за що він згідно з «высочайшей волей» імператора підлягає стягненню (*Там само.*— С. 248).

7 грудня. Морський міністр О. С. Меншиков віддав роз-

порядження черговому генералу: «Сделать строжайший выговор к[апитан]-л[ейтенанту] Бутакову лично и военного министра уведомить» (*Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий.*— М.—Л., 1949.— С. 214).

9 грудня. Морський міністр О. С. Меншиков повідомив військового міністра Чернишова, що О. І. Бутаков за упущення в нагляді за рядовим Шевченком отримав найсуворішу догану (*Документи.*— С. 248—249).

1849—1850 року. Шевченко виконав на жовтому ватмані рисунок «Голова красуні-татарки Забаржади». Відомий за публікацією місцевого журналіста Л. Буракова в оренбурзькій пресі (*Большаков Л. Быль о Тарасе. Книга третья. Оренбург.*— Москва — Оренбург, 1993.— С. 64)

З 1850 року. В поетичній творчості Шевченка сталася вимушена понад шестирічна перерва (*Івакін Ю. До вивчення Шевченкових поезій періоду заслання // Збірник праць двадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1973.— С. 124—132).

З числа малярських творів Шевченка періоду заслання в Новопетровському укріпленні до нас дійшло 179 малюнків, серед них — 128 пейзажів Каратау (*Паламарчук Г. П. Новопетровське укріплення та його околиці в малюнках Т. Г. Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка.*— Вип. 1.— К., 1959.— С. 56).

1851 рік

Початок січня. Порушуючи царську заборону, Шевченко продовжував таємно займатися малюванням і послав у Седнів А. І. Лизогубу свій «кусок материи», як він його назвав з метою конспірації (*Там само.*— С. 55; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 70).

12 січня. Шевченко сповістив В. М. Рєпніну, що його переведено з Орської фортеці до Новопетровського укріплення. Згадував сусідку Рєпніних Т. Г. Волховську, святкування іменин її покійного чоловіка, питав, чи живий О. В. Капніст, кланявся Г. І. Псьол, В. М. Рєпніну, А. І. Лизогубу (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 69—70).

2 квітня. III відділ видав «Справку о рядовом Шевченке» новопризначеному замість В. П. Обручова командирові Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовському у зв'язку з тим, що він збирався «ходатайствовать о Шевченке» (*Документи.*— С. 249—250).

27 квітня. З Орська до Новопетровського укріплення виїхала Каратауська експедиція, очолювана гірничим інженером О. І. Антиповим, для розшуку покладів кам'яного вугілля в горах Каратау. В Новопетровську до складу експедиції було включено Шевченка (*Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 279*).

30 квітня. Штаб Окремого Оренбурзького корпусу віддав розпорядження про грошову нагороду нижчим чинам, у тому числі й Шевченкові, за участь в Аральській експедиції 1848—1849 років (по 5 карбованців сріблом кожному) (*Киевская старина.— 1893.— Кн. 2.— С. 248*).

28 травня. Надвечір Каратауська експедиція під охороною загону солдатів, до якого на прохання учасників експедиції Бр. Залеського і Л. Турно був прикомандирований Шевченко, вирушила з Новопетровського укріплення по Хівинській дорозі в гори Каратау. На ніч зупинились біля колодязя Балк-Чульє в чотирьох верстах від Новопетровська (*Паламарчук Г. П. Хроніка однієї подорожі // В літопис шани і любові.— К., 1989.— С. 186—188. Далі: Паламарчук Г. Хроніка*).

29 травня. Вранці експедиція вирушила далі і, пройшовши 29 верст, надвечір зупинилась в глибокому міжгір'ї Ханга-Баба. Тут Шевченко виконав свій перший експедиційний рисунок (олівець) з власноручною позначкою «Ханга-Баба. 1.» (*Там само.— С. 188—189; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 71*).

30 травня. Вранці експедиція вирушила з урочища Ханга-Баба в гори Каратау. Пройшли 12 верст і зупинились в урочищі Кудук-Кштим. Тут Шевченко виконав рисунок «Кудук-Кштим» з порядковим номером 2 (*Паламарчук Г. Хроніка.— С. 190; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 72*).

31 травня. Пройшли 35 верст дороги до колодязя Удюк. Тут, у долині Апазир, прожили три тижні, зустрічалися з казахами, знайомилися з їхнім побутом та самоврядуванням (*Паламарчук Г. Хроніка.— С. 190—191*).

У травні. До Оренбурга замість В. П. Обручова, який пішов у відставку, прибув на посаду командира Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовський (*Большаков Л. Літа невольничі.— С. 331*).

1—22 червня. Експедиція вела пошук покладів кам'яного вугілля в долині Апазир. Протягом трьох тижнів Шевченко виконав декілька композицій з порядковими номерами, проставленими самим художником, тобто: «Вид на Каратау з долини Апазир» (акварель) і «Долина Апазир» (олівець —

3, 4), два рисунки «Відроги Каратау» (олівець) з авторськими номерами 5 і 6 та акварелі «Аулієтау» і «Місячна ніч серед гір» (*Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 279; *Паламарчук Г. Хроніка.*— С. 190—192; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 3, 4, 6, 73—76).

8 червня. В записці, посланій з долини Апазир в Одесу А. Венгржиновському, Шевченко просив при зустрічі з його щирим другом (очевидно — В. М. Рєпніною.— П. Ж.) розповісти їй усе, що знає про Шевченка (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 70).

10 червня. Бр. Залеський з долини Апазир написав З. Сераковському: «Дорогу відбуваємо з Людвігом [Турно] верхи, не стомлюючись цілком, бо їдемо кроком і відстані невеликі, від колодязя до колодязя 25 верст, часом 10 або 12 тільки. Маємо кибитку, яку займаємо разом з Тарасом і топографом, бо і Тарас з нами в числі солдат, виділених для гірничих робіт. Дуже ми раді з його товариства, як то легко можете зрозуміти. Він тебе, мій Зигмунте, наказав обняти, дуже шкодував, що ви розминулись, але якщо його переведуть до Оренб[урга], то познайомитесь. Запитай п. Кароля [Карл Іванович Герн], чи то вдасться, тільки не йди спеціально лише з тим одним до нього» (*Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.*— К., 1958.— С. 164).

22 червня. Вранці експедиція залишила Апазир і, пройшовши 25 верст, зупинилась біля колодязя в долині Улашек (*Паламарчук Г. Хроніка.*— С. 191—192).

23 червня. Вранці вирушили з Улашека далі, пройшли 17 верст і зупинились у долині Агаспеяр, де зустріли чимало казахських кочовищ. Тут Шевченко виконав чотири рисункі-ескізи та етюдів, які позначив номерами 8, 9, 10, 11 і закінчив потім у Новопетровському укріпленні (*Там само*).

24 червня. Експедиція залишила долину Агаспеяр і зупинилась у міжгір'ї Сюнкукх, за 50 верст від Агаспеяра. Тут Шевченко, Залеський і Турно знайомилися з місцевим населенням, оглядали околиці. Пробыли тут два тижні. Шевченко виконав тут 15 із 45 пронумерованих ним рисунків, виконаних в Сюнкукху й околишніх міжгір'ях (*Там само.*— С. 193—196).

Червень 1851 року — липень 1857 року. Виконав такі малюнки: «Пісня молодого туркмена» (сепія). Оригінал належав І. С. Зільберштейну, тепер зберігається в Музеї особистих колекцій (Москва); «Пейзажі Каратау і Новопетровсько-

го укріплення» (акварелі). Оригінали не знайдено; «Кочак» (оригінал не знайдено); «Портрети солдатів та офіцерів» (оригінали не знайдено); «Купці, що смажать яєшню» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 18, 192—201, 203, 204*).

6—7 липня. Експедиція із Сюнкулуха перейшла в долину Кугус, де прожила декілька днів. Тут Шевченко виконав рисунок «Кугус» (*Паламарчук Г. Хроніка.— С. 196*).

8 або 9 липня. Перебуваючи в долині Кугус, учасники експедиції піднялись на вершину найвищої гори хребта Каратау, де по-дружньому зустрілися з казахами (*Там само*).

11 липня. Бр. Залеський виїхав до Новопетровського укріплення за поштою для учасників експедиції (*Там само.— С. 197*).

11 липня — кінець липня. Експедиція побувала в долинах Турш, Кулаат, довше затрималась в урочищі Тарла і прибула на берег Каспійського моря до затоки Кочак. Звідси морським шляхом було відправлено частину вантажу, а експедиція повернула назад, прямуючи до Новопетровського укріплення (*Там само*).

Початок серпня — 20-ті числа серпня. Експедиція протягом трьох тижнів працювала в долині Тарла (*Там само*).

Перша половина серпня. Шевченко виконав акварельний малюнок «Туркменське кладовище в долині Долнапа» (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 190*).

Кінець серпня. Тією ж Хівинською дорогою, переночувавши в урочищах Удюк і Бурлю, де були одноіменні колодязь і поховання, експедиція повернулась в Ханга-Баба, де зупинилась на 10 днів. Тут Шевченко виконав акварельний малюнок «Ханга-Баба» (*Паламарчук Г. Хроніка.— С. 198; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 1*).

Літо. Під час перебування в Каратауській експедиції і в Новопетровському укріпленні Шевченко, крім названих вище, виконав такі малюнки: «Ханга-Баба» (олівець і білило); «Долина на Хівинській дорозі» (акварель) (місцезнаходження оригіналу не встановлено); «Трію» (сепія); «Туркменські аби в Каратау» (акварель); «Чиркалатау» (акварель); «Чиркалатау» (акварель). На звороті — авторська назва і номер «14»; «Далісмен-мула-ауліє» (акварель). Авторський напис — «22. Далісмен-Мула аулье»; «Акмиштау» (акварель). Оригінал не знайдено; «Акмиштау» (акварель). Авторський напис — «25. акмыш Тау»; «Гора Кулаат» (акварель); «Циган» (сепія) — два малюнки (один з них не знайдений); «Серед товаришів» (сепія, білило); «Автопортрет» (італійський олівець, білило);

«Апостол Петро» (1852—1857); (сепія) (*Там само.*— № 106, 2, 5, 7—17, 122—124, 191).

Рисунки олівцем на тонованому або кольоровому папері: «Кладовище Агаспеяр» (позначка рукою Шевченка: «8» та іншою рукою: «Агаспеяр»); «Вид на гори Актау з долини Агаспеяр» (позначка рукою Шевченка: «9» та іншою рукою: «Агаспеяр»); «Гори в долині Агаспеяр» (позначка рукою Шевченка: «10» та іншою рукою: «Агаспеяр»); «Гора в долині Агаспеяр» (напис олівцем: «Агаспеяр»); «Сюнкукх» (напис рукою Шевченка: «12. Сюн-Кукх»); «Сюнкукх» (позначка рукою Шевченка: «13» та іншою рукою: «Siun-Kuhh»); «Сюнкукх» (позначка рукою Шевченка: «16» та іншою рукою: «Siun-Kuhh»); «Кайрактау» (напис рукою Шевченка: «17. Кайрак-Тау»); «Караван біля гір Чиркалатау та Коксуйру» (позначка рукою Шевченка: «18»); «Чиркалатау» — два варіанти (позначка рукою Шевченка: «19» і «20»); «Експедиційний табір»; «Далісмен-мула-ауліє»; «Гірське пасмо Актау» (позначка Шевченка: «26»); «Усиртау» (напис рукою Шевченка: «27. Усир Тау»); «Долина Кугус» (позначка «28» і назва написані рукою Шевченка); «Коксуйру» (позначка Шевченка: «29» та іншою рукою напис: «Кок-Суйру»); «Чиркала і Коксуйру» (позначка рукою Шевченка: «31»); «Долина Турш» (напис рукою Шевченка: «32. Д. Турш»); «Гора Кулаат» (позначка і напис Шевченка: «33. Г. Кулат»); «Тарла» (позначка і напис Шевченка: «35. Тарли»); «Долина в гірській місцевості» (олівець, білило). Позначка Шевченка: «36»; «Тарла» (олівець, білило). Позначка Шевченка: «38»; «Долина серед гір» (позначка Шевченка: «39»); «Кочак» (напис рукою Шевченка: «40. Кочак»); «Табір експедиції»; «Намети експедиції»; «Кочак» (напис рукою Шевченка: «41. Кочак»); «Тарла» (напис Шевченка: «42. Тарла»); «Туркменські аби»; «Гористий краєвид»; «Скелі» — дев'ять пейзажів; «Каміння»; «Кущ серед скель»; «Кам'янистий горб»; «Постать чоловіка»; «Казах напуває верблюда» та інші начерки; «Голова корови. Теля. Голова верблюда»; «Казах. Дитина»; «Надгробки в Ханга-Баба» — три варіанти; «Туркменські аби»; «Надгробки на туркменському кладовищі»; «Склепіння зруйнованої будівлі» (*Там само.*— № 77—105, 107—122, 124—129, 132, 134);

Малюнки часів Каратауської експедиції (оригінали не знайдені) (*Там само.*— № 181—189);

«Мангишлацький сад» — одинадцять малюнків (сепія, туш,

білило, акварель, олівець) (*Там само.*— № 19—28, 131; *Яцюк В. Живопис — моя професія.*— К., 1989.— С. 248—251);

«Затока біля Новопетровського укріплення» (два малюнки — акварель і олівець) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 133; *Там само.*— Т. 10.— № 128).

6—7 вересня. Каратауська експедиція повернулася до Новопетровського укріплення (*Паламарчук Г. Хроніка.*— С. 199).

Між 10 і 20 вересня. У листі до В. М. Рєпніної Шевченко просив написати про нього комендантові Раїмського укріплення полковнику Ю. М. Матвєєву, який міг би сприяти полегшенню його становища.

Повідомив, що надіслав малюнок А. І. Лизогубу ще в перших числах січня, але відповіді немає. Просив написати про це Лизогубу (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 70; *Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 303).

19 вересня. Бр. Залеський разом з іншими учасниками Каратауської експедиції виїхав з Новопетровського укріплення до Оренбурга (*Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка.*— С. 132).

10 жовтня. Бр. Залеський послав з Оренбурга Аркадію Венгржиновському для продажу рисунок Шевченка «Циган» (не знайдений) (*Паламарчук Г. Хроніка.*— С. 199).

20 жовтня. М. В. Гоголь у Москві у розмові з О. М. Бодянським про творчість Шевченка сказав: «Хорошо, что и говорит». Оцінюючи його громадське життя, відзначив: «Его личная судьба достойна всякого участия и сожаления...» А про своє особисте ставлення до поета сказав: «Я знаю и люблю Шевченка как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы» (*Данилевский Г. Знакомство с Гоголем. Из литературных воспоминаний // Исторический вестник.*— 1886.— Т. 26.— С. 478—479).

3 листопада. Соратникові Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству М. І. Гулаку дозволено вступити на службу до цивільного відомства, але поліцейний нагляд за ним знято не було. Про це начальник III відділу О. Ф. Орлов повідомив міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського (*РДІА.*— Ф. 1286.— Оп. 13.— № 824.— Арк. 1).

10 листопада. Л. О. Перовський повідомив пермського цивільного губернатора про дозвіл М. І. Гулакові вступити на службу до цивільного відомства (*Там само.*— Арк. 2).

25 грудня. Аматорський драматичний гурток, душею яко-

го був Шевченко, підготував до вистави комедію О. М. Островського «Свои люди — сочтемся»; «Все актеры свои роли разучили к 25 декабря довольно твердо; костюмы, парики и бороды накладные были готовы, сделаны и прилажены очень сносно», — згадував один з учасників спектаклю Є. М. Косарєв (*Киевская старина.* — 1893. — Февраль. — С. 252).

26 грудня. Відбулася перша вистава комедії Островського «Свои люди — сочтемся». Шевченко блискуче зіграв у ній роль Ризположенського (*Спогади.* — С. 234—235).

27 грудня. Відбулася друга вистава комедії Островського «Свои люди — сочтемся» (*Там само*).

28 грудня. Відбулася перша вистава комедії «Ворона в павлиньих перьях» і водевілю «Дядюшка». Шевченко був натхненником і душею цієї вистави, в якій акторами були тільки «нижчі чини». В антракті Шевченко виконав танець — український козачок (*Там само*).

29 грудня. Відбулася друга вистава комедії «Ворона в павлиньих перьях» і водевілю «Дядюшка» (*Там само*).

1851—1852 роки. Виконав малюнок сепією «Мангишлацький сад» (оригінал не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 10. — № 127).

1851—1856 роки. Виконав малюнок «Піщаний буран у Мангишлацькій пустелі» (папір, акварель; оригінал не знайдено) (*Там само.* — Т. 9. — № 202).

1851—1857 роки. Малярські твори Шевченка, виконані ним під час перебування в Новопетровському укріпленні (олівець): «В околицях Новопетровського укріплення» — два варіанти; «Оселя в околицях Новопетровського укріплення»; «Новопетровське укріплення. Батарей № 2». На звороті — напис: «Батарей № 2 в форте Александровском»; «Верблюд. Голова верблюда»; «Новопетровське укріплення та вид на станицю Ніколаєвську»; «Флагшток Новопетровського укріплення і вид на станицю Ніколаєвську»; «Флагшток Новопетровського укріплення» — два варіанти; «Станиця Ніколаєвська»; «Військовий пост біля Новопетровського укріплення»; «Біля Новопетровського укріплення»; «Скеля біля Новопетровського укріплення»; «Скелястий берег біля Новопетровського укріплення»; «Шхуни в гавані Новопетровського укріплення» (*Там само.* — № 135—149, 151).

1852 рік

18 січня. В Новопетровському укріпленні в складі караулу 4-ї роти 1-го лінійного батальйону Шевченко стояв на посту в третій зміні біля ящика зі штандартами та прапорами. Відомо, що в 1852 році він відбув 63 караули (*НМТШ.— А-43; Постовые ведомости.— Арк. 1; Спогади.— С. 246; Документи.— С. 250—261*).

8 лютого. Шевченко був у першій зміні караулу, про що свідчить його власноручний запис у постовій відомості (*НМТШ.— А-43.— Арк. 2*).

19 лютого. Був у другій зміні караулу, про що свідчить власноручний запис Шевченка в постовій відомості (*Там само.— Арк. 3*).

21 лютого. В Москві помер М. В. Гоголь (*УЛЕ.— Т. 1.— С. 437*).

12 березня. Шевченко був у третій зміні караулу біля ящика зі штандартами та прапорами (*Документи.— С. 252*).

13 березня. Шевченко в постовій відомості за 12 березня записав: «13 марта. Труба в караульном доме чищена» (*Там само*).

20 березня. Був у третій зміні караулу біля ящика (*Там само.— С. 253*).

11 квітня. Був у першій зміні караулу біля ящика (*Там само.— С. 254*).

Кінець квітня. Засланий петрашевець О. В. Хаников і троє молодих поляків із «конфірмованих» передали з Уральська листа до Шевченка з офіцером Уральського козачого війська М. Ф. Савичевим, який їхав до Новопетровського укріплення. Можливо, одним із цих трьох був Максиміліан Ятовт (*Спогади.— С. 256. Большаков Л. Літа невольничі.— С. 408*).

2 травня. Був у караулі 4-ї роти 1-го оренбурзького лінійного батальйону замість єфрейтора, про що свідчить запис у постовій відомості (*Документи.— С. 255*).

6 травня. До Новопетровського укріплення опівночі прибув на пароплаві М. Ф. Савичев (*Спогади.— С. 256*).

7 травня. М. Ф. Савичев передав Шевченкові лист О. В. Ханикова і трьох конфірмованих поляків. Разом із Савичевим прогулювалися в степу за укріпленням. На прохання Шевченка Савичев розповідав йому найдетальніші подробиці про життя в Україні, про своє перебування на Звенигородщині, в його рідному селі Кирилівці, де служив у козацькому полку, який там квартирував (*Там само.— С. 256—258*).

— **Навесні.** Шевченко вів навчальні заняття з дітьми коменданта Новопетровського укріплення А. П. Маєвського (*Там само*).

Маєвський підтримав клопотання Шевченка про дозвіл йому намалювати олійними фарбами образ для церкви Новопетровського укріплення (*Паламарчук Г. П. Новопетровське укріплення та його околиці в малюнках Т. Г. Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка.— К., 1959.— Вип 1.— С. 55*).

11 червня. У містечку Марчіано поблизу Рима помер учитель і друг Шевченка К. П. Брюллов (*БСЭ.— 2 изд.— Т. 8.— С. 187*).

25 червня — 28 листопада. В м. Прилуки невідомим переписувачем зроблено список поеми Шевченка «Катерина» — свідчення інтересу до його творчості (*Зленко Г. Книга пам'яті.— Одеса, 1971.— С. 56—57*).

У червні. Виконав портрет М. Ф. Савичева (італійський олівець, білило) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 29*).

Був присутній із Савичевим на іменинах у Маєвського (*Спогади.— С. 264*).

1 липня. Листом до Петербурга подякував своєму другові, солісту оперної трупи С. С. Гулаку-Артемівському за надіслані 20 карбованців за нібито виконаний ним автопортрет. Згадував своїх знайомих О. Л. Елькана, Ф. Л. Ткаченка, В. С. Семененка-Крамаревського, його родича Скрипника. Радив познайомитися з В. М. та М. М. Лазаревськими (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 71—73*).

4 липня. Був у третій зміні караулу біля ящика (*Документи.— С. 256*).

11 липня. Був у караулі. Вся постова відомість за цей день написана рукою Шевченка. У ній відзначено: «За ефрейтора рядовой Тарас Шевченко» (*Там само.— С. 259*).

16 липня. Написав А. І. Лизогубу, що вже третій рік не має листів від нього та В. М. Рєпніної, і питав, у чому причина. Розповідав про своє солдатське життя, передав вітання І. І. Лизогубу, а також М. І. Кейкуатову та його дружині К. Ф. Кейкуатовій, чий портрет він намалював у 1847 році.

Повідомив А. О. Козачковського, що почуває наближення тієї самої недуги, від якої той його колись врятував, і просив прислати рецепт тодішнього «целительного бальзама». (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 73—77*).

22 липня. Був у першій зміні караулу (*Документи.*— С. 257).

27 липня. У Шліссельбурзькій фортеці помер Семен Микитович Олейничук — ідейний послідовник декабристів і Шевченка, кріпак-вільнодумець, автор антикріпосницької книги «Историческое повествование природных жителей Маролоссии...» (*Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.*— К., 1971.— С. 278).

28 липня. Був у першій зміні караулу (*Документи.*— С. 258).

2 серпня. Листом в Оренбург до Ф. М. Лазаревського, переданим через сотника Ахмета Хаїрова (перекладача в Новопетровському укріпленні), Шевченко запитував, чи не бачив К. Є. Поспелова, командира шхуни «Николай» в Аральській експедиції. Просив сказати Бр. Залеському, що все, надіслане ним, отримано.

30 серпня. М. А. Маркевич зробив у своєму щоденнику запис, з якого можна зрозуміти, що поета В. М. Забілу було допитано в 1847 році «по случаю Шевченка» (*ІРЛІ.*— Ф. 488.— № 40.— *Арк. 253-зв.*).

6 вересня. Канцелярія Казанської комісаріатської комісії за підписом управляючого, доброго Шевченкового знайомого генерал-майора І. М. Корбе послала дирекції імператорських театрів розписку Шевченка в одержанні 19 карбованців 40 копійок сріблом за нібито виконаний для С. С. Гулака-Артемівського акварельний портрет з проханням передати йому цю розписку (*РДІА.*— Ф. 497.— *Оп. 97/2121.*— № 8890.— *Арк. 100*). Очевидно, йшлося про замасковану матеріальну допомогу Шевченкові.

19 вересня. Контора дирекції імператорських театрів вручила С. С. Гулаку-Артемівському розписку Шевченка про одержання грошей за портрет (*Там само*).

20 вересня. Контора дирекції імператорських театрів повідомила Казанську комісаріатську комісію про вручення С. С. Гулаку-Артемівському розписки Шевченка (*Там само.*— *Арк. 101*).

1 жовтня. Шевченко зустрівся з прибулим до Новопетровського укріплення зоологом А. П. Головачовим, з яким провів весь вечір, бесідуючи про Москву, Петербург, про все, «что благородит человека». Головачов прочитав Шевченкові вірш М. Ф. Щербини «Купанье», який йому дуже сподобався (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 81).

Отримав листа від А. О. Козачковського (*Там само.*— С. 80).

Жовтень—грудень. У листі в Оренбург до Ф. М. Лаза-

ревського, який побував у Петербурзі, Шевченко дякував за вітання від В. Й. Єзучевського і за гроші, передані М. М. Лазаревським. Бажав доброго здоров'я С. П. Левицькому, з докором відгукнувся про «башкирського офіцера» (А. Хаїрова), який не спілкується з Ф. М. Лазаревським (*Там само.*— С. 78).

15 листопада. У листі до О. М. Бодянського скаржився на тяжке солдатське життя, просив прислати літопис Г. Кониського чи С. Величка. У другій половині листа, призначеній для А. П. Головачова, згадував свою зустріч з ним у Новопетровському укріпленні (*Там само.*— С. 79—81).

Осінь. Шевченко познайомився з прибулим на Мангишлак ученим-мандрівником Г. С. Кареліним (*Жур П. Встречи на Мангышлаке // Звезда.*— 1966.— № 8.— С. 182; Далі: *Жур П. Встречи на Мангышлаке; Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 258).

17 грудня. Шевченко був у першій зміні караулу біля флагштока (*Документи.*— С. 261).

Грудень 1852 року або січень 1853 року. Помер комендант Новопетровського укріплення А. П. Маєвський, який по доброму ставився до Шевченка (*Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 295—297). Можливо, з цим пов'язаний начерк олівцем «Коло небіжчика» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 8.— № 138).

Цього року командира 4-ї роти М. М. Потапова, де числився Шевченко, змінив В. П. Воронцов, а згодом Є. М. Косарєв, який залишив спогади про Шевченка, записані М. Д. Новицьким (*Спогади.*— С. 225—236).

Виконав малюнок «Воскресіння» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 152), «Портрет В. П. Воронцова» (сепія) (зберігається в НМТШ).

У 1852—1858 роках. Шевченко, за його словами, написав близько двох десятків повістей російською мовою, з яких до нас дійшло тільки дев'ять: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Близнецы», «Художник», «Капитанша» і «Прогулка с удовольствием и не без морали». З метою конспірації під повістю «Наймичка» проставлено фіктивну авторську дату: «25 февраля 1844. Переяслав» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 3.— С. 138).

1853 рік

17 січня. На місце померлого А. П. Маєвського комендантом Новопетровського укріплення призначено Іраклія Олександровича Ускова (*ІЛШ.*— Ф. 77.— № 127.— Арк. 38).

Про Шевченка І. О. Усков міг дізнатися ще в 40-х роках у Києві, де жив його дядько Матвій Якович Усков (у родині якого він і познайомився зі своєю майбутньою дружиною Агатою Омелянівною), і безперечно чув у Оренбурзі в 1849—1850 роках.

21 лютого. О. І. Герцен оголосив окремою літографічною листівкою про заснування Вільної російської друкарні в Лондоні. До видань цієї друкарні згодом виявив жвавий інтерес Шевченко (*Татарінова Л. А. И. Герцен.— М., 1980.— С. 89*).

Квітень. До Новопетровського укріплення прибув новий комендант — І. О. Усков (*ІЛШ.— Ф. 77.— № 127.— Арк. 38*).

Травень. До Новопетровського укріплення прибула дружина коменданта Агата Омелянівна з трирічним сином Митею. Відтоді Шевченко став близьким другом сім'ї Ускових (*Брик І. Пам'ятки по Т. Шевченкові в родині Ускових // Стара Україна.— Львів, 1925.— Т. 3—4.— С. 46—47*).

Травень — жовтень. Шевченко виконав акварельний малюнок «Скеля Монах» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 30*).

11 червня. О. М. Бодянський передав Шевченкові з А. П. Головачовим, який їхав на Урал, декілька відбитків з «Чтений в Обществе истории и древностей российских» і твори М. П. Погодіна (*Сборник Общества любителей русской словесности на 1891 г.— М., 1891.— С. 115—116*).

15 червня. Шевченко відповів на «сердечно-дружеское письмо» С. С. Гулака-Артемовського, яке принесло йому «велику радість». Писав про своє невільниче життя, з болем скаржився, що деякі колишні приятелі, як-от Г. К. Михайлов і А. М. Горонович, припинили з ним стосунки. Повідомив, що зайнявся скульптурою (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 83—86*).

24 червня. Командир 4-ї роти Є. М. Косарєв звернувся з проханням до командира 1-го батальйону Г. І. Львова прислати формуляр Шевченка (*НМТШ.— А-42.— № 88.— Арк. 2; Киевская старина.— 1905.— Кн. 2.— С. 203*).

30 червня. У листі до А. О. Козачковського висловив співчуття з приводу смерті його дітей. Писав, що й сам тужить по недавно померлому маленькому синові коменданта Ускова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 86—87*).

8 липня. Є. М. Косарєв удруге просив Г. І. Львова прислати у Новопетровське укріплення формуляр Шевченка (*НМТШ.— А-42.— № 88.— Арк. 2*).

Влітку. Шевченко знайшов поблизу Новопетровського укріплення добру глину та алебастр і почав займатись скульптурою, оскільки офіційно це йому не було заборонено. Він, зокрема, виконав скульптуру «Христос» і барельєф «Тріо» (не знайдені) (*Чабров Г. М. До питання про скульптурні твори Шевченка // Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції.— К., 1959.— С. 133—141; Німенко А. Невідома грань творчості // В сім'ї вольній, новій.— К., 1985.— Вип. 2.— С. 238—239*).

Виконав малюнки: «Молитва матері» (сепія); оригінал не знайдений; «Місце майбутнього саду біля Новопетровського укріплення» (олівець) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 31, 153*).

Літо 1853 року — 1854 рік. Виконав два портрети А. О. Ускової (сепія) (*Там само.— № 34, 35*).

Не раніше другої половини 1853 року. Виконав портрет І. О. Ускова (італійський олівець, білило) (*Там само.— № 36; Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей.— К., 1968.— С. 39*).

20 вересня. До Новопетровського укріплення на пароплаві «Астрабад» прибув академік К. М. Бер на чолі експедиції з вивчення каспійського риболовства. З ним були його співробітники статистик М. Я. Данилевський (який притягався в 1847 році до слідства у справі петрашевців), технік О. К. Шульц і рисувальщик Костянтин Нікітін (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.— С. 178*).

21 вересня. Шевченко познайомився і сердечно спілкувався з К. М. Бером та його співробітниками (*Там само*).

З жовтня. К. М. Бер і його співробітники М. Я. Данилевський, О. К. Шульц та К. Нікітін залишили Новопетровське укріплення. Впродовж двох тижнів Шевченко зустрічався і розмовляв з Бером у будинку Ускова. Академік жваво цікавився садом, який заклали Шевченко та Усков. Описуючи в щоденнику цей сад, Бер, між іншим, говорив про посажену Шевченком вербу, яка тут добре прижилась і швидко розрослася. Повернувшись до столиці, почав клопотатись про полегшення долі засланця. З камердинером Бера Шевченко передав С. С. Гулаку-Артемівському одну зі своїх скульптур (*Там само.— С. 179—181*).

6 жовтня. Написав С. С. Гулаку-Артемівському про посланий йому скульптурний твір — барельєф «Тріо» (не знайдений), який зображав киргиза, киргизку і телятко в киргизькій кибитці, просив К. І. Іоахима передати йому через К. М. Бера, який збирався вдруге побувати на Мангышлаку,

«який-небудь маленький барельєфік». Передавав вітання В. І. Григоровичу (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 87—88*).

8 листопада. Пристав 3-ї частини Петербурзького поліцейного управління вилучив у дворянина Дмитра Дзегановського перше видання «Кобзаря» і передав його «на зависящее распоряжение» до Комітету внутрішньої цензури (*Документи.— С. 261*).

12 листопада. М. А. Маркевич записав у щоденнику, як колись Шевченко вів антицаристську пропаганду за допомогою «круга зерен» (*ІРЛІ.— Ф. 488.— Оп. 1.— № 42.— Арк. 151*).

17 листопада. Бр. Залеський писав А. Венгржиновському, що згодом надішле для продажу рисунки Шевченка, але поки що затримав їх у себе (*Паламарчук Г. П. Малюнки Шевченка в альбомі офортів Броніслава Залеського // Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції.— К., 1961.— С. 192*).

19 листопада. У журналі Петербурзького цензурного комітету зроблено запис, що пристав 3-ї поліцейної частини надіслав екземпляр «Кобзаря», вилучений у дворянина Д. Дзегановського. Книжку приєднано «к делу о сочинении Шевченка “Кобзарь”» (*Документи.— С. 261*).

Осінь. Шевченко брав участь у закладенні саду в Новопетровському укріпленні. В саду було поставлено кибитку, в якій він міг писати літературні твори. І. О. Усков у саду зробив собі невеличку землянку, в якій Шевченко ховав свої малюнки (*Спогади.— С. 238—239*).

Послав Бр. Залеському на продаж малюнки: «Трію», (зберігаються в Національному музеї у Варшаві); «Пристань Новопетровська», «Скеля “Монах”» (*Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей.— К., 1968.— С. 19—20*).

Виконав акварельний малюнок «Сад біля Новопетровського укріплення» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 33*).

Кінець грудня 1853 року — початок 1854 року. Шевченко читав Усковим свою повість «Наймичка», написану в Новопетровському укріпленні протягом 1852—1853 років (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 424—425*); *Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя.— Львів, 1898.— Т. 1.— С. 114*).

В 1853 році. Написав повість «Княгиня» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 448*).

Виконав малюнок «Байгуші» (сепія) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 32*).

Виконав скульптурні твори: «Пам'ятник на могилі сина

Ускових Дмитра» (нині перенесено з кладовища до музею Т. Г. Шевченка); «Бик та киргиз» (не знайдено) (*Там само.*— № 208, 210).

В 1853—1854 роках. Написав повість «Варнак» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 3.— С. 440).

Виконав олівцевий рисунок «Каспійське море з двома смерчами» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 212).

В 1853—1856 роках. Виконав скульптурну групу, яка зображала сім'ю казахів (не знайдено) (*Там само.*— № 213).

1853 рік. Виконав автопортрет (папір, сепія; збереглася фотокопія. Оригінал було подаровано Я. Г. Кухаренку) (*Там само.*— № 37).

1853 рік — липень 1857 року. Виконав акварельний малюнок «Новопетровське укріплення з моря» (*Там само.*— № 38).

1854 рік

5 січня. І. О. Усков запропонував ротному командирові 1-го лінійного батальйону Є. М. Косарєву подати формулярний список про службу Шевченка і донести, «как ведет себя означенный Шевченко во все продолжение времени нахождения своего в Новопетровске и не замечено ли... за ним каких предосудительных поступков» (*Документи.*— С. 262).

6 січня. Шевченко в листі до Бр. Залеського (написаному в ніч після іменин Агати Ускової, які відзначалися 5 січня — «байрам у Ираклия») висловив радість з приводу його недалекого звільнення із заслання, дякував за листи до А. Венгржиновського, за пам'ять про В. М. Рєпніну, за копії його малюнків «Монах» і «Трію». Передав вітання К. І. Герну, О. І. Бутакову, А. М. Гороновичу, О. М. Плещееву та іншим друзям (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 91—93; *Павлюк М. М. Плещеев як перекладач Шевченка.*— *Радянське літературознавство.*— 1967.— № 9.— С. 55—56).

7 січня. Ротний командир 1-го лінійного батальйону Є. М. Косарєв у рапорті коменданту Новопетровського укріплення І. О. Ускову позитивно схарактеризував Шевченка (*Документи.*— С. 262).

Усков рапортом начальникові штабу Окремого Оренбурзького корпусу М. Л. Фантону де Веррайону просив дозволити Шевченкові намалювати олійними фарбами за свій рахунок запрестольний образ для церкви Новопетровського укріплення (*Там само.*)

9 січня. І. О. Усков звернувся до командира 1-го лінійного батальйону Г. І. Львова з проханням прислати формулярний список про службу рядового Шевченка (*Там само.*— С. 263).

14 січня. А. О. Козачковський написав Шевченкові листа і послав 10 карбованців від якогось «общезнакомого» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 97).

5 лютого. В листі до Бр. Залеського дякував за «сердцу милые портреты» своїх друзів. Повідомив, що послав Залеському малюнок «Байгуші». Висловив бажання листуватися з польським поетом Едвардом Желіговським, передав вітання оренбурзьким друзям-полякам (*Там само.*— С. 88—90; *Большаков Л. Літа невольничі.*— С. 313).

20 лютого. Бр. Залеський у листі до А. Венгржиновського обіцяв надіслати для продажу малюнки Шевченка, але поки що затримав їх у себе (*Паламарчук Г. П. Малюнки Шевченка в альбомі офортів Броніслава Залеського // Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1961.— С. 192).

24 лютого. Командир 1-го лінійного батальйону Г. І. Львов надіслав І. О. Ускову формулярний список про службу Шевченка (*Документи.*— С. 263).

1 квітня. Почав писати листа до Я. Г. Кухаренка. В тоні першоквітневого жарту повідомляв, що нібито в 1846 році від якогось «чорноморця» в Москві чув про смерть кошового Кухаренка. Далі сповіщав про свій арешт і заслання та писав, що з «Русского инвалида» довідався про призначення Кухаренка кошовим отаманом (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 94—95).

10 квітня. Продовжив писати листа до Кухаренка. Розповів про життя в глушині Новопетровського укріплення: «Лежимо собі цілісіньку зиму та ждемо весни та параходу із Астрахані» (*Там само.*— С. 95—96).

13 квітня. Отримав листа від А. О. Козачковського, надісланого ще 14 січня (*Там само.*— С. 97).

14 квітня. У листі до А. О. Козачковського дякував за надіслані 10 карбованців. Писав про свій намір перекласти українською мовою «Слово о полку Ігоревім» і просив надіслати його в оригіналі та в російському перекладі О. С. Шишкова чи М. О. Максимовича; згадував і про переклад, зроблений М. В. Гербелем. Просив передати вітання О. М. Бодянському (*Там само.*— С. 97—99).

16 квітня. Закінчив лист до Я. Г. Кухаренка. Згадував свої зустрічі з ним у Царському Селі. Запитував, чи надруковано його «Чорноморський побит», і просив надіслати примірник. Передав вітання у Харків А. Метлинському (*Там само.*— С. 96—97).

Начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу М. Л. Фантон де Веррайон, відповідаючи на рапорт І. О. Ускова, сповістив, що командир корпусу В. О. Перовський не дав дозволу Шевченкові намалювати запрестольний образ для церкви (*Документи.*— С. 264—265).

1 травня. У листі до О. М. Бодянського, посланому з М. Ф. Савичевим, просив передати з ним «Слово о полку Ігоревім» в оригіналі та в перекладі М. О. Максимовича чи О. С. Шишкова. Дякував за літописи, передані з А. П. Головачовим. Просив надіслати ще літопис С. Величка, передати вітання Головачову і нагадати йому про обіцянку надіслати вірші М. Ф. Щербини. Просив також відвідати могилу Гоголя і помолитися «за його праведную душу» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 99—100).

6 червня. У листі до Бр. Залеського дякував за обіцянку прислати твори К.-Т. Кернера та Ю.-Б. Залеського, а також Е. Желіговського.

30 червня. О. М. Бодянський передав з посланцем до М. П. Погодіна записку-прохання дати літопис Величка для передачі Шевченкові (*РНБ.— Відділ рукописів.— Пог. /II.— П. 5.— № 62*).

3 липня. М. П. Погодін послав О. М. Бодянському літопис Величка для Шевченка з умовою, щоб той співробітничав у журналі «Москвитянин» (*Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.— 1884.— Кн. 3.— Отд. 5.— С. 7*).

13 серпня. До Новопетровського укріплення з Астрахані на пароплаві «Астрабад» прибули К. М. Бер, О. К. Шульц, М. Я. Данилевський, К. Нікітін, М. М. Семенов. Шевченко спілкувався з ними з 13 серпня по 24 вересня (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.*— С. 180).

Влітку. Виконав такі малюнки: «Сад біля Новопетровського укріплення». Акварель; «Мангишлацький сад». Акварель; «Постать жінки. Соняшник. Гарбузиння». Етюди і начерки. Олівець; «Городні рослини». Етюди. Олівець; «Рослина». Начерк. Олівець; «Декоративні рослини». Етюди. Олі-

вещь; «Ніч». Акварель (не знайдена) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 39, 40, 154—157, 214*).

10 вересня. Петербурзький військовий генерал-губернатор порушив перед міністерством внутрішніх справ клопотання про переміщення до Петербурга на вакансію старшого чиновника для особливих доручень Федора Лазаревського, виконуючого обов'язки радника Оренбурзької Прикордонної комісії. Перспектива переїзду Ф. М. Лазаревського до столиці не могла не порадувати Шевченка в надії на тісніші зв'язки зі своїми петербурзькими друзями (*РДІА.— Ф. 1286.— Оп. 15.— № 536.— Арк. 419*).

24 вересня. З Новопетровського укріплення виїхав академік К. М. Бер, з яким спілкувався Шевченко (*Жур II. Встречи на Мангышлаке.— С. 180*).

9 жовтня. Написав Бр. Залеському, що в Новопетровському укріпленні побувала експедиція К. М. Бера, й він весь час спілкувався з її учасником М. Я. Данилевським, з яким сердечно подружився. Радів, що Бр. Залеський звільняється й буде бібліотекарем Оренбурзької публічної бібліотеки. Повідомив, що одержав твори Ю.-Б. Залеського, вірші Е. Желіговського та переклади О. М. Плещеева. Сповіщав, що читає новинки російської літератури та біографію Гоголя. (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 103—106; Павлюк М. З літературних взаємин оренбурзьких засланих (Шевченко — Желіговський — Плещеев) // Збірник праць дев'ятнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1972.— С. 108—126*).

25 жовтня. Польський засланець Ян Станевич, рядовий 2-го Оренбурзького лінійного батальйону, написав Шевченкові листа, якого той отримав лише в квітні 1855 р. (*Там само.— С. 113*).

28 жовтня. Генерал-майор Г. А. Фрейман, який відвідав Новопетровське укріплення і познайомився з Шевченком, клопотався перед командиром Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовським про надання Шевченкові звання унтер-офіцера, посилаючись на позитивний відгук про нього І. О. Ускова (*Документи.— С. 265*).

3 листопада. Шевченко передав О. М. Бодянському через М. М. Семенова, співробітника К. М. Бера по Каспійській експедиції, автопортрет (не знайдено) і лист про своє життя (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 106*).

8 листопада. Шевченко написав Бр. Залеському, що М. Я. Да-

нилевський виїхав до Астрахані, й він дуже сумує (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 107*).

18 листопада. Командир 1-го лінійного батальйону майор Г. І. Львов на запит командира Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовського про можливість надати Шевченкові унтер-офіцерське звання відповів негативно: «по фрунтовогому образованію слаб» (*Документи.— С. 265*).

28 листопада. Почав писати повість «Музыкант» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 454*).

1 грудня. Ф. М. Лазаревського переведено із Оренбурзької Прикордонної комісії на посаду старшого чиновника для особливих доручень при петербурзькому цивільному губернаторі (*РДІА.— Ф. 1286.— Оп. 15.— № 536.— Арк. 419*).

Кінець грудня. О. М. Плещеев поздоровив Шевченка з Новим роком (*Павлюк М. М. Плещеев як перекладач Шевченка // Радянське літературознавство.— 1967.— № 9.— С. 112*).

Цього року. Виконав такі малярські твори: «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею». Сепія; «Портрет К. А. та М. Є. Бажанових». Сепія; «Портрет К. А. Бажанової». Італійський олівець; «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею». Начерк, ескіз; «Сад біля Новопетровського укріплення». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 41—43, 158, 159*).

Кінець 1854 року або початок 1855 року. Передав через М. Й. Осипова редакторові журналу «Отечественные записки» А. О. Краєвському свою повість «Княгиня» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 108*).

У 1854—1857 роках. Виконав рисунки: «Біля Новопетровського укріплення». Начерк. Олівець; «Надгробок на кладовищі Новопетровського укріплення». Олівець; «Кладовище Новопетровського укріплення». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 160—162*).

1855 рік

7 січня. І. О. Усков звернувся до канцелярії Київського учбового округу з проханням надіслати на його ім'я атестат Шевченка на звання вільного художника (*Документи.— С. 265—266*).

15 січня. Завершив роботу над повістю «Музыкант» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 454*).

24 січня. Почав писати повість «Несчастный» (*Там само.— С. 474*).

10 лютого. Бр. Залеському, який повернувся з Уралу в Оренбург, написав про своє безрадісне існування в Новопетровському укріпленні. Повідомив, що почав ліпити «в пандан Христу Івана Крестителя», кланявся К. І. Герну та іншим знайомим (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 109—111*).

18 лютого. Помер лютий ворог Шевченка цар Микола І. М. О. Добролюбов написав антисамодержавну «Оду на смерть Николая» (*Рейсер С. А. Летопись жизни и деятельности Н. А. Добролюбова.— М., 1953.— С. 102*).

20 лютого. Завершив роботу над повістю «Несчастный» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 474*).

Наприкінці лютого. Журнал «Москвитянин» опублікував під заголовком «Петербургские новости и слухи» рецензію, в якій з приводу збірки віршів О. С. Афанасьєва-Чужбинського «Що було на серці» співчутливо згадано «Гайдамаки» Шевченка (*Москвитянин.— 1855.— Т. 1.— № 4.— Кн. 2.— С. 187—190*).

У лютому. Польський поет Е. Желіговський (Антоній Сова) написав вірш «До народного поета», присвячений Шевченкові (*Большаков Л. Літа невольничі.— С. 105*).

15 березня. Почав писати повість «Капитанша» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 485*).

16 березня. Канцелярія попечителя Київського учбового округу відмовилась надіслати коменданту Новопетровського укріплення І. О. Ускову атестат Шевченка на звання вільного художника (*Документи.— С. 266*).

27 березня. Опубліковано маніфест Олександра II про амністію політичних засланців. У Петербурзі, за свідченням дочки Ф. П. Толстого, поширилася чутка, ніби цар викреслив Шевченка зі списку «політичних злочинців», помилуваних у зв'язку зі своїм вступом на престол (*Спогади.— С. 280*).

Кінець березня. Перед Великоднем у Новопетровському укріпленні отримано наказ командира 1-го батальйону Г. І. Львова взятися за Шевченка і зробити з нього «образцового фрунтовики» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 112*).

6 квітня. Шевченко написав О. М. Плещеєву, що цінує його листа як слово брата й широкого друга і просить не дорікати йому, що не відповів на цей лист через нестерпну муштру, коли з нього «тянут жилы по осьми часов в сутки!»

Просив подивитись, чи немає в журналі «Отечественные записки» його повісті «Княгиня», й коли нема, то передати рукопис у «Современник» (*Там само.— С. 111—112*).

У листі до З. Сераковського дякував йому за листа, написаного українською мовою. Передав вітання К. Герну і М. Цейзику (*Там само.*— С. 113).

Отримав листа від політичного засланця Яна Станевича (*Там само*).

10 квітня. У листі до Бр. Залеського Шевченко сповістив, що його не затверджено в званні унтер-офіцера. Просив надіслати 1 і 2 томи творів Богдана Залеського, передав вітання М. Зельонці, К. Герну, М. Цейзику і всім, хто про нього пам'ятає (*Там само.*— С. 113—114).

У містечку Корсуні на Київщині військова команда зустріла рушничним вогнем кріпаків, які збунтувалися проти поміщицької сваволі князя П. Лопухіна (*ЦДІА України.*— Ф. 127.— Оп. 699.— № 145.— Арк. 186-зв.).

12 квітня. У листі до віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого просив клопотатись перед В. О. Перовським про звільнення від солдатчини (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 115—116).

Написав листа конференц-секретарю Академії мистецтв В. І. Григоровичу з проханням клопотатися про визволення з солдатської каторги (*Там само.*— С. 114—115).

13—20 квітня. Дружина київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова Катерина Олексіївна (ур. Щербатова) в своїх записках занотувала, що він «вынужден был 13 апреля сам ехать усмирять в имение П. Лопухина (Корсунь) и Августа Понятовского (Таганча) возмущившихся крестьян» (*ІРЛІ.*— Ф. Р1.— Оп. 4.— № 118.— Арк. 263).

20 травня. Художник М. Й. Осипов за дорученням Ф. П. Толстого написав Шевченкові, що Толстой щиро співчуває його нещастю і душевно радий вжити всіх залежних від нього заходів для полегшення його долі. Початок уже зроблено (*Листи.*— С. 65).

Навесні. В Україні спалахнуло селянське повстання, яке увійшло в історію під назвою «Київської козаччини». В Корсуні та його околицях воно вилилось у виступ 50 тисяч кріпаків князя П. Лопухіна. Пишаюся тим, що учасниками повстання були селяни мого рідного села Гарбузина, серед них і мій прадід Влас Костенко (*Жур П. Третя зустріч.*— К., 1970.— С. 94—104. Далі: *Жур П. Третя зустріч*).

10 червня. Почав роботу над повістю «Близнецы» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 7). Отримав листа від Бр. Залеського (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 117). В листі до Бр. Залеського

просив з'ясувати долю повісті «Княгиня». Критично відгукнувся про збірку творів братів Григорія і Степана Карпенків «Киевские ландыши». Передав вітання Е. Желіговському (Сові), К. Герну. М. Цейзику, Я. Станевичу. Просив довідатися, чи цілий його альбом у К. Герна, а також побачитись з Ф. Лазаревським, щоб дізнатися адресу його брата Михайла (*Там само.*— С. 117—119).

10 червня 1855 року — 21 квітня 1856 року. Виконав малюнок «Байгуші під вікном» («Державний кулак»). Сепія (оригінал не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 45).

Червень. Журнал «Современник» опублікував рецензію М. Г. Чернишевського на драму Н. Кукольника «Азовское сидение», в якій було сказано, що козаки Чорномор'я своїми подвигами «показывают, каких отцов они дети, какие предания завещаны им отцами»,— прихована цитата з надрукованого на той час лише за кордоном (1849) послання Шевченка «І мертвим, і живим...» (*Современник.*— 1855, июнь.— Т. 51.— Отдел библиографии.— С. 30).

7 липня. Командир 1-го лінійного батальйону Г. І. Львов своїм рапортом на ім'я командира 1-ї бригади Л. І. Федяєва просив клопотатись про полегшення долі рядового Шевченка «производством в унтер-офицера». В доданому до рапорту формулярному списку про службу Шевченка помилково значилося, що він походить із дворян (*Документи.*— С. 266; *Русское богатство.*— 1901.— Кн. 2.— Раздел 14.— С. 70—71).

20 липня. Закінчив роботу над повістю «Близнецы» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 138).

Серпень. Продовжуючи традицію декабристів, О. І. Герцен почав видавати в Лондоні альманах «Полярная звезда» — перший безцензурний періодичний орган російської революційної демократії. Після заслання Шевченко захоплено читав «Полярную звезду» та інші лондонські безцензурні видання Герцена та Огарьова (*Татарінова Л. Е. А. И. Герцен.*— М., 1980.— С. 94; *Шевченківський словник.*— Т. 2.— С. 129).

24 вересня. Весь день Шевченко провів в урочищі Ханга-Баба в 30-ти верстах від Новопетровського укріплення, згадуючи, як він писав Бр. Залеському про їхній каратауський похід (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 119).

25 вересня. Написав Бр. Залеському про своє відвідання урочища Ханга-Баба. Просив довідатися про долю повісті «Княгиня», а також про те, чи цілий його «тюк с платьем» у

К. І. Герна, який був у нього захований напередодні арешту Шевченка 1850 р. Дякував за присилку творів Е. Желіговського, передав вітання знайомим (*Там само.*— С. 119—122).

25 вересня 1855 року — 22 квітня 1856 року. Послав Бр. Залеському два малюнки Новопетровського укріплення (не знайдені) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 217, 218*).

Вересень. Журнал «Biblioteka Warszawska» вмістив під заголовком «Pieśni Ukraińskie» два твори — «Думу про Петра Конашевича-Сагайдачного» та пісню «Линув сокіл, линув з хмари», надіслані священником Еразмом Ізопольським з Білої Церкви — з приміткою, що думу про Сагайдачного передав йому «п. Шев.» (тобто Шевченко, якого тоді ще не можна було згадувати в друкові) (*Biblioteka Warszawska.— 1855.— Т. 4.— С. 299.— Цензурний дозвіл 10 вересня*).

Листопад. В «Отечественных записках» вміщено «Воспоминания о Брюллове» А. Мокрицького, де є запис від 1 і 2 квітня 1838 р. про початок роботи Брюллова над портретом Жуковського, за який Шевченко був викуплений з кріпацтва.

Тут же надруковано статтю Г. П. Данилевського «Основьяненко» з додатком листа Є. П. Гребінки до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р. з захопленим відгуком про вірші Шевченка (*Отечественные записки.— 1855.— № 12.— Отд. 2.— С. 137, 145, 148*).

17 грудня. Начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу зауважив командиру 23-ї піхотної дивізії, щоб той зобов'язав підлеглого йому командира 1-го батальйону вказувати, що Шевченко походить із селян (*Русское богатство.— 1901.— Кн. 2.— Раздел 14.— С. 71*).

20 грудня. Командир 23-ї піхотної дивізії наказав командиру 1-го батальйону вказувати походження Шевченка із селян (*Там само*).

Цього року. Шевченко написав повість «Капитанша» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 212—249*).

Виконав барельєф «Іоан Хреститель» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 216*).

Командир Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовський відмовився клопотатись про полегшення долі Шевченка (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 111—112; Спогади.— С. 254*).

Син колишнього Шевченкового поміщика підпоручик М. П. Енгельгардт продав Кирилівку поміщикові В. Е. Фліорковському за 243 000 карбованців сріблом. В ній налічува-

лося тоді 1081 ревільських душ чоловічої статі і 5508 десятин землі (*РДІА.— Ф. 486.— Оп. 3 (1855).— № 13801.— Арк. 2*).

У 1855—1856 роках. Виконав олівцевий етюд і начерк «Байгуші. Солдати в госпіталі», а також «Пейзаж в околицях Новопетровського укріплення» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 163, 164*).

У 1855 році — липні 1857 року. Виконав олівцевий рисунок «Службова споруда поблизу батареї № 2» (*Там само.— № 165*).

1856 рік

25 січня. Почав працювати над повістю «Художник» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 139*).

26 січня. Відповідаючи на запит міністра народної освіти, управляючий канцелярією III відділу повідомив, що вірш «Чумак» належить Михайлові Шевченку, а заборона друкувати твори стосується Тараса Шевченка, який притягався у справі Кирило-Мефодіївського товариства (*НМТШ.— А-52.— № 81.— Ч. 6.— Арк. 107*).

У січні. В надрукованій у журналі «Современник» рецензії на книжку Г. П. Данилевського про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка М. Г. Чернишевський високо оцінив творчість Шевченка, не називаючи його імені з цензурних міркувань: «Малорусская литература имела писателей, действительно замечательных, людей, которые занимают высокое место в русской литературе и занимали б его и тогда, если бы писали и на обыкновенном литературном языке» (*Современник.— 1856, январь.— Отд. «Новые книги».— С. 6*).

12 лютого. Марія Милорадович написала Г. П. Галагану, що О. М. Бодянський обіцяв прислати їй «много книг Шевченка (который, говорят, освобожден наконец)» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 19—20*). Однак на той час Шевченко ще був у солдатах.

20 лютого. Дружина віце-президента Академії мистецтв А. І. Толстая сповістила Шевченка, що художник М. Й. Осипов, вирушаючи як ополченець у Севастополь, просив її надіслати Шевченкові книжки, пензлі та сепію (*Листи.— С. 66*).

29 лютого. П. О. Куліш написав В. М. Білозерському та О. О. Навроцькому «Про Перебендю (Шевченка.— П. Ж.) ні слуху ні духу» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 20*).

Березень. М. Й. Осипов написав Шевченкові, що по дорозі до Севастополя захворів і перебуває в курському госпіталі. Писав, що рукопис «Княгині» в «Отечественных записках» не прийняли, і він залишив його в А. І. Толстої (*Листи.*— С. 66—68).

14 квітня. З Оренбурга Шевченко сповістив М. Й. Осипова, що його «забыли представить в унтер-офицеры по случаю всемилостивейшего манифеста о восшествии на престол» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 128).

15 квітня. Одержав листа від А. І. Толстої, з якого дізнався, що петербурзькі друзі його не забули і піклуються про його звільнення (*Там само*).

21 квітня. Надіслав Бр. Залеському два малюнки та рукописи повістей «Варнак» і «Княгиня», щоб той відправив їх у Петербург М. Й. Осипову для публікації. Просив генерала К. І. Бюрно, а також В. М. Рєпніну та О. І. Бутакова клопотатися про його визволення із солдатчини і передав вітання знайомим (*Там само.*— С. 123—125).

22 квітня. У листі до А. І. Толстої подякував за її лист від 20 лютого, отриманий 15 квітня. Просив не залишати клопотань про його звільнення від солдатської каторги і повідомити про долю рукопису повісті «Княгиня» (*Там само.*— С. 125—127).

27 квітня. Соратника Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству В. М. Білозерського звільнено від поліційного нагляду (*РДІА.*— Ф. 1286.— Оп. 16 (1856 р.).— № 564.— Арк. 1—2).

30 квітня. С. С. Гулак-Артемівський послав Шевченкові 15 карбованців, передав вітання від дружини і повідомив про смерть дочки (*Листи.*— С. 68).

Квітень 1856 року — березень 1857 року. Відбулась четверта подорож академіка К. М. Бера на Каспій. Під час відвідання Новопетровського укріплення з ним спілкувався Шевченко (*Каспийская экспедиция К. М. Бэра.*— Л., 1984.— С. 280).

16 травня. Отримав листа від М. Й. Осипова (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 127).

20 травня. В листі до Бр. Залеського дякував за «Мертвые души» Гоголя. Нагадав, що надіслав два своїх малюнки, повідомляв про свій та Ускова намір зайнятись фотографією. Просив надіслати рукопис повісті «Варнак» на «відо-

му адресу» (тобто М. Й. Осипову.— П. Ж.) (*Там само.— С. 133—134*).

28 травня. Академік К. М. Бер разом з астраханським військовим губернатором Васильєвим прибув у Новопетровську бухту. З ним був письменник О. Ф. Писемський (*Каспийская экспедиция К. М. Бэра.— Л., 1984.— С. 308*).

29 травня. К. М. Бер у своєму щоденнику записав: «Шевченко виглядит хорошо. Я познакомил его с Писемским» (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.— С. 183*).

6 червня. П. О. Куліш написав В. В. Тарновському (старшому): «Не одвітував я вам про Ш[евченка]. Не бійтесь. Лиша йому не заподіємо, а хіба допоможемо...» (*Киевская старина.— 1898.— № 12.— С. 358*).

8 червня. Бр. Залеський повідомив Шевченка, що з двох його малюнків один залишив на пам'ять собі, а другий продав орієнталісту В. В. Вельямінову-Зернову; що Е. Желіговський з подякою прийняв подарований йому рукопис повісті «Варнак». Пише про заходи стосовно публікації повістей «Варнак» і «Княгиня» та визволення Шевченка (*Листи.— С. 69—70*).

9 червня. З. Сераковський з великою радістю повідомив Шевченка, що Бр. Залеському дозволено повернутися на батьківщину. Сераковський теж хотів поїхати до Петербурга й поклопотатися про визволення Шевченка. Повідомив, що написав до нього послання з ідеєю «о слиянии единоплеменных братьев, живущих по обоим Днепра берегах» (*Там само.— С. 70—71*).

30 червня. У листі до С. С. Гулака-Артемівського Шевченко дякував за прислані 15 карбованців, передав привіт К. І. Іоакиму і просив у нього допомоги в заняттях скульптурою (*ІІЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 134—135*).

Червень. У журналі «Пантеон» опубліковано вірш Шевченка «Заворожи мені, волхве» («Пустка»), без зазначення імені автора, в нарисі Г. О. Кушелева-Безбородька «Сказочник» (*Пилипчук Р. Я. Невідомі прижиттєві публікації Шевченкового вірша «Заворожи мені, волхве...» // Радянське літературознавство.— 1977.— № 5.— С. 36—48*).

3 липня. Бр. Залеський сповістив Шевченка, що завтра виїжджає з Оренбурга. Отримав листа від А. Венгржиновського, який повідомляв, що В. М. Рєпніна «взялась просить и хлопотать» про Шевченка, що А. І. Толстая теж про це

підлується. Разом із Бр. Залеським їде З. Сераковський, який повезе до Петербурга рукопис «Варнака».

Далі — приписка Сераковського: «Батьку! До свідання в Петербурге или в Киеве...» (*Листи.*— С. 71).

6 липня. О. Ф. Писемський надіслав А. О. Краєвському з Астрахані листа до графині А. І. Толстої з проханням поклопотатись «о несчастном Шевченке» (*Писемский А. Ф. Материалы и исследования.*— М.— Л., 1936.— С. 98—99). Шевченкові О. Ф. Писемський написав, що в Астрахані «видел на одном вечере человек двадцать Ваших земляков, которые, читая Ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили Ваше имя с благоговением...»

Пообіцяв, що доручення поета і в Москві, і в Петербурзі виконає з точністю (*Листи.*— С. 72).

14 липня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков звернувся до царя з листом про полегшення «по случаю предстоящего коронования участи лиц, обвиненных в государственных и политических преступлениях». Серед них згадані: «из прикосновенных к происшествию 14 декабря 1825 года Сутгоф — в Отдельном Кавказском корпусе; к Украйно-Славянскому делу Шевченко — в Отдельном Оренбургском корпусе; к делу Буташевича-Петрашевского Достоевский — в Отдельном Сибирском корпусе; Головинский, Европеус и другие в Кавказском и Оренбургском корпусах; сверх того в той же службе находятся многие виновные по делам о политических преступлениях, производившимся в Западных губерниях...» (*ИЛШ.*— Ф. 1.— № 422.— Арк. 1).

15 липня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков просив міністра внутрішніх справ С. С. Ланського повідомити військового міністра «о последовавшем высочайшем повелении насчет облегчения участи обвиненных лиц... и насчет представления его императорскому величеству соображений по этому предмету» (*Документи.*— С. 267).

18 липня. Міністр внутрішніх справ С. С. Ланської послав військовому міністру М. О. Сухозанету листа стосовно осіб, що підлягають амністії у зв'язку з коронацією царя (*Там само.*— С. 267—268).

19 липня. Міністр внутрішніх справ С. С. Ланської на лист начальника III відділу Долгорукова відповів, що в міністерстві внутрішніх справ немає відомостей про зазначених ним осіб, і міністр внутрішніх справ не вважає себе пра-

вомочним входити в зносини про це з військовим міністром, оскільки це входить до компетенції III відділу (*Там само*).

21 липня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков запитав військового міністра М. О. Сухозанета про його ставлення до клопотань щодо полегшення долі Шевченка та інших осіб у зв'язку з коронацією царя (*Там само*.— С. 268—269).

24 липня. П. О. Куліш написав В. В. Тарновському (старшому), що є надія на звільнення Шевченка: про це клопотатимуться перед царем під час коронації високоповажні люди. «Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії*.— С. 20).

24 липня — 20 серпня. Академік К. М. Бер востаннє побував на Мангишлаку й відвідав Новопетровське укріплення, де зустрічався з Шевченком (*Жур П. Встречи на Мангышлаке*.— С. 183).

Липень. До Петербурга із заслання повернувся З. Сераковський і почав клопотатися про звільнення Шевченка (*Дьяков В. А. Тарас Шевченко и его польские друзья*.— М., 1964.— С. 108).

7 серпня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков запитав військового міністра М. О. Сухозанета, «будет ли и какая милость исходатайствована Шевченке по случаю предстоящих торжеств коронавания» (*Документи*.— С. 271).

Помічник чергового генерала пошти царя повідомив канцелярію військового міністерства про порядок здійснення амністії у зв'язку з наступною коронацією Олександра II, зобов'язавши військове начальство узгодити правила помилування в тими правилами, які складаються в III відділі (*Там само*.— С. 270—271).

М. М. Лазаревський сповістив Шевченка, що про нього клопочуться Ф. П. Толстой та інші «добрыє люди». Надіслав 20 карбованців на ім'я І. О. Ускова і передав привіт від Ф. М. Лазаревського (*Листи*.— С. 72—73).

8 серпня. М. М. Лазаревський у листі до І. О. Ускова просив передати прикладені до листа 20 карбованців Шевченкові (*ІЛШ*.— Ф. 1.— № 45/57).

10 серпня. Черговий генерал військового міністерства О. А. Катенін повідомив начальника III відділу В. А. Долгорукова, що питання про полегшення долі Шевченка буде розглянуто разом зі справами інших засланців після одержання відповідних відгуків від їхнього безпосереднього начальства (*Документи*.— С. 271—272).

15 серпня. П. О. Куліш писав своїй дружині письменниці Ганні Барвінок, що, лягаючи спати, промовляє собі напам'ять Шевченків вірш «Садок вишневий коло хати...» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 20).

16 серпня. П. О. Куліш повідомив дружину, що переписав в альбом дочці С. П. де Бальмена Мані «невольницькі вірші Шевченка» (цикл «В казематі») (*Там само.*— С. 21).

Влітку. Виконав малюнки: «Телемак на острові Каліпсо». Сепія; «Робінзон Крузо». Сепія, бістр; «Благословіння дітей». Сепія; «Самарянка». Сепія; Сепія. «Киргизка». Сепія; «Милон Кротонський». Сепія; «Нарцис та німфа Ехо». Сепія; «Св. Себастьян». Сепія, білило; «Умираючий гладіатор». Сепія; «Діоген». Сепія, бістр (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 46—55) та рисунки: «Рослини». Етюди. Олівець; «Жук. Водяні квіти. Рослини». Етюди. Олівець; «Милон Кротонський. Селена та Ендіміон». Ескізи та начерки. Олівець; «Кажан. Собака». Начерки. Олівець; «Св. Себастьян». Ескіз. Олівець; «Будяк». Етюд. Олівець; «Очерет». Етюд. Олівець; «Казахське кочовище». Олівець; «Самарянка. У хліві». Начерки ескізів. Олівець (*Там само.*— № 166—174).

Літо 1856 року — квітень 1857 року. Виконав малюнок сепією «Автопортрет з киргизеням» (*Там само.*— № 56).

10 вересня. Написав М. Й. Осипову, що давно не одержував від нього звісток, просив відгукнутися (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 137—138).

15 вересня. Зустрівся з генералом К. І. Бюрно, який приїхав для інспекції в Новопетровське укріплення. Він прийняв Шевченка як давно і добре знайома людина й обіцяв допомогти в полегшенні його долі (*Там само.*— С. 141).

П. О. Куліш послав з Києва своїй дружині записку: «“Княгиню” (Шевченка) привезу». Йшлося про рукопис, який Куліш незабаром передав М. Д. Білозерському (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 21).

18 вересня. Бр. Залеський написав Шевченкові з Рачкевичів, що вже шість тижнів живе на батьківщині й тішиться спілкуванням з рідними і близькими. Просив надсилати і надалі свої малюнки для продажу. Повідомив, що рукопис «Варнака», приготований до друку, залишився в Е. Желіговського — він хотів передати його М. Л. Михайлову, «одному из теперешних писателей, с которыми он очень хорош и который пишет во многих журналах». У Москві Бр. Залесь-

кий домовився з видавцями «Русского вестника» про можливість публікації повістей Шевченка (*Листи.— С. 73—74*).

28 вересня. Отримав листа від М. М. Лазаревського від 8 серпня (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 138*).

П. О. Куліш у листі до В. В. Тарновського (старшого) повідомив, що Шевченко «погибает по-прежнему в ссылке» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 21*).

1 жовтня. Тільки тепер А. І. Толстая отримала лист Шевченка від 22 квітня (*Листи.— С. 74—75*).

4 жовтня. Шевченко закінчив роботу над повістю «Художник» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 246*).

П. О. Куліш написав В. В. Тарновському (старшому): «А либеральное движение делает успехи невероятные... А все-таки Шевченко не освобожден, и я даже не знаю, почему» (*Киевская старина.— 1898, апрель.— С. 122*).

8 жовтня. А. І. Толстая написала Шевченкові, що продовжує клопотатися про його визволення (*Листи.— С. 74—76*).

У листі до М. М. Лазаревського Шевченко дякував за надіслані гроші. Просив прислати сепію, пензлі та олівці. Кланявся С. С. Гулаку-Артемівському та його дружині, братам та іншим знайомим. Питав про долю С. П. Левицького (не знаючи, що після арешту у зв'язку з його листом до Шевченка від 6 березня 1850 р. та недовгого ув'язнення у Петропавлівській фортеці Левицький захворів і, вже будучи на волі, 1855 року помер) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 138—140*).

25 жовтня. А. М. Маркевич, син історика М. А. Маркевича, написав Шевченкові, що багато друзів збирали для нього гроші й клопочуться про його визволення (*Листи.— С. 78*).

2 листопада. М. Ф. Щербина зробив вільний переклад-переказ вірша Шевченка «Перебендя» (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.— С. 182*).

5 листопада. Шевченко надіслав М. М. Лазаревському і С. С. Гулаку-Артемівському першу половину своєї повісті «Старая погудка на новый лад» (пізніше перейменованої на «Прогулку с удовольствием и не без морали») з проханням передати її до редакції «Современника» чи «Отечественных записок». Просив прислати книжки: «Умираю з нудьги, читать нічого, а на свободу и надежды не видно» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 140*).

8 листопада. Написав Бр. Залеському про свою зустріч з генералом К. І. Бюрно. Повідомив про свій задум «предста-

вить в лицах Евангельскую притчу о блудном сыне, в нравах и обычаях современного русского сословия». Просив допомогти з продажем своїх малюнків (*Там само.*— С. 141—143).

13 листопада. У Харкові студенти університету Я. М. Бекман, М. Д. Муравський, В. О. Португалов, П. В. Завадський та інші заснували таємне революційне товариство, яке ідейно надихалось Шевченком і Герценом. Згодом його засновники перебрались до Києва, де продовжували діяльність Харківсько-Київського таємного товариства, яке існувало в 1856—1860 роках (*Барабой А. З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. // Исторические записки.*— М., 1955.— № 52.— С. 235—266).

26 листопада. П. О. Куліш написав В. В. Тарновському, що він заснував у Петербурзі українську друкарню. Посправжньому вона розгорнула роботу наступного року. Згодом у ній друкувалися твори Шевченка (*Киевская старина.*— 1898, апрель.— С. 125).

30 листопада. Шевченко закінчив роботу над першою частиною повісті «Матрос, или Старая погудка на новый лад» («Прогулка с удовольствием и не без морали»), другу редакцію якої присвятив С. Т. Аксакову «в знак глубокого уважения» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 4.— С. 247).

Листопад 1856 року — 10 травня 1857 року. Виконав малюнки з циклу «Притча про блудного сина» (туш, бістр): «Програвся в карти»; «У шинку»; «У хліві»; «На кладовищі»; «Серед розбійників»; «Кара колодкою»; «Кара шпіцрутенами»; «У в'язниці» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 62—69).

Початок грудня. У журналі «Библиотека для чтения» надруковано без імені автора вірш «Нащо мені чорні брови...» в перекладі М. В. Гербеля. Це перший твір Шевченка, опублікований у періодичній пресі після десятирічної царської заборони (*Библиотека для чтения.*— 1856, декабрь.— Т. 140.— С. 7—8; *Павлюк М. М. Шевченко і Гербель.*— Збірник праць двадцять першої і двадцять другої наукових шевченківських конференцій.— К., 1976.— С. 153—174).

8 грудня. Надіслав М. М. Лазаревському останні п'ять глав першої частини повісті «Матрос, или Старая погудка на новый лад» («Прогулка с удовольствием и не без морали») з поправками до перших п'яти глав першої частини, надісланих раніше. Просив побачитись з О. Ф. Писемським, щоб з'ясувати долю повісті «Княгиня» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 144—145).

10 грудня. Цензурний дозвіл московського альманаху «Новый поэтический свет», в якому М. Ф. Щербина опублікував вірш «Перебендя», озаглавлений, аби обійти цензурні рогатки, як «Пародия на стихотворение Шевченка» (*Жур II. Встречи на Мангышлаке.*— С. 182).

18 грудня. Я. Г. Кухаренко написав Шевченкові, що дізнався про його долю ще 1847 року в Харкові від А. Метлинського, а потім 1851 року від О. Л. Елькана в Петербурзі. У Москві 1856 року М. С. Щепкін читав Кухаренкові напам'ять і дав переписати вірш Шевченка «Пустка». Надіслав 25 карбованців; запитував, чи вцілів хоч один портрет Головатого із переданих свого часу Кухаренком Шевченкові в Петербурзі (*Листи.*— С. 76—77).

25 грудня. П. О. Куліш радив у листі до початкуючого поета й етнографа О. В. Шишацького-Ілліча в своїй творчості брати приклад з Шевченка та Квітки-Основ'яненка (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 21).

1856 рік — 13 травня 1857 року. Виконав малюнки: «Щасливий ловець». Сепія; «Новопетровське укріплення з моря». Акварель; «Новопетровське укріплення з Хівинського шляху». Акварель; «Мис Тюк-Карагай на півострові Мангышлак». Акварель, білило; «Новопетровське укріплення з Хівинського шляху». Олівець, білило (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 9.— № 57— 60, 175).

1856 рік — червень 1857 року. Виконав малюнки: «Молитва за небіжчиків». Сепія; «Казарма». Сепія (оригінал нині в Музеї особистих колекцій у Москві); «Новопетровське укріплення. Внутрішній вигляд». Олівець (*Там само.*— № 61, 70, 176).

1857 рік

На 1 січня. В Оренбурзькому корпусі серед військово-службовців нараховувалося 1018 осіб «штрафних», з них — 93 за політичні злочини (*РДІА.— Ф. 853.— Оп. 1.— № 66.— Арк. 197*).

1 січня. Шевченко отримав першу радісну звістку із Петербурга від А. І. Толстої про недалеке звільнення і з того дня почав готуватись до виходу зі своєї «незамкненої тюрми» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 63).

3 січня. У Петербурзі засновано таємний комітет для

підготовки скасування кріпосного права (*Хронологический справочник.*— С. 92).

6 січня. Дійсний статський радник В. П. Гаєвський надіслав В. М. Лазаревському записку з повідомленням про наступне звільнення Шевченка (*РДАЛМ.*— Ф. 277.— Оп. 1.— № 20.— Арк. 6).

8 січня. В. М. Лазаревський сповістив М. О. Некрасова: «Тарас Шевченко прощен и освобожден. Почему-то я становлюсь (впрочем, весьма осторожно) в голове этого дела. Предполагается открыть (домашним образом и от имени Жемчужникова) в пользу его подписку. Я бы желал (желание обдуманно), чтобы Вы прислали целковых 10...» (*ЛШ.*— Ф. 1.— № 699).

Л. М. Жемчужников повідомив Г. П. Галагана, що сьогодні отримав звістку про амністію Шевченка, і просив поділитися цією радістю з усіма його друзями. Написав про це М. Грабовському. Писав, що треба подумати про складчину, щоб дати Шевченкові можливість виїхати з Мангишлака і влаштувати його дальшу долю (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 22).

9 січня. Шевченко сердечно подякував А. І. Толстій за клопоти про його звільнення від солдатської каторги — «это десятилетнего мрачного чистилища». Сповістив про свій намір зайнятися гравірувальним мистецтвом (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 147—149).

12 січня. Військовий міністр М. О. Сухозанет запитав начальника III відділу Долгорукова, чи не заперечує він проти полегшення долі політичних засланих, представлених у списку командира Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовського (*Документи.*— С. 276).

16 січня. Л. М. Жемчужников сповістив Г. П. Галагана про те, що він уповноважений збирати гроші для допомоги Шевченкові. Просив прислати зібрані Галаганом гроші, щоб надіслати їх дядькові Жемчужникова В. О. Перовському для передачі Шевченкові (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 22).

17 січня. П. О. Куліш написав дружині, що «Шевченка простили» і йде збір грошей йому на виїзд (*Там само.*— С. 23).

М. М. Лазаревський написав Шевченкові, що вже одержано дозвіл царя на звільнення його у відставку. Друзі чекають його приїзду до Петербурга, йде збір грошей на дорогу (*Листи.*— С. 78—79).

19 січня. П. О. Куліш повідомив В. В. Тарновського (стар-

шого), що «Шевченка одпустили на волю!» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 23*).

24 січня. Канцелярія III відділу склала для його начальника В. А. Долгорукова довідку у зв'язку з амністією політичних засланих по Окремому Оренбурзькому корпусу. В довідці зазначено, що ще в травні 1856 р. президент Академії мистецтв велика княгиня Марія Миколаївна і віце-президент Ф. А. Толстой клопоталися про помилування Шевченка. Тепер же звільнити його від служби пропонує командир Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовський.

У довідці запропоновано: «Рядового Тараса Шевченку, по уваженню ходатайства о нем ее императорского высочества президента Академии художеств уволить от службы с разрешением пользоваться правами художника, которых он не был лишен при отдаче в военную службу, и с дозволением ему писать и рисовать, но под строгим наблюдением местных начальств и цензуры».

На документі напис: «Резолюция князя Долгорукова: «согласить и с предположением графа Перовского» (*Документи.— С. 277—278*).

25 січня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков повідомив військового міністра М. О. Сухозанета, що в зв'язку з клопотанням великої княгині Марії Миколаївни вважає, що Шевченка слід «уволить от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жительствовать» (*Там само*).

28 січня. Шевченко отримав від Бр. Залеського листа, посланого ще 18 вересня 1856 р. (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 149*).

10 лютого. Почав писати відповідь на «радостное письмо» Бр. Залеського, який прибув на батьківщину. Поділяючи радість друга, сподівався побувати в його рідних краях, висловлював надію на своє швидке визволення та повернення до Петербурга, де він збирався зайнятися гравіруванням (*Там само.— С. 149—152*).

14 лютого. П. О. Куліш повідомив М. М. Білозерського, що Шевченко ще не повернувся і невідомо коли повернеться із заслання. Писав про небажаність його повернення в Україну (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 23*).

15 лютого. Закінчив лист до Бр. Залеського, розпочатий 10 лютого. Просив написати генералу К. І. Бюрно, передавав вітання А. Венгржиновському, З. Сераковському, матері, батькові, сестрам Броніслава (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 152*).

25 лютого. Цензурою дозволено до друку другий том «Записок о Южной Руси», де публікувалася поема Шевченка «Наймичка» — без зазначення автора (*Записки о Южной Руси*).— Т. 2.— 1857.— С. 149—168).

27 лютого. П. О. Куліш написав В. В. Тарновському (молодшому): «Дуже звеселив любий лист Ваш, що в Києві таки схаменулись на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав пану Галагану чи пану Рігельманові» (*ЧИМ.— Ал. 17-106/504*).

Лютий — травень. Виконав малюнки сепією (не знайдені): «Дочка хіоського гончаря»; ««Сцена в казармі» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 220, 221*).

2 березня. Бр. Залеський писав Шевченкові, що чекає від нього малюнків і рисунків, які хоче продати багатьом любителям живопису. Дуже захоплений серією «Блудний син» і хотів би її поширювати за допомогою фотографування. З. Сераковський його сповістив, що бачив подання В. О. Перовського про звільнення Шевченка (*Листи.— С. 79—80*).

3 березня. Л. М. Жемчужников дякував листом Г. П. Галагану за участь у збиранні коштів для Шевченка і присилку 150 карбованців. Просив подякувати також М. А. Рігельману (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 23*).

17 березня. У газеті «Русский инвалид» (№ 61) за допомогою М. С. Щепкіна опубліковано (без підпису автора) вірш Шевченка «Заворожи мені, волхве...».

3 квітня. П. О. Куліш писав з Петербурга до П. О. Плетньова, який перебував у Парижі: «... времена в России переменились, а людей мыслящих уже не преследуют (даже Шевченко освобожден из заточения)» (*РНБ.— Ф. 1000.— Оп. 2.— № 697.— Арк. 208*).

7 квітня. Шевченко отримав листа М. М. Лазаревського від 17 січня зі звісткою про близьку волю (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 19; Там само.— Т. 6.— С. 155*).

Одержав листа і 25 карбованців від Я. Г. Кухаренка, а також листа і 16 карбованців від А. М. Маркевича (*Там само.— С. 153, 155*).

11 квітня. М. М. Лазаревський написав Шевченкові, що вже повернувся з України і дізнався, що доповідь про нього «и других подобных» готова і буде представлена до Великодня. Сподівався через тиждень порадувати наказом про звільнення: в Україні його теж чекають. Запитував, скільки йому треба грошей на проїзд. У Петербурзі про нього вже клопочуться. Рукопис «Матроса» ще весь не встигли перепи-

сати, але на днях буде переписаний, «а подлинник в переплете никому не уступится» (*Листи.*— С. 80—81).

13 квітня. В Академії мистецтв відбувся домашній спектакль на користь Шевченка. Були виконані комедія «Завтрак у предводителя» І. С. Тургенєва, водевіль В. Крестовського «Дипломатия жены» і французький водевіль «La piaise de Saint-Fleur» («Простушка із Сен-Флера») Байарда і Лемуана. В ролях виступили А. І. Толстая, І. Л. Грінберг, художник М. Й. Осипов та ін. В антрактах на фісгармонії грав композитор А. Г. Контський. Декорації писав професор живопису А. Роллер. На спектаклі були присутні понад 200 осіб. Через декілька днів спектакль було повторено (*Музыкальный и театральный вестник.*— 1857.— 21 апреля.— № 15).

17 квітня. Завідуючий музеєм Академії мистецтв К. А. Ухтомський написав М. О. Рамазанову: «Был в Академии спектакль в пользу Шевченки, это устроила гр. А. И. Толстая, и очень удачно; сбор был довольно значительный, и хорошо было сыграно... театр устраивал Роллер в бывшем нашем рекреационном зале с колоннами» (*Щукинский сборник.*— М., 1907.— Вып. 6.— С. 350).

21 квітня. Про домашній спектакль в Академії мистецтв захоплену кореспонденцію надрукував В. Шпилевський. Він відзначив, що «мыслью о спектакле мы обязаны известной покровительнице русских талантов супруге г. вице-президента Академии художеств графине Н[астасии] И. Толстой. Эта мысль тем более заслуживает признательность и высокое уважение, что она возродилась под влиянием искреннего желания оказать помощь и доставить средства возвратиться в Петербург из дальних сторон (підкреслено в газеті.— П. Ж.) бедному русскому поэту, которого судьба некоторое время разлучала с нами» (*Музыкальный и театральный вестник.*— 1857.— 21 апреля.— № 15).

22 квітня. Шевченко закінчив роботу над першою редакцією другої частини повісті «Матрос, или Старая погудка на новый лад» (у другій редакції — «Прогулка с удовольствием и не без морали») (*Шевченківський словник.*— Т. 2.— С. 144).

У листі до Я. Г. Кухаренка Шевченко дякував за прислані 25 карбованців. Повідомляв, що з Петербурга також надіслали гроші «молодий козак» А. М. Маркевич з товаришами, а М. М. Лазаревський сповістив про близьке звільнення. Мріяв зустрітися з Кухаренком на Чорноморії, надіслав йо-

му автопортрет. Питав, чи живий М. С. Щепкін. Позитивно відгукнувся про «Записки о Южной Руси», надіслані йому з Петербурга П. О. Кулішем (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 153—154*).

Написав М. М. Лазаревському, що отримав 25 карбованців від Я. Г. Кухаренка і 16 карбованців від А. М. Маркевича. Просив подякувати П. О. Кулішеві за «Записки о Южной Руси». Турбувався з приводу затримки визволення (*Там само.— С. 155—157*).

У листі до А. М. Маркевича дякував за надіслані 16 карбованців і книжки. Просив передати подяку М. В. Гербелю за переклад вірша «Нащо мені чорні брови...» Просив розшукати полковника І. О. Киреевського і довідатися, чому він досі не прислав І. О. Ускову камеру-обскуру, для купівлі якої той надіслав гроші (*Там само.— С. 157—160*).

30 квітня. В «Современнике» надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси», в якій розглянуто поему «Наймичка» (ім'я Шевченка не згадано) (*Современник.— 1857.— Кн. 5.— Критика.— С. 5*).

1 травня. У довідці III відділу про звільнення Шевченка від військової служби значиться: «1 мая 1857 г. высочайше повелено: рядового Оренбургского линейного № 1 батальона Тараса Шевченку уволить от службы, с учреждением за ним там, где он будет жить, надзора, впредь до совершенного удостоверения в его благонадежности с воспрещением ему въезда в обе столицы и жительства в них».

Про це ж військовий міністр М. О. Сухозанет повідомив командира Окремого Оренбурзького корпусу В. О. Перовського (*Документи.— С. 279*).

2 травня. М. М. Лазаревський поздоровив Шевченка: «третьего дня послана бумага командиру Оренбургского корпуса, что ты согласно просьбе гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского получаешь отставку с предоставлением избрать род и место жизни».

Послав Шевченкові 75 карбованців на дорогу. Написав також до Оренбурга коменданту М. В. Ладиженському, щоб там не затримали папери про Шевченка (*Листи.— С. 81*).

7 травня. Цією датою позначено присвяту Я. Г. Кухаренкові другої редакції поеми «Москалева криниця». Можливо, Шевченко помилився: підбадьорливий лист від Кухаренка він одержав 7 квітня 1857 р. (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 689*).

8 травня. До невідправленого в очікуванні наступної пошти листа М. М. Лазаревському Шевченко дописав, що «досі нема нічого із корпусу» з приводу його звільнення, і це дуже засмучує і турбує. Читає біографію Гоголя. Грошей має зараз дуже мало; добре було б позичити хоч скільки-небудь ще на дорогу до Москви чи Чорноморії (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 156—157*).

Почав писати листа до Бр. Залеського: повідомив, що надсилає дві картини для продажу, а третю просить переслати до Петербурга для А. І. Толстої. Йшлося про малюнки «Дочка хіоського гончаря», «Сцена в казармі» та «Автопортрет з киргизеням» (*Там само.— С. 160—161*).

10 травня. Продовжував листа до Бр. Залеського: виконав 8 малюнків із серії «Притча про блудного сина», але перших чотирьох сцен ще не починав, бо не мав моделі російського «типического купца», тому відклав їх до Москви чи Петербурга. Обіцяв з наступною поштою послати ще кілька малюнків, зокрема для «Виленского альбома» (*Там само.— С. 161—162*).

Цензурою дозволено видання «Русского иллюстрированного альманаха», де публікувалася повість Г. П. Данилевського «Хуторские друзья» з ілюстрацією Шевченка «Знахар» — під назвою «Чумак Омелько Брус» та без зазначення прізвища художника (*Русский иллюстрированный альманах.— СПб., 1858.— С. 79*).

13 травня. Продовжив листа до Бр. Залеського. Повідомив, що з поштою через два дні пошле ще 17 малюнків для «Виленского альбома» та на продаж малюнки «Щасливий ловець» (зберігається в НМТШ) і «Спритний продавець» (не знайдений) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 162—163*).

13—20 травня. Виконав два малюнки «Молитва за небіжчиків», надіслані Бр. Залеському (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 222, 223*).

15 травня. Дружина чиновника особливих доручень при оренбурзькому і самарському генерал-губернаторі Анна Богданівна Еггерт поздоровила Шевченка з Оренбурга зі звільненням від солдатчини (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 37; Большаков Л. Літа невольничі.— С. 235*).

16 травня. Завершив роботу над другою редакцією поеми «Москалева криниця» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 688*).

20 травня. Закінчив листа до Бр. Залеського, розпочатого 8 травня. Повідомив, що надсилає ще два малюнки під на-

звою «Молитва за небіжчиків» (не знайдені) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 163*).

В листі до М. М. Лазаревського подякував землякам за те, що в столиці є «добрі душі», які бажають допомогти йому збором коштів на дорогу. Просив передати переписаний рукопис «Матроса» (майбутньої «Прогулки с удовольствием и не без морали») П. О. Кулішу, якому дякував за «Записки о Южной Руси». Передав вітання С. С. Гулаку-Артемовському і всім добрим землякам (*Там само.— С. 163—164*).

28 травня. У формулярному списку Шевченка записано: «По высочайшему повелению уволен от службы с воспрещением въезда в обе столицы и жительства в них, с тем чтобы он имел жительство впредь до окончательного увольнения его на родину в Оренбурге.

Предписание его сиятельства господина генерал-адъютанта графа Перовского от 28 мая 1857 за № 543» (*Документи.— С. 281*).

30 травня. Бр. Залеський, отримавши від Шевченка листа, посланого 10 лютого, назвав його чудовою сердечною поемою про майбутнє повернення до Петербурга після «выезда из пустыни» (*Листи.— С. 81—83*).

3 червня. Отримав листа від М. М. Лазаревського, посланого 2 травня (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 42*).

4 червня. До дня народження доньки коменданта Наталі Ускової влаштував у саду транспарант з її вензелем і засвітив його ввечері (*Спогади.— С. 243*).

5 червня. Послав Я. Г. Кухаренку свої твори — «Москалева криниця» (друга редакція), «Чернець» і «Садок вишневий коло хати...» Просив переписати їх і надіслати М. С. Щепкіну (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 164—166*).

8 червня. П. О. Куліш повідомив з Петербурга свою дружину, що невідомо, коли Шевченко прибуде до столиці (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 24*).

11 червня — липень. Виконав акварельний малюнок «Ніч на татарському кладовищі» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 227*).

12 червня. Почав писати щоденник («Журнал»). У першому записі висловив надію незабаром вирватися зі своєї «безграничної тюрми» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 11—12*).

13 червня. Командир 23-ї піхотної дивізії Х. В. Глухов повідомив оренбурзького цивільного губернатора І. М. Потулова про встановлення за височайшим повелінням таєм-

ного поліційного нагляду за звільненими від військової служби політичними злочинцями, серед них і за Шевченком (*Документи.*— С. 282).

До щоденника за цей день Шевченко вписав рядки з вірша О. В. Кольцова — своєрідний епіграф до всього свого «Журналу»:

Пишу не для мгновенной славы,

Для развлечения, для забавы,

Для милых искренних друзей,

Для памяти минувших дней.

(*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 12—15).

14 червня. Запис у щоденнику про п'ятику офіцерів і рядових у дні получок, про злиденне становище солдатів: вони — «самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все» (*Там само.*— С. 15—16).

15 червня. Розпочав портрет підпоручика М. Є. Бажанова (не знайдено) (*Там само.*— С. 16—17).

16 червня. Запис про офіцера М. В. Мостовського, поляка-засланця, учасника повстання 1830 р.: «Мостовский единственный человек во всем гарнизоне, которого я люблю и уважаю. ...Я много от него слышал чрезвычайно интересных подробностей о революции 1830 года» (*Там само.*).

17 червня. Перечитував «Записки о Южной Руси» — «неоцененную книгу» (*Там само.*— С. 20).

18 червня. Бачив уві сні Межигорського Спаса, Дзвонкову криницю, Видубецький монастир. А потім — Петербург «и свою милую Академию» (*Там само.*— С. 20—21).

19 червня. У Лондоні вийшов перший номер «Колокола» (*Хронологический справочник.*— С. 92). Шевченко виявив великий інтерес до цього та інших видань О. І. Герцена.

Занотував до щоденника роздуми про своє заслання: «...для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благородней[шу]ю часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностью.

Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин Н[иколай] запретил мне и то и другое. Оба палачи» (*Там само.*— С. 22).

Однак Шевченко не підкорився катам: «В незабвенный день объявления мне конфирмации,— записав він далі,— я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали» (*Там само.*— С. 24).

20 червня. Петербурзький військовий губернатор повідомив міністра внутрішніх справ, що відставний губернський секретар Пантелеймон Олександрович Куліш просить дозволити йому відкрити друкарню в 3-му кварталі Московської частини в будинку Яценкової. Генерал-губернатор це прохання підтримав (*РДІА.— Ф. 1286.— Оп. 18.— № 749.— Арк. 60*).

Шевченко засвідчив у щоденнику свою духовну незламність: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня... Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась». Висловив сподівання, що довгій перерві в його поетичній творчості настане кінець і, як тільки він вирветься на волю, його вірші «потекут плавнее, свободнее и проще и веселее» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 24—26*).

21 червня. Виклав у щоденнику історію привласнення полковником І. О. Киреєвським 350 карбованців, надісланих йому І. О. Усковим для придбання фотографічного приладдя (*Там само.*— С. 26—27).

22 червня. Оренбурзький цивільний губернатор І. М. Потулов наказав оренбурзькому поліцмейстеру встановити «неослабный полицейский надзор» за звільненими від військової служби політичними засланцями, в тому числі і за Шевченком (*Документи.*— С. 282).

23 червня. Вранці відбувся огляд роти, в якій служив Шевченко, прибулим до Новопетровського укріплення батальйонним командиром Г. І. Львовим (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 28*).

24 червня. Командир 1-го батальйону Г. І. Львов відбув із Новопетровського укріплення (*Там само.*— С. 31).

25 червня. Виконуючий обов'язки командира 1-го батальйону на час відсутності Г. І. Львова полковник О. Г. Михальський, відповідно до «высочайшего повеления», наказав ротному командиру Є. М. Косарєву відправити звільненого від

військової служби Шевченка на поштовому човні «через начальника Гурьєва-городка к батальонному штабу в г. Уральск» (*Документи.*— С. 283).

26 червня. Шевченко сподівався до зими бути в Петербурзі, побачити милі його серцю обличчя друзів, свою прекрасну Академію, Ермітаж, збирався там присвятити себе гравюрі акватинта: «Быть хорошим гравером значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины». Записав свої роздуми про розумну і влучну сатиру художника П. А. Федотова, письменників О. М. Островського, М. В. Гоголя, намір випустити в світ серію «Притча про блудного сина» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 31—34).

27 червня. Шевченко потрапив на гауптвахту за доносом п'яниці-офіцера А. О. Кампіньоні (Компїоні) за те, що відмовився взяти участь у пиятиці і нібито їм нагрубів. Вранці був звільнений за розпорядженням коменданта Ускова, але змушений був вибачатися (*Там само.*— С. 34—35).

28 червня. Марно чекав прибуття пароплава: «вестник благодатной свободы» не прийшов (*Там само.*— С. 35—37).

29 червня. «Пароход из Гурьева пришел сегодня и не привез мне совершенно ничего, ни даже письма».

Увечері відвідав своїх приятелів Зигмунтовських (*Там само.*— С. 37—38).

30 червня. В листі до М. М. Лазаревського просив допомогти І. О. Ускову придбати камеру для фотографування, передати вітання П. О. Кулішу і повідомити, що його «Записки о Южной Руси» послано Я. Г. Кухаренкові. Просив прислати твори А. Л. Метлинського (*Там само.*— Т. 6.— С. 166—167).

1 липня. Дякував М. М. Лазаревському за прислані 75 карбованців. Сповістив, що передумав їхати на Чорноморію, а збирається до Петербурга, хоча офіційного повідомлення про звільнення досі ще не отримав. Просив купити фотокамеру для І. О. Ускова.

У щоденнику згадав, як 1 липня 1836 р. уперше відвідав потай від Ширяєва свято в Петергофі, а вдруге був там разом зі своїм учителем Карлом Брюлловим і учнями Академії П. С. Петровським і Г. К. Михайловим (*Там само.*— Т. 6.— С. 167—168; Т. 5.— С. 42—44).

2 липня. Запис цього дня у щоденнику присвячено спогадам про його давнього знайомого, супутника в подорожі по Чернігівщині, етнографа і письменника О. С. Афанасьєва-

Чужбинського. Шевченко несхвально відгукнувся про недавно прочитаний його вірш, в якому звучала «отвратительная и подлая лесть русскому оружию» (*Там само.*— С. 45—47).

3 липня. Записав у щоденнику, що бачив уві сні, буцім М. М. Лазаревський без дозволу вивіз його з Новопетровського укріплення. «Проснувшись, я обрадовался, что это только сон и что я, слава Богу, не дезертир. А иначе опять бы меня вооружили лет на десять за престол и отечество» (*Там само.*— С. 48).

4 липня. Міністр внутрішніх справ дозволив П. О. Кулішу відкрити друкарню в Петербурзі (*РДІА.*— Ф. 12.— Оп. 18.— № 749.— Арк. 61).

5 липня. Отримав передані йому з Уральська Северином Пшевлоцьким три томи праці К. Лібельта «Естетика» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 50—51).

6 липня. Знову бачив уві сні Академію мистецтв, а наяву — балаганну сцену, затіяну підпоручиком А. В. Чирцем під вікном своєї нареченої (*Там само.*— С. 51—52).

7 липня. Шевченка призначено в «почетный караул» на випадок можливого, за чутками, приїзду в укріплення великого князя Костянтина Миколайовича. З цього приводу капітан Є. М. Косарєв наказав капральному єфрейтору зайнятися з Шевченком «маршировкой и ружейными приемами часика четыре в день». Комендант І. О. Усков відмінив цей знущальний наказ (*Там само.*— С. 52—53).

8 липня. Запис про долю Шевченкового земляка солдата Скобелєва, який «прошел по зеленой аллее, как выражаются солдаты, сквозь 2000 шпицрутенев и сослан в Омск на семь лет в арестантские роты» за те, що насмілився протестувати проти ганебної крадіжки поручика Обрядіна, який присвоїв десять карбованців, надісланих солдатові поштою (*Там само.*— С. 53—56).

9 липня. Побачив уві сні «отвратительного старичишку» А. Г. Родзянка, який торочив «о возвышенной простоте и идеале в искусствах вообще и в литературе в особенности. Ругал наповал грязного циника Гоголя, и в особенности «Мертвые души» казнил немилосердно...» і згадав свою випадкову зустріч з ним 1845 року, коли той набрид йому «своею глупой эстетикой и малороссийскими грязнейшими и глупейшими стихами» (*Там само.*— С. 56—57).

10 липня. Записав свої критичні думки про «Естетику» К. Лібельта, який «смахивает на нашего В. А. Жуковского в

прозе. Он так же верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В. А. Жуковский» (*Там само.*— С. 57—58).

11 липня. Читав другий том К. Лібельта, який цього разу видався йому «умереним ідеалістом і більш схожим на людину з тілом, ніж на безтілого німця — Лібельт рішуче похорошел в моїх очах. Але він все-таки школяр. Він пренаивно доводить присутність всемогутнього творця всесвіту в усьому видимому і невидимому нами світі. І так хлопоще про цю стару, як світ, істину, як ніби це його власне відкриття» (*Там само.*— С. 60—62).

12 липня. Продовжив читання книги К. Лібельта і висловив свій погляд на свободу творчості: «Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающей его природою, насколько природа ограничена своими вечными неизменными законами» (*Там само.*— С. 64).

13 липня. Весь день читав К. Лібельта (*Там само.*— С. 66).

14 липня. Надвечір покинув свій місто, в якому третю добу ховався від «вертепа мерзостей, т. е. укріплення». Відвідав своїх друзів Зигмунтовських, знову згадав найзаповітніше: «О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом?» (*Там само.*— С. 66—68).

15 липня. Записав свої етнографічні спостереження про похоронні обряди в Україні та в Середній Азії, відзначивши їхню особливу людяність на своїй батьківщині (*Там само.*— С. 69—70).

16 липня. Згадав комічні епізоди, коли після тримісячного плавання Аральським морем, побачивши його з широкою, як лопата, бородою, уральські козаки прийняли Шевченка за старообрядницького попа-розстригу і прохали в нього благословення (*Там само.*— С. 70—72).

17 липня. В Новопетровській гавані зупинився пароплав, на якому був К. І. Вейдеман, колишній учасник експедиції К. М. Бера, учитель астраханської гімназії; він передав Шевченкові вітання через плац-ад'ютанта (*Там само.*— С. 72—76; *Жур П. Встречи на Мангышлаке.*— С. 181).

18 липня. Був запрошений до своїх друзів Бажанових і тут дізнався про вчорашнього відвідувача укріплення К. І. Вейдемана (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 72—76).

19 липня. П. О. Куліш написав з Петербурга листа до Чернігова Марії Григорівні та Олександрі Григорівні Мило-

радович, в якому з недоречною іронією та осудом цитував послання Шевченка: «І мертвим, і живим...»: «Слава Богу, наші діди своєї здобичі не прозивали: знали вони, де зимують раки, за те їм од нас честь і слава. А вони з Шевченком не знають, що плещуть:

Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Наших предків — тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину!
Отака-то наша слава,
Слава України!

Да ще й пророкують, ледачі сини ледачих батьків:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Дітей ваших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати,
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки проклянетесь
Своїми синами»

(НБУВ.— Відділ рукописів.— III. 45 300).

Переповів у щоденнику почуту ним звістку про те, що колишній правитель канцелярії київського генерал-губернатора, «гениальный взяточник» М. Е. Писарєв, ставши цивільним губернатором у Петрозаводську (Шевченко помилково назвав тут Вологду), дістав публічного ляпаса під час урочистої церковної відправи у міському соборі від чиновника М. Матвєєва. Шевченко «на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина... И назвал ее «Сатрап и Дервиш» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 77). Невдовзі на цей сюжет Шевченко почав писати поему «Юродивий», а продовжив її наприкінці грудня 1857 р. у Нижньому Новгороді (лишилася незавершеною).

20 липня. Згадав Іллінський ярмарок 1845 р. у Ромні, де «в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли

Чупруна («Москаль-чаривный») та познайомився з батьком декабриста О. І. Якубовича (*Там само.*— С. 78—79; *Дума про Огонь.*— С. 105).

21 липня. Нарешті настала довгождана мить: «...выходя из укрепления, встретил зрителя полугоспиталя Бажанова, и он первый поздравил меня с свободой. 21 июля 1857 года в 11 часов утра». Разом із польським засланцем Ф. Фіалковським «прочитали несколько мест Либельта и нашли, что подобные книги пишутся для арестантов, которым даже Библии не дают читать» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 80).

22 липня. Комендант І. О. Усков сказав, що не може дати Шевченкові пропуск на проїзд до Петербурга через Астрахань, бо ще не отримав наказу по корпусу про його звільнення.

23 липня. Цією датою позначено чернетку листа Шевченка до Ф. П. Толстого, якого він продовжив 26 липня та в якому радісно відгукнувся на звістку про своє визволення (*Ланской Л. Коллекция автографов А. Г. Достоевской // Памятники культуры. Новые открытия.*— М., 1977.— С. 65; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 84—86).

Брав участь у товариському обіді з Ф. Куліхом і Ф. Фіалковським. Критично зауважував про К. Лібельта: «Если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов» (*Там само.*— С. 83).

24 липня. Увечері командир роти Є. М. Косарєв «с претензией на благодарность» оголосив Шевченкові, що за розпорядженням коменданта «отдал приказ по полубатальону» про його звільнення від солдатської служби (*Там само*).

25 липня. Цілий день гостював у Мостовського, заарештованого на тиждень «вследствие кляуз своего цейхвахтера, отвратительнейшего надворного советника Мешкова» (*Там само.*— С. 84).

26—31 липня. Писав схвильовану подяку Ф. П. і А. І. Толстим за турботи про визволення із заслання. Висловив намір, повернувшись до Петербурга, зайнятися гравіруванням (*Там само.*— Т. 6.— С. 168—170).

27 липня. Під час обіду І. О. Усков повідомив «важную художественную новость», вичитану в «Русском инвалиде»: О. А. Іванов закінчив у Римі картину «Иоанн Креститель». Шевченко виклав у щоденнику свої міркування з приводу

цієї картини, згадав висловлювання про неї К. П. Брюллова і М. В. Гоголя (*Там само.*— Т. 5.— С. 86—88).

28 липня. Увечері провідав Мостовського на гауптвахті, згадував вірші Лермонтова (зокрема «Выхожу один я на дорогу»), народні пісні (*Там само.*— С. 88—91).

29 липня. Ротний командир 1-го лінійного батальйону Є. М. Косарєв подав рапорт коменданту І. О. Ускову про те, що Шевченка звільнено від служби і його належить відправити поштовим човном «через начальника Гурьєва-городка к батальонному штабу в г. Уральск» (*Документи.*— С. 283).

Шевченко записав у щоденнику, що бачив уві сні С. С. Гулака-Артемовського з дружиною, «выходящего из церкви Покрова. На Сенной площади будто бы разведен парк, деревья еще молодые, но огромные...» В парку зустріли П. О. Куліша теж з дружиною і разом пішли в гості до М. М. Лазаревського.

Записав тут же про свої добрі стосунки із земляком-солдатом Андрієм Обеременком (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 91—95).

30 липня. Разом з Андрієм Обеременком ходив на прощальну прогулянку (*Там само*).

31 липня. Порушуючи офіційне розпорядження про відправлення Шевченка до штабу корпусу в Оренбург, І. О. Усков видав йому карантинне свідоцтво на виїзд до Астрахані (*Документи.*— С. 283).

Липень—вересень. П. О. Куліш писав дружині з Петербурга: «Шевченка здесь еще нет, и не знаем, где он, чуть ли не в Черномории» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 24).

1 серпня. Комендант І. О. Усков видав Шевченкові документ на право проїзду до Петербурга і повідомив ротного командира Є. М. Косарєва і командира 1-го лінійного батальйону Г. І. Львова, що дозволив йому вирушити з укріплення без заїзду до Уральська (*Документи.*— С. 284—285).

ХІ. ДОВГИЙ ШЛЯХ ПОВЕРНЕННЯ

Бумага гласит о том, что мне воспрещается въезд в обе столицы и что я обретаюсь под секретным надзором полиции. Хороша свобода. Собака на привязи. Это значит, не стоит благодарности, в[аше] в[еличество].

Т. Шевченко

2 серпня. О 9-й годині вечора Шевченко виїхав з Новопетровського укріплення на рибальському човні. Перед від'їздом він подарував доньці коменданта Наталі її портрет, намальований сепією (не знайдено) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 95; Спогади.— С. 243; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 9.— № 226*).

5 серпня. Записав у щоденнику: «В 5-ть часов вечера приплыл я на самой утлой рыбацъей ладье в город Астрахань. Все это так нечаянно и так быстро совершилось, что я едва верю совершившемуся». В Астрахані Шевченкові довелося затриматися через відсутність рейсів пароплавної компанії. Оселився у плац-ад'ютанта Новопетровського укріплення Л. О. Бурцева (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 95—97*).

6 серпня. Записав свої перші астраханські враження. Звернув увагу на жахливу злиденність і бруд у місті (*Там само*).

7 серпня. З подякою відгукнувся про плац-ад'ютанта Л. О. Бурцева, який прихистив і нагодував поета «в этом негостеприимном улусе» (*Там само*).

Я. Г. Кухаренко написав Шевченкові з Катеринодара, що наприкінці липня отримав надісланий ще 5 червня лист і поетичні твори Шевченка («Москалева криниця», «Чернець», «Садок вишневий коло хати...» — П. Ж.). Збирався переписати їх для М. С. Щепкіна, А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова. Запрошував до себе в Катеринодар і просив продовжувати поетичну творчість (*Листи.— С. 84—85*).

8 серпня. Продовжуючи знайомитись з Астраханню, потрапив на будинок мільйонера О. О. Сапожникова, якого знав ще в юності, але не зайшов до нього. Згадував друзів, звільнених із Новопетровського укріплення (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 96—100*).

9 серпня. Вранці зустрівся з «новопетровськими аргонав-

тами», які мали повернутися до укріплення, передав з ними вітання (*Там само.*— С. 100—101).

10 серпня. Довідувався в конторі про пароплав до Нижнього Новгорода. Найняв собі нове житло (сучасна адреса — вул. Шаумяна, 3), оскільки Л. О. Бурцев мав одружитися. Сповістив Бр. Залеського, що перебуває в Астрахані по дорозі до Петербурга, запитував його про долю своїх малюнків «Автопортрет із киргизеням», «Щасливий ловець» і «Спритний продавець» (не знайдені) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 101—102; *Там само.*— Т. 6.— С. 170—171).

11 серпня. Оглядав собор XVII ст. у супроводі священника Гавриїла Пальмова. Відзначив, що собор будував «простой русский мужичок. Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка» (*Там само.*— Т. 5.— С. 102—103).

12 серпня. Вранці до Астрахані прийшов пароплав «Князь Пожарский» компанії «Меркурій», і Шевченко спробував взяти квиток до Нижнього Новгорода, але невдало. Зайшов до публічної бібліотеки, шукаючи книжку М. С. Рибушкіна «Описание города Астрахани» (*Там само.*— С. 103—104).

13 серпня. Вранці написав листа до Я. Г. Кухаренка (дачувавши його 15-м серпня) (*Там само.*— Т. 6.— С. 172—173).

Весь день провів у бібліотеці, читаючи журнал «Русский вестник», звернув увагу на публікації творів М. В. Гоголя, С. М. Соловйова, С. Т. Аксакова (*Там само.*— Т. 5.— С. 104—105).

14 серпня. Послав листа до М. М. Лазаревського. Повідомив, що вже вільний, збирається їхати пароплавом до Нижнього Новгорода й розраховує зустрітися не раніше 1 жовтня (*Там само.*— Т. 6.— С. 171—172).

15 серпня. Колишній студент Київського університету, молодший лікар 45-го флотського екіпажу І. Ф. Муравський, що мешкав у тому ж будинку, де зупинився Шевченко, познайомився з ним і розповів про нього своїм друзям — вихованцям того ж університету І. П. Клопотовському і вчителю місцевої гімназії С. А. Незабитовському. Того ж дня вони зустрілися з поетом, про що зробили запис у його щоденнику (*Спогади.*— С. 265; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 106).

16 серпня. З Шевченком познайомилися лікарі Є. І. Одинцов і колишній студент Київського університету Ф. І. Чельцов, що зробили свої записи в щоденнику. Шевченко подарував Чельцову уривок автографа поеми «Царі».

Того ж дня з Шевченком поновив своє давнє знайомство О. О. Сапожников, який запропонував йому разом вирушити пароплавом «Князь Пожарский» до Нижнього Новгороду (*Там само.*— С. 106, 108; *Опис рукописів Т. Г. Шевченка.*— К., 1961.— С. 432).

16—22 серпня. У квартирі І. П. Клопотовського друзі Шевченка влаштували імпровізовану виставку його малюнків, привезених з Новопетровського укріплення. Вони були розіграні в лотерею, яка дала Шевченкові 800 карбованців, а малюнки було повернуто авторові (*Спогади.*— С. 266).

Шевченко виконав олівцевий портрет Пелагеї Іванівни і Ганни Олександрівни Сапожникових (нині зберігається в Казахській художній галереї в Алмати) (*Корнійчук М. А. Астраханський портрет // В літопис шани і любові.*— К., 1989.— С.— 200—205).

17 серпня. У щоденнику з'явився жартівливий запис Івана Рогожина (рукою Ф. І. Чельцова) про солдатську службу (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 106—107).

18 серпня. Шевченка провідав і залишив про це запис у щоденнику його старий знайомий В. В. Кишкін, капітан пароплава «Князь Пожарский» (*Там само*).

С. А. Незабитовський переписав із «Малої книжки» поета в свій саморобний зошит поему «Чернець» і вірш «А. О. Козачковському» (*Бородін В. Рукописні збірки Шевченка «Мала книжка» та «Більша книжка» як джерело тексту // Збірник праць двадцять п'ятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1983.— С. 37).

18—19 серпня. С. А. Незабитовський записував від Шевченка пісню «Разлюби меня, покинь меня» (*Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка.*— С. 161).

19 серпня. Шевченка відвідали й розписалися у щоденнику його нові польські друзі Кароль Новицький, Павло Радзейовський, Тітус Шалевич (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 107).

20 серпня. Шевченко переписав у саморобний зошит С. А. Незабитовського свій вірш «Ще як були ми козаками...» з дарчим написом: «Степанові Незабитовському на пам'ять 20 августа 1857» (*Опис рукописів Т. Г. Шевченка.*— К., 1961.— С. 345).

Т. Зброжек записав до щоденника польською мовою урочисте звернення до поета. В ньому, зокрема, говориться: «Красномовство припало на долю небагатьох; мені ж, поз-

бавленому цього божественного дару, залишається тільки мовчки дивитися та благословляти твою творчу силу, святий народний пророче-мученику Малоросії. Твоє теперішнє перебування серед нас робить мене цілком щасливим, і хвилини єднання ніколи з моєї пам'яті не зітруться. О, стократ, стократ благословляю той дорогий день, в який небо дозволило мені особисто познайомитися з тобою, щирий і безстрашний оповіснику слова правди...» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 107*).

Бр. Залеський повідомив з Рачкевичів, що отримав від Шевченка кілька малюнків і надсилає 75 карбованців за «Дочку хіоського гончаря» і «Молитву за небіжчиків». Не втрачає надії видати літографічно каратауські краєвиди. Хотів ознайомитися з «Притчею про блудного сина» (*Листи.— С. 85—86*).

22 серпня. Шевченко вирушив з Астрахані до Нижнього Новгорода на пароплаві «Князь Пожарский»: О. О. Сапожников на абованому ним пароплаві запропонував Шевченкові каюту. Свій попередньо взятий квиток Шевченко повернув «с тем, чтобы он был отдан первому бедняку безденежно. Капитан парохода «Князь Пожарский» Владимир Васильевич Кишкин распорядился так, что вместо одного бедняка поместил на барже пять бедняков, не могших заплатить за место до Нижнего даже по целковому» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 108; Спогади.— С. 267*).

23 серпня. Вже на пароплаві Шевченко зробив запис у щоденнику про зустрічі з новими друзями в Астрахані з 15 по 22 серпня (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 107—108*).

Цього ж дня в Новопетровському укріпленні було отримано наказ про те, що Шевченко звільнений від служби із заборонаю в'їзду в обидві столиці і що йому належить прибути до Оренбурга «впредь до окончательного увольнения его на родину» (*Документи.— С. 286*).

25 серпня. Буфетник пароплава, колишній кріпак поміщика Крюкова, талановитий скрипаль Олексій Панфилович Панов записав до щоденника Шевченка ноти мелодії в темпі *moderato* (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 108*). Нині цей запис озвучено в НМТШ.

27 серпня. І. О. Усков написав інспектору Новопетровського укріплення, начальнику артилерійських гарнізонів Оренбурзького округу Г. А. Фрейману пояснення про те, що відпустив Шевченка до Петербурга «по недоразумению» че-

рез нечіткість першого розпорядження про звільнення його від військової служби (*Документи.*— С. 286—287).

У щоденнику Шевченка з'явився захоплений запис про гру вільновідпущеного скрипаля Олексія Панова: «Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный мрачный глубокий стон миллионов крепостных душ. Скоро ли долетят эти пронзительные вопли до твоего свинцового уха, наш праведный, неумолимый, неублажимый Боже?» Шевченко передбачає, що технічний прогрес «в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит... Мое пророчество несомненно» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 109).

28 серпня. Запис у щоденнику про уважне ставлення до нього сімейства Сапожникових, про читання у першому номері «Русского вестника» за 1857 р. історичного оповідання Г. Попова «Королева Варвара» (*Там само.*— С. 110).

29 серпня. Біля Камишина Шевченко зробив начерк камишинської пристані з правим берегом Волги. Зробив запис про пагорб «славного лицаря» Стеньки Разіна та народне повір'я про нього (*Там само.*— С. 112—113).

І. О. Усков розіслав у Московську, Петербурзьку, Нижегородську міські поліції, а також в Академію мистецтв листи з проханням оголосити Шевченкові про «высочайшее повеление», яке забороняло йому в'їзд до обох столиць і зобов'язувало повернутися до Оренбурга (*Документи.*— С. 287). Про це ж він повідомив у Астрахані плац-ад'ютанта Л. О. Бурцева (*Там само.*— С. 288).

29 серпня — 20 вересня. Під час подорожі від Астрахані до Нижнього Новгорода виконав олівцевий рисунок «Волга» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 86).

30 серпня. Подарував О. О. Сапожникову портрет його тещі К. Н. Козаченко, виконаний за один сеанс (*Там само.*— № 3).

Від саратовської пасажирки Т. П. Соколовської дізнався, що М. І. Костомаров поїхав за кордон, а його мати Тетяна Петрівна живе в Саратові (*Там само.*— № 3; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 113—114).

31 серпня. Пароплав зупинився біля Саратовської пристані, і Шевченко «с полудня до часу пополуночи» пробув у Т. П. Костомарової. Подарував їй автограф вірша «Н. Кос-

томарову», написаного в казематі III відділу 19 травня 1847 р. (*Там само.*— *Спогади.*— *С. 141*).

31 серпня — 1 вересня. Виконав олівцеві рисунки «Поблизу Саратова», «Саратов» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— *Т. 10.*— *№ 4, 5*).

31 серпня — 3 вересня. Виконав олівцевий рисунок «Волга» (*Там само.*— *№. 87*).

1 вересня. У Саратові Шевченка на пароплаві відвідав П. Чекмарьов і передав вітання від його землячки Марії Григорівни Солонини — дружини Захарія Костянтиновича Солонини (Солоніна), який при арешті 5 квітня 1847 року намагався допомогти Шевченкові приховати компрометуючі його папери. Шевченко передав М. Г. Солонині автограф одного зі своїх віршів (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 114—115; Дума про Огонь.*— *С. 359—360*).

Марко Вовчок повідомила свого чоловіка О. В. Марковича з Глухова: «І багацько дечого чула я дорогого дуже. Пан Тарас у дорозі, а може, що й на Україну буде» (*Листи Марка Вовчка.*— *К., 1984.*— *Т. 1.*— *С. 28*).

Другові Марковичів І. Дорошенку Марко Вовчок цього ж дня написала, що у М. Д. Білозерського на його хуторі поблизу Борзни «видела портрет пана Тараса и его стихотворение, написанное углем, слышала» (*Там само.*— *С. 29*).

Двоюрідна сестра М. Г. Чернышевського Катерина Миколаївна Пипіна згадувала, що 1 вересня 1857 р. до них приїхала Т. П. Костомарова й розповіла, «что она виделась с Шевченко, что накануне он посетил ее. Целый день она провела у нас, и все наши переживали вместе с ней это радостное событие. Ведь Шевченко был любимым поэтом в нашей большой семье Чернышевских-Пыпиных; его карточки бережно сохранялись у нас, имя его произносилось всегда с искренним уважением. Было в доме и издание «Кобзаря». Татьяна Петровна описывала во всех подробностях свою встречу и беседу с Т. Г. Шевченко, а мы с жадностью ловили каждое ее слово» (*Чернышевская Н. М. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко.*— *К., 1974.*— *С. 10—11*).

Дата цензурного дозволу журналу «Отечественные записки», в якому надруковано рецензію М. І. Костомарова на 2-й том «Записок о Южной Руси» з захопленим відгуком про поему Шевченка «Наймичка», вміщену там анонімно (*Отечественные записки.*— *1857.*— *Т. 114.*— *№ 9.*— *С. 23*).

2 вересня. У капітанській каюті відбувся літературний ранок. Читали «Собачий пир» А.-О. Барб'є в перекладі В. Г. Бе-

недиктова, капітан В. В. Кишкін прочитав декілька потаємних віршів, видобутих із його «заветной портфели». Шевченко виконав портрет управителя пароплавної компанії Т. З. Єпіфанова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 115—116; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 6*).

3 вересня. Запис про Орську фортецю «и корпусного ефрейтора Обручева» (тобто оренбурзького генерал-губернатора і командира Окремого Оренбурзького корпусу). Шевченко виконав олівцевий рисунок «Балаково» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 116; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 88*).

4 вересня. Літературний ранок, на якому В. В. Кишкін серед інших актуальних віршів прочитав «Кающуюся Россию» О. С. Хом'якова і дав її Шевченкові переписати (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 116—118*).

Плац-ад'ютант Л. О. Бурцев з Астрахані повідомив рапортом І. О. Ускова про те, що Шевченко 22 серпня вирушив на пароплаві «Князь Пожарский» до Нижнього Новгороду (*Документи.— С. 288*).

Цензурний дозвіл чергового номеру журналу «Русская беседа» зі статтею П. О. Куліша «Об отношении между мало-российской словесностью и общерусской», де, не називаючи імені Шевченка, згадано про «величайший талант южно-русской литературы» і дано загальну характеристику його творчості (*Русская беседа.— 1857.— Т. 3.— № 7.— С. 137—141*).

5 вересня. Згадав у щоденнику «милую Дуню, чернобровую Гусиковскую» — польську дівчину, в яку закохався в юності у Вільно.

Захоплено відгукнувся про «Губернские очерки» М. Є. Салтикова-Щедрина: «Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 118—119*).

6 вересня. Разом з І. Н. Явленським Шевченко оглядав Самару, яка йому не сподобалася: «Ровный, гладкий, набеленный, нафабранный, до тошноты однообразный город. Живой представитель царствования неудобозабываемого Николая Тормоза».

В «Русском инвалиде» прочитав фейлетон про китайсь-

ких інсургентів під проводом Гонга (Хун Сюцюаня) (*Там само.*— С. 119—120).

7 вересня. Звернув увагу на гору, названу після відвідин її Петром I «Царев курган» (*Там само.*— С. 120—121) і зробив два рисунки «Царев курган» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 7, 8).

8 вересня. І. Н. Явленський подарував Шевченкові чоботи замість зношених казенних (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 122).

І. О. Усков написав академіку К. М. Беру, що на його клопотання Шевченка звільнено від військової служби й видано йому дозвіл на проїзд до Петербурга. Оскільки ж виявилось, що він мав прибути до Оренбурга і що йому заборонено в'їзд до обох столиць, Ускову загрожувало звільнення зі служби, тому він просив академіка замовити за нього слово у корпусного командира О. А. Катеніна (*Жур II. Встречи на Мангышлаке.*— С. 184—185).

9 вересня. Шевченко зробив коротку прогулянку Симбірськом, хотів побачити пам'ятник Карамзину, але перешкодила негода. Згадав своє перше перебування у цих місцях: «Первый раз в 1847 г. меня провез фельдъегерь мимо Симбирска... Во мне была (как я после узнал) экстренная надобность в Оренбурге, и потому-то фельдъегерь неудобозабываемого Тормоза не дремал. Он меня из Питера на осьмые сутки поставил в Оренбург, убивши только одну почтовую лошадь на всем пространстве» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 122—124).

12 вересня. Вранці Шевченко зробив коротку прогулянку лісистим берегом затону поблизу Казані (*Там само.*— С. 125).

13 вересня. У Казані Шевченко безуспішно намагався розшукати в університеті колишніх кириломедодіївців Івана Посяду та Юрія Андрузького.

14 вересня. Змалював загальний вид міста і вид на Волгу проти Казані і села Услон (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 9, 10).

15 вересня. Записав у щоденнику своє «отвратительное сновидение»: «Будто бы Дубельт с своими помощниками... в своем уютном кабинете перед пылающим камином меня тщетно навращал на путь истинный, грозил пыткой, и в заключение плюнул и назвал меня извергом рода человеческого». А далі приснився ще й капітан Косарєв, який учинив поетові «почти палочный выговор» за запізнення на муштровку.

Виконав олівцевий портрет М. П. Комаровського, майбутнього капітана одного з пароплавів О. О. Сапожникова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 128; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 11*).

Бр. Залеський написав Шевченкові, що позавчора отримав його записку з Астрахані. Послав 75 карбованців і сповістив про долю малюнків, отриманих раніше (*Листи.— С. 86—87*).

16 вересня. Записав до щоденника початок вірша А.-О. Барб'є «Собачий пир» у перекладі В. Г. Бенедиктова. Нарисував портрет Є. О. Панченка.

У капітанській каюті відбувся літературний вечір, на якому з декабристського альманаху «Полярная звезда» 1824 р. було прочитано уривки з поем «Наливайко» та «Войнаровский» К. Ф. Рилєєва (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 129—130; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 12*).

17 вересня. Завершив переписування в щоденник вірша А.-О. Барб'є «Собачий пир» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 130—133*).

18 вересня. Переписав у щоденник частину антимо-нархічного вірша П. Л. Лаврова «Русскому народу» (решту його переписано рукою І. Н. Явленського) (*Там само.— С. 133—136*).

Командир Окремого Оренбурзького корпусу О. А. Катенін зробив І. О. Ускову суворе зауваження за видачу Шевченкові документа на вільний проїзд до Петербурга «без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего начальства» (*Документи.— С. 289*).

19 вересня. На підході до Нижнього Новгорода занотував у щоденнику «отрадное происшествие»: підпал поміщицьких хлібів кріпаками поміщика Дадьянова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 136—137*).

20 вересня. Пароплав «Князь Пожарский» прибув до Нижнього Новгорода. Шевченко пішов до міста, хотів зустрітися з колишнім студентом Київського університету О. О. Бобржецьким, але не знайшов його. Від управляючого компанії пароплавства М. О. Брилкіна дізнався, що той має розпорядження поліцмейстера повідомити його про прибуття Шевченка. Взявши у Брилкіна герценівські «Голоса из России», пішов на свою тимчасову квартиру в архітектора П. А. Овсянникова (*Там само.— С. 137—138*).

Не раніше 20 вересня. Виконав олівцевий «Портрет полі-

цейського» — нижньогородського поліцмейстера П. В. Лаппо-Старженецького (ПЗТ: У 10-ти т.—Т. 10.— № 20; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— К., 1977.— С. 91—93).

20 вересня — листопад. Виконав олівцевий начерк «Вид Нижнього Новгорода» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 89).

21 вересня. Друзі Шевченка М. О. Брилкін і П. А. Овсянников порадили йому оголосити себе хворим, щоб уникнути повернення до Оренбурга на вимогу командира Оренбурзького корпусу. Попрощався з Сапожниковими, які від'їздили до Москви, передав з ними вітання М. С. Щепкіну та А. І. Толстой. Вечір провів у Брилкіна в компанії Овсянникова і Кишкіна (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 138—139).

22 вересня. Читав монографію М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький»: «прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга!» (Там само).

23 вересня. Читав «Богдана Хмельницького», намалював портрет В. В. Кишкіна (Там само.— С. 139—140).

24 вересня. Разом з М. О. Брилкіним та американським інженером Ністремом (у Шевченка — Стремом) на пароплаві «Лоцман» їздив до Балахни на судоверф, де будувався пароплав для компанії «Меркурій» (Там само; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 78—79).

25 вересня. З ганку своєї квартири «начертил верхушку церкви св. Георгія. Хоть что-нибудь да делал» (Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 138).

26 вересня. Намалював Благовіщенський собор — найдавніший у Нижньому Новгороді храм (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 140—141; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 13).

27 вересня. У церкві св. Георгія обурився потворно намальованою головою Христа на круглій дошці у притворі та зафіксував її в щоденнику (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 141; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 93).

28 вересня. Намалював портрет гувернантки Брилкіних Анхен Шауббе (не знайдено). Прочитав комедію О. М. Островського «Доходное место»: «Не понравилось. Много лишнего, ничего не говорящего» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 141; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 139).

29 вересня. Пішов у Кремль і почав малювати соборну дзвіницю, зробивши її загальний абрис. Побував біля Пе-

черського монастиря з наміром його змалювати (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 143; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 140*).

30 вересня. Намалював портрет П. А. Овсянникова. Перед сном читав оповідання Л. М. Толстого «Записки маркера»: «Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 143—144; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 14*).

Вересень 1857 року — березень 1858 року. Виконав автопортрет (*Там само.— № 141*).

1 жовтня. Почав малювати портрет зятя М. О. Брилкина — І. П. Грасса. Сеанс на половині був припинений приходом поліцмейстера П. В. Лаппо-Старженецького і лікаря А. Г. Гартвига, який «без малейшей формальности» знайшов у Шевченка якусь уявну тривалу хворобу, а поліцмейстер скріпив цей діагноз своїм підписом. Увечері дивився в театрі сентиментально-патріотичну драму О. Потехіна «Суд людской — не Божий» та водевіль «Коломенский нахлебник» (переробка з французької) П. Федорова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 144—145; Большаков Л. Їхав поет із заслання...— С. 79—82*).

2 жовтня. Закінчив портрет І. П. Грасса (не знайдено). На запрошення М. О. Брилкина був з ним на прогулянці містом, познайомився з М. К. Якобі (*Там само.— С. 145—146; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 142*).

3 жовтня. Був присутній у клубі на виборах старшин, познайомився з генералом О. В. Веймарном і поліцмейстером П. Д. Кудлаєм, дальнім родичем Шевченкового співучня по Академії мистецтв П. С. Петровського (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 146*).

Харківський студент В. С. Гнилосиров у листі до студента Київського університету В. Є. Сперанського просив написати, чи не приїхав Шевченко до Києва (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 24*).

4 жовтня. Малював портрет А. О. Брилкиної (не знайдено), відвідав лікаря А. Г. Гартвига (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 147; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 143*).

5 жовтня. У розмові з П. Д. Кудлаєм згадував «о Питере, о покойном Петровском и о великом Брюллове». Увечері разом з А. Шауббе слухав музику з опери Моцарта «Дон-Жуан», дивився драму А. Коцебу «Сын любви» та водевіль П. Федорова «Путаница» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 147—148*).

Цензурою дозволено 2-е видання книжки М. О. Полевого «История Суворова» з ілюстраціями Шевченка.

6 жовтня. Академік К. М. Бер відповів на лист І. О. Ускова, який просив заступитись за нього перед начальством: «То, что Вы изволили написать мне об освобождении Шевченко, обрадовало меня, но также и очень огорчило. Конечно, меня обрадовало то, что бедный Шевченко, наконец, освобожден от солдатской службы, но мне бесконечно больно, что Вы, приняв в нем участие, испытали такие большие неприятности». Обіцяв клопотатися про заступництво у командира Окремого Оренбурзького корпусу О. А. Катеніна через його близьких друзів (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.*— С. 185).

7 жовтня. Написав М. М. Лазаревському про свою затримку у Нижньому Новгороді і просив надіслати хоч трохи книжок. Лист датував 8-м жовтня (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 148; *Там само.*— Т. 6.— С. 173—174).

8 жовтня. Оглядав Кремль, милувався навколишніми краєвидами. У чиновника особливих доручень при губернаторові К. А. Шрейдерса, колишнього студента Київського університету, зустрів полковника Генерального штабу Ф. Ф. Торнау, який рекомендував Шевченкові звернутися за допомогою до свого близького приятеля, відомого мандрівника, начальника азіатського департаменту Є. П. Ковалевського (*Там само.*— Т. 5.— С. 149).

Цензурний дозвіл альманаха «Ужинок рідного поля». В передмові, написаній М. Куцим, Шевченка названо найкращим українським письменником (*Ужинок рідного поля.*— М., 1857.— С. 46—47).

9 жовтня. М. О. Брилкін приніс Шевченкові давно жадану книжку М. І. Храмцовського «Краткий очерк истории и описание Нижнего Новгорода, ч. 1». Зробив начерк Печерського монастиря (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 149; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 94).

10 жовтня. Виконав портрет М. О. Брилкіна (не знайдено) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 150; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 144).

11 жовтня. Почав малювати Архангельський собор. Під час обіду у М. К. Якобі «он угостил меня брошюрой Искандера, лондонского второго издания «Крещеная собственность». Сердечное, задушевное человеческое слово!» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 150).

12 жовтня. Закінчив рисунок Архангельського собору (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 15).

М. М. Лазаревський написав Шевченкові, що місяць тому отримав листа від І. О. Ускова про непорозуміння з його перепусткою до Петербурга й тільки з листа Шевченка дізнався про його перебування у Нижньому Новгороді. Переслав два листи Бр. Залеського до Шевченка і 150 крб. Повідомив про заходи А. І. Толстої стосовно Шевченка (*Листи.*— С. 87—88).

13 жовтня. Почав олівцевий портрет Г. М. Попової. Увечері був у театрі й відзначив гру артистки Катерини Піунової та прекрасне виконання увертюри з опери Россіні «Вільгельм Телль» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 150—151*).

14 жовтня. Закінчив портрет Попової (не знайдено) (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 145*).

15 жовтня. Малював частину стіни нижньогородського Кремля (не знайдено). Познайомився з педагогом В. Г. Варенцовим, від якого довідався, що М. І. Костомаров ще не повернувся до Саратова з-за кордону і що П. О. Куліш видав другий том «Записок о Южной Руси» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 151; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 146*).

16 жовтня. У М. К. Якобі «благоговейно познакомился с возвращающимся из Сибири декабристом Иваном Александровичем Анненковым». Говорили про М. І. Тургенєва, який повернувся із закордонного вигнання (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 152—153*).

17 жовтня. Отримав листа від М. М. Лазаревського, який повідомив про клопотання Толстих щодо дозволу Шевченкові приїхати до Петербурга, а також листа від Бр. Залеського, який прилаштував «у добрі руки» деякі рисунки Шевченка (*Там само.— С. 153—154*).

Поліцмейстер П. В. Лаппо-Старженецький переслав І. О. Ускову відібраний у Шевченка дозвіл на проїзд до Петербурга і повідомив, що він за станом здоров'я не може повернутися до Оренбурга (*Документи.— С. 289*).

18—19 жовтня. Відповів на листи Бр. Залеського і М. М. Лазаревського, сповістив про своє непевне становище у Нижньому Новгороді. Просив подякувати за турботу про його долю, прислати 2-й том «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша, позитивно відгукнувся про книжку М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 154; Там само.— Т. 6.— С. 174—175*).

19 жовтня. В журналі «Русский вестник» опубліковано спогади П. О. Куліша про польського археолога К. Свід-

зинського, датовані 19 жовтня 1857 р., в яких повідомляється, що в листопаді 1855 р. П. О. Куліш відвідав його, «окруженого такими речами, як медні дошки з українськими сценами, гравіровані поетом Ш[евченком], як дорожні альбоми, добыті з десяти рук за велику плату» (*Русский вестник*.— 1857.— Т. 11.— Кн. 2.— Смес.— С. 231—232).

22 жовтня. Переглядав список своєї повісті «Матрос», зроблений у Новопетровському укріпленні безграмотним прапорщиком Г. М. Нагаєвим (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 154*).

23 жовтня. Зустрівся з К. А. Шрейдерсом, який повідомив, що про Шевченка отримано офіційний лист на ім'я нижньогородського губернатора від командира Окремого Оренбурзького корпусу. Щоб прочитати його, Шевченко з К. А. Шрейдерсом зайшли до правителя губернаторської канцелярії А. К. Кадницького: «Бумага гласит о том, что мне воспрещается въезд в обе столицы и что я обретаюсь под секретным надзором полиции. Хороша свобода. Собака на привязи. Это значит, не стоит благодарности, в[аше] в[еличество]» (*Там само.— С. 155*).

24 жовтня. Радився про своє становище з П. А. Овсянниковим і М. О. Брилкиним. Вирішили, що йому треба оголосити себе хворим, а тим часом просити Ф. П. Толстого клопотатися про дозвіл проживати в Петербурзі протягом хоча б двох років для удосконалення в гравіруванні (*Там само*).

25 жовтня. Правив список повісті «Матрос» і вирішив змінити її назву на «Прогулка с пользою и не без морали». Згодом повість було остаточно названо «Прогулка с удовольствием и не без морали» (*Там само.— С. 156*).

П. О. Куліш писав В. В. Тарновському (старшому), що Шевченко перебуває у Нижньому Новгороді і йому там добре живеться, а в Петербурзі клопочуться, де йому жити далі — в Україні чи в столиці (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 24*).

26 жовтня. Читав другу й третю книги «Русской беседы», взяті у В. Г. Варенцова. Записав у щоденник, що Куліш в епілозі до свого роману «Черная рада», надруковано в цьому журналі, згадує Шевченка (не називаючи прізвища) як «великого, самобытного народного поэта». Переписав з «Русской беседы» вірш Ф. І. Тютчева «Эти бедные селенья...», який йому дуже сподобався (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 156*).

27 жовтня. Малював церкву Іллі та частину Кремля на другому плані (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 95*).

28 жовтня. Намалював церкву св. Миколая за Почайною (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 157; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 96*).

М. І. Костомаров написав із Саратова «вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року», що два тижні чекав його в Петербурзі: В. М. Білозерський, О. О. Навроцький, З. Сераковський та інші казали, що він мав приїхати до 1 жовтня, але Костомаров вже у Саратові дізнався, що Шевченко відвідав його матір (*Листи.— С. 88*).

29 жовтня. Бачив у театрі якусь «кровоавую драму» і в антрактах слухав увертюру з опери «Роберт-Диявол» Дж. Мейєрбера (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 157*).

30 жовтня. Зробив прогулянку містом «с удовольствием и не без пользы» (можливо, думаючи про нову назву повісті «Матрос»). Змалював Благовіщенський монастир (*Там само.— С. 157—158; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 97*).

31 жовтня. Дочитав свою повість «Матрос» і вирішив надіслати її М. С. Щепкіну, щоб де-небудь «пристроить». Увечері І. П. Грасс познайомив Шевченка з директрисою інституту шляхетних дівчат Марією Олександрівною Дороховою (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 158*).

1 листопада. Малював портрет М. О. Дорохової (не знайдено). Відвідав К. А. Шрейдерса, зустрів у нього секретаря казенної палати М. І. Попова та П. В. Лаппо-Старженецького (*Там само.— С. 158—159; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 149*).

П. О. Куліш повідомив В. В. Тарновського (молодшого), що Шевченко в Нижньому Новгороді, чекаючи дозволу на проживання, прислав до Петербурга 17 акварельних рисунків; рекомендував Тарновському чи Г. П. Галагану їх купити. Також читав «одну поемку» Шевченка: «Не ослаб, а окріпнув в нього дух. Великий він поет воістину» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 24—25*).

2 листопада. Читав січневу книжку «Отечественных записок», де йому сподобався вірш поетеси З. В. Тур «Во время сумерек, когда поля и лес...» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 159*).

А. І. Толстая написала листа Шевченкові, сподіваючись, що він усе ж таки буде в Петербурзі. Радила написати Ф. П. Толстому листа, якого буде подано президенту Академії мистецтв Марії Миколаївні. Просила відвідати В. І. Да-

ля і вклонитися йому від неї та від С. М. Жадовського (*Листи.*— С. 88—89; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 165).

3 листопада. В англійця О. О. Гранта (у Шевченка — «Гранда»), одного з організаторів волзького пароплавства, побачив твори Гоголя, видані Кулішем, та «Полярную звезду» О. І. Герцена на 1856 рік, на обкладинці якої було вміщено портрети п'яти декабристів — «первых наших апостолов-мучеников» (*Там само.*— С. 160; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 271—272).

4 листопада. Закінчив портрет М. О. Дорохової та її вихованки Ніни, нешлюбної дочки декабриста І. І. Пущина (не знайдено) (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 148, 149).

5 листопада. Отримав із Саратова лист від М. І. Костомарова: «Ученый чудак пишет, что напрасно прождал меня две недели в Петербурге, и не хотел сделать ста верст круга, чтобы посетить меня в Нижнем» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 162).

Бр. Залеський повідомив із Слуцька, що З. Сераковський часто буває в А. І. Толстої та сподівається незабаром побачити Шевченка в Петербурзі (*Листи.*— С. 89—91).

6 листопада. Написав листи М. І. Костомарову та своїм астраханським друзям на ім'я І. П. Клопотовського. Прогулявся містом.

Записав відомості про декабриста І. О. Анненкова та його дружину Поліну Гебль (у Шевченка — Поль), яка поїхала за ним на заслання, а також подробиці про походження Ніни Пущиної, вихованки М. О. Дорохової (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 162—163; *Там само.*— Т. 6.— С. 176—177).

7 листопада. Зробив запис про бачений ним перед губернаторським палацом великий натовп селян, які прийшли скаржитися на відомого поетові ще з 1837 р. здирника — поміщика Демидова, а губернатор звелів їх висікти різками (*Там само.*— Т. 5.— С. 163—164).

8 листопада. Малював портрет подружжя Якобі, потім на полковому святі у генерала О. В. Веймарна весь вечір не розставався з декабристом І. О. Анненковим. Одержав запрошення від М. О. Брилкіна на його родинне свято (*Там само; Листи.*— С. 91; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 264).

9 листопада. Закінчив портрет подружжя Якобі (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 161; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 16).

10 листопада. Отримав від П. О. Куліша два томи «Запи-

сок о Южной Руси» і вдячно відгукнувся у щоденнику про Льва Михайловича Жемчужникова, який зібрав низку українських пісень і казок, опублікованих у цих збірниках (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 164*).

11 листопада. Отримав «дружеское, родственное письмо» від А. І. Толстої з порадою прохати, щоб Ф. П. Толстой клопотався про його повернення до столиці. Збирався побачитись, на її прохання, з В. І. Далем (*Там само.— С. 165: Листи.— С. 88—89*).

12 листопада. Відповів на лист А. І. Толстої від 2 листопада, розповів про своє вимушене життя у Нижньому Новгороді. Написав листа І. О. Ускову, повідомив про свою затримку в Нижньому Новгороді та про те, що йому заборонено в'їзд в обидві столиці, але він послав про це листи до своїх друзів у Петербург і має надію на благополучний наслідок (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 177—180*).

У листі до М. С. Щепкіна висловив надію з ним побачитися: «Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі,— на такій волі, як собака на прив'язі...» (*Там само.— С. 181*). Збирався відвідати В. І. Даля, але проминув його квартиру і зайшов до канцелярії губернатора, де відвідав В. Ф. Голіцина, дуже милого молодого чоловіка, пораненого під Севастополем. Увечері дивився в театрі «дюжинную драму» М. О. Полевого «Мать-испанка» з акторами А. В. Васильєвою та Є. І. Климовським (Оглобліним) у головних ролях (*Там само.— Т. 5.— С. 165*).

13 листопада. Написав листа Ф. П. Толстому з проханням поклопотатися про дозвіл жити в Петербурзі і відвідувати класи Академії мистецтв (*Там само.— С. 166*).

Написав листа М. С. Щепкіну, хотів побачитися з ним на хуторі під Москвою (*Там само*).

14 листопада. Почав малювати портрет «кавалергард-мадам» С. Ф. Варенцової з сином (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 150*).

Цензурою дозволено номер «Русского вестника», в якому друкувалася стаття П. О. Куліша «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода книги “Народні оповідання Марка Вовчка”». В статті неодноразово згадано Шевченка як найвидатнішого поета України (*Русский вестник.— 1857.— Т. 12.— № 12.— С. 227—234*).

15 листопада. Отримав листа від Бр. Залеського, написаного 5 листопада, зі згадкою про «любительницу изящных

искусств» Олену Скірмунт (у Шевченка — Скірмонд) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 166*).

— В. В. Тарновський (молодший) написав своєму батькові з Києва, що Шевченко прислав з Нижнього Новгорода свої рисунки для розігрування в лотерею, і просив їх купити. Вони коштують 250 крб. сріблом: «Это будет вместе драгоценным приобретением в помощь Тарасу» (*ЧИМ.— Ал. 17-2613/504*).

16 листопада. Закінчив портрет С. Ф. Варенцової і почав малювати її п'ятирічного сина (не знайдено) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 167*).

— **17 листопада.** На прохання А. І. Толстої відвідав В. І. Даля, який зустрів його дуже гостинно. Подарував Далю автограф вірша «Рано-вранці новобранці...» (*Там само; Гулак А. М. Невідомий автограф поета в архіві В. І. Даля // Радянське літературознавство.— 1973.— № 3.— С. 58—60; Павлюк М. М. Володимир Даль і Тарас Шевченко: Збіги й розбіжності // Далевский сборник.— Луганск.— 2002.— С. 116—122*).

18 листопада. Малював сина С. Ф. Варенцової, потім відвідав її хворого брата В. Ф. Голіцина (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 167*).

— **19 листопада.** Закінчив портрет С. Ф. Варенцової та її сина (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 150*).

М. М. Лазаревський сповістив, що з нетерпінням чекає звісток від Шевченка, що через Нижній Новгород має їхати його брат Федір, просив, щоб Шевченко з ним зустрівся і розповів про себе більше, ніж на письмі (*Листи.— С. 91—92*).

26 листопада. Нижньогородські друзі — К. А. Шрейдерс, А. К. Кадницький і М. А. Фреліх — замовили Шевченкові свої портрети і дали гроші вперед, які в Шевченка було вкрадено.

Вночі по дорозі з В'ятки до Петербурга через Нижній Новгород проїхав Ф. М. Лазаревський і хотів зустрітися з Шевченком, але вдома його не застав (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 167—168; Листи.— С. 91—92*).

П. О. Куліш сповістив Шевченка, що Марко Вовчок — «росіянка, яка перетворилася в українку, да такі повісті вдрала, що хоч би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру!» (*Там само*).

27 листопада. Зустрівся з В. І. Далем (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 168*).

М. С. Щепкін, відповідаючи на лист Шевченка, запросив його на підмосковну дачу сина у село Никольське, а також

висловив готовність приїхати для зустрічі з ним до Нижнього Новгорода. Передав «душевний поклон» від В. М. Рєпніної, якій він дав прочитати листа від Шевченка (*Листи.*— С. 92—93).

В. В. Тарновський (старший) сповістив свого сина Василя, що приєднує своїх 90 карбованців до суми, визначеної Г. П. та С. О. Галаганами, які дають по 80 крб. сріблом за малюнки Шевченка (*ЧИМ.*— Ал. 17-2263/504).

У журналі «Русская беседа» надруковано рецензію Н. Р-на (М. А. Рігельмана) на «Записки о Южной Руси», де дано високу оцінку поемі Шевченка «Наймичка» — без зазначення автора (*Русская беседа.*— 1857.— Т. 4.— Кн. 8. Критика.— С. 4—5).

Не пізніше 28 листопада. Виконав автопортрет (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 17).

29 листопада. В листі до М. М. Лазаревського просив довідатись у Ф. П. і А. І. Толстих, чи отримали вони його листа, а також подякувати П. О. Кулішу за «Чорну раду» і «Записки о Южной Руси». Повідомив, що передав Кулішеві з В. Г. Варенцовим поеми «Москалева криниця» і «Чернець»; просив прислати народні думи, видані А. Л. Метлинським.

Ввечері у князя В. Ф. Голіцина, де зайшла мова про переклади В. С. Курочкіна з Беранже, Шевченко записав у щоденник вірш В. С. Курочкіна «Как в наши лучшие года...» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 168—170; *Там само.*— Т. 6.— С. 182—183).

30 листопада. Почав малювати груповий портрет своїх знайомих К. А. Шрейдерса, А. К. Кадницького, М. А. Фреліха (*Там само.*— Т. 5.— С. 170; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 151). Портрет не був закінчений, згодом Шевченко змалював їх портрети окремо (*Т. 10.*— № 19, 21, 22).

1 грудня. Отримав листа від М. С. Щепкіна, який запропонував зустрітись у підмосковному селі Никольському або в Нижньому Новгороді. Слухав гру піаніста-віртуоза С. П. Татаринова (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 170—171).

2 грудня. Відвідав С. П. Татаринова, бачив у нього картину французького мариніста Ж.-А. Гюдена. Увечері в театрі познайомився з О. Д. Улибишевим — біографом Бетховена (*Там само*).

3 грудня. Шевченка за дорученням Ф. М. Лазаревського відвідав його приятель — лікар Г. В. Кебер (*Там само*).

4 грудня. Написав листи до М. С. Щепкіна та П. О. Ку-

ліша, просив їх приїхати до Нижнього Новгорода (дата на листах — 5 грудня) (*Там само.*— С. 171—172).

У листі до Щепкіна дякував за запрошення до села Никольського. Пропонував виступити на нижньогородській сцені в п'єсі «Москаль-чарівник» за участю молодої актриси Катерини Піунової. Передав привіт від В. І. Даля, який його відвідав цього дня, слав вітання В. М. Рєпніній. Просив нагадати М. О. Максимовичу, щоб прислав свій переклад «Слова о полку Ігоревім» (*Там само.*— Т. 6.— С. 183—185).

У листі до Куліша дякував за «Чорну раду» та опублікування «Наймички». Запитував, чи знайшовся автограф поеми «Іван Гус». Просив добути «Літопис» Величка. Висловив побажання перетворити «Записки о Южной Руси» на постійне періодичне видання.

Запрошував П. О. Куліша приїхати до Нижнього Новгорода. Передав вітання А. М. Маркевичу, дякував за ноти українських пісень. Вітав також Михайла і Федора Лазаревських та С. С. Гулака-Артемівського (*Там само.*— С. 185—186).

5—8 грудня. Писав поему «Неофіти», маючи намір присвятити її М. С. Щепкіну. Збирався взятися за поему «Сатрап и Дервиш» (*Там само.*— Т. 5.— С. 172).

8 грудня. Ф. М. Лазаревський у листі з Петербурга висловив жаль, що не відбулася його зустріч із Шевченком у Нижньому Новгороді; згодом мав їхати з України через Нижній Новгород і сподівався побачитися. Передав вітання В. І. Дально, з яким мав намір зустрітися, щоб переговорити, «о чем треба» (*Листи.*— С. 93).

9 грудня. Разом з нижньогородськими акторами Климовським, Владимировим і Платоновим святкував іменини «театральной красавицы, по имени Анны Дмитриевны» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 172).

М. М. Лазаревський написав Шевченкові, як він шкодує, що зустріч Шевченка з братом Федором не відбулася. Сповістив, що Ф. П. Толстой буде клопотатися про дозвіл Шевченкові продовжувати заняття в Академії мистецтв, що надсилає збірник українських народних пісень, виданий А. Л. Метлинським (*Листи.*— С. 94).

10 грудня. В. Г. Варенцов привіз Шевченкові з Петербурга лист від Куліша та його «Грамотку» (*Листи.*— С. 92), а також передав вітання з Москви від М. С. Щепкіна і О. М. Бодянського і книгу останнього «О времени происхождения славянских письмен». Привезений ним для Якобі портрет

О. І. Герцена Шевченко перемалював у свій щоденник (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 172—173; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 98*).

11 грудня. М. С. Щепкін сповістив, що приїде до Нижнього Новгорода для зустрічі з Шевченком, і назвав п'єси, в яких може виступити. Передав поклони В. І. Даля і О. Д. Улибишеву. Мав у Москві побачитися з В. М. Рєпніною та М. О. Максимовичем (*Листи.— С. 95*).

І. О. Усков отримав квиток Шевченка, відібраний у нього нижньогородським поліцмейстером (*НМТШ.— А-51.— № 112.— Арк. 18*).

12 грудня. Бачив виставу «Станционный смотритель» за повістю О. С. Пушкіна, відзначив гру акторів А. Владимірова і Є. Трусової (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 174*).

13 грудня. Отримав листи від М. С. Щепкіна, М. М. Лазаревського, А. І. Толстої. Брався за епопею «Сатрап и Державин» (*Там само.— С. 174—175; Листи.— С. 94—96*).

14 грудня. Мав намір послухати музику в О. Д. Улибишева, але той захворів; Шевченко побував на маскарадї й порівняв його з петербурзьким (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 175*).

15 грудня. Через В. І. Даля отримав листа від Ф. М. Лазаревського, який шкодував, що вони не зустрілися, й повідомив, що проїздом буде в Нижньому Новгороді через місяць і сподівається на зустріч із Шевченком (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 175; Листи.— С. 93*).

16 грудня. Відвідав В. І. Даля, слухав у виконанні його дочки українські пісні та увертюру з «Гугенотів» Д. Мейєрбера. Розмовляли про Псалтир та Апокаліпсис, який Шевченко назвав «боговдохновенной галиматьей». Далья дав йому прочитати свій переклад Апокаліпсиса (*Там само.— С. 175—176*).

17 грудня. Отримав листа від П. О. Куліша, в якому він сповістив, що до Нижнього Новгорода на зустріч з Шевченком не приїде, щоб не зашкодити його поверненню до Петербурга. Не радив друкувати нові вірші, писав, що рукопису «Івана Гуса» ні в кого не знайшов (*Листи.— С. 96—97*).

Ввечері був у театрі на бенефісі артиста Є. І. Климовського (*Там само; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 176*).

18 грудня. Несхвально відгукнувся в щоденнику про тлумачення Апокаліпсиса Далем і зазначив, що він «не користується здесь доброю славою» (*Там само.— С. 177*).

19 грудня. Записав зі слів учителя французької мови Г. І. Брона (помилково назвав його Брасом) розповідь про

трагічну загибель дівчини, яку спокусив і покинув якийсь спритний молодий гвардієць (*Там само.*— С. 177—178).

20 грудня. Шевченко як художник взяв участь у репетиції вистави з живими картинами в Інституті шляхетних дівчат (*Там само*).

М. О. Максимович передав з М. С. Щепкіним, який їхав до Нижнього Новгороду, листа Шевченкові і свій переклад «Слова о полку Ігоревім». Просив надіслати свої вірші для газети «Молва» і журналу «Русская беседа» (*Листи.*— С. 97—98).

М. П. Погодін занотував у своєму щоденнику: «Щепкин рассказал о Шевч[енке]» (*РНБ.— Ф. Погодіна.— Розділ 1.— П. 35.— № 1.— Арк. 56*).

21 грудня. Отримав листи від М. С. Щепкіна та А. І. Толстої.

Був на благодійній виставі, відзначив Ніну Пущину в живих картинах (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 180; Листи.— С. 95—97*).

22 грудня. П. О. Куліш надіслав «Народні оповідання» Марка Вовчка і просив написати свою думку про них. Пропонував, щоб Шевченко прислав йому свої вірші «на прогляд» — із самовпевненою претензією «переписать» і причепурити для друку (*Листи.*— С. 98).

І. О. Усков повідомив виконуючого обов'язки начальника штабу Окремого Оренбурзького корпусу І. І. Бутурліна про затримку Шевченка в Нижньому Новгороді у зв'язку з «расстроенным состоянием здоровья» (*Документи.*— С. 289—290).

23 грудня. За порадою А. І. Толстої написав листа М. Й. Осипову (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 186—187*). П. О. Куліш послав Шевченкові 250 карбованців, виручених за його 17 «невольницьких пейзажів» (*Листи.*— С. 99).

24 грудня. Записав у щоденнику: «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семенович Щепкин» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 180*).

24—29 грудня. Шість днів, сповнених радості дружнього спілкування з М. С. Щепкіним, який виступив на сцені нижньогородського театру у виставах «Ревізор» М. В. Гоголя, «Москаль-чарівник» І. П. Котляревського, «Бедность не порок» О. М. Островського, «Матрос» Т.-М. Соважа і Ж.-Ж. Делур'є (*Там само; Т. Г. Шевченко. Біографія.— К., 1984.— С. 375*).

28 грудня. Ф. П. Толстой написав довідку про Шевченка

президенту Академії мистецтв великій княгині Марії Миколаївні у зв'язку з клопотанням про дозвіл поетові прибути до Петербурга і відвідувати класи Академії (*Документи.*— С. 290).

29 грудня. Опівночі М. С. Щепкін виїхав до Москви. Шевченко, М. О. Брилкін, П. А. Овсянников і службовець пароплавного товариства «Меркурій» М. С. Аленников провели його до першої поштової станції (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 180—181; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 71—74).

Президент Академії мистецтв велика княгиня Марія Миколаївна надіслала листа міністрові імператорського двора В. Ф. Адлербергу з клопотанням дозволити Шевченкові «жити в С.-Петербурзі, чтобы посещать классы Академии для усовершенствования в художестве...» (*Документи.*— С. 291).

30 грудня. Шевченко залишив у щоденнику захоплений запис про перебування М. С. Щепкіна в Нижньому Новгороді (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 181).

У грудні. Задум епопеї «Сатрап и Дервиш» Шевченко реалізував у вигляді незакінченої поеми «Юродивий» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 696—697).

1857—1858 роки. У Нижньому Новгороді Шевченко познайомився з П. І. Мельниковим-Печерським (*Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 390).

1858 рік

1 січня. Зустрів Новий рік у сімействі Брилкіних. Переписав у щоденник байку, почуту М. С. Аленниковим від М. С. Щепкіна. Познайомив К. Б. Піунову з сімейством Брилкіних, відзначив, що Щепкін похвалив її в ролі Тетяни в «Москалі-чарівнику» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 181—182).

1—3 січня. Щепкін надіслав Шевченкові чотири свої портрети для подарунку нижньогородським друзям, повідомив про смерть свого сина Дмитра (*Листи.*— С. 100).

Між 1 січня — 8 березня. Нарисував олівцевий портрет дитини (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 23).

2 січня. Переписав до щоденника взятий у М. С. Аленникова вірш В. С. Курочкіна на смерть П. Беранже «16 июля 1857 года».

Написав А. І. Толстій, що затримав відповідь на її листа, одержаного 23 грудня 1857 р., у зв'язку з приїздом Щепкіна

(ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 182—183; Там само.— Т. 6.— С. 188—189; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 75).

У міністерстві імператорського двора розпочато справу «По представлению ея и[мператорского] выс[очества] презид[ента] и[мператорской] Академии художеств о дозволеннии освобожденному от военной службы художнику оной Шевченке жить в Санкт-Петербурге для посещения классов Академии» (закінчена 28 травня 1859 р.) У справі містяться також матеріали про дозвіл Шевченкові поїхати в Україну в 1859 р. (РДІА.— Ф. 472.— Оп. 111/948.— № 1).

3 січня. Отримав від П. О. Куліша лист і 250 карбованців, виручених за рисунки, послані Шевченком із Новопетровського укріплення Бр. Залеському для продажу (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 183—184; *Листи.*— С. 99).

У Петербурзі було продано сімнадцять малюнків Шевченка: п'ять із них придбала С. О. Галаган (не знайдені), п'ять Г. П. Галаган (відомі за репродукціями в журналі «Русский библиофил», 1914, № 1, сім — В. В. Тарновський (молодший) (нині зберігаються в НМТШ).

До 4 січня. Виконав автопортрет (італійський та білий олівці) (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 18).

4 січня. Весь день писав листи. Повідомив М. С. Щепкіна, що хоче на Масницю приїхати до нього в Никольське (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 189).

С. Т. Аксакову подякував за передану зі Щепкіним «Семейную хронику». Сповістив, що послав з ним Аксакову свою повість «Прогулка с удовольствием и не без морали» і просив надрукувати її, де буде можливо (*Там само.*— С. 190—191).

М. О. Максимовичу подякував за його «дорогі подарунки» (*Там само.*— С. 191—192).

М. М. Лазаревському також писав про свою глибоку радість від зустрічі зі Щепкіним і просив дати адресу Л. М. Жемчужникова (*Там само.*)

П. О. Куліша повідомив, що одержав 250 карбованців, дякував за «Грамотку», передав з П. А. Овсянниковим поему «Неофіти». Відмовився ілюструвати «Чорну раду»: «Нема моделі, нема нічого перед очима нашого українського». Просив скоріше надіслати оповідання Марка Вовчка (*Там само.*— С. 193—194). Послав Кулішу свої вірші «Утоптала стежечку через яр...» і «Навгороді коло броду...» з проханням переда-

ти їх А. М. Маркевичу, «чи не вчистив би він на їх ноту» (*Там само.*— С. 194, 490; *Там само.*— Т. 5.— С. 184).

5 січня. До Нижнього Новгорода повернувся з Москви поштар, який супроводив Щепкіна, привіз від нього Шевченкові листа і чотири примірники портрета в дарунок нижньогородським друзям (*Там само; Листи.*— С. 100).

6 січня. Був на виставі водевілю Д. Ленського «Простушка и воспитанная», схвально відгукнувся в щоденнику про гру К. Б. Піунової, сподівався, що «из нее выработается самостоятельная великая артистка», якщо цьому не перешкодить заміжжя (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 184).

І. О. Усков написав К. М. Беру, що, відпустивши Шевченка до Петербурга, отримав суворе зауваження від корпусного командира, а Шевченка «успели остановить по дороге в Нижнем Новгороде» (*Жур П. Встречи на Мангышлаке.*— С. 186).

У зв'язку з клопотанням про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг жадав «сведения или справку о сем деле» (*Документи.*— С. 291).

7 січня. Зустрівся зі Станіславом Круликевичем, який повертався із заслання. Він розповів, що нешлюбний син «гнилого сатрапа Перовського» зарізав свого денщика, потім і сам помер чи отруївся; його мати вбила праскою свою покоївку. А Перовський покрив ці злочини (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 184—185).

І. О. Усков написав Шевченкові, що мав великі неприємності за виписану йому перепустку до Петербурга. Сподівався, що вони з Шевченком залишаться добрими приятелями. Передав вітання від дружини й дітей, а також від М. В. Мосовського, Л. О. Бурцева і О. Г. Жуйкова (*Листи.*— С. 100—101).

8 січня. Шевченко став квартирувати і в П. А. Овсянникова, і в К. А. Шрейдерса (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 185).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг надіслав віце-президенту Академії мистецтв Ф. П. Толстому листа з проханням прислати «справку из дела Костомарова и Кулиша, в коем замешан был и Шевченко» (*Документи.*— С. 291)

9 січня. На новосіллі у К. А. Шрейдерса нарисував портрет (не знайдено) М. С. Аленникова, з умовою, щоб він написав статтю для «Московских ведомостей» про перебування в Нижньому Новгороді М. С. Щепкіна (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 185; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 152; *Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 70—73).

10 січня. Нарисував портрет К. А. Шрейдерса (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 185; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 19*).

11 січня. З недавнього часу по суботах Шевченко разом з К. Б. Піуновою за звичаєм обідав у М. О. Дорохової. Але цього дня послав до неї лише саму К. Б. Піунову з портретом М. С. Щепкіна для М. О. Дорохової, а сам поїхав проводити «привлекательно-благородного капитана» В. В. Кишкіна, який виїздив із Нижнього Новгорода. О 6-й годині вечора пішов до Піунових. Продиктував К. Б. Піуновій вірш В. С. Курочкина «Как в наши лучшие года», а вона прочитала деякі вірші О. В. Кольцова та «чуть-чуть не все басни Крылова» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 186*).

Ф. П. Толстой на запит міністра імператорського двора В. Ф. Адлерберга повідомив, що в Академії мистецтв відомостей про справу Куліша, Костомарова і Шевченка немає, бо ця справа велася у III відділі (*Документи.— С. 292*).

12 січня. Побував у П. М. Голинської, небоги губернатора, і передав їй портрет М. С. Щепкіна. Привіз К. Б. Піуновій твори Пушкіна і Гоголя, прочитав їй «Сцены из рыцарских времен», вона прочитала «Каменного гостя»; після обіду у Брилкіних пішли до театру разом з М. О. Грасс (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 186—187*).

13 січня. Виконав портрет О. Є. Бабкіна (не знайдено). Вечір провів у віртуоза-віолончеліста В. П. Веселовського. У «найсердечнішому листі» (не зберігся) С. Т. Аксаков повідомив, що передав повість «Матрос» редактору «Русского вестника» М. Н. Каткову. Шевченко почав переписувати другу частину «Матроса» («Прогулка с удовольствием и не без морали») (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 153*).

14 січня. Зайшов до К. Б. Піунової; пообіцяв сприяти її переїзду до Харкова за допомогою М. С. Щепкіна (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 187*).

15 січня. Написав листа директору харківського театру про К. Б. Піунову і почав писати листа до М. С. Щепкіна (*Там само.— С. 188*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг просив начальника III відділу В. А. Долгорукова дати довідку «из дела Костомарова и Кулиша, к коему прикосновенен был и Шевченко» для доповіді царю з приводу клопотання президента Академії мистецтв про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі (*Документи.— С. 292*).

15—18 січня. У листі до М. С. Щепкіна просив допомог-

ти переходу артистки К. Б. Піунової до харківського театру, дякував йому за влаштування лотереї, в якій мали розіграватися рисунки Шевченка. Передав своє вітання С. Т. Аксакову і В. М. Рєпніній та вітання від нижньогородських знайомих (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 194—196*).

16 січня. Продовжував переписувати другу частину повісті «Матрос» («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Отримав лист від М. С. Щепкіна, який повідомив, що рисунки Шевченка «уже пустил в ход» (*Там само.— Т. 5.— С. 188*).

17 січня. Продовжував переписувати «Матроса» (*Там само*).

III відділ на запит міністра імператорського двора склав довідку про Шевченка — учасника Кирило-Мефодіївського товариства (*Документи.— С. 292*).

18 січня. Зустрів у М. О. Брилкина свого давнього петербурзького знайомого, інженера відомства шляхів сполучення В. М. Погожева (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 188*).

Начальник III відділу В. А. Долгоруков надіслав листа до міністра імператорського двора В. Ф. Адлерберга з проханням повідомити про наслідки його доповіді царю про справу Шевченка (*Документи.— С. 293*).

19 січня. Був у театрі, в щоденнику схвально відгукнувся про Піунову в ролі Тетяни у п'єсі «Москаль-чарівник». (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 188*).

М. М. Лазаревський подякував Шевченкові за автопортрет; гроші для Шевченка передано за дорученням художника Л. М. Жемчужникова (*Листи.— С. 102*).

20 січня. Провів своїх нижньогородських знайомих Д. І. Ван-Путерена, Г. В. Кебера, К. А. Шрейдерса, М. А. Фреліха, які від'їжджали до Петербурга (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 189*).

П. О. Куліш написав Шевченкові, що його «Неофіти» — «гарна штука, да не для друку», бо може розсердити царя Олександра II; не радив друкувати і російські повісті (*Листи.— С. 102—103*).

У 20-х числах січня. Петербурзькі студенти вітали прибулого з Нижнього Новгорода К. А. Шрейдерса, який дав у себе притулок Шевченкові (*Исторический вестник.— 1893.— № 5.— С. 343*).

21 січня. Записав у щоденнику, що має намір написати в газету про бенефіс Піунової (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 189*).

У листі до М. М. Лазаревського просив узяти в П. О. Ку-

ліша переписану ним поему «Неофіти» і передати М. С. Щепкіну через К. А. Шрейдерса, який повертатиметься з Петербурга до Нижнього Новгорода. Просив прислати твори Шекспіра в перекладі М. Х. Кетчера і «Песни Беранже» в перекладі В. С. Курочкіна (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 196*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг на листі начальника III відділу В. А. Долгорукова про справу Шевченка написав: «Приложите отношения в[еликой] кн[ягини] Марии Николаевны о Шевченко и просить помочь» (*Документи.*— *С. 293*).

22 січня. Проїздом з Петербурга до В'ятки Шевченка відвідав Я. М. Лазаревський, розповів «о многих свежих гадостях» в Україні, «в том числе и о грустном Екатеринославском восстании 1856 года» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 189*).

22—27 січня. Написав рецензію для «Нижегородских губернских ведомостей» про бенефіс К. Б. Піунової (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 316—318*).

23 січня. В театрі слухав оперету Г. Доніцетті «Дочь второго полка», несхвально відгукнувся про твір та гру акторів (*Там само.*— *Т. 5.*— *С. 189—190*).

М. І. Костомаров у листі з Саратова стримано відгукнувся про «Граматку» П. О. Куліша, писав про необхідність створити граматику української мови та інші книжки для народу (*Листи.*— *С. 103—104*).

24 січня. Отримав листи від П. О. Куліша і М. М. Лазаревського (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 190*).

25 січня. Отримав листа від М. І. Костомарова (*Там само*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг повідомив начальника III відділу В. А. Долгорукова, що Академія мистецтв клопочеться про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі (*НМТШ.*— *А-52.*— *№ 81.*— *Ч. 6.*— *Арк. 111*).

26 січня. Відзначив Масницю за містом — у селі Бор з К. Б. Піуновою та її сімейством. Записав у щоденник народну весільну пісню «Меня миленький бранил» в її виконанні. Переписав їй в альбом свій вірш «Утоптала стежечку...»; цей запис відомий у копії М. К. Шмітгофа (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 190*; *ІЛШ.*— *Ф. 1.*— *№ 64*).

В листі до П. О. Куліша повторив своє прохання переслати «Неофіти» М. С. Щепкіну. Писав, що має рукописів «на дві добрих книги», але з публікацією їх, як і поеми «Неофіти», він не поспішає. Запитував, як надрукувати російські

повісті, яких набереться до двох десятків. Сповістив про свій намір одружитися (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 196—197*).

27 січня. Був присутній на панахиді О. Д. Улибишева, «знаменитого критика и биографа Бетховена и Моцарта» (*Там само.*— *Т. 5.*— *С. 191*).

28 січня. Познайомився з губернським маршалком М. П. Болтіним: «Он человек здраво и благородно мыслящий, горячо сочувствующий вопросу о крепостных крестьянах» (*Там само; Большаков Л. Ихав поет із заслання...*— *С. 192—193*).

29 січня. Був на бенефісі артистки А. В. Васильєвої (*Там само*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг на листі президента Академії мистецтв Марії Миколаївни про клопотання дозволити Шевченкові жити в Петербурзі позначив після доповіді цареві: «Высочайше повелено передать кн. Долгорукову для доклада его величеству со своим заключением» (*Документи.*— *С. 291*).

30 січня. До щоденника (іншою рукою) записано освідчення Шевченка К. Б. Піуновій та пропозицію одружитися з ним; запитання — чи не означають повернуті нею непрочитані книжки негативну відповідь на його пропозицію (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 191—192*).

31 січня. Записав у щоденнику свої роздуми про непевність взаємин з К. Б. Піуною (*Там само*).

1 лютого. У «Нижегородских губернских ведомостях» надруковано рецензію Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21 1858 года» (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 316—318*).

Одержав лист і 200 карбованців від М. С. Щепкіна, який згодився допомогти К. Б. Піуновій перебраться до Харкова і хоче знати її умови (лист не знайдено). З цього приводу Шевченко запросив К. Б. Піунову на «деловое свидание» (*Там само.*— *Т. 5.*— *С. 192*).

П. О. Куліш надіслав Шевченкові «Народні оповідання» Марка Вовчка. Запропонував свій план друкування творів Шевченка: отримати спочатку цензурний дозвіл на «Кобзар» і «Гайдамаки» (видання 1844 р.), а потім додати й нові твори. Не схвалював його намір одружуватися. Негативно відгукнувся про російські повісті Шевченка (*Листи.*— *С. 104—105*).

2 лютого. Замість К. Б. Піунової прийшов батько актриси, Шевченко передав з ним «Губернские очерки» М. Є. Салтикова-Щедріна і кілька випусків гравюр Хогарта. Ввечері

дивився у театрі драму Е. Сю «Парижские нищие» з К. Б. Піуновою в ролі Антуанети (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 192—193*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг послав начальнику III відділу В. А. Долгорукову копію листа президента Академії мистецтв про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі для доповіді цареві з висновком III відділу (*Документи.— С. 294*).

В. Ф. Адлерберг повідомив листом президента Академії мистецтв Марію Миколаївну, що він доповів цареві про її клопотання в справі Шевченка, і цар велів повідомити про це начальника III відділу «для всеподданнейшого доклада с его заключением» (*Там само*).

3 лютого. На іменинах у Ніни Пущиної Шевченко безуспішно сподівався поговорити з К. Б. Піуновою про своє освідчення. При ній прочитав уголос надруковану в «Нижегородских губернских ведомостях» свою рецензію на її бенефіс. Записав у щоденнику: «Да не плюнуть ли мне на эту сердечную затею?» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 193*).

У листі до М. С. Щепкіна повідомив про умови переходу К. Б. Піунової до харківського театру. Запитував, що робить з його повістю «Матрос» редактор «Русского вестника» М. Н. Катков і чи прислав Куліш поему «Неофіти» (*Там само.— Т. 6.— С. 198—199*).

4 лютого. Канцелярія III відділу склала начальнику відділу В. А. Долгорукову довідку з приводу клопотання президента Академії мистецтв великої княгині Марії Миколаївни про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі і відвідувати академічні класи. Довідку завершував «висновок»: «Во внимание к участию, каким изволит удостоивать рядового Шевченка ее императорское высочество, III отделение полагало бы возможным испросить ему разрешение проживать здесь и посещать классы Академии с тем, однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы начальство Академии художеств имело должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта» (*Документи.— С. 296*).

5 лютого. Ввечері у піаніста С. П. Татаринова слухав увертюри із «Вільгельма Телля» Д. Россіні та з опери «Фрейшютц» К. Вебера, а також дещо із Ф.-Й. Гайдна у виконанні С. П. Татаринова та М.О. Бєлова. На завершення вечора Татаринов прочитав вірш Беранже «Старый холостяк» в пере-

кладі Д. Ленського, яку Шевченко записав до свого щоденника (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 193—195*).

Старий знайомий В. М. Погожев написав Шевченкові з Володимира, що його записку до М. С. Щепкіна передав адресату, і артист розчулено прочитав Погожеву вірш Шевченка «Пустка». Статтю Шевченка про бенефіс К. Б. Піунової відправив через Є. Ф. Корша до «Московских ведомостей» (де її було опубліковано 11 лютого 1858 р.) (*Листи.— С. 106*).

Після доповіді царю начальник III відділу В. А. Долгоруков на довідці про Шевченка написав: «Высочайше разрешено исполнить согласно соображению, о чем поставит графа Адлерберга в известность... По прибытию Шевченко в С.-Петербург призвать его ко мне. Долгоруков». Того ж дня В. А. Долгоруков послав листа до В. Ф. Адлерберга про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі під суворим поліційним наглядом (*Документи.— С. 294—295*).

6 лютого. Шевченко був присутній в Інституті шляхетних дівчат на репетиції випускного акту. Зустрів у М. О. Дорохової давнього знайомого, поета-сатирика П. В. Шумахера, який недавно повернувся з-за кордону і показав Шевченкові 4-й номер «Колокола» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 196*).

М. С. Щепкін у відповідь на прохання Шевченка рекомендувати К. Б. Піунову на службу в харківський театр порадив добре подумати, чи варто їй покидати Нижній Новгород та чи не краще «соразмерять жизнь свою по средствам и учиться, учиться» (*Листи.— С. 106—108*).

7 лютого. Отримав листа від директора харківського театру, який просив повідомити йому умови К. Б. Піунової і поквипити її приїзд до Харкова. Ввечері відвідав квартиру Піунової, але вдома застав тільки її матір, яка прийняла його нелюб'язно (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 197*).

Управляючий канцелярією міністерства імператорського двора В. І. Панаєв послав листа віце-президентові Академії мистецтв Ф. П. Толстому з запитом про місцеперебування Шевченка (*Документи.— С. 296*).

8 лютого. Піунова запросила Шевченка на переговори щодо харківської пропозиції, але про їхні взаємини не йшлося (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 197*).

9 лютого. Написав триптих «Доля», «Муза», «Слава» (*Там само.— С. 197—199*).

10 лютого. Послав М. С. Щепкіну вірші «Доля», «Муза»,

«Слава» на спростування пліток, нібито він у Нижньому Новгороді нічого не робить і тільки бенкетує.

Отримав листи від Я. Г. Кухаренка, І. О. Ускова та В. М. Погожева (*Там само.*— Т. 6.— С. 200—203; *Там само.*— Т. 5.— С. 200).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг повідомив президента Академії мистецтв Марію Миколаївну про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі під суворим поліційним наглядом і «должным наблюдением» начальства Академії (*Документи.*— С. 296—297).

Відповідаючи на запит управляючого канцелярією міністра імператорського двора В. І. Панаєва, віце-президент Академії мистецтв Ф. П. Толстой повідомив, що Шевченко перебуває в Нижньому Новгороді (*Там само*).

М. М. Лазаревський надіслав Шевченкові чотири фото-репродукції його автопортрета і сповістив, що в Петербурзі є багато бажаючих придбати його книжки (*Листи.*— С. 109).

М. І. Костомаров у листі до Шевченка із Саратова схвалив його намір одружитися. Повідомив, що П. О. Куліш завіз із собою за кордон поему «Неофіти» (*Там само.*— С. 108—109).

11 лютого. Отримав листа від М. С. Щепкіна, і знову хотів допомогти К. Б. Піуновій переїхати з Нижнього Новгорода до Харкова (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 200).

12 лютого. Малював портрет А. К. Кадницького (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 21).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг повідомив начальника III відділу В. А. Долгорукова, що Шевченко проживає в Нижньому Новгороді (*Документи.*— С. 297).

12 лютого — 7 березня. Малював портрет М. А. Фреліха (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 22).

13 лютого. Начальник III відділу В. А. Долгоруков листом до міністра внутрішніх справ С. С. Ланського повідомив про «высочайшую волю» царя встановити суворий поліційний нагляд і «должное наблюдение» начальства Академії мистецтв за Шевченком, який повертається до Петербурга.

В. А. Долгоруков як шеф корпусу жандармів того ж дня звелів управляючому I-м округом корпусу жандармів О. М. Лівенцову «установить за Шевченком секретное наблюдение и со стороны к[орпуса] ж[андармов]». Таким чином, над Шевченком встановлювався потрійний нагляд — поліції, жандармів і академічного начальства (*Документи.*— С. 297—298).

14 лютого. Закінчив переписувати другу частину повісті «Матрос» («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Турбувався, як сприйме її С. Т. Аксаков (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 201*).

П. О. Куліш написав з хутора Мотронівки, що збирається їхати з дружиною «до Варшави і далі». Радив зробити малюнки з історії України з підписами зі своїх творів, щоб видати їх для поширення серед народу (*Листи.— С. 110*).

Близько 15 лютого. М. С. Щепкін відповів Шевченкові, щоб родина Піунових без надійного забезпечення не зважувалася переїжджати до Харкова (*Листи.— С. 110—111*).

15 лютого. Марно намагався зустрітися у М. О. Дорохової з К. Б. Піуновою, щоб з нею поговорити віч-на-віч: «Сказалась больной, несносная лгунья» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 201*).

16 лютого. Дата остаточного завершення роботи над повістю «Прогулка с удовольствием и не без морали» («Матрос»). Написав С. Т. Аксакову, що закінчив роботу над цією повістю, якою він дебютує «в великорусском слове». Просив Аксакова прислати його нову повість «Детские годы Багрова-внука».

Відповів Я. Г. Кухаренкові на його листа від 7 серпня 1857 р., отриманого 10 лютого 1858 року. Повідомив про затримку в Нижньому Новгороді та заборону в'їзду в обидві столиці. Послав Кухаренкові вірші «Доля», «Муза», «Слава», обіцяв послати поему «Неофіти» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 201—202; Там само.— Т. 6.— С. 203—205*).

17 лютого. Послав К. Б. Піуновій «Фауста» Гете в перекладі Е. І. Губера; вона знов ухилилася від зустрічі (*Там само.— Т. 5.— С. 202*).

М. Й. Осипов написав Шевченкові із села Бересток на Орловщині, що повість «Княгиня» передав А. І. Толстой, а в неї взяв її Л. О. Мей для задуманого ним журналу (*Листи.— С. 111—112*).

Написав І. О. Ускову відповідь на лист від 7 січня 1858 р., розповів про своє життя в Нижньому Новгороді, де він примусово проживає вже п'ять місяців, передав вітання дітям Ускових, їхній няні (уральській козачці Авдотї), її сестрі Каті та новопетровським знайомим О. Г. Жуйкову, Л. О. Бурцеву та М. В. Мостовському (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 206—207; Павлюк М. До вивчення мемуарних джерел біографії Шевченка.— Збірник праць двадцять п'ятої наукової*

шевченківської конференції.— К., 1983.— С. 141; Яцюк В. «Казашка Катя» чи «Молитва за небіжчиків»?— Там само.— С. 215—221).

18 лютого. Проїздом з Києва до Іркутська Шевченка відвідали його земляки, вихованці Київського університету Ф. М. Волконський і П. П. Малюга; дізнався, що Марко Вовчок — псевдонім Марії Олександрівни Маркович, і відгукнувся про неї як про «возвышенно прекрасное создание» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 202).

Правління Академії мистецтв ухвалило взяти до відома повідомлення міністра імператорського двора про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі (НМТШ.— А-7.— Справа № 96.— Літ. «Ш».— Арк. 15).

19 лютого. К. А. Шрейдерс привіз Шевченкові з Петербурга лист від М. М. Лазаревського, пісні Беранже в перекладі В. С. Курочкіна і чотири фоторепродукції автопортрета Шевченка.

У залі дворянського зібрання був на відкритті комітету для поліпшення побуту селян. Залишився задоволений «одушевленною, християнскою, свободною речью» нижньгородського губернатора О. М. Муравйова і обурився тим, що «банда своекорыстных помещиков не отозвалася ни единым звуком на человеческое святое слово» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 203).

20 лютого. Подарував фоторепродукцію свого автопортрета М. О. Дороховій і прохав її дістати йому копію промови О. М. Муравйова (Там само).

М. М. Лазаревський писав, що А. І. Толстая повідомила його про дозвіл Шевченкові «жити в Петербурге (под надзором полиции) и под руководством графа Ф[едора] П[етрови-ча] для продолжения изучения живописи при Академии художеств» (Листи.— С. 113).

21 лютого. Відзначив у щоденнику, що почав готувати для друку поезію, писану з 1847 по 1858 рік (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 203).

Я. Г. Кухаренко написав, як люблять Шевченка українці. Дякував за «Москалеву криницю», рукопис якої він переслав М. С. Щепкіну (Листи.— С. 113—114).

22 лютого. Тривожився своїми невизначеними стосунками з К. Б. Піуновою (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 203).

У листі до М. М. Лазаревського подякував за надіслані фоторепродукції автопортрета. Надіслав йому триптих «До-

ля», «Муза», «Слава». Запитав адресу Марка Вовчка з наміром подякувати їй за сердечні, щирі оповідання (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 207—211*).

23 лютого. Дізнався, що К. Б. Піунова уклала умову з директором казанського театру М. І. Мирцевим, чим поставила Шевченка і Щепкіна в двозначне становище щодо директора харківського театру І. О. Щербини, і вирішив порвати взаємини з нею (*Там само.*— *Т. 5.*— *С. 204*).

Надіслав М. С. Щепкіну квитанцію з контори транспортів на скриньку зі своїми книжками (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 211*).

В. С. Аксакова написала з Москви до Петербурга своїй подрузі М. Г. Карташевській, що М. С. Щепкін розважав її «чтением новых прекрасных малорусских стихов Шевченко» (*ІРЛІ.*— *10625/XV с22.*— *Арк. 16-зв.*).

24 лютого. Завершив переписування поеми «Княжна», відкривши нею рукописну «Більшу книжку» (*С. 3—17*).

Отримав листа П. О. Куліша з хутора Мотронівки від 14 лютого 1858 р. Не погодився на його пропозицію щодо видання малюнків із української історії, оскільки це перешкодило б зайнятися гравюрою акватинта в Академії мистецтв.

Випадково зустрівши К. Б. Піунову, навіть не привітався. Записав у щоденнику про свій рішучий розрив з нею. Переписав до щоденника сатиричний вірш П. Л. Лаврова про Миколу І «Когда он в вечность преселился...» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 204—205*).

А. І. Толстая повідомила, що вже два тижні як прийшов до Ф. П. Толстого документ з дозволом Шевченкові жити в столиці і відвідувати Академію мистецтв. В Петербурзі друзі чекають його швидкого приїзду (*Листи.*— *С. 114—115*).

25 лютого. О 7-й годині ранку отримав листа від М. М. Лазаревського з повідомленням про дозвіл жити в Петербурзі. О 3-й годині пополудні в квартирі К. А. Шрейдерса зібрались, щоб відзначити день народження Шевченка, М. О. Брилкін, П. О. Брилкін, І. П. Грасс, П. В. Лапа, П. Д. Кудлай, А. К. Кадницький, М. А. Фреліх, Є. І. Климовський, М. І. Попов, Л. О. Товбич, А. Владимиров. Шевченко сердечно подякував за поздоровлення.

М. М. Лазаревському дякував за поздоровлення з днем народження, передав вітання Ф. П. і А. І. Толстим. Споді-

вався тижнів через два зустрітися в Петербурзі (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 206; Там само.— Т. 6.— С. 211—212*).

26 лютого. Поїхав на 75-верстову прогулянку до села Медновки (*Там само.— Т. 5.— С. 206—207*).

27 лютого. У Медновці зустрівся з капітаном корпусу лісничих сербом Г. Ф. Петровичем — освіченою, прямою, сердечною і прогресивно мислячою людиною (*Там само*).

28 лютого. О 7-й годині ранку повернувся до Нижнього Новгорода (*Там само*).

1 березня. Записав у щоденнику, що на ім'я нижньогородського губернатора отримано дозвіл Шевченкові проживати в Петербурзі під наглядом поліції (*Там само*).

2 березня. Отримав листа від А. І. Толстої, яка з великою радістю позідомляла, що йому дозволено жити в Петербурзі (*Там само*).

3 березня. Одержав книжку С. Т. Аксакова «Детские годы Багрова-внука», давно прислану на адресу В. І. Даля (*Там само.— С. 208*).

4 березня. Почав переписувати для друку поему «Відьма», знайшов у ній «много длинного и недоделанного» (*Там само*).

5 березня. Написав до А. І. Толстої, що повідомлення про дозвіл жити в Петербурзі отримано в губернаторській канцелярії і завтра буде передано поліцмейстеру. Післязавтра сподівається отримати від нього перепустку й одразу ж виїхати до Москви.

Продовжив роботу над «Відьмою» (*Там само.— С. 212—213*).

6 березня. Закінчив опрацювання поеми «Відьма». Переписав балади «Лілея» та «Русалка», написані 1846 року. Увечері жандармський унтер-офіцер запропонував довести Шевченка до Москви з okazією за 10 карбованців. Умовившись про ціну і час виїзду, Шевченко пішов діставати поліційну перепустку на виїзд із Нижнього Новгорода. На квартирі актора М. Є. Вільде зустрів піаніста С. П. Татарінова, актрис Евеліну і Люцію Шмітгоф та їхнього брата артиста М. К. Шмітгофа — майбутнього чоловіка К. Б. Піунової (*Там само.— Т. 5.— С. 209*).

7 березня. Записав у щоденнику: «От часу пополудни до часу пополуночи прощался с моими нижегородскими друзьями. Заключение расставанье у М. А. Дороховой ужином и тостом за здоровье моей святой заступницы графини А. И. Толстой» (*Там само*).

8 березня. Зранку переписав до «Більшої книжки» доопрацьований вірш «Хустина».

О 3-й годині пополудні виїхав з Нижнього Новгорода (*Там само; Більша книжка.— С. 42—44*).

9 березня. Вночі прибув до Владимира. Тут на поштовій станції зустрів О. І. Бутакова, який разом із дружиною їхав до Оренбурга, а потім на береги Сирдар'ї (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 209—210*).

10 березня. Об 11-й годині вечора прибув до Москви і зупинився в готелі (*Там само*).

11 березня. О 7-й годині ранку пішов шукати М. С. Щепкіна, який мешкав «у старого Пимена в доме Щепотьевой», де й поселився. Почуваючи нездужання, зайшов до свого нижньогородського знайомого, лікаря Д. І. Ван-Путерена, який перебував у Москві. Той прописав необхідні ліки і рекомендував «по крайній мере неделю не выходит на улицу» (*Там само*).

12 березня. Шевченка відвідав лікар Д. І. Ван-Путерен, прописав нові ліки. Потім прийшов М. О. Максимович. Увечері познайомився з гостями Щепкіна, зокрема — з поетом-перекладачем М. Х. Кетчером, з професором університету І. К. Бабстом і відомим фольклористом О. М. Афанасьєвим.

Написав М. М. Лазаревському, що хворіє й змушений залишитись у Москві на тиждень чи й на два. Просив сповістити про це А. І. Толстую. Підготував два малюнки (не знайдені) для фотографування і передачі через Ф. П. Толстого президенту Академії мистецтв великій княгині Марії Миколаївні (*Там само.— С. 210—211; Там само.— Т. 6.— С. 213*).

13 березня. М. С. Щепкін запросив до Шевченка свого домашнього лікаря Д. Є. Міна — перекладача і поета.

Шевченка провідали А. М. Маркевич і М. О. Максимович, який подарував свою працю «Сказание о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (*Там само.— Т. 5.— С. 211*).

М. О. Максимович послав записку О. М. Бодянському: «Тарас у М. С. Щепкина уже другой день; вчера я был у него; он за нездоровьем не может еще нигде быть дня два — три; а между тем жаждет Вас видеть. Отведайте его поскорее, возлюбленный земляче» (*ІЛШ.— Ф. 99.— № 111.— Арк. 37*).

14 березня. Послав М. М. Лазаревському два малюнки в дарунок президенту Академії мистецтв великій княгині

Марії Миколаївні. Переписав до «Більшої книжки» поезії «Іржавець» та «Ще як були ми козаками» («Полякам»).

Шевченка відвідали Д. Є. Мін і лікар, рекомендований Д. І. Ван-Путереном (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 211; Більша книжка.— С. 47, 48*).

15 березня. Записав до «Більшої книжки» вірш «Ой стрічечка до стрічечки...». Слухав запрошену для нього співачку Ірину Грекову, яка виконала декілька українських пісень. Старший син М. С. Щепкіна Петро Михайлович подарував Шевченкові два фотографічних портрети О. І. Герцена. М. О. Максимович прислав із запискою бурлескний твір К. Д. Думитрашка «Жабомишодраківка», а також свій переклад псалмів з проханням зробити зауваження і поправки (*Там само.— С. 55; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 212; Листи.— С. 115*).

16 березня. Намалював портрет М. С. Щепкіна. Записав у «Більшу книжку» вірш «А. О. Козачковському». Шевченка відвідали М. О. Максимович, А. М. Маркевич і Д. Є. Мін. Здоров'я покращало (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 24; Більша книжка.— С. 56—60; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 212*).

М. М. Лазаревський сповістив, що А. І. Толстая пильно просила поквипити Шевченка і сповістити її відразу, як він приїде до Петербурга. Всі друзі чекають його з нетерпінням (*Листи.— С. 115*).

17 березня. Шевченка знову відвідали обидва лікарі, крім дієти і сидіння вдома, нічого не прописали. Порушивши їхню рекомендацію, він пішов до «давно не виданного друга» В. М. Рєпніної, яка жила на Спиридоньєвській вулиці (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 212; Листи.— С. 95*).

18 березня. Відзначив у щоденнику: «Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год». До «Більшої книжки» записав цикл «В казематі».

О першій годині дня разом з М. С. Щепкіним поїхав до М. О. Максимовича. Його дружина Марія Василівна зачарувала виконанням на фортепіано кількох українських пісень. Поет записав їй на згадку свій вірш «Садок вишневий коло хати...»

Разом з М. С. Щепкіним заїхали у школу живопису до старого приятеля художника А. М. Мокрицького, потім — у книжковий магазин М. М. Щепкіна, де Є. І. Якушкін (син декабриста) подарував Шевченку портрет просвітителя XVIII ст. М. І. Новикова. Ввечері відвідав О. М. Бодянсько-

го: «наговорились досыта о славянах вообще и о земляках в особенности» (*Там само.*— С. 212—213).

19 березня. Разом з М. С. Щепкіним, «несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть Москвы», побували в Кремлі («казармовидный дворец его много обезобразил»), оглянули храм Христа Спасителя (Шевченко його ще не бачив і назвав «крайне неудачным громадным произведением»); зайшли до старої знайомої О. К. Станкевич, потім у книгарню М. М. Щепкіна; в О. К. Станкевич зустріли стару знайому О. І. Мینیцьку (*Там само.*— С. 213—214).

Написав М. М. Лазаревському, що все ще хворіє, і лікар раніше великодньої неділі в дорогу не пустить (*Там само.*— Т. 6.— С. 214).

20 березня. Ходив на прогулянку по Москві: милувався «старым красавцем Кремлем, прошел к юному некрасавцу Спасу с целью посмотреть скульптурные работы», але сторож до храму не пустив.

Відвідав А. М. Мокрицького, в якого помилювався ескізами свого незабутнього друга В. І. Штернберга. Зайшов до «уральского козачини» М. Ф. Савичева і взяв у нього літопис Величка, який той отримав від О. І. Бодянського для передачі Шевченкові два роки тому. Ввечері з М. С. Щепкіним побував у Станкевичів, де йому подарували збірку віршів Ф. І. Тютчева (*Там само.*— Т. 5.— С. 214—215).

21 березня. Їздив по Москві у прольотці разом з М. С. Щепкіним. Побували в М. М. Щепкіна, у М. Х. Кетчера, де зустріли І. К. Бабста. Кетчер подарував Шевченку всі видання своєї компанії, а Бабст — свою брошуру «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала». Заїхали потім до Є. І. Якушкіна, його дружина подарувала їм портрет декабриста С. Г. Волконського. Відвідали історика І. Є. Забеліна та книгарню М. М. Щепкіна. Вечір Шевченко провів у М. В. Максимович, яка зачарувала його задушевними українськими піснями (*Там само.*).

22 березня. Зустрівся із С. Т. Аксаковим, до якого їздив з М. С. Щепкіним; вдома читав 3-й номер «Полярной звезды» зі статтею О. І. Герцена про К. Р. Дашкову. Потім був у Кремлі на великодній відправі, яка йому не сподобалась: «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного» (*Там само.*— С. 216).

23 березня. У М. С. Щепкіна познайомився з артистом Ма-

лого театру І. В. Самаріним, від якого записав «очень миленькую епиграмму Щербины» на журнал «Русский вестник» (*Там само.*— С. 216—217).

М. М. Лазаревський в листі до Шевченка шкодував, що хвороба затримала його в Москві, просив не баритися й приїхати одразу, як видужає (*Листи.*— С. 116).

24 березня. Знову бачився з С. Т. Аксаковим та його «симпатическим семейством», був запрошений до них у село на літо. Від Аксакових заїхав до В. М. Рєпніної, а від неї — до артиста С. В. Шумського, потім до Станкевичів. У книгарні М. М. Щепкіна був званий обід з нагоди новосілля магазину, де Шевченко зустрівся з представниками «московской учено-литературной знаменитости» І. К. Бабстом, Б. М. Чичеріним, Д. Є. Міном, О. І. Кронебергом, О. М. Афанасьєвим, О. В. Станкевичем, Є. Ф. Коршем, М. Ф. Крузе та ін. Увечері в купця-мецената, любителя мистецтв М. М. Варенцова зустрілися з московськими художниками та музикантами, в чиєму виконанні слухали твори Моцарта, Бетховена та інших композиторів (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.—С. 217—218).

25 березня. М. О. Максимович у своїй квартирі «на Благовещенке» дав обід на честь Шевченка, були присутні М. С. Щепкін, М. П. Погодін, С. П. Шевирьов та ін. Господар прочитав вітальний вірш:

«Ой як дуже за тобою // Тужила Вкраїна — // Усе тебе
вспоминала, // Як та мати сина. // Твої думи туманами //
На лугах вставали, // Твої сльози росицею // По степах спа-
дали. // Твої пісні соловейком // В садах щебетали... // Бу-
вай здоров нам на радість, // А собі на славу! // Перебув ти
тяжке лихо // І лиху недолю,— // Заспівай же нових пісень,
// Щоб мати-Вкраїна // Веселилась, що на славу // Тебе по-
родила!» (*Основа.*— 1861.— № 6.— С. 8—9).

М. В. Максимович проспівала кілька українських пісень. Після обіду Шевченко заїхав попрощатися до Аксакових і з насолодою слухав українські пісні у виконанні Н. С. Аксакової. Потім разом з І. С. та К. С. Аксаковими поїхав до письменника О. І. Кошелева, де познайомився з О. С. Хом'яковим та з декабристом С. Г. Волконським, який теж повернувся із заслання (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 218).

В. С. Аксакова написала до М. Г. Карташевської: «Вчера у отесеньки был Шевченко, он и прежде был, но я его не видела; сегодня он приедет прочесть свои стихи и даже обе-

шал, что споет малорусские песни, которые он, говорят, поет превосходно» (ІРЛІ.— 10625/ХVс25.— Арк. 84-зв.).

26 березня. Вранці розстався з М. С. Щепкіним, який поїхав до Ярославля. О 2-й годині пополудні Шевченко відбув залізницею до Петербурга. У щоденнику записав: «В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С. Т. Аксакова» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 219).

Дружина М. С. Щепкіна Олена Дмитрівна написала синові О. М. Щепкіну в Самару: «Сейчас мы отца выпроводили и Шевченко. Отца выпроводили в Ярославль, а Шевченко в Петербург» (Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества.— М., 1966.— С. 629).

В. С. Аксакова сповістила М. Г. Карташевську: «После обеда часов в 7 Шевченко должен был быть у нас. Он и приехал несколько поздно, но отесенька лег рано и заснул... Шевченко на всех нас, отесеньку и братьев, производил приятное впечатление: он умен и прост, и если в нем есть дурные стороны, дурные минуты в его жизни, то кажется, как будто это не смешивается с его природой. В самом деле стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, но пел немного малорос[сийские] песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решилась спеть ему некоторые; что для него значат песни, вообще малорусск[ая] поэзия, нечего и говорить... От нас все поехали к Кошелевым... С Шевченко можно было бы о многом разговориться, и он начал было рассказывать, но некогда было» (ІРЛІ.— 10625ХVс.— Арк. 86—87; Лобач-Жученко Б. Б. Т. Г. Шевченко і Марко Вовчок у листуванні В. С. Аксакової та М. Г. Карташевської // Радянське літературознавство.— 1987.— № 6.— С. 55—60).

ХІІ. ПОВЕРНЕННИЙ ПЕТЕРБУРГ

Увижу милые моему сердцу лица,
увижу мою прекрасную Академию...

Т. Шевченко

27 березня. «В 8 часов вечера громоносный локомотив свистнул и остановился в Петербурге», — занотував Шевченко у щоденнику своє повернення до столиці. О 9-й годині він уже був у квартирі свого щирого друга М. М. Лазаревського (сучасна адреса — Набережна Мойки, 93), в якого й оселився (*ПЗТ: У 6-ти т.—Т. 5.—С. 219; Шевченківський Петербург.—С. 121*).

М. О. Максимович написав Шевченкові, що рукопис поеми «Єретик» передає з Г. П. Галаганом, додавши свій застольний вірш та квитанцію на одержання журналу «Русская беседа» за минулих два роки і на 1858 рік (*Листи.—С. 116*).

28 березня. Після прогулянки містом зайшов у готель Клея (згодом тут на вулиці Бродського збудовано Європейський готель) і взяв у Г. П. Галагана, що приїхав з Москви, неповний список поеми «Іван Гус» («Єретик»), яку вважав безповоротно втраченою, а також лист М. О. Максимовича. На квартирі М. М. Лазаревського зустрів свого щирого друга С. С. Гулака-Артемівського й пішов до нього. Надвечір разом із М. М. Лазаревським прийшов до Толстих, де його зустріли дуже сердечно. «Уже й не знаю, що тут було: всі цілувалися, всі плакали, всі разом говорили», — згадувала дочка Толстих К. Ф. Юнге (*Спогади.—С. 280*). О 8-й годині вечора Шевченко і Лазаревський відвідали В. М. Білозерського — «союзника» по каземату в фатальному 1847 році. Тут же зустрілися з «соизгнанниками оренбургскими» — поляками З. Сераковським, Я. Станевичем, Е. Желіговським... Після сердечних розмов і милих рідних пісень друзі розсталися (*ПЗТ: У 6-ти т.—Т. 5.—С. 219—220*).

В. С. Аксакова написала М. Г. Карташевській до Петербурга: «Анд[рей] Ник[олаевич Маркевич] вообразил, что

Шевченко здесь, а он между тем у вас» (*ІРЛІ.— 10625/XV с25.— Арк. 84-зв.*).

Не раніше 28 березня. Нарисував портрети М. М. Лазаревського і Гаврила Суханова-Подколзіна (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 25, 154*).

28 березня 1858 року — 1860 рік. Нарисував портрет дочки С. С. Гулака-Артемівського (не знайдено) (*Там само.— № 155.*).

29 березня. Занотував у щоденнику: «В 10 часов утра явился я казанским сиротой к правителю канцелярии обер-полицмейстера, к земляку моему И. Н. Мокрицкому. Он принял меня полуофициально, полуфамильярно. Старое знакомство сказалося в скобках. В заключение он мне посоветовал сбрить бороду, чтобы не произвести неприятного впечатления на его патрона графа Шувалова, к которому я должен явиться как главному моему на[д]зирателю» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 220*).

О 12-й годині разом з М. М. Лазаревським зайшов до його брата Василя, де був щиро прийнятий. Увечері в цирку-театрі дивився і слухав живописну лекцію професора геології В. М. Роде (*Там само*).

30 березня. Замовив у фотографа А. І. Денъєра свій портрет у шапці й кожусі для М. О. Дорохової. Відвідав художника М. А. Лаврова в будинку Балашових (нинішня адреса — Набережна Малої Неви, 18).

Ввечері А. І. Толстая представила Шевченка своїм знайомим, які вітали його «как давно ожидаемого и дорогого гостя» (*Там само.— С. 220—221*).

31 березня. Відвідав Ермітаж разом із художником О. Лукашевичем. О 3-й годині пополудні повернувся додому. Незабаром до нього прийшов старий знайомий і щирий земляк, Л.М. Дзюбин (якому Шевченко згодом подарував свій автопортрет 1859 р. «в память нашей многолетней искренней между нами приязни») (*Русская старина, 1891.— Кн. 5.— С. 447*).

Вечір провів у С. С. Гулака-Артемівського (*Там само; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 48*).

В. С. Аксакова написала М. Г. Карташевській: «Вчера у нас... Максимович читал свои малороссийские стихи о Шевченке очень, очень недурно» (*ІРЛІ.— 10625/XVс22.— Арк. 96 — 96-зв.*).

Березень. У бібліографічному огляді журналу «Светопись»

про «Русский иллюстрированный альманах» серед вміщених у ньому кращих рисунків згаданий і «Чумак Омелько Брус» («Знахар». — П. Ж.) роботи известного Шевченка ... и мы пожалели только, что в Альманаче нет еще других рисунков этого даровитого художника, в котором живопись и поэзия одинаково находили для себя достойного деятеля» (*Светопись.* — 1858. — № 3. — С. 89; *ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 7. — № 35).

Кінець березня — початок квітня. З. Сераковський увів Шевченка в дім М. Г. Чернышевського; за свідченням його онуки, «встречи Чернышевского и Шевченко происходили и на квартире Чернышевского, и у Сераковского, и у Костомарова в гостинице Балабина» (*Чернышевская Н. М. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко.* — К., 1974. — С. 29).

Березень — жовтень. По Україні створюються дворянські комітети для підготовки селянської реформи (*Хронологический справочник.* — К., 1990. — С. 92).

1 квітня. Заходив (по належні йому гроші за продані в Москві малюнки) до підприємця і мецената В. О. Кокорєва в будинку на вулиці Басейній, але не застав його вдома. Обідав у В. М. Білозерського. Ввечері на запрошення А. І. Толстої був у неї вдома, тут зустрівся зі своїм давнім знайомим Сошальським, який привіз його до землячки М. С. Кржисевич (*ПЗТ: У 6-ти т.* — Т. 5. — С. 222).

Г. П. Галаган писав дружині з Петербурга про своє перебування в Москві: «У славянофилов я проводил время весьма приятно. Максимович дал обед на Благовещенке по случаю возвращения Шевченко. Наш поэт сильно переменялся, постарел. Над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью, при его глубоком взгляде, дает ему вид одного из мудрых наших дедов-пасичников, к которым часто приходят за советом. Обедали у Максимовича: Кошелев с женою, два Аксаковых, Хомяков, Погодин, Шевырев, Бартенев, старушка Елагина и старик Щепкин...

Кажется, что Шевченко во многом переменялся к лучшему. Он теперь здесь и будет состоять при Академии художеств!» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.* — С. 25—26).

Не раніше 1 квітня. Намалював портрет М. С. Кржисевич (*ПЗТ: У 6-ти т.* — Т. 5. — С. 222; *ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 10. — № 26).

2 квітня. Разом із Сошальським відвідав свою стару знайому Ю. В. Смирнову (уродж. Тарновську). Від неї поїхали до Е. О. Градовича, теж давнього знайомого. Пообідавши в

трактирі Палкіна, Шевченко поїхав додому. Ввечері в цирку-театрі слухав оперу Д.-Ф. Обера «Бронзовый конь», відзначив артистів Й.О. Петрова та С. С. Гулака-Артемовського (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.—С. 222*).

3 квітня. Записав у щоденник антисамодержавного вірша П. Беранже «Навуходоносор» у перекладі В. С. Курочкіна. Шевченка відвідали Д. С. Каменецький, З. Сераковський, П. Круневич, Л. М. Дзюбин. Зустрів давнього знайомого О. Л. Елькана, зайшов до поета В. Г. Бенедиктова, який на прохання Шевченка прочитав уривки з перекладеного ним «Собачьего пира» А.-О. Барб'є (*Там само.— С. 222—224*).

4 квітня. Управитель друкарні П. О. Куліша Д. С. Каменецький передав Шевченкові його твори, переписані Кулішем (крім «Єретика»). Шевченко вирішив відібрати з них твори для видання. «Но как мне приступить к цензуре?»— запитував у щоденику.

Обідав з І. Л. Дзюбиним. Вечір провів у С. С. Гулака-Артемовського (*Там само*).

5 квітня. Вечір провів у Г. П. Галагана (*Там само*).

Подякував у листі до М. О. Максимовича за надіслані ним через Г. П. Галагана матеріали. Повідомив, що читає нарис Є. П. Новикова «Гус и Лютер», надрукований у 8-й книжці «Русской беседы» за 1857 р. Надіслав свій вірш «Полякам» і передав поклони Кошелевим та М.В. Максимович (*Там само.— Т. 6.— С. 214 — 216, 501*).

А. І. Толстая послала М. Ф. Щербині записку: «Не приедете ли к нам завтра обедать — только один Шевченко будет у нас. Что я говорю — не приедете ли — непременно приходите и познакомьтесь с Тарасом Григорьевичем. Он вам во многом понравится, и он желает видеть Вас. Завтра, т. е. в четверг к 4 часам» (*Багрий А. В. Т. Г. Шевченко в русских переводах.— Баку, 1925.— С. 81*).

6 квітня. З'явився як піднаглядний поліції до свого «головного надзирателя» обер-поліцмейстера графа П. А. Шувалова. Познайомився з дружиною І. М. Мокрицького — правителя канцелярії обер-поліцмейстера — землячкою Марією Львівною. Був на щорічній виставці в Академії мистецтв, відзначив переважання пейзажного живопису з сильним впливом швейцарського художника Калама. Вечір провів у Толстих, де слухав уперше гру композитора і піаніста-віртуоза А. Г. Контського і познайомився з поетом М. Ф. Щербиною (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 225*).

7 квітня. Зібрався було поїхати у Павловськ до К. І. Бюрно, з яким познайомився ще в Новопетровському укріпленні, але запізнився на поїзд, затримавшись у художника І. І. Соколова. Ввечері разом з М. М. Лазаревським пішли до С. С. Гулака-Артемовського, але вдома його не застали (*Там само*).

8 квітня. Відвідав у розташуванні Семеновського полку квартиру свого нижньогородського знайомого М. С. Аленникова (у Шевченка — Олейникова; див.: *Большаков Л. Їхав поет із заслання...— С. 70—74*). Не заставши його вдома, знову пішов на Басейну до збирача картин В. О. Кокорєва, але теж марно, і зайшов на Литейний проспект до В. М. Лазаревського. Після обіду завітали з ним до давнього знайомого, генерала у відставці І. М. Корбе. Вечір провів у свого «соизгнанника» П. Круневича, де, крім багатьох поляків, зустрів і росіян, «между которыми и две знаменитости: графа Толстого, автора солдатской севастопольской песни, и защитника Севастополя генерала Хрулева» (*Там само.— С. 255—256*).

9 квітня. Прихворів: «квитался за неумеренный ужин Круневича» (тобто Круневича) (*Там само*).

А. І. Толстая написала В. М. Лазаревському записку: «Наконец-то мое искреннее желание увенчалось успехом: Т. Г. Шевченко в Петербурге! Не знаю, как мне благодарить Вас за Ваше благородное участие в этом истинно добром деле... В нонешнюю субботу у нас соберутся несколько человек поэтов и художников к обеду по случаю благополучного возвращения Т. Г. Шевченко, и чтобы наш праздник был вполне праздником, надо ждать только Вас, Василий Матвеевич!» (*РДАЛМ.— Ф. 277.— Оп. 1.— № 175*).

10 квітня. Відвідав свого московського знайомого, економіста і публіциста В. П. Безобразова. Зустрівся зі скульптором М. О. Рамазановим, художником Г. К. Михайловим. Не зміг зайти на виставку в Академії мистецтв, бо там був цар. Дивився в цирку-театрі водевіль І. П. Котляревського «Москаль-чарівник» і був захоплений грою С. С. Гулака-Артемовського (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 226*).

11 квітня. Е. Желіговський запискою, польською мовою, запросив Шевченка прийти ввечері на чай до Білозерських, де він мав прочитати свою драму «Зорський», щоб порадитись про неї з Шевченком, перш ніж віддати до цензури (*Листи.— С. 116—117*).

Зустрівся з Д. С. Каменецьким, якому доручив клопотатися в Петербурзькому цензурному комітеті «о дозволенні

напечатать «Кобзаря» и «Гайдамаки» под фирмою «Поэзия Т. Ш.». По дорозі зайшов до співака Й. О. Петрова, потім до С. С. Гулака-Артемівського. Обідали в І. М. Корбе. Ввечері у В. М. Білозерського на запрошення Е. Желіговського слухав його нову драму «Зорський», прочитану автором. Сперечався тут із З. Сераковським про вірші М. О. Некрасова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 226*).

12 квітня. Разом із С. С. Гулаком-Артемівським відвідав виставку в Академії мистецтв. Потім у Толстих був обід на честь повернення Шевченка із заслання. Його вітали промовами Ф. П. Толстой, М. Д. Старов, М. Ф. Щербина, А. І. Толстая. Старов, зокрема, зазначив: «Мы скажем, что нам от-радно видеть Шевченка, который среди ужасных, убийственных обстоятельств, в мрачных стенах казармы смердячой — не ослабел духом, не отдался отчаянию, но сохранил любовь к своей тяжелой доле, потому что она благородна. Здесь великий пример всем современным нашим художникам и поэтам, и уже это достойно обессмертит его!» Невдовзі Шевченко вписав цю промову до свого щоденника.

Після обіду Сошальський повіз поета до М. С. Кржисевич. Потім Шевченко і Сошальський повечеряли у ресторані Бореля (*Там само.— С. 226—227; 229—230*).

О. А. Штакеншнейдер записала зі слів В. Г. Бенедиктова: «Обед этот Толстые давали в честь Шевченка, который благодаря их стараниям и хлопотам прощен и возвращен из ссылки, и ныне находится в Петербурге; говорят, что больше всех, т. е. первый, кто начал хлопотать о Шевченке, был Осипов» (*Штакеншнейдер Е. А. Дневник и записки.— М.—Л., 1934.— С. 200*).

Правління пароплавного товариства «Меркурий» ухвалило повернути Шевченкові переказом 375 карбованців, свого часу отриманих від нього конторою на збереження (*Большаков Л. Іхав поет із заслання...— К., 1977.— С. 86—87*).

13 квітня. Разом із С. С. Гулаком-Артемівським відвідали М. Д. Старова, від нього поїхали до академіка М. В. Остроградського: «Великий математик принял меня с распростертыми объятиями как земляка и как надолго отлучившегося куда-то своего семьянина. Спасыби йому». Шевченко зустрівся з ним і пізніше; збереглася його недатована записка, якою він запрошував Шевченка на обід (*Листи.— С. 176*).

Обідав у С. С. Гулака-Артемівського, вечір провів у Тол-

стих, де був зворушений віршами Юлії Жадовської (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 227*).

14 квітня. С. С. Гулак-Артемівський познайомив Шевченка з юнаком В. П. Енгельгардтом. «Многое и многое пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика».

Ввечері відбулося знайомство Шевченка з чернігівською землячкою Варварою Яківною Карташевською в будинку на Малій Московській, 4 (*Там само.— С. 227—228; Шевченківський Петербург.— С. 146; Лобач-Жученко Б. Б. Т. Г. Шевченко і Марко Вовчок у листуванні В. С. Аксакової та М. Г. Карташевської // Радянське літературознавство.— 1987.— № 6.— С. 56*).

С. Т. Аксаков подякував Шевченкові за фоторепродукцію портрета. Просив його прислати свою адресу: «Я так Вас любил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с Вами хоть на бумаге». Повідомив, що першу частину повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» передав М. О. Максимовичу для можливої публікації в журналі «Русская беседа», а другу частину читає (*Листи.— С. 117*).

15 квітня. Представився шефу жандармів, начальнику відділу В. А. Долгорукову, вислухавши його «приличное случаю, но вежливое наставление». З цього приводу того ж дня шеф жандармів записав для відома своїх підлеглих: «В 1-ю экспедицию. Ко мне являлся Шевченко, которому я дал относительно поведения его здесь надлежащие наставления и твердо обещал, что он не избежит подобной участи, если снова совратится с пути истинного. Шевченко живет в доме гр[афа] Уварова, в Б[ольшой] Морской, у сов[етника] губ[ернского] правления Лазаревского, который заведует делами графа. Иметь это в виду» (*Документи.— С. 298*).

Вечір провів у земляка Т. С. Тупиці, чиновника інспекторського департаменту, де зустрівся з відомим ліберальним публіцистом С. С. Громекою, «бурно-пламенным» автором викривальних статей про зловживання поліції і чиновників. Тут же познайомився з колишнім декабристом А. А. Бистрицьким (у щоденнику помилково — Персидським) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 228, 334*).

16 квітня. На прохання Г. П. Галагана Шевченко подарував йому автограф свого вірша «Садок вишневий коло хати...»), а Галаган записав до його щоденника вірш О. С. Хом'якова «Тебя избрал на брань святую...».

С. С. Гулак-Артемівський познайомив Шевченка з генералом О. Криловим, «земляком из Харькова».

Середина квітня. В недатованій записці до одного зі своїх приятелів Л. О. Мей писав: «Ты вчера улыбнулся, когда я сказал, что попытаюсь перевести Шевченка. Так вот же тебе: худо ли, хорошо ли, а взял да и перевел. Передай ему этот перевод («Весенний вечер») вместо моей визитной карточки, а вместо ответа доставь мне поэта» (*Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко.*— К., 1882.— С. 131).

Увечері Л. О. Мей прислав Шевченкові свій переклад вірша «Садок вишневий коло хати...», назвавши його «Весенний вечер» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 228—229).

17 квітня. М. Д. Старов через М. М. Лазаревського прислав Шевченкові текст свого слова, сказаного на його честь під час обіду у Толстих 12 квітня. Шевченко записав цей текст до свого щоденника.

В. М. Білозерський познайомив Шевченка з професором університету К. Д. Кавеліним і з трьома «очаровательними братами» Жемчужниковими — Володимиром, Львом та Олексієм. Двоє з них — Лев та Олексій стали потім його щирими друзями.

Увечері в цирку-театрі слухав оперу М. І. Глінки «Жизнь за царя», відзначив Й. О. Петрова в ролі Сусаніна і Д. М. Леонову в ролі Вані (*Там само.*— С. 229—230).

18 квітня. Отримав люб'язного листа від С. Т. Аксакова. Працював над повістю «Лунатика» (не збереглася). Обідав із Сошальським, увечері з ним же був у співачки Ізабелли Грінберг. Тут зустрівся з поетом В. Г. Бенедиктовим, композитором О. С. Даргомижським та своїм старим знайомим архітектором Р. І. Кузьмінім (*Там само.*)

Г. П. Галаган послав своїй дружині Катерині Василівні вірші Шевченка — можливо, серед них і автограф вірша «Садок вишневий коло хати...», радив звеліти гувернерові Федору Івановичу прочитати їх сину Галагана — Павлу (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 26).

19 квітня. А. І. Толстая послала записку Шевченкові, запрошуючи його на обід для знайомства з декабристом В. І. Штейнгелем (але той не зміг прийти) (*Листи.*— С. 118).

Вечір провів у Г. П. Галагана, який прочитав опис свого будинку, збудованого в Прилуцькому повіті «в старом мало-

российском духе» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 231; Листи.— С. 118*).

20 квітня. На обіді у К. Д. Кавеліна познайомився з О. Д. Галаховим, істориком російської літератури (*Там само*).

21 квітня. В. М. Білозерський повідомив запискою, що ввечері у нього буде К. Д. Кавелін, який бажає побачитися з Шевченком. Просив прийти о 8-й годині вечора (*Листи.— С. 118*).

Вдень прогулявся містом. Увечері слухав у Великому театрі оперу Г. Доніцетті «Лінда ді Шамуні», відзначив С. С. Гулака-Артемівського в ролі батька Лінди. З театру прийшов до В. М. Білозерського, де зустрівся з К. Д. Кавеліним, до третьої години ранку захоплено говорили «о минувшей и будущей судьбе славян», а потім «перешли к психологии и философии» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 231*).

22 квітня. Вдень разом із С. С. Гулаком-Артемівським прогулювався містом, увечері з ним же відвідав землячку М. Л. Мокрицьку (*Там само*).

23 квітня. Весь день разом з С. С. Гулаком-Артемівським читав «Космос» О. Гумбольдта (*Там само.— С. 232*).

24 квітня. На виставці в Академії мистецтв зустрівся зі своїми давніми друзями — художниками М. І. Зембулатовим і П. Т. Бориспольцем. Обідали потім у Зембулатова, обмінювались спогадами. Вечір провів разом з М. М. Лазаревським у С. С. Гулака-Артемівського (*Там само*).

25 квітня. Відповів на лист С. Т. Аксакова від 14 квітня. Писав про теплий прийом у Петербурзі, про виставку в Академії мистецтв, негативно відгукнувся про І. К. Айвазовського. Сповістив, що його «обязали не оставлять Питера в продолжении года». Дякував за надіслане йому «алмазное стихотворение» «На Новый год» І. С. Аксакова. Передав привіт М. С. Щепкіну.

О 10-й годині пішов попрощатися з художником А. М. Мокрицьким, який повертався до Москви. По дорозі зайшов до професора університету М. І. Сухомлинова, відвідав майстерню скульптора П. К. Клодта, де оглянув скульптуру «неудобозабываемого» Миколи І. Від Клодта пішов на виставку в Академії мистецтв, де зустрівся з Л. М. Жемчужниковим і С. С. Гулаком-Артемівським. Разом із С. С. Гулаком-Артемівським їздили наймати дачу на Петербурзькій стороні. Ввечері з ним же були у старого знайомого, службовця поштового департаменту М. І. Петро-

ва, «слушали бесконечные и бесплодные толки о эмансипации», тобто про звільнення селян від кріпосної залежності (*Там само.*— *Т. 6.*— *С. 216—217*; *Там само* — *Т. 5.*— *С. 232*).

26 квітня. Під час обіду в Сошальського познайомився з поетами, братами Василем і Миколою Курочкініми. У щоденнику про В. С. Курочкіна записав: «... много обещает в будущем» (*Там само.* — *С. 233*).

27 квітня. Мав обідати у художника О. Лукашевича, але зустріч «по рассеянности» не відбулась (*Там само*).

28 квітня. Сошальський подарував Шевченкові настінний годинник, а В. М. Лазаревський термометр, необхідні при гравіруванні акватинта (*Там само*).

Міністр внутрішніх справ надіслав до III відділу донесення начальника Нижньогородської губернії про перебування Шевченка в Нижньому Новгороді під наглядом поліції (*Документи* — *С. 298*).

29 квітня. Ходив до Л. М. Дзюбина, не застав удома, залишив йому на спомин рукопис послання «І мертвим, і живим...» (нині не відомий) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 233*).

М. С. Курочкін переклав вірш Шевченка «Огні горять, музика грає...» («Мы все живем и все не знаем...»). Згодом цей переклад було надруковано у 6-му номері журналу «Народное чтение» за 1859 рік (*РДАЛМ.*— *Ф. 227.*— *Оп. 1.*— *№ 334*).

30 квітня. З С. С. Гулаком-Артемовським зайшли до Казанського собору подивитися картину К. П. Брюллова «Вознесіння Божої матері» (запрестольний образ). Шевченко зауважив: картина розміщена так невдало, що «и кошачьими глазами видеть ее невозможно».

Відвідавши потім Ермітаж, пішли до Літнього саду, де оглянули пам'ятник І. А. Крилову. Шевченкові пам'ятник роботи П. К. Клодта не сподобався: «Жалкий барон Клодт! Вместо величественного старца он посадил лакея в нанковом сюртуке с азбучкой й указкою в руках». Від набережної біля Літнього саду попливли на ялику до біржі, в ній помилувалися величною залою, побували на постійній виставці художніх творів. Потім, перепливши на ялику Неву, пішли на Невський проспект, на початку якого роздивлялися акватинти у вітрині магазину Даціаро.

Увечері відвідав В. М. Білозерського і П. Круневича (*ПЗТ: У 6-ти.*— *Т. 5.*— *С. 233—234*).

Канцелярія III відділу повернула міністерству внутрішніх

справ донесення начальника Нижньогородської губернії про від'їзд Шевченка до Петербурга (*Документи.*— С. 299).

Квітень 1858 року — друга половина 1859 року. Шевченко передав свою поему «Єретик» до Праги П. Шафарикові (*Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.*— К., 1964.— С. 203).

Не раніше квітня 1858 року — 1860 рік. Виконав рисунок «Верби на Смоленському кладовищі» (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 156).

1 травня. Разом із С. С. Гулаком-Артемівським відвідав виставку в Академії мистецтв, зайшов до Толстих. Вечір провів у В. М. Білозерського (в його квартирі в Аптекарьському завулку, 4) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 234).

2 травня. Разом із С. С. Гулаком-Артемівським відвідав Ермітаж, захоплено відгукнувся про скульптуру П. Танерані (у Шевченка — Танеріні) «Вмираюча Психея»; «обидно разочаровал покойник Ставассер своей неуклюжей русалкой». З Ермітажу пішли на виставку квітів і рослин. Тут зустрів давніх знайомих І. Маслова та С. І. Уварова (*Там само.*— С. 234—235).

3 травня. В Ермітажі познайомився з відомим гравером Ф. І. Іорданом, який запропонував Шевченкові свою допомогу в освоєнні нового для нього мистецтва гравірування акватинта. Потім побував на виставці квітів. Увечері відвідав С. С. Гулака-Артемівського (*Там само.*— С. 235—236).

4 травня. Відвідав Ф. І. Іордана, який показав Шевченкові найновіші прийоми гравюри акватинта. Від Іордана зайшов до Толстих, а від них до гравера і друкаря Ф. Й. Служинського. Відвідав також графів Уварових, потім — чернігівського земляка М. І. Петрова. Весь вечір із С. С. Гулаком-Артемівським провели у Толстих (*Там само*).

5 травня. Вранці в Ермітажі зустрівся з товаришем по Академії мистецтв Г. К. Михайловим, улюбленим учнем К. П. Брюллова. Потім відвідав художника Олексія Лукашевича, теж учня і улюбленця Брюллова. Зустрівся потім із Служинським, удвох пішли до гравера М. І. Уткіна, але його не застали. Ввечері зустрівся з М. М. Лазаревським, разом пішли до С. С. Гулака-Артемівського, але його не було вдома (*Там само.*— С. 236—237).

6 травня. Не заставши вдома В. П. Енгельгардта, а потім і В. С. Курочкіна, Шевченко з С. С. Гулаком-Артемівським зайшли до М. С. Кржисевич, яка нещодавно повернулася з

Москви і передала Шевченкові вітання від його тамтешніх друзів; зустрілись у неї з С. С. Громекою і ще з якимось київським земляком. Потім разом побували у обер-секретаря синоду В. В. Юзефовича, який Шевченкові не сподобався, мабуть тому, що він — рідний брат М. В. Юзефовича, який відіграв підступну роль у викритті Кирило-Мефодіївського товариства. Після обіду Шевченко побував у професора університету, історика літератури М. І. Сухомлинова, де зустрів «давнього знайомого і земляка» академіка О. В. Никитенка (*Там само*).

7 травня. З 10 до 12 години слухав музику і спів у С. С. Гулака-Артемівського. Потім вони разом зайшли до музичного магазину Пеца, звідти — до художника І. І. Соколова, де розглядали його замальовки з України. (*Там само*.— С. 237—238).

О. В. Маркович у листі до Д. С. Каменецького від імені Марка Вовчка дякував поетові «за милу його пам'ять» і просив: «Коли нам доведеться що ще переслати вам у друк, покажіть тее п. Тарасові, нехай він перевірить усе своїми очима, справить своєю рукою...» (*Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка*.— К., 1983.—С. 34).

8 травня. Написав листа до М. О. Брилкіна. Шевченка відвідали М. С. Курочкін і композитор К. П. Вільбоа (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 238).

9 травня. Відвідав М. Д. Старова в будинку на Крестовському острові, де перед тим прогулявся. Ввечері з С. С. Гулаком-Артемівським був у І. Л. Грінберг, яка «мило и прекрасно пела» (*Там само*).

О. М. Лазаревський написав О. М. Бодянському з Петербурга: «Особенно порадовались, что наконец знаменитый Ваш сборник песен увидит свет; весточку эту привез сюда п[ан] Шевченко. Последний, между прочим, просил меня (он живет пока у нас) написать Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанные в 1-й книге «Чтений» за этот год» (*ІЛШ*.— Ф. 99.— № 83.— Арк. 135-зв).

У передмові до виданого в Петербурзі збірника «Либретто малороссийских, польских, чешских, молдаванских, болгарских, сербских и червонорусских песен и романсов» С. Д. Паливода-Карпенко неодноразово згадує Шевченка, чий твори «читаешь и читать хочется», і називає поета своїм однодумцем, «земляком и родичем кровным». Серед пісень,

вміщених у збірнику, — три строфи з вірша Шевченка «Думка» («Тяжко-важко в світі жити...») з деякими відступами від відомого тексту.

10 травня. Почав працювати в Ермітажі, готуючи матеріал для гравірування. Відвідав у будинку на Англійській набережній М. І. Сухомлинова, який від'їжджав за кордон. Зайшов до М. І. Петрова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 238—239*).

Переписав на окремому аркуші з датою 10 травня 1858 р. вірш «Огні горять, музика грає...», написаний в Оренбурзі 1850 р. (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 686; ІЛШ.— Ф. 1.— № 768*).

Не раніше 10 травня. Виконав рисунки — фрагмент з офорту Рембрандта «Смерть Марії», «Священик», «Читець», «Лікар» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 68, 70, 72*).

11 травня. До 3-ї години пополудні працював в Ермітажі. Обідав з Е. Желіговським у В. М. Білозерського, де йшлося про підготовку до видання польської газети «Słowo». Ввечері був у Толстих, де співали С. С. Гулак-Артемівський та І. Л. Грінберг (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 239*).

12 травня. Проводжав Г. Галагана, який від'їздив в Україну. Потім пішов до А. І. Толстої «с целью устроить себе постоянную квартиру в Академии». Графиня обіцяла цьому сприяти. Зайшов до художників М. О. Микешина і С. Хлебовського. Був у К. Є. Троцини, якому записав свій вірш «Огні горять, музика грає...». На запрошення Троцини та інших земляків обідав у ресторані Дюссо і тут несподівано зустрів своїх нижньогородських знайомих П. В. Лапу і О. Є. Бабкіна (*Там само; ІЛШ.— Ф. 1.— № 31/64*).

13 травня. Замовив мідну дошку для гравірування. Відвідав лікаря Е. О. Градовича. Ввечері побував у Е. Желіговського, який записав до його щоденника польською мовою свій вірш «Do brata Tarasa Szewczenki». Д. С. Каменецький записав туди текст народної пісні «Забіліли сніги...». Шевченко відзначив, що це «первая песня, которую я знаю без рифмы» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 239—241*).

14 травня. У Толстих несподівано зустрівся з М. С. Щепкіним, який приїхав до Петербурга з приводу ювілею театрального діяча О. М. Гедеонова. Після обіду разом зі Щепкіним і сімейством Толстих пішли до А. В. Голеніщева. Тут Шевченко познайомився з декабристом бароном В. І. Штейнгелем — тобольським знайомим М. М. Лазаревського (*Там само*).

15 травня. Працював в Ермітажі до 3-ї години дня. Ввечері пішов до С. С. Гулака-Артемовського, але вдома його не застав (*Там само.*— *Т. 5.*— *С. 241*).

16 травня. Не вдалося зустрітися з М. С. Щепкіним, М. С. Курочкіним, В. П. Енгельгардтом. Пішов до мідника, в якого взяв дошку для гравірування. Побував у М. С. Кржи-севич, провів її до Градовичів і повернувся додому. Ввечері разом із Сошальським та С. С. Гулаком-Артемовським «восхищався пением милочки Гринберг» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 242*).

17 травня. Вранці зустрівся з М. С. Щепкіним. О 4-й годині пополудні обідав з ним у К. Д. Кавеліна (*Там само*).

18 травня. Відвідав С. С. Гулака-Артемовського, поздоровив Олександрю Іванівну з іменинами. Потім разом з М. М. Лазаревським пішов до Толстих і зустрів там М. С. Щепкіна, який на прохання графині прочитав монолог із пушкінського «Скупого рыцаря», а також вірш «Фейерверк», монолог мисливця з одноактної комедії М. Ільїна «Подложный клад, или Опасно подслушивать у дверей». Шевченко прочитав поему «Неофіти». К. Ф. Юнге у щоденнику записала: «...Шевченко читал свою поэму, которую он написал в тюрьме... Щепкин тоже читал одно прелестное стихотворение Шевченка «Пустыня» [«Пустка» («Заворожи мені, волхве...») — П. Ж.] и прочел его чудесно». Запискою до художника Г. М. Честахівського Шевченко запросив його на сьому годину вечора до М. М. Лазаревського, якщо хоче «побачити старого Щепкіна, актера» (*Там само.*— *Т. 6.*—*С. 217. Паламарчук Г. Новое о Т. Г. Шевченко.— Советская Украина.— 1960.— № 3.— С. 174*).

19 травня. О 12-й годині дня провів на вокзал М. С. Щепкіна, який від'їжджав до Москви. Ввечері в Михайлівському театрі бачив П. М. Садовського в ролі Расплюєва («Свадьба Кречинского» О. В. Сухово-Кобиліна). «После Щепкина я не знаю лучшего комика»,— занотував Шевченко (*ПЗТ: У 6-ти т.*— *Т. 5.*— *С. 243*).

20 травня. До 3-ї години дня працював в Ермітажі. Записав у щоденник експромт про рознощика апельсинів, почутий від С. І. Уварова.

Ввечері був у С. С. Гулака-Артемовського, слухав гру Олександри Іванівни, яка виконала на фортепіано кращі місця із «Трубадура» Дж. Верді. І. М. Лазаревський записав

до щоденника пісню про Устима Кармелюка («Повернувся я з Сибіру...»). На цьому щоденні записи в «Журналі» завершуються (*Там само.*— С. 243—244).

21 травня. Виконуючий обов'язки нижньогородського старшого поліцмейстера повідомив начальника Нижньогородського округу жандармів про виїзд до Петербурга «рядового Шевченка, перебувающего под надзором полиции».

Такі ж повідомлення були послані нижньогородським жандармським штаб-офіцером московському жандармському штаб-офіцеру, а також начальнику Нижньогородського округу жандармів про виїзд Шевченка до Москви (*Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 144).

Не раніше 21 травня. Виконав малюнки: «Портрет Бориса Суханова-Подколзіна. Олівець; (оригінал нині зберігається в НМТШ); «Сама собі в своїй господі». Сепія; Те саме. Ескіз. Олівець; «В гаремі». Етюд. Олівець; «В гаремі». Ескіз. Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 27, 30, 101—103).

Після 21 травня. Виконав малюнок сепією «Турок з одаліскою» (не знайдено) (*Там само.*— № 158).

23 травня. М. С. Щепкін переслав Шевченкові посилку, привезену з Нижнього Новгорода якимось офіцером. У листі бажав успішної творчої праці та передав поклони спільним петербурзьким знайомим (*Листи.*— С. 118).

27 травня. У листі до Г. П. Галагана просив ласкаво прийняти прибуваючого з Петербурга в Україну молодого художника І. І. Соколова, якщо він заїде до маєтку Галагана Сокиринців: «Воно розумне, добре і любить наш народ і нашу країну»,— рекомендував він художника (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 218).

28 травня. Зустрівся з російським художником О. А. Івановим (*Александр Андреевич Иванов. Его жизнь и переписка.*— СПб., 1880.— С. 333).

29 травня. Московський жандармський штаб-офіцер повідомив нижньогородського штаб-офіцера про перебування в Москві Шевченка (*Большаков Л. Їхав поет із заслання...*— С. 144).

Травень — 12 липня. Виконав офорт «Свята родина» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 29).

Не раніше травня. Виконав художні твори в такій послідовності: «Дві дівчини». Ескіз. Олівець; «Дві дівчини». Се-

пія (нині в Музеї особистих колекцій у Москві); «Дві дівчини». Туш, перо; «Дві дівчини». Офорт; «Дві дівчини». Офорт (*Там само.*— № 99, 157, 69, 100, 28).

На початку червня. Переїхав мешкати від М. М. Лазаревського в квартиру-майстерню у приміщенні Академії мистецтв (*Шевченківський Петербург.*— С. 128).

Познайомився і протягом 1858—1860 років часто зустрічався з поетом Я. П. Полонським, який потім згадував про Шевченка як про непримиренного противника кріпосного права: «Саме кріпацтво ненавидів він усіма силами душі своєї і в цьому ніби вторував усім кращим настроям як нашого суспільства, так і кращих представників тодішньої нашої літератури» (*Спогади.*— С. 338).

7 червня. П. О. Куліш у листі до Шевченка з Мотронівки радив йому уважно відбирати для друку свої твори (*Листи.*— С. 118—119).

19 червня. С. Т. Аксаков у листі до Шевченка не радив публікувати повість «Матрос» («Прогулка с удовольствием и не без морали») як твір, на думку Аксакова, незрівнянно нижчий від його «огромного стихотворного таланта» (*Там само.*— С. 119—120).

Червень 1858 року — весна 1860 року. Намалював портрет Надії Карташевської (не знайдено) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 159).

4 липня. Написав І. О. Ускову про свої марні намагання зустрітися з полковником І. О. Киреєвським, щоб змусити його повернути гроші, надіслані для купівлі фотокамери. Повідомив Ускову, що послано фотоприладдя, а Шевченко надсилає також «Губернские очерки» М. Є. Салтикова-Щедріна і свій фотопортрет. Писав: «В Питере мне хорошо, пока квартирую я в самой Академии, товарищи-художники меня полюбили, а бесчисленные земляки меня просто на руках носят». Передав вітання дружині та дітям Ускова, Бажановим, Жуйковим, Мостовському (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 218—219).

7 липня. П. О. Куліш написав з Мотронівки Д. С. Каменецькому: «Щодо Вовчка, то рука моя більше його не торкнеться». Радив не поспішати з друкуванням творів Шевченка без дозволу цензури; зауважив, що без його прохання не хоче набиватися зі своїми виправленнями (*Киевская старина.*— 1898.— Кн. 5.— С. 234—235).

12 липня. В день іменин М. М. Лазаревського подарував йому рукопис свого «Журналу» (*Опис рукописів.*— С. 215).

Подарував А. О. Лазаревській «в знак глибокого уваження» офорт «Свята родина» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 718*).

П. О. Куліш у зв'язку із задумом видати 3-й том «Записок о Южной Руси» написав Д. С. Каменецькому: «Тарас может попробовать здесь, нельзя ли ему печатать под своим именем, не говоря ни слова?» (*Киевская старина.— 1898.— Кн. 5.— С. 237*).

13 липня. Записав вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...») до щоденника, днем раніше подарованого М. М. Лазаревському. Щоденник цим записом завершується (*ЛЗТ: У 6 ти т.— Т. 5.— С. 244—245*).

15 липня. В листі до С. Т. Аксакова дякував йому за «искреннее прямое слово» критичної оцінки повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Мав намір відкласти зразок одного з перших своїх офортів. Критично відгукнувся про виставлену в Академії мистецтв картину О. А. Іванова «Явлення Христа народу».

Повідомив, що розпочинає гравірування одного з творів Рембрандта (це була «Притча про виноградаря та робітників»).

Послав М. С. Щепкіну вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), щоб він прочитав його С. Т. Аксакову (*Там само.— Т. 6.— С. 219—220*).

Не пізніше 15 липня. Виконав офорти: «Автопортрет Рембрандта з шаблею»; «Лазар Клап»; «Поляк із шаблею і палицею» (*ЛЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 104—106*), а також сепію «Притча про виноградаря та робітників» (*Там само.— № 31*).

15 липня — 7 листопада. Виконав офорт «Притча про виноградаря та робітників» (*Там само.— № 32*).

16 липня. На звороті офорту «Свята родина», подарованого інженерові Ф. І. Черненку, записав вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 37*).

17 липня. В. М. Білозерський писав своїй сестрі О. М. Куліш із Полюстрова: «Т[арас] Гр[игорьевич] был у нас два раза, от табака и сала был в восторге и поручил сердечно тебя благодарить» (*НБУВ.— Відділ рукописів.— № 1. 30004*).

20 липня. До Петербурга прибув М. І. Костомаров (*Литературное наследие Н. И. Костомарова.— СПб., 1890.— С. 107*).

21 липня — 22 серпня. Шевченко зустрічався з М. І. Костомаровим, який на короткий час приїжджав із Саратова (*Там само.— С. 107—108*).

22 липня. В. С. Аксакова написала до М. Г. Карташевсь-

кої: «На днях Щепкин принес письмо от Шевченко и первый его опыт гравировки крепкой водкой, которой он теперь занимается. Это особенный вид гравирования, для первого опыта многое очень недурно. Щепкин сообщил прелестное новое стихотворение, которое мне так нравится, что спишу его тебе. А[ндрей] Ник[олаевич Маркевич] вам его переведет. Он, может быть, его уже знает. Какая грация, какая законченность, точно картину видишь. С каким талантом этот человек!» (ІРЛІ.— 10625/ХV с22.— Арк. 237).

28 липня. А. І. Толстая запросила Шевченка запискою відвідати їхню дачу в селі Морковала поблизу Выборга. В постскрипті зазначено: «Мне нужно с Вами поговорить о многом» (Листи.— С. 120).

2 серпня. В. С. Аксакова написала М. Г. Карташевській: «Посылаю тебе стихотворение Шевченко. Не правда ли, какая прелесть?» Йшлося про вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (ІРЛІ.— 10625/ХV с22.— Арк. 250).

8 серпня. П. О. Куліш у листі до Д. С. Каменецького зарозуміло вимагав, щоб Шевченко не правив своїх давніших творів без його, Куліша, участі і керівництва (*Бородін В. До історії тексту «Кобзаря» 1860 року // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1971.— С. 52*).

15 серпня. Побувавши в селі Сокиринцях у день народження Г. П. Галагана, М. А. Маркевич у своїх записках відзначив, що один із гостей — Петро Кочубей «тоже получил в подарок портрет князя Никол[ая] Григ[орьевича] Репнина, писанный Шевченком с копии Глафиры Ивановны Псиол». Йшлося, певна річ, про копію, виконану Шевченком з портрета Репніна роботи Й. Горнунга (ІРЛІ.— Ф. 488.— № 47; *Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 166*).

20 серпня. І. О. Усков написав Шевченкові, що він і сім'я дуже зраділи, отримавши його портрет. Просив дізнатися адресу батьків І. О. Киреєвського (який привласнив гроші Ускова), щоб написати їм про це. Дякував за «Губернские очерки» М. Є. Салтикова-Щедріна. Обіцяв надіслати смушки (Листи.— С. 120—121).

22 серпня. Цю дату проставлено в написі на портреті Ф. П. Толстого, який Шевченко виконав у 1860 році: «На память 22 августа 1858 года». Цим він висловив свою щирю і глибоку вдячність сім'ї Толстих за клопотання про його звільнення від солдатської каторги (*Полонська Н. Родина*

Толстих і Т. Шевченко // В сім'ї вольній, новій.— Вип. 3.— С. 280; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 64).

Початок вересня. А. О. Лазаревська сердечно подякувала Шевченкові за подарунки, за дружбу з її синами, писала, що полюбила його, як близького й рідного. Передала йому через сина Івана свої «малороссийские гостинцы» (*Листи.— С. 121—122*).

9 вересня. І. О. Усков сповістив Шевченка, що надіслав йому п'ять смушків. Просив допомогти дістати в Петербурзі фотоприладдя (*Там само.— С. 121*).

18 вересня. Шевченко разом із друзями надіслав у дарунок Марку Вовчку в Немирів золотий браслет, а від себе ще й автограф вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 476*).

Після 18 вересня — жовтень. О. В. Маркович повідомив Шевченка, що Марко Вовчок дякує за подарунок та за автограф, й віднині буде надсилати Д. С. Каменецькому свої твори і просить Шевченка переглядати їх «й до кращого пуття доводить». Має намір приїхати до Петербурга в грудні, щоб зустрітися з Шевченком, «подякувать за зроблене і порадитись за себе надалі» (*Листи.— С. 122—123*).

1 жовтня. А. І. Толстая повідомила Шевченка запискою, що ввечері з 6-ої до 8-ої години у Толстих буде П. О. Плетньов, і вона запрошує його до себе, якщо він хоче з ним «переговорить лично» (*Там само*).

«Колокол» закликав кріпаків до боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Поміщики «заодно с царем, а царь явно держит их сторону. На себя только надейтесь, на крепость рук своих: заострите топоры, да за дело — отменяйте крепостное право...» (*Колокол.— 1858.— № 25.— С. 203*).

9 жовтня. Відповів на лист А. О. Лазаревської: благородних її синів звик називати своїми рідними братами і просить дозволу називати її «родною, невиданною и искренне любимою матерью». Поздоровив її з іменинами (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 221*).

11 жовтня. В «Современнике» опубліковано вірш Шевченка «Минають дні, минають ночі...» («Проходят дни, проходят ночи...») в перекладі О. М. Плещеева (*Современник.— 1858.— № 10.— С. 470*).

18 жовтня. Розпочавши клопотання про друк своїх творів і побоюючись, що цьому можуть перешкодити чутки, що ан-

тимонархіст публіцист-емігрант І. Г. Головін має намір видати за кордоном його твори, Шевченко запевнив начальника III відділу В. А. Долгорукова, що ніяких своїх рукописів Головіну не передавав.

Долгоруков зажадав від своєї канцелярії «справку как об этом обстоятельстве, так и о самой сущности» творів Шевченка. Того ж дня таку довідку було Долгорукову подано (*Документи.*— С. 299—300).

М. І. Костомаров у «Заметках о Нижегородском театре», опублікованих «Нижегородскими губернскими ведомостями», згадує статтю Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой» (*Нижегородские губернские ведомости.*— 1858.— № 43, 44).

19 жовтня. В. А. Долгоруков доповів цареві про видавничі наміри Шевченка (*Документи.*— С. 299).

27 жовтня. Шевченко листом до начальника III відділу В. А. Долгорукова просить клопотатися перед царем про зняття заборони з «молодых трудов» своїх — тобто творів, опублікованих до заслання (*Там само.*— С. 300—301).

29 жовтня. На листі Шевченка від 27 жовтня В. А. Долгоруков наклав резолюцію: «Навести справку о сочинениях Шевченко, которые были напечатаны прежде удаления его из Петербурга» (*Там само.*).

4 листопада. Канцелярія III відділу склала довідку для В. А. Долгорукова про зміст творів, відібраних у Шевченка при арешті 1847 р., і висловила свої міркування про можливість дозволити йому продовжувати літературні заняття при умові, «чтобы со стороны цензурного комитета при рассмотрении его сочинений обращемо было на оные строжайшее внимание, в особенности на прежде изданные им, которые, как видно из его письма, он желает вновь напечатать» (*Там само.*— С. 302—303).

Директор імператорських театрів А. І. Сабуров доповів міністру імператорського двора В. Ф. Адлербергу про прибуття до Петербурга відомого негритянського артиста Айри Олдріджа і про те, що він дасть 6 вистав (*РДІА.*— Ф. 472.— Оп. 111/948.— № 102.— Арк. 1).

7 листопада. Зробив дарчий напис Я. Г. Кухаренкові на офорті «Притча про виноградаря та робітників» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 32.— С. 21).

8 листопада. Подарував такий самий офорт М. М. Лазаревському (*Там само.*).

10 листопада. Подарував такі ж офорти видавцеві К. Т. Солдатові та художникові В. Є. Раєву (*Там само*).

Відбувся перший виступ Айри Олдріджа в ролі Отелло. Шевченко на цій виставі був у ложі з К. Ф. Толстою, М. Д. Старовим і М. Й. Осиповим (*Кулінич І. Поет і трагик.— К., 1964.— С. 10, 18, 22*).

11 листопада. Головне управління цензури за поданням цензора В. М. Бекетова заборонило друкувати в журналі «Народное чтение» виконаний О. М. Плещеевим переклад вірша Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (*Павлюк М. М. Плещеев і Шевченко // Радянське літературознавство.— 1967.— № 9.— С. 61*).

12 листопада. Відбулось знайомство Шевченка з Айрою Олдріджем на квартирі у Толстих. Далі вони зустрічались майже щоденно протягом гастролей Олдріджа в Петербурзі (*Кулінич І. Поет і трагик.— С. 23; Спогади.— С. 339—342*).

13 листопада. Шевченко написав М. С. Щепкіну, що запрягся в роботу: спить на етюдах, з натурального класу не виходить, терпить нужду в грошах і просить отримати у В. О. Кокорєва 100 карбованців за свої рисунки. Згадав про невдачу з виданням своїх творів у Д. Ю. Кожанчикова. Послав через В. Є. Раєва свій офорт «Притча про виноградаря та робітників», просив подякувати графу О. С. Уварову, коштом якого надруковано цю гравюру. Передав привіт В. М. Рєпніній, М. О. Максимовичу, С. Т. Аксакову, І. К. Бабсту, М. Х. Кетчеру, сім'ї Щепкіна (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 222*).

Подарував офорт «Притча про виноградаря та робітників» В. М. Лазаревському (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 32.— С. 21—22*).

15 листопада. М. О. Максимович написав Шевченку з Москви, що в жовтні повернувся з України, а дружина його Марія Василівна залишилась на Михайловій Горі. Передав привіт від неї та всіх, кого довелося бачити у Києві. Просив прислати вірші для слов'янофільської газети «Парус», яка готується до видання (*Листи.— С. 123*).

22 листопада. Написав вірш «Я не нездужаю, нівроку...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 704*).

Сповістив М. О. Максимовича, що не даватиме своїх віршів до газети «Парус» — органу слов'янофілів, який ігнорував українську літературу і є захисником реакціонера-кри-

посника князя В. О. Черкаського. Проект цього листа написав П. О. Куліш (*Листи.*— С. 294—295).

Повідомив, що видавець Д. Ю. Кожанчиков почав друкувати твори Шевченка, але шеф жандармів видавати їх заборонив як підбурливі.

Через М. О. Максимовича послав листа до його дружини Марії Василівни на Михайлову Гору. Нагадав про своє прохання допомогти йому одружитися в Україні. Сподівався влітку наступного року побувати в Києві та на Михайловій Горі. Послав вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...») і обіцяв улітку привезти «величезну поему» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 223—225).

Близько 22 листопада. П. О. Куліш, побоюючись, що у вчорашній бесіді з поетом Шевченком негативно відгукнувся про його вірш «Полякам», написав Шевченкові, що, може, у своїй оцінці й помиляється, але тут же самовпевнено заявив, що з його критичних міркувань «должна выйти для нашей молодой словесности большая польза» (*Листи.*— С. 124).

24 листопада. Дочка Ф. П. Толстого Катерина у своєму щоденнику записала: «И вечером я опять видела Олдриджа в «Отелло». Бишоп был с нами в театре так же, как и Старов и Шевченко» (*Паламарчук Г. Новое о Т. Г. Шевченко.*— *Советская Украина.*— 1960.— № 3.— С. 174).

25 листопада. Записав вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...») в альбом Н. Б. Суханової (*ІЛШ.*— Ф. 77.— № 128).

М. О. Максимович переслав своїй дружині Марії Василівні лист Шевченка з віршем «Сон» («На панщині пшеницю жала...»). Просив відповісти поетові, що вони будуть шукати йому наречену. Сповістив, що Шевченкові не дозволено видавати свої твори (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 26).

26 листопада. М. Д. Старов записав у свій альбом під диктовку Шевченка його вірш «Садок вишневий коло хати...» Автор записав у цей альбом ще й автограф свого вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (*Єрофіїв Ів. Альбом М. Д. Старова // Червоний шлях.*— 1927.— № 11.— С. 266).

29 листопада. Шевченко був на артистично-літературному вечорі в архітектора А. І. Штакеншнейдера. М. І. Семевський, який тоді служив репетитором у 1-му кадетському корпусі, написав своїм батькам: «В субботу у Штакеншнейдера видел Шевченку. Это народный малороссийский поэт.

Он 15 лет (10 років.— П. Ж.) пробыл в арестантских ротах, сосланный Незабвенным (Миколою І.— П. Ж.). Его картины — я их видел — великолепны, сюжет — арестантский быт. Его песни поет вся Украина» (ІРЛІ.— Ф. 274.— Он. І.— № 41.— Арк. 372).

Кінець листопада. М. С. Щепкін сповістив Шевченка, що йому не вдалося зустрітися з В. О. Кокорєвим, щоб отримати гроші за офорти Шевченка. Повідомив, що подає у відставку: дружина хворіє, і все це його хвилює (*Листи.— С. 124—125*).

Листопад. Листом до археолога графа О. С. Уварова дякує йому за кошти для друку гравюри «Притча про виноградаря та робітників» (*Бородін В. З листування Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство.— 1965.— № 7.— С. 82—83*).

Підписав колективний протест діячів російської та української культури проти антисемітської вихватки журналу «Иллюстрация» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 335*).

1 грудня. М. О. Максимович у листі до Шевченка подякував йому за вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), надісланий для Марії Василівни. Схвалив його намір одружитися і сподівався справити його весілля на Михайловій Горі. Намагався умовити поета поставитися вибачливо до видавця «Паруса» І. С. Аксакова, який захищав князя Черкаського від критики за його пропаганду тілесних покарань селянам-кріпакам. Максимович чув про опублікування за кордоном позацензурних творів Шевченка, що перешкодило йому друкуватись у Петербурзі.

Запитував, чи дозволить Шевченко надрукувати в «Русской беседе» його вірші «Вечір», «Пустка», «Муза». Чув, що П. О. Куліш буде видавати альманах «Хата» і готовий з ним помириться (*Листи.— С. 125—126*).

2 грудня. Був присутній на прем'єрі «Короля Ліра» за участю Айри Олдріджа (*Кулінич І. Поет і трагик.— С. 40*).

4 грудня. Знову був у цирку-театрі на виставі «Король Лір». К. Ф. Толстая в своєму щоденнику записала: «Мы вызывали Олдриджа семь раз почти одни во всем театре. Зато уж Майбах и Шевченко кричали...» (*Советская Украина.— 1960.— № 3.— С. 174—175*).

Канцелярія міністерства народної освіти запитала Шевченка, які з його творів, крім «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», були надруковані окремо або в періодичних виданнях (*Документи.— С. 303*).

4—10 грудня. Головне управління цензури міністерства народної освіти на запит III відділу подало довідку про друковані твори Шевченка (*Там само*).

6 грудня. Щоб мати можливість зустрітися з В. Кокорєвим і отримати належні від нього гроші за рисунки, в листі до М. С. Щепкіна просив його написати Кокорєву листа, адресованого на ім'я Шевченка з передачею боржникові. Запитував, чи був у Щепкіна художник В. Є. Раєв з новою гравюрою Шевченка і чи побачився Щепкін з О. С. Уваровим. Повідомив, що А. Олдрідж «чудеса виробляє на сцені. Живого Шекспіра показує». Передав вітання С. Т. Аксакову, М. Х. Кетчеру, Д. Є. Міну, М. О. Максимовичу (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 225—226*).

12 грудня. Ввечері Шевченко прийшов з М. Я. Макаровим до Карташевських і приніс автопортрет для передачі С. Т. Аксакову. Наступного дня М. Г. Карташевська писала про це В. С. Аксаковій: «Говорили о скором приезде в Петербург Марка Вовчка, для которой хохлы делают подписку. Шевченко говорил, что он ее лично не знает, но что у него с ней наинужнейшая переписка. Говорил, что у нее готовится к печати чудесная повесть «Институтка», в содержании которой много драматического» (*ІРЛІ.— Ф. 10625/XVІс9.— Арк. 298—298-зв*).

М. С. Щепкін послав на ім'я Шевченка листа для передачі В. О. Кокорєву, несправному боржникові Шевченка (*Листи.— С. 126*).

20 грудня. Був присутній у цирку-театрі на бенефісі Айри Олдріджа як один із почесних і найзахопленіших глядачів (*Шевченківський Петербург.— С. 138*).

21 грудня. М. В. Максимович у листі з Михайлової Гори подякувала Шевченкові за вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»). Писала, що до його приїзду підшукує наречену — «гарну і моторну дівчину». Запрошувала на Михайлову Гору (*Листи.— С. 127*).

23 грудня. Звернувся до попечителя Петербурзького учбового округу І. Д. Делянова з письмовим проханням дозволити нове видання своїх творів, надрукованих у 40-х роках (*Документи.— С. 303—304*).

25 грудня. Намалював портрет Айри Олдріджа. Незабаром виконав також його офортний портрет (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 33, 160*).

26 грудня. Серед 37 представників петербурзької інтелі-

генції підписав звернення до міністра імператорського двора з проханням продовжити гастролі А. Олдріджа в Петербурзі (*Документи.*— С. 304).

В. О. Кокорєв прислав Шевченкові 100 карбованців за офорти і написав, що бажає з ним познайомитися (*Листи.*— С. 127).

27 грудня. Петербурзький цензурний комітет на своєму засіданні розглянув прохання Шевченка дозволити нове видання його надрукованої раніше книжки «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» і ухвалив передати її «на благоусмотрение Главного управления цензуры».

Того ж дня про це було доведено до відома Головного управління цензури, якому була передана книжка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (*Документи.*— С. 304—305).

28 грудня. К. Ф. Толстая записала в щоденнику: «Сегодня Олдридж пришел к нам в одиннадцатом часу... Мы с ним читали. Я читала из «Гамлета»... Потом мы пошли все завтракать. Шевченко тоже пришел, он ждал Олдриджа к себе и был ужасно нетерпелив, не дал ему даже поестъ хорошенько... Мы, как в прошлый раз, были с Олей у Шевченки и тоже очень весело провели время» (*Советская Украина.*— 1960.— № 3.— С. 175—176).

30 грудня. А. І. Толстая запросила Шевченка запискою до себе на завтрашній вечір, на якому буде читати Олдрідж. Просила запросити також П. О. Куліша, О. І. і С. С. Гулаків-Артемівських (*Листи.*— С. 127—128).

31 грудня. Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг на колективному листі представників петербурзької інтелігенції з проханням дозволити продовження гастролей А. Олдріджа написав: «Что за вздор какой! Если б я и хотел сам собою продолжить представления Олдриджа, то эту мысль оставил бы единственно потому, что об этом коллективными подписками просят. Если однажды допустить уважить к подобным просьбам, то Бог знает о чем будут просить и настаивать таким же образом. Оставьте без внимания» (*РДІА.*— Ф. 472.— Оп. 111/948.— № 102.— Арк. 12).

1859 рік

Не пізніше 5 січня. А. Олдрідж виїхав з Петербурга. Перед від'їздом він написав артистам Петербурзького російського театру: «Сердце мое преисполнено благодарностью к вам,

многоуважаемые друзья мои. Вы почтили меня на языке, понятном всем; вы изъявили ко мне сочувствие ваше всему моему угнетенному племени...» (*Северная пчела.*— 1859.— № 3; *Парус.*— 1859.— № 1).

13 січня. В реєстрі Головного управління цензури записано про надходження з Петербурзького цензурного комітету книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» разом з його проханням про нове її видання (*Документи.*— С. 306).

16 січня. Міністр народної освіти Є. П. Ковалевський запитав III відділ, чи можна перевидати книжку Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» після нового цензурного розгляду з деякими вилученнями і змінами на вимогу цензури (*Там само*). Дружина архітектора А. І. Штакеншнейдера Марія Федорівна Штакеншнейдер написала А. М. Майкову: «В нашем обществе появилось несколько новых лиц, как то: Шевченко, Тургенев, Ап. Григорьев и несметное число студентов, более или менее обещающих, с будущим...» (*ІРЛІ.*— Ф. 16980/СVІІІ.— 6—5).

17 січня. В листі до Я. Г. Кухаренка Шевченко вибачався, що не відповів на його листа, переданого через М. М. Лазаревського, і повідомив, що в Петербурзі готується до видання український альманах і просив прислати для нього свій твір. Обіцяв надіслати «Народні оповідання» Марка Вовчка (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 227—228).

17—18 січня. Чиновник III відділу представив його начальнику В. А. Долгорукову довідку про Шевченка і «извлечение из его сочинений» (*Документи.*— С. 307).

21 січня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков запропонував міністру народної освіти Є. П. Ковалевському «рассмотреть со всею строгостию частным образом» твори Шевченка і про результати повідомити III відділ (*Там само*).

22 січня. В газеті «Парус» вміщено репродукцію портрета А. Олдріджа роботи Шевченка (*Парус.*— 1859.— № 1).

Марко Вовчок і О. В. Маркович виїхали з Москви до Петербурга (*Марко Вовчок. Твори.*— К., 1928.— Т. 4.— С. 85).

23 січня. Марко Вовчок і О. В. Маркович прибули до Петербурга. Того ж дня вона познайомила з Шевченком (*Там само; Спогади.*— С. 166).

Цензор О. Г. Тройницький, якому міністром народної освіти Є. П. Ковалевським було доручено розглянути «со всею строгостию» твори Шевченка, представив загалом по-

зитивний відгук, запропонувавши виключити з нового видання тільки вірш «Думи мої, думи мої...» (*Документи.*— С. 307—308).

24 січня. Шевченко побачився з О. М. Куліш, в якій рівно 12 років тому був боярином на весіллі (*Спогади.*— С. 166).

Відбулася зустріч Шевченка з Марком Вовчком. Дату цієї довгожданої радісної зустрічі поет проставив на своєму вірші: «Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859». Згодом подарував їй «Кобзар» 1860 р. з дарчим написом: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний і хрещений батько Тарас Шевченко» (зберігається з 1955 р. в ІЛ НАНУ) (*Ф. 1, № 812*)

25 січня. Міністр народної освіти Є. П. Ковалевський, посилаючи до III відділу примірник творів Шевченка і копію висновку про них цензора О. Г. Тройницького, повідомив, що цілком поділяє думку цензора, який схвалив їх до нового видання, окрім вірша «Думи мої, думи мої...» (*Документи.*— С. 308—309).

28 січня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков повідомив міністра народної освіти Є. П. Ковалевського, що не заперечує проти друкування творів Шевченка «с тем, чтобы они были вновь подвергнуты цензурному рассмотрению» (*Там само*).

29 січня. Шевченко отримав у III відділі портфель зі своїми малюнками, відібраними в нього при арешті в 1847 році (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 295).

У січні. Друзі Шевченка, польські демократи Е. Желіговський, З. Сераковський, Я. Станевич, П. Круневич та ін. почали видавати в Петербурзі газету «Слово». Незабаром, однак, газету було закрито за опублікування листа польського історика і громадського діяча Й. Лелевеля (*Дьяков В. Тарас Шевченко и его польские друзья.*— М., 1964.— С. 118).

Кінець січня. Почав виходити у світ сатиричний ілюстрований журнал «Искра» революційно-демократичного спрямування, який видавали друзі Шевченка поет В. С. Курочкін і художник М. О. Степанов за участю письменників М. С. Курочкіна, Д. Д. Минаєва, В. В. Толбіна та ін., які пропагували творчість Шевченка й захищали його від нападок реакційної преси (*Искра.*— 1859.— № 1; *Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 260—261).

Кінець січня—лютий. У квартиру-майстерню Шевченка прийшли Марко Вовчок, І. С. Тургенєв і В. Я. Карташевсь-

ка. Тут і відбулось його особисте знайомство з Тургенєвим (*Спогади.*— С. 334—335).

Січень — квітень. Шевченко відвідував Марка Вовчка в будинку Кавеліна на Вознесенському проспекті, напроти друкарні Куліша (*Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка.*— К., 1983.— С. 41—50).

5 лютого. Міністр народної освіти Є. П. Ковалевський, надсилаючи твори Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та «Гамалія» попечителю Петербурзького учбового округу І. Д. Делянову, просив розглянути їх «на основани общих цензурных постановлений» з тим, щоб при цьому особливу увагу приділити «Чигиринському Кобзарю», з якого в усякому разі повинна бути виключена перша пісня «Думи мої, думи мої...» (*Документи.*— С. 309).

9 лютого. М. Я. Макаров запросив Шевченка запискою: «Дядьку! Приходите лишень у четвер вареників їсти» (*Листи.*— С. 129, 300).

10 лютого. В день народження Ф. П. Толстого в нього обідали Шевченко, Ізабелла Грінберг, художники І. І. Соколов, К. О. Трутовський, К. Л. Майбах та ін. (*Советская Украина.*— 1960.— № 3.— С. 176).

15 лютого. Написав вірш «Подражаніє 11 псалму» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 706).

У польському журналі «Przegląd Rzeczy Polskich» надруковано статтю без підпису «Про сучасні відносини України і Польщі». В ній говориться, що Шевченко розбудив у своєму народові національну свідомість, збагатив українську літературу і культуру, як ніхто інший. Автор вважає його глибоко народним поетом, високо цінує його творчість (*Кирилюк Є. П. На шляхах до світового визнання Шевченка // Збірник праць дванадцятій наукової шевченківської конференції.*— К., 1964.— С. 14).

17 лютого. Написав вірш «Марку Вовчку» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 707).

17—19 лютого. Марко Вовчок послала Д. С. Каменецькому вірші Шевченка (очевидно, «Марку Вовчку»), з тим, щоб він прочитав сам, дав прочитати Кулішу і повернув їй (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 42—43).

20 лютого. Н. Б. Суханова просила Шевченка запискою «приехать завтра вечером, т. е. в субботу на вареники» (*Новицький М. М. Про видання «Листи до Т. Г. Шевченка» (1962*

року) // *Радянське літературознавство.*— 1966.— № 2.— С. 66).

5 березня. В газеті «Московский вестник» опубліковано зроблені О. М. Плещеевим переклади віршів Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...») під заголовком «Жница» («Она на барском поле жала...») та «Утоптала стежечку...» під заголовком «Песня» («Проторила я тропинку...») (*Московский вестник.*— 1859.— № 4—5).

10 березня. Був на обіді в ресторані Дюссо на честь актора О. Є. Мартинова, де були присутні М. О. Некрасов, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, І. С. Тургенєв, М. Є. Салтиков-Щедрін, Л. М. Толстой, І. О. Гончаров, Д. В. Григорович, О. М. Островський, М. О. Язиков, О. В. Никитенко та ін.,— всього 40 чоловік. Никитенко записав у щоденнику: «Я сидел между Шевченком и Языковым» (*Никитенко А. В. Дневник в трех томах.*— М., 1955.— Т 2.— С. 70; *Асеев Б. А. Е. Мартынов.*— М.— Л., 1946.— С. 39—40).

11 березня. Г. П. Галаган написав А. М. Маркевичу, що їм треба домовитись, коли привезти до Карташевських Шевченка (*ІРЛІ.— Р. 1.— Оп. 5.— № 7.— Арк. 1—2*).

14 березня. Шевченкові виписано постійний квиток для занять в Ермітажі (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 379*).

Не пізніше 15 березня. Виконав твори: «Приятелі». Офорт, акватинта; «Старець на кладовищі». Сепія; «Старець на кладовищі». Офорт, акватинта; «Старець на кладовищі». Олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 38, 39, 40, 110*).

Середина березня. Отримав замовлення П. А. Кочубея на художні роботи для його будинку. З невідомих причин замовлення не було виконано. Збереглись тільки малюнок «Русалки» (ймовірно, як ескіз до розписів плафона і стін будинку) та етюди до цього малюнка (*Там само.— № 37, 107, 108, 109; Владич Л. Из разысканий о Шевченко-художнике // Советская Украина.— 1954.— № 2.— С. 148*).

19 березня. Ф. М. Лазаревського призначено управляючим Орловською удільною конторою. Він згадував: «Шевченко, прощаючись зі мною, сказав: «Любіть селян» (*РДІА.— Ф. 1349.— Оп. 6.— № 152.— Арк. 35; Спогади.— С. 184*).

25 березня. Написав вірш «Ісаія. Глава 35» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 710*). Повідомив М. В. Максимович, що був у Олександри Михайлівни Куліш, і та йому сказала, що Марія Василівна згадує про Шевченка і не забула його прохання допомогти одружитися. Збирався в травні поїхати в Україну

і ще раз нагадав про своє прохання. Надіслав для майбутньої нареченої, яку вибере для нього Марія Василівна, свої вірші «Якби мені черевики...» і «Якби мені, мамо, намисто...» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 228—230).

27 березня. Намалював портрет вченого-зоолога М. О. Северцова (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 34).

29 березня. Збираючись за кордон, Марко Вовчок написала з Петербурга І. С. Тургенєву у Спаське-Лутовинове: «Т. Г. Шевченко Вам очень кланяется. Он вооружается против поездки за границу, а поездка за границу почти уже решена (Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1983.— С. 46—47).

Березень. Шевченко за рекомендацією М. Г. Чернишевського увійшов до комітету Літфонду як один із його членів-засновників (Прийма Ф. Я. Шевченко і Чернишевський // Збірник праць ювілейної тринадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1965.— С. 250).

Журнал «Современник» у «Заметках Нового поэта» (І. І. Панаєва), відгукнувшись на появу нової газети «Московский вестник», схвально відзначив, що серед матеріалів літературного відділу в № 4 — 5 вміщені «два стихотворения, прекрасно переведенные с малороссийского языка г. Плещеевым «Жница» («Она на барском поле жала...») та «Песня» («Проторила я тропинку...»), опубліковані в газеті 5 березня (Современник.— 1859.— № 3.— С. 203—204).

Один з організаторів Харківського таємного товариства Я. М. Бекман став вільним слухачем Київського університету і незабаром, вступивши до Київського таємного товариства, почав пропагувати ідеї Герцена, Чернишевського і Шевченка (Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників.— К., 1976.— С. 16).

Не раніше березня. Виконав портрет Бориса Суханова-Подколзіна. Італійський олівець, крейда; сепію «Русалки» та три етюди до неї (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 36, 37, 107—109).

Березень — 25 травня. Виконав портрет В. Л. Кочубея. Олія (Там само.— № 35).

Березень — травень. П. А. Кочубей серед чотирьох картин для свого будинку замовив Шевченкові картину на сюжет про Сомка-Мушкета (Там само.— № 161).

3 квітня. Подарував Марку Вовчку автограф поеми «Неофіти» з присвятою: «Любій моїй єдиній доні Марусі Мар-

кович на пам'ять. 3 апреля 1859 р. Т. Шевченко». Згодом подарував їй Біблію видання 1824 р., яку мав із собою на заслання (*Листи до Марка Вовчка.*— К., 1979.— Т. 2.— С. 519).

10 квітня. Г. П. Галаган написав дружині з Петербурга: «Из наших малороссиян видел Андр[ея] Марковича (Маркевича.— П. Ж.) и Шевченко. Последний, кажется, ведет себя очень хорошо. Кулиш сделался совершенно невыносим для всех, характер до того самонадеянный, желчный, завистливый, что со всеми перессорился, и Марку Вовчку так надоел, что она готова бежать от него. Свою жену Кулиш бросил, и она, бедная, очень жалка. Все берут в ней большое участие, и я хочу ее навестить. Шевченко говорит, что он ожидает от Кулиша, что он с ума сойдет» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 26—27).

16 квітня. Шевченко подав до Ради Академії мистецтв дві свої гравюри — з картини Рембрандта «Притча про виноградяра та робітників» і з картини І. І. Соколова «Приятелі» на здобуття звання академіка чи на програму для одержання цього звання (*Документи.*— С. 310—311).

На попередньому засіданні Ради Академії Шевченка визначено призначеним в академіки, і йому належало виконати програму на звання академіка з гравірування на міді (*Там само*).

19 квітня. Написав вірш «N.N.» («Така, як ти, колись лілея...»), за свідченням Г. М. Честахівського, присвячений дівчині, дочці священника Крупицького, яку Шевченко зустрів на вечорі в Медико-хірургічній академії у квітні 1859 р. (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 711).

21 квітня. В. В. Тарновський (старший) написав дружині з Петербурга: «Вот я и начал свои занятия по крестьянскому делу... Шевченко был у меня; бодр и довольно весел; имеет мастерскую в Академии и получил звание академика; собирается ехать на родину и обещал к нам заглянуть» (*ЧІМ.*— Ал. 17—31/504).

В Александринському театрі відбувся дебют М. С. Щепкіна у п'єсах «Горе от ума», «Полковник старых времен», «Ночь на Песках». Цілком вірогідно, що Шевченко був присутній на цьому дебюті свого близького друга (*РДІА.*— Ф. 497.— Оп. 17.— № 116.— Арк. 5).

Близько 21 квітня — 19 травня. Ф. М. Лазаревський згадував: «...мои знакомые, зная добрые отношения ко мне Тараса, просили меня доставить им случай познакомиться с ним. Так, по просьбе Н. Н. Тютчева (члена совета департамен-

та уделов) я однажды вечером пришел к нему с М. С. Щепкиным и Тарасом, который прочел несколько своих стихотворений, и когда начал читать «Сон»: «На панщині пшеницю жала...», все прослезилась, а Михаил Семенович просто рыдал» (*Спогади.— С. 184; Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества.— М., 1966.— С. 650*).

Незадовго до 28 квітня. Шевченко вручив цензору Петербурзького цензурного комітету С. М. Палаузову замість колишніх друкованих видань рукопис під назвою «Поезія Т. Шевченка. Том первий». Крім творів із «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» та поеми «Гамалія», він включив у рукопис баладу «Утоплена», поеми «Наймичка» і «Сліпий» («Невольник»), «Давидові псалми», сім уривків під назвою «Отрывки из неоконченных и утраченных штук», серед яких два уривки із поеми «Єретик», частина послання «І мертвим, і живим...» і ряд інших творів (*Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— К., 1969.— С. 59*).

28 квітня. Цензор С. М. Палаузов представив голові Петербурзького цензурного комітету свій у цілому позитивний відгук про рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первий» (*Там само*).

Художник Р. К. Жуковський запискою до поета висловив жаль, що не застав його вдома, і сподівається ще його відвідати (*Листи.— С. 129*).

29 квітня. Марко Вовчок із сином Богданом у супроводі І. С. Тургенєва ввечері виїхала поштовим диліжансом з Петербурга до Берліна через Ковно — Кенігсберг. Прощаючись з нею перед від'їздом, Шевченко наказував їй писати якомога більше творів: «Гляди ж, доню, щоб ти мені написала копу, дві, або й п'ять, а то й сім кіп казок...» (*Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1983.— С. 48—50*).

30 квітня. Петербурзький цензурний комітет вирішив передати рукописну збірку «Поезія Т. Шевченка. Том первий» на розгляд Головного управління цензури (*Документи.— С. 312—313*).

Олександра Михайлівна Куліш написала М. О. Максимовичу з Петербурга до Москви, що, втративши надію їхати на Михайлову Гору з Шевченком, не залишила свого наміру там побувати, і запитувала, чи не їде туди Максимович, сподіваючись вирушити разом з ним (*РДБ.— Відділ рукописів.— Ф. 314.— Оп. 1.— № 10*).

Квітень — травень. Написав вірш «Мій Боже милий, знову лихо!..» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 712*).

До початку травня. Шевченко познайомився з гуртком композитора М. О. Балакірева (*Орлова А. Труды и дни М. П. Мусоргского.— М., 1963.— С. 76, 82*).

1 травня. І. І. Панаєв («Новый поэт») в «Современнике» повідомив: «В Петербурге находится сию минуту М. С. Щепкин, который уже сыграл в роли Фамусова и Городничего в «Ревизоре». Александринский театр в оба эти представления был полон сверху донизу, и петербургская публика приняла с громкими рукоплесканиями ветерана русских артистов» (*Современник.— 1859.— № 5.— С. 144*).

3 травня. На вечорі у Ф. П. Толстого Шевченко був присутній разом із композиторами М. О. Балакіревим і А. Г. Контським (*Ляпунова А. С., Язвницкая Э. Э. Милый Алексеевич Балакирев. Летопись жизни и творчества.— Л., 1967.— С. 52—53*).

4 травня. Передав з посильним записку до Н. Б. Суханової, вибачаючись, що і вчора і сьогодні не міг зустрітися з нею; обіцяв з'явитися до неї в суботу ввечері, тобто 10 травня, щоб подякувати за фотографії, які вона передасть вручителю цієї записки (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 230*).

5 травня. Подав прохання до правління Академії мистецтв про видачу йому на п'ять місяців документа на проїзд у губернії Київську, Чернігівську і Полтавську для поправлення здоров'я і малювання етюдів з натури (*Документи.— С. 313; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 296*).

Отримав листа від М. В. Максимович (не розшукано) (*Там само.— С. 230, 508*).

Ф. П. Толстой повідомив міністра імператорського двора В. Ф. Адлерберга, що Шевченко просить дозволу поїхати на п'ять місяців в Україну. Вельми позитивно відгукуючись «в отношении его поведения и образа мыслей», віце-президент Академії просив на це дозволу міністра імператорського двора, в чиєму віданні перебувала Академія мистецтв (*Документи.— С. 313*).

У реєстрі Петербурзького цензурного комітету відзначено отримання від автора рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первый» (*Там само.— С. 314*).

Петербургський цензурний комітет послав «на благоусмотрение Главного управления цензуры» рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первый» з доброзичливим відгуком цензо-

ра С. М. Палаузова, визнавши його слухним (*Там само*). М. О. Балакірєв написав В. В. Стасову про недавній вечір у Толстих, де він зустрівся з відомим українським поетом Шевченком, який «коснувся сразу таких струн сердца» композитора, що зробився йому «чрезвычайно приятен» (*Переписка М. А. Балакирева с В. В. Стасовым.— М., 1935.— С. 50—51*).

6 травня. Міністру імператорського двора В. Ф. Адлербергу доповіли клопотання віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого про дозвіл Шевченкові виїхати в Україну. Міністр міг би й сам дозволити цю поїздку, але вирішив представити цю справу президенту Академії великій княгині Марії Миколаївні (*Третя зустріч.— С. 21—22*).

7 травня. Друг Марка Вовчка І. П. Дорошенко написав їй з Чернігова: «Что значит, что мне выслали только две книжки «Народного чтения», а больше не присылают? Кроме Основьяненка, я также ничего не получил и из наших книжек. Неужели ничего не вышло больше? А Шевченка сочинения? Когда они выйдут?» (*Листи до Марка Вовчка.— К., 1979.— Т. 1.— С. 52*).

10 травня. Подякував М. В. Максимович за «щирее ласкавее письмо» і повідомив, що того ж дня, як його отримав (тобто 5 травня), почав клопотатися про паспорт на виїзд в Україну; скаржився на затримку з його видачею. До 15 травня буде чекати, а далі хіба утече «нищечком», заховається на Михайловій Горі і там одружиться. Сподівався туди прибути у травні або червні (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 230—231*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг передав на розгляд президента Академії мистецтв великої княгині Марії Миколаївні клопотання Ф. П. Толстого про дозвіл Шевченкові поїхати в Україну (*Документи.— С. 314—315*).

12 травня. На виставку в Академії мистецтв Шевченко подав гравюри «Старець на кладовищі», «Притча про виноградаря та робітників» і «Приятелі» (*Там само*).

Міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг, отримавши згоду президента Академії мистецтв дозволити Шевченкові поїздку в Україну, віддав розпорядження начальнику своєї канцелярії В. І. Панаєву «исполнить по согласию ея высочества» (*Там само*).

13 травня. М. О. Балакірєв написав з Петербурга Н. Л. Заткевичу: «Здесь я недавно познакомился и как-то сошелся с малороссийским поэтом Шевченкой, личность интерес-

ная...» (Ляпунова А. С., Язвницкая Э. Э. Милый Алексеевич Балакирев. *Летопись жизни и творчества.* — Л., 1967. — С. 53).

Цензурний дозвіл журналу «Народное чтение», де друкувалися в оригіналі і в російському перекладі Л. О. Мея вірші Шевченка (без зазначення прізвища автора) «Садок вишневий коло хати» і «Хустина» (*Народное чтение.* — 1859. — № 3. — С. 156—160).

Цар підписав указ про відставку віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого (*Третя зустріч.* — С. 25).

14 травня. На довідці про справу Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству, в якій значилось, що поет перебуває під суворим наглядом поліції і під опікою жандармів, без відома яких виїзд із Петербурга неможливий, міністр імператорського двора В. Ф. Адлерберг написав: «Напрасно эту справку мне не представили, когда поступило в канцелярию представление в мою резолюцию. Послать прошение кн. Долгорукову, полагает ли он возможным уволить Шевченко согласно представлению» (*РДИА.* — Ф. 472. — Оп. 111/948. — № 1. — Арк. 18).

16 травня. Представники передової громадськості столиці влаштували на честь усунутого віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого вечір, який вилився в яскраву демонстрацію співчуття йому як главі російської художньої школи та в протест проти його відторгнення від Академії (*Третя зустріч.* — С. 25).

Марко Вовчок у листі до І. С. Тургенєва повідомила з Дрездена: «Еще вести из России: Шевченко, говорят, опять на меня сердится, зачем уехала» (*Листи Марка Вовчка.* — Т. 1. — С. 48).

18 травня. Цензурний дозвіл журналу «Русская беседа», в якому друкувалися в оригіналі вірші Шевченка (за підписом «Т. Ш.» — «Вечір» («Садок вишневий коло хати...») з присвятою А. О. Лазаревській та «Сон» («На панщині пшеницю жала...») з присвятою Марку Вовчку (*Русская беседа.* — 1859. — № 3. — С. 4 — 6).

20 травня. Уже будучи фактично усунутим з посади віце-президента Академії мистецтв, Ф. П. Толстой все-таки продовжував клопотатися про дозвіл Шевченкові поїхати в Україну. Довідавшись, що міністерство імператорського двора послало президенту Академії великій княгині Марії Миколаївні відношення про звільнення Шевченка у відпустку, він просить запискою до секретаря президента Є. І. Мюссара

повідомити її рішення. На записці — її резолюція: «Согласна. Мария» (*Документи.* — С. 315—316).

О. В. Адлерберг, син міністра імператорського двора, тимчасово виконуючий його обов'язки, запитав начальника III відділу В. А. Долгорукова, чи згоден він задовольнити прохання Шевченка про дозвіл поїхати в Україну, повідомивши, що президент Академії на цю поїздку свою згоду дала. На запиті — резолюція Долгорукова: «Уведомить, что препятствий нет, а между тем о наблюдении за Шевченкою предварить местное жандармское начальство. 23 мая 1859 года» (*Там само*).

23 травня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков повідомив виконуючого обов'язки міністра імператорського двора О. В. Адлерберга, що перешкоди виїздові Шевченка в Україну не вбачає (*Там само.* — С. 317).

Чиновник III відділу М. М. Попов за дорученням свого шефа В. А. Долгорукова повідомив штаб-офіцера корпусу жандармів по Київській губернії Л. В. Грибовського, що йому доручається встановити «должное наблюдение» за Шевченком під час перебування його в Київській губернії. Такі ж розпорядження були надіслані в Чернігів полковнику корпусу жандармів Шульговському і в Полтаву — полковнику корпусу жандармів Лаптеву (*Там само*).

24 травня. Ф. П. Толстой написав петербурзькому обер-поліцмейстеру П. А. Шувалову про те, що президент Академії мистецтв дала свою згоду на поїздку Шевченка в Київську, Чернігівську і Полтавську губернії (*Там само.* — С. 318).

Шевченко запискою до Д. О. Хрущова, який від'їжджав з Петербурга до Москви, просив почекати його в Москві до 28 травня, щоб їхати разом в Україну (*ПЗТ: У 6-ти т.* — Т. 6. — С. 231).

25 травня. Подякував Марку Вовчку за лист із Дрездена. Обурювався тим, що з Петербурга не пускають додому, в Україну, і друкувати його твори не дозволяють. Писав, що має намір без дозволу втекти в Україну, одружитися там і повернутися «як умитий в столицю». Повідомляє, що в Петербурзі незабаром почне видаватися український журнал, де Марко Вовчок зможе друкувати свої твори (*Там само.* — С. 231—232).

Цього ж дня отримав у обер-поліцмейстера Петербурга «за № 208 свідетельство на свободный проезд» в Київську, Чернігівську і Полтавську губернії (*Документи.*— С. 318).

Не пізніше 25 травня. Виконав підготовчий рисунок (туш, сепія) для офорта за пейзажем М. І. Лебедева «Вечір в Альбані поблизу Рима» та офорт під такою ж назвою за згаданим малюнком (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 41, 42).

Не пізніше 26 травня. Л. В. Тарновська запитувала Шевченка, чи не знає він адреси художника К. О. Трутовського, бо їй треба побачитися з ним за дорученням М. А. Рігельмана. Повідомила, що завтра Тарновські збираються виїхати з Петербурга і сподіваються на радісне побачення з поетом в Україні (*Листи.*— С. 129—130).

ХІІІ. ТРЕТЯ ЗУСТРІЧ

Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому...

Т. Шевченко

26 травня. Шевченко вирушив з Петербурга в Україну; до Москви їхав залізницею (*Третя зустріч.— С. 31*).

Не раніше 26 травня. М. І. Костомаров приїхав із Саратова до Петербурга і не застав там Шевченка (*Спогади.— С. 142, 146*).

27 травня. Шевченко прибув до Москви (*Третя зустріч.— С. 28, 33*). В. М. Білозерський написав В. В. Тарновському (старшому), що в Петербурзі готується до видання журнал «Основа» (*НБУВ.— Відділ рукописів.— І. 49722*).

Виконуючий обов'язки петербурзького обер-поліцмейстера Є. С. Савенков надіслав листа до чернігівського цивільного губернатора, щоб встановили суворий поліцейний нагляд за Шевченком (*Документи.— С. 318*).

28 травня. О. В. Адлерберг повідомив нового віце-президента Академії мистецтв Г. Г. Гагаріна про дозвіл «отставному рядовому, художнику Шевченко отправиться на пять месяцев в губернии: Киевскую, Черниговскую и Полтавскую для поправления здоровья и для рисования с натуры этюдов...» (*Там само.— С. 319*).

29 травня. Шевченко разом з Д. О. Хрущовим виїхав з Москви в Україну (*Третя зустріч.— С. 32*).

В. Ф. Одоєвський записав у своєму щоденнику: «Говорят, что на приговоре о ссылке Шевченко император Николай прибавил собственноручно: не позволять ни писать, ни читать. Что и действительно наблюдалось и для чего был приставлен к Шевченке особый сторож во все время его ссылки» (*Литературное наследство.— 1935.— Т. 22—24.— С. 99*).

Близько 30 травня. Марко Вовчок сповістила з Дрездена М. Я. Макарова, що писала Шевченкові, але відповіді не от-

римала. Запитувала, що поробляє Шевченко (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 50*).

У травні. Шевченко передав з посильним записку до В. В. Тарновського (молодшого), який мав вручити йому посилку з України (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 232*).

1 червня. Шевченко і Д. О. Хрущов прибули до Орла і зупинилися на два дні у Ф. М. Лазаревського, управляючого удільною конторою (*Третя зустріч.— С. 32—34*).

Близько 1 червня. Марко Вовчок написала Шевченкові, що отримала його листа, в якому він повідомляв про свій намір поїхати в Україну. Сповістила, що працює над новими творами. Передала для альманаху «Хата» своє оповідання «Інститутка». Просила надіслати з М. Я. Макаровим свій автопортрет (*Листи.— С. 131—132*).

Марко Вовчок у листі до Д. С. Каменецького просила повідомити, де тепер Шевченко. Надіслала йому листа на адресу Каменецького (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 51—52*).

2 червня. Бр. Залеський написав Шевченкові з Рачкевичів на петербурзьку адресу М. М. Лазаревського про своє одруження. Дякував за листа, радів, що Шевченко поїхав в Україну. Послав власну копію малюнка Шевченка «Тріо». Повідомив, що поет Богдан Залеський зберігає декілька його рисунків і на прохання Богдана надіслав йому автограф Шевченкового листа (*Листи.— С. 130—131*).

3 червня. Ф. М. Лазаревський написав з Орла до матері Афанасії Олексіївни про те, що до нього заїжджав Шевченко з лебединським поміщиком Д. О. Хрущовим і що наприкінці серпня він обіцяв заїхати й до неї в село Гирявку (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 27*).

6 червня. Шевченко, прибувши напередодні до Лебедина, зустрівся зі своїми лебединськими друзями на пікніку, влаштованому на березі річки Псьол поблизу хутора Нов, який належав Д. О. Хрущову. Цю зустріч зобразив на своїй картині художник О. М. Цеге фон Мантейфель. Це був своєрідний груповий портрет лебединських знайомих поета. Серед них — сам художник, Максим і Олексій Залеські, лікар, вихованець Харківського університету П. М. Одарченко, родич Лазаревських Я. Т. Нерода, І. А. Єнацький, В. В. Данилов та ін. На пам'ять про цю зустріч Шевченко подарував одному із її учасників О. М. Залеському свій офорт «Приятелі». Є відомості, що під час перебування в Лебедині Шевченко зустрічався з поетом М. М. Петренком, який там слу-

жив повітовим стряпчим (*Третя зустріч.* — С. 41—42; *Овчаренко І. Поет цікавий, талановитий // Комуніст (Слов'яногорськ).* — 1984. — 15 серпня).

6—9 червня. Шевченко перебував у Лихвині — маєтку Д. О. Хрущова. Тут намалював два пейзажі: «В Лихвині» (туш, перо, сепія); «В Лихвині» (туш, перо) і етюд «Дуб» (олівець, туш, перо) (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 10. — № 73, 75, 76).

7 червня. Написав у Лихвині вірш «Ой по горі роман цвіте...», пізніше присвячений Ф. І. Черненку (*ПЗТ: У 12-ти т.* — Т. 2. — С. 715—716).

8 червня. Подарував дружині Д. О. Хрущова Наталії Олександрівні офорти «Приятелі» і «Вечір в Альбано поблизу Рима» (*ПЗТ: У 10-ти т.* — Т. 10. — № 38, 42).

9 червня. Виїхав з Лебедина (*Третя зустріч* — С. 52).

Чернігівський цивільний губернатор дав розпорядження чернігівському поліцмейстеру і земському справнику, ніжинському, борзнянському городничим і земським справникам встановити суворий нагляд за Шевченком, коли він буде в їхніх повітах (*Документи.* — С. 319).

У реєстрі, поданому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури, зроблено запис про рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первий» на 339 сторінках, поданий 5 травня (*Там само.* — С. 320).

10 червня. Проїздом через Пирятин відвідав П. М. Таволгу-Мокрицького — брата своїх давніх знайомих Аполлона та Івана Мокрицьких. Написав вірш «Ой маю, маю я оченята...» (*ПЗТ: У 12-ти т.* — Т. 2. — С. 716; *Третя зустріч.* — С. 55).

12 червня. Приїхав до Переяслава і зупинився в будинку А. О. Козачковського. Відвідав ярмарок, побував на березі Дніпра в селі Козинцях, зустрівся з мешканцем Переяслава К. Г. Тарасевичем, якому пізніше надіслав свій «Кобзар». Познайомився також з переяславцем Вергеєвим, якому подарував свій автопортрет (*Там само.* — С. 60).

13 червня. Прибув до М. О. Максимовича в село Прохорівку на хутір Михайлова Гора. Приплив сюди Дніпром на човні-дубівці з селянами придніпровського села Козинців Я. Бичком, Ф. Бичком та С. Науменком (*Там само.* — С. 61).

М. М. Лазаревський написав Шевченкові з Петербурга, що у нього цими днями був його нижньогородський знайомий М. О. Брилкін у справі замовлених для нього Шевченком скульптур. Одну з них формовщик уже продав, тому

Брилкін сам замовив ті ж дві скульптури і сам за них розрачується. Повідомив, що Е. Желіговський від'їжджає з Петербурга, що князя Г. Г. Гагаріна вже офіційно призначено віце-президентом Академії мистецтв замість Ф. П. Толстого. Сам Лазаревський мав намір до 1 липня виїхати з Петербурга на місяць (*Листи.*— С. 132).

На засіданні Головного управління цензури розглянуто рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первий» і вирішено передати його на відгук членові управління О. Г. Тройницькому (*Документи.*— С. 320—321).

13—14 червня. Марко Вовчок повідомила І. С. Тургенєва з Дрездена: «Шевченко мне пишет, что его не выпускают из Петербурга, и спрашивает: уж не повеситься ли? Каменецкий пишет тоже, что ему хочется с мосту да в воду» (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 53).

13—26 червня. Виконав олівцевий начерк пейзажу з власноручним написом «Коло Канєва» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 77; *Третя зустріч.*— С. 69).

15 червня. Канцелярія міністра народної освіти надіслала на розгляд цензора О. Г. Тройницького подання Петербурзького цензурного комітету від 5 травня «с относящимися к оному приложениями о сочинениях Т. Шевченко, и дело Главного управления цензуры 1858 года за № 375, касающееся сего предмета» (*Документи.*— С. 321—322).

Київський цивільний губернатор П. І. Гессе розіслав усім повітовим земським справникам і городничим розпорядження про встановлення за Шевченком якнайсуворішого нагляду, про наслідки якого і про час від'їзду Шевченка належало доповісти губернаторові (*Там само*).

16 червня. Штаб-офіцер корпусу жандармів Л. В. Грибовський направив київському цивільному губернаторові рапорт з проханням повідомити про час приїзду Шевченка до Києва і виїзду його звідти (*Там само.*— С. 322—323).

17 червня. М. М. Лазаревський надіслав Шевченкові з Петербурга разом зі своєю запискою лист Марка Вовчка. Збирався наприкінці червня поїхати в Україну (*Листи.*— С. 132).

18 червня. І. С. Тургенєв написав Марку Вовчку з Віші (Франція): «Известия из России не весьма веселы — но что же делать? — Этому горю пособить нельзя. Впрочем, успокойтесь: Ш[евченко] не повесится,— Кулиш не застрелится,— К[аменецкий]... может быть, бросится в воду,— но, по-

вторяю, что же делать?» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 56).

19 червня. Перебуваючи на Михайловій Горі, Шевченко намалював портрет М. О. Максимовича (італійський олівець, крейда) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 43).

20 червня. М. М. Лазаревський переслав Шевченкові листа Бр. Залеського від 2 червня зі своєю допискою, що наступного тижня виїжджає на батьківщину (*Листи.*— С. 131).

22 червня. Шевченко намалював портрет М. В. Максимович (італійський олівець, крейда) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 44).

25 червня. Марко Вовчок у листі до М. Я. Макарова з Дрездена просила довідатися через Шевченка про долю її оповідання «Ледащиця», посланого на ім'я Я. П. Полонського (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 55).

Міністр внутрішніх справ П. А. Валуєв записав у щоденнику: «Сегодня разоблачен, открыт и, как говорится, освящен памятник императору Николаю I... Он, пожалуй, соответствует царствованию императора Николая. Эффектен, велик, высок, параден. Но не следует близко всматриваться» (*РДИА.*— Ф. 908.— Оп. 1.— № 113.— Арк. 40).

А незадовго до відкриття монумента редактор журналу «Атеней» Є. Ф. Корш писав літератору П. В. Анненкову: «25 июня откроют памятник в Бозе почившему, который в Петербурге прозван «печкой», потому что оказывается крайне неуклюжим и маленьким, окруженный Исаакием и дворцами» (*ИРЛИ.*— Ф. 7.— № 57.— Арк. 40-зв.). Цей пам'ятник висміяно в епіграмі, яка приписувалася Шевченкові (*РДІАЛМ.*— Ф. 4.— Оп. 1.— № 29.— Арк. 41; *Шевченківський словник.*— Т. 1.— С. 365).

26 червня. Шевченко виїхав з Михайлової Гори, де пробув з 13 червня. М. К. Чалий, посилаючись на М. О. Максимовича, відзначив: «... по словам Михаила Александровича, он приходил только ночевать к нему, а остальное время проводил в поле и в других местах, где рисовал, беседовал с крестьянами... в разговорах с женою его кощунствовал, что весьма часто делал и в больших компаниях». Залишивши у Максимовича свій чемодан і деякі речі, Шевченко вирушив до Кирилівки через Мліїв і Городище, де хотів оглянути цукровий завод Яхненка і Смиренка. Зустрівшись з головним керівником фірми Платоном Федоровичем Смиренком і службовцем Олексієм Івановичем Хропалем, поїхав далі,

пробувши тут лише декілька годин (*Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка.*— К., 1882.— С. 202; *Спогади.*— С. 305).

27 червня. Прибув до Кирилівки. Брата Микиту, який жив на дідівськiм подвір'ї, вдома не застав. Розпитавши про життя в його дружини Палажки, Шевченко пішов оглянути батьківський двір і сад. Постояв над могилою матері, тут похованої. Посидів трохи на леваді біля струмка, де росла його стара калина, а потім пішов до сестри Ярини, побував у молодшого брата Йосипа. Родичі довго пам'ятали і донині переповідають, як поет остриг «під макітру» свого племінника, дворового козачка Андрія, якому пан Зінкевич не дозволяв стригти його явно перерослий чуб (*Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя.*— Львів, 1901.— Т. 2.— С. 273).

28 червня. Прибув у Корсунь до свого троюрідного брата Варфоломія Григоровича Шевченка, управляючого маєтком князя П. П. Лопухіна. Хотів за його допомогою знайти ділянку землі, де можна було б оселитися після переїзду з Петербурга. Цей родич записав до альбому Шевченка уривок з народної пісні: «... Ой розвився край дороги // Явор зелененький, // Помандрував з Керелівки // Козак молоденький.

1859 года, июня 28 дня, в Корсуні, в воскресенье» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 346).

28 червня — 12 липня. За час перебування в Корсуні та його околицях виконав малюнки: «В Корсуні». Туш, перо; «Дерева». Етюд. Туш, перо; «В Межирічі». Туш, перо; «Понад Россю». Олівець; «Понад Россю». Начерк, олівець (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 78, 79, 83, 111, 112).

Червень — серпень. За час перебування в Україні виконав рисунки: «Лопухи». Олівець; «Лопухи та інші начерки». Олівець, туш, перо; «Дерево». Туш, перо; «Узлісся». Олівець, туш, перо; «Дуб». Олівець, туш, перо. Напис рукою Шевченка: «Козакуватий дуб»; «Латаття». Начерк. Олівець; «Мошни» (оригінал не знайдено) (*Там само.*— № 71, 74, 80, 81, 82, 84, 162).

2 липня. Канівський справник С. О. Котляров рапортом Київському цивільному губернаторові П. І. Гессе доповів, що в Корсунь до свого родича єлисаветградського 3-ї гільдії купця В. Г. Шевченка 30 (насправді — 28.— П. Ж.) червня прибув «состоящий по высочайшему повелению под стро-

гим надзором полиции академик Тарас Шевченко... и за ним учрежден самый строгий полицейский надзор», про наслідки якого справник ще має сповістити губернатора (*Документи.*— С. 323).

5 липня. Розраховуючи придбати невелику земельну ділянку в Межиріцькому маєтку, поближче до Дніпра, біля села Пекарів, Шевченко приїхав до містечка Межиріча, щоб домовитися про це з власником маєтку Н. П. Парчевським. Удома його не застав і всі ділові переговори провадив з економом В. К. Вольським. Того ж дня повернувся до Корсуня (*Там само.*— С. 325; *Третя зустріч.*— С. 118—120).

5 — 8 липня. Перебував у Корсуні. Пізніше В. Г. Шевченко згадував: «Живучи в мене, Тарас щиро полюбив мою сім'ю, особливо 11-літнього сина мого Андрія: чи їде, було, куди, чи йде, Тарас раз у раз брав з собою мого Андрія. Андрій співав йому наші пісні, котрими Тарас, як сам, було, говорить, «впивався», і розказував хлопцеві, що означає яка пісня...

Він вставав дуже рано, о четвертій годині. Встане й зараз у сад; а сад у Корсуні (маєток князя Лопухіна) дуже, дуже хороший... Вибере, було, Тарас у цьому саду який найкращий куточок і змалює його на папір... Іздячи зо мною по роботах, Тарас завсігди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара» (*Спогади.*— С. 31).

6 липня. В канцелярії начальника Київської губернії заведено справу № 173 «Об учреждении строгого надзора за приобретением обучавшегося в Императорской Академии художеств и признанного ныне за успехи в гравировании назначенным в академики Тараса Шевченка» (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 404).

7 липня. Черкаський земський справник В. О. Табачников, проїжджаючи через містечко Межиріч, із розпитів «сторонніх осіб» довідався, що тут 5 липня побував Шевченко з наміром оселитися в Межиріцькому маєтку, для чого передбачалося обрати місце в селі Пекарях, яке належало до цього маєтку, і побудувати там будинок, про що справник згодом склав докладний рапорт київському цивільному губернаторові про перебування поета в Черкаському повіті (*Документи.*— С. 325 — 326).

8 липня. Виїхав з Корсуня в Кирилівку, очевидно, переговорити з братами Микитою та Йосипом, досвідченими теслярами, щодо будівництва хати на остаточно обраній ді-

лянці землі коло села Пекарів понад Дніпром (*Там само.*— С. 328.).

9 липня. Поїхав з Кирилівки через Городище і Мліїв до Межиріча (*Там само*).

Київський цивільний губернатор П. І. Гессе, отримавши рапорт від 2 липня канівського земського справника С. О. Котлярова, наказав йому наглядати за всіма діями і стосунками Шевченка і доносити губернаторові частіше про наслідки цього нагляду, а після від'їзду Шевченка з Канівського повіту повідомити губернатора, коли і куди він вирушив (*Там само.*— С. 323).

Гессе повідомив штаб-офіцера корпусу жандармів Грибовського про прибуття в Київську губернію академіка Шевченка і про встановлення за ним суворого поліцейного нагляду (*Там само.*— С. 324).

Гессе повідомив також київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора І. І. Васильчикова про прибуття Шевченка в Корсунь і про встановлення за ним суворого поліцейного нагляду (*Там само*).

10 липня. Цього дня Шевченко в супроводі управителя Межиріцького маєтку В. К. Вольського і землеміра І. І. Хілінського приїхав на берег Дніпра біля села Пекарів на гору Мотовиловщину, де Шевченко нагледів десятин зо дві землі. З ними були селяни Т. Г. Садовий та його син Роман. Після обміру землі під час сніданку до них приєднався шляхтич А. І. Козловський, у котрого з Шевченком відбувся спровокований шляхтичем «богословський спір», який і став предметом доносу шляхтича земському справнику В. О. Табачникову (*Третя зустріч.*— С. 134—135; *Тарахан-Берега З. Вікова таємниця Мотовиловщини.*— У кн.: *Тарахан-Берега З. Святиня.*— К., 1998.— С. 15—32.).

Шевченко у листі із Межиріча до М. М. Лазаревського дякував йому за присилку листа Марка Вовчка. Повідомив, що збирається поїхати до села Гирявки — маєтку Лазаревських і просив М. М. Лазаревського приїхати туди ж у середині серпня. Доручив переслати його прикладений лист до Марка Вовчка. Просив побачитись з Д. Ю. Кожанчиковим і довідатись у нього «про ту прокляту цензуру», в якій знаходиться збірник «Поезія Т. Шевченка. Том первий». Передав вітання М. І. Костомарову, О. І. Гулак-Артемівській.

Запитував, чи живе в Академії мистецтв Ф. П. Толстой (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 232—233).

І. С. Тургенєв написав Марку Вовчку з Франції: «Я рад за Шевченка, что он уехал в Украину; я думаю — там ему будет лучше» (Листи до Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 59).

11 липня. Шевченко вранці поїхав з Межиріча до Городища, де зустрівся з П. Ф. Симиренком, К. М. Яхненком, О. І. Хропалем та ін. (Третя зустріч.— С. 136—137).

12 липня. Повернувся через Кирилівку в Корсунь до В. Г. Шевченка (Там само).

13 липня. З Корсуня поїхав до Межиріча, звідки мав намір вирушити через Київ до Петербурга. Сподівався зустрітися з поміщиком Н. П. Парчевським, щоб за допомогою В. Г. Шевченка оформити купівлю землі. «В останній раз, виряджаючи Тараса в Петербург,— згадував В. Г. Шевченко,— я провів його аж до Межиріча, а він всю дорогу твердив мені: «Не гайся ж, братіку, з ґрунтом, кінчай швидше з Парчевським та будуй хату, так щоб нам укупі поселиться і доживати віку» (Спогади.— С. 32).

Шевченко весь день марно чекав Парчевського: поміщик явно ухилявся від учинення угоди щодо продажу землі. «Я не дождався Парчевського,— писав він В. Г. Шевченкові,— то й не зробив нічого, тільки купив гербового паперу, а на папері тім пишть вже ви, що знаєте і що вам Бог на розум пошле» (Там само.— С. 34; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 233).

Того ж дня до Межиріча, окрім Шевченка, прибули черкаський земський справник В. О. Табачников і становий пристав Ф. В. Добржинський. Весь день вони «дознавались», «у кого слід», що дав «пильний нагляд» за Шевченком. І ті, «кому слід», донесли про інцидент на березі Дніпра — про «богословський спір» Шевченка зі шляхтичем Козловським, про його «крамольні» висловлювання.

Не дочекавшись Парчевського, Шевченко виїхав із Межиріча до села Пекарів, а звідти, переправившись човном через Дніпро, пішов на Михайлову Гору. За кілька кроків від будинку М. О. Максимовича його наздогнав із тисяцьким і кількома десятниками становий пристав Добржинський, заарештував Шевченка, привіз на поліційному човні у Мошни і залишив у становій квартирі під особливим наглядом (Третя зустріч.— С. 138—149).

13—18 липня. Шевченко перебував у Мошнах у становій квартирі. Управляючий Мошнянським маєтком графині

Є. К. Воронцової І. Т. Ягницький (доброзичлива, прогресивно мисляча людина) допоміг полегшити перебування Шевченка в Мошнах. Як свідчить М. К. Чалий, Платон Симиренко і Варфоломій Шевченко їздили в Мошни до Ягницького прохати його поклопотатися перед справником про заарештованого поета. Очевидно, не без заступництва Ягницького Шевченко отримав можливість вибратися з квартири станового пристава і переселитися в Підгори, де безборонно бував і в будинку у Ягницького, і в нових своїх знайомих Ярового, Грудзинського і Ліппомана, ходив знаменитим Мошнянським парком і звіринцем. У Мошнах з Шевченком познайомився гімназист В. П. Маслов, його палкий шанувальник, який вважав Шевченка найвидатнішим поетом новітнього часу; згодом він став одним з перших біографів Шевченка (*Там само.*— С. 152—176).

14 липня. Вранці у квартирі станового пристава Шевченко побачився з черкаським земським справником В. О. Табачниковим і жандармським офіцером із Києва О. К. Крижицьким, який був у Мошнах у відрядженні. Вони заявили, нібито він у Межирічі в нетверезому стані богохульничав і тому затриманий (*Документи.*— С. 334).

15 липня. Черкаський земський справник В. О. Табачников послав донесення про так зване богохульство затриманого ним Шевченка київському генерал-губернаторові І. І. Васильчикову та цивільному губернаторові П. І. Гессе (*Там само.*— С. 325—326).

Про те ж саме доповів своєму начальству і жандармський офіцер Крижицький (*ЦДІА України.*— Ф. 274.— Оп. 1.— № 103.— Арк. 39—41).

17 липня. Канівський земський справник С. О. Котляров рапортував київському цивільному губернаторові П. І. Гессе про те, що Шевченко цими днями виїхав з Корсуня в Черкаський повіт. Справник повідомив, що «на сих днях» доповідь про наслідки нагляду за поетом у Канівському повіті (*Документи.*— С. 326).

Л. В. Тарновська написала синові Василю з Петербурга: «Жаль, что мы не застали уже Тараса Григорьевича Шевченка. Напиши мне, виделся ли ты с ним, он поехал в Малороссию в июне, чтобы там жениться» (*ЧІМ.*— Ал. 17—22/504).

18 липня. Шевченка доставлено з Мошен у Черкаси і поміщено в квартирі земського справника В. О. Табачникова, що проживав у будинку священника Петра Марковського.

Користуючись відносною можливістю спілкуватися, він зустрічався з господарем будинку і його приятелями (*Третя зустріч.*— С. 158—160).

Генерал-губернатор І. І. Васильчиков наказав виконуючому обов'язки цивільного губернатора П. Д. Селецькому вислати Шевченка до Києва під нагляд поліції та повідомити генерал-губернатора по прибуттю його туди (*Документи.*— С. 327).

В журналі «Архитектурный вестник» повідомлялося про участь Шевченка в академічній художній виставці (*Архитектурный вестник.*— 1859.— № 3 — С. 266).

18—22 липня. Шевченко виконав рисунок «В Черкасах». Олівець, туш, перо, пензель (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 85).

18—24 липня. Записав в альбомі народну пісеньку «Чи бачиш ти, дядьку...» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 346).

20 липня. Написав вірш «Сестрі» («Минаючи убогі села...») (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 717).

Виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецький віддав розпорядження черкаському земському справнику Табачникову вислати Шевченка до Києва під нагляд поліції. Одночасно київському старшому поліцмейстеру було наказано про прибуття Шевченка негайно доповісти генерал-губернаторові (*Документи.*— С. 327).

21 липня. Написав у Черкасах вірш «Колись дурною головою...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 717).

Канівський земський справник С. О. Котляров рапортував виконуючому обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецькому про перебування Шевченка в Канівському повіті. «В Корсуне он пробыл первоначально с 28 июня по 8 июля,— повідомив справник,— особенных занятий в Корсуне не имел, а приезжал по родству для свидания, и в поступках его ничего предосудительного не замечено» (*Документи.*— С. 328).

22 липня. Шевченка знову відправлено з Черкас у Мошни. «Друзья провожали его до границы Черкасского и Каневского уездов,— свідчив один із них, В. А. Цибульський.— Здесь, у Микитиной горы, при расставании кто-то обратился к Тарасу Григорьевичу с просьбой сказать что-нибудь на прощанье. Тарас Григорьевич ответил: «Що вам сказать, хіба що таке:

Через гору Микитину
Ведуть Варку підтикану,

Кричить Варка, репетує,
Ніхто Варку не рятує».

Строфа гумористичної народної пісні, записаної перед цим Шевченком у селі Кирилівці, використана ним як гірка іронія і добродушне кепкування зі свого безправного становища арештанта (*Бондаренко А. І. Шевченко на Черкащині (З архівних матеріалів) // Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції.— К., 1962.— С. 280*).

Залишаючи Черкаси, поет послав автографи віршів «Сестрі» і «Колись дурною головою...» Варфоломію Шевченку, записані на невеличкому аркуші паперу (*Бородін В. С. Ново-знайдені тексти Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство.— 1964.— № 2.— С. 125*).

Цього ж дня, вже із Мошен, Шевченко написав записку М. В. і М. О. Максимовичам про те, де він опинився, про що розкаже при зустрічі. Просив надіслати з вручителем записки його речі, гроші, сорочку і солом'яний бриль. Хотів заїхати на Михайлову Гору по дорозі до Петербурга. Сподівався в наступному році стати сусідом Максимовичів (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 233*).

23 липня. М. О. і М. В. Максимовичі передали Шевченкові з посильним чемодан, погрібець і 50 карбованців, а інші речі Михайло Олександрович обіцяв привезти в Мошни сам (*Листи.— С. 132—133*).

25 липня. Член Головного управління цензури О. Г. Тройницький подав на її розгляд свій відгук про рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первый». Висловивши ряд зауважень щодо рукопису і запропонувавши ряд виключень, цензор заявив, що «вообще считал бы предпочтительнее разрешить второе издание напечатанных уже поэм г. Шевченки, нежели печатать ныне представленную рукопись с многочисленными предлагаемыми исключениями, и, может быть, еще другими, которые встретила бы цензура...» (*Документи.— С. 328—330*).

Того ж дня Головне управління цензури визнало друкування рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первый» «неудобным» і дозволило тільки видання книжок «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та «Гамалія» з рядом купюр у вірші «Думи мої, думи мої...» та в поемі «Гайдамаки» (*Там само.— С. 330—331*).

26 липня. Запискою до М. О. і М. В. Максимовичів Шевченко повідомив, що завтра «по требованию начальства» бу-

де в Києві. Запрошує їх туди ж, оскільки не певен, чи зможе побувати на Михайловій Горі (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 234*).

Земський справник В. О. Табачников рапортом київському цивільному губернаторові доповів про те, що відправив Шевченка «в город Киев в ведение киевского старшего полицмейстера» (*Документи.— С. 332*).

Штаб-офіцер корпусу жандармів Київської губернії Л. В. Грибовський доніс начальнику III відділу, а також начальнику 4-го округу корпусу жандармів про «страшное богохульство» Шевченка, висловлене в присутності службовців Межиріцької економії Вольського, Козловського, Хілінського, Молендського і полісовщика Тимофія Садового (*Там само.— С. 331—332; ЦДІА України.— Ф. 274.— Оп. 1.— № 103.— Арк. 35*).

27 липня. Шевченко по дорозі до Києва, зупинившись у селі Зеленьках, записав народну пісню «Ой п'яна я, п'яна...» та на клаптику паперу занотував: «Данило Сучок — Зеленьки» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 346; ІЛШ — Ф. 1.— № 455*).

30 липня. Шевченка доставлено у Київ до старшого поліцмейстера. Про це виконуючий обов'язки старшого поліцмейстера в цей же день доповів штаб-офіцеру корпусу жандармів Л. В. Грибовському, а той на документі наклав резолюцію: «К наблюдению» (*ЦДІА України.— Ф. 274.— Оп. 1.— № 103.— Арк. 42-зв*).

31 липня. Шевченка узяв з поліції на поруки в свій будинок на Георгіївській вулиці священник Юхим Георгійович Ботвиновський (*Третя зустріч.— С. 181—183*).

Київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков дав розпорядження чиновнику особливих доручень М. О. Андрієвському допитати Шевченка про межиріцький інцидент і «удостовериться в образе мыслей его» (*Документи.— С. 332*).

Д. Ю. Кожанчиков написав Шевченкові про зволікання з проходженням у цензурі його творів. Просив скоріше приїхати (*Листи.— С. 133—134*).

Близько 31 липня. У листі до Д. С. Каменецького Марко Вовчок повідомила, що на його ім'я писала Шевченкові, запитувала, що сталося з цим листом і де перебуває Шевченко (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 62*).

2 серпня. М. І. Костомаров повідомив, що бібліотека (очевидно, Публічна) просить, щоб Шевченко допоміг знайти для неї портрет Сковороди. Просив скоріше приїхати до

Петербурга. Повідомив, що В. М. Білозерський поїхав до Костроми і доручив готувати матеріал для журналу, випуск якого (майбутньої «Основи». — П. Ж.) намічається (*Листи.* — С. 134; *ІРЛІ.* — Ф. Р II. — Оп. 1. — № 205).

3 серпня. Канівський земський справник С. О. Котляров у рапорті виконуючому обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецькому уточнив деякі подробиці перебування Шевченка в Корсуні та його околицях, посилаючись на донесення пристава 2 стану від 16 і 25 липня. Завершуючи рапорт, справник зазначив: «Во время нахождения его, Шевченка, в Корсуне, то есть от начала прибытия в Корсунь с 28 июня по день выезда, он особенных занятий здесь не имел, а только гостил у двоюродного (точніше — троюрідного. — П. Ж.) брата Варфоломея Шевченка и в поступках его ничего предосудительного не замечено» (*Документи.* — С. 333).

4 серпня. Начальник III відділу В. А. Долгоруков, отримавши донесення штаб-офіцера Л. В. Грибовського, доручив своїй канцелярії «запросить, какие ограничения сняты последними разрешениями с художника Шевченко» (*Там само.* — С. 332).

5 серпня. Виконуючи розпорядження начальника III відділу В. А. Долгорукова, його канцелярія склала довідку про Шевченка (*Там само.* — С. 333).

6 серпня. Ознайомившись з довідкою канцелярії III відділу про Шевченка, В. А. Долгоруков наказав: «Написать пол[ковнику] Грибовскому, чтобы он с доклада князя Васильчикова сообщил мне то, что показал Шевченко в Киеве» (*Там само.* — С. 333).

Шевченко написав пояснення стосовно свого арешту чиновникові для особливих доручень канцелярії генерал-губернатора М. О. Андрієвському (*Там само.* — С. 334—335).

Того ж дня в квартирі у Ю. Г. Ботвиновського відбулося знайомство Шевченка з Ф. Г. Лебединцевим (Ф. Лободою) — майбутнім відомим українським журналістом, істориком, редактором журналу «Киевская старина», в якому публікувалися матеріали про життя і діяльність Шевченка (*Спогади.* — С. 43—44).

7 серпня. III відділ наказав штаб-офіцеру корпусу жандармів у Київській губернії Л. В. Грибовському повідомити, що свідчив Шевченко про свої «богохульные рассуждения» (*Документи.* — С. 335).

Шевченко відвідав Ф. Г. Лебединцева; говорили, про задумане в Петербурзі видання українського журналу «Основа», про його завдання, мету, засоби та ін. Відтоді до від'їзду Шевченка з Києва вони часто зустрічались і розмовляли. За допомогою Лебединцева Шевченко розшукував повний список своєї поеми «Іван Гус». Познайомився і заприятелював з архіваріусом Київської консисторії Д. К. Поставським (*Спогади.*— С. 45; *Шевченківський Київ.*— С. 238—239).

Незабаром після 7 серпня. Шевченко, помітивши, що за ним стежать, перейшов від Ю. Г. Ботвиновського на квартиру до свого друга І. В. Гудовського, який мешкав на Хрещатицькій площі в будинку купця В. Н. Смирнова, тестя М. С. Лескова. А незадовго до від'їзду з Києва перебрався на спокійнішу й менше приступну поліційному нагляду околицю Києва — Пріорку, на квартиру В. М. Пашковської (*Там само.*— С. 211—221).

8 серпня. Чиновник особливих доручень М. О. Андрієвський подав генерал-губернаторові І. І. Васильчикову пояснення Шевченка про межиріцький інцидент і, граючи на антипольській струнці князя, написав, що, на його думку, поет «предан, безусловно, вере предков своих, от которой в том племени, к коему он принадлежит, не было еще примеров вероотступничества», що, мовляв, інцидент пояснюється неприязню Шевченка «ко всему латинскому и польскому» (*Документи.*— С. 335—336).

Виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора віце-губернатор П. Д. Селецький доповів генерал-губернаторові І. І. Васильчикову: «Вызванный в г. Киев на основании предложения В[ашего] высокопревосходительства от 18 прошлого июля за № 2714 академик Тарас Шевченко обратился ко мне с просьбою о дозволении ему выехать в С.-Петербург. Ходатайство это имею честь представить на благоусмотрение В[ашего] в[ысокопревосходительства]...» (*Там само*).

Один з київських знайомих поета записав до його альбому народну пісню «Взлетів орел попід небо...». В цій пісні два куплети, мабуть, особливо зворушили його серце:

— Ой орле ж мій сизокрилий,
Чи добре чувати,
Чи ще живе моя ненька,
Старесенька мати?

— Ой вже ж тобі старесенькой
Вовік не видати;
Поховали старесеньку
В садку коло хати.

Як відомо, мати поета Катерина Якимівна похована в Кирилівці «в садку коло хати» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 347—348*).

Не раніше 8 серпня. Шевченко записав у свій альбом пісні «В Малороссии родилась...» і «Та головонько моя бідна...» (*Там само*).

9 серпня. Шевченко на Пріорці влаштував свято для дітей, пригостив їх солодощами, взяв участь у забавах (*Третя зустріч.— С. 233*).

Не пізніше 10 серпня. Отримав давно очікувані гроші, які приніс йому на Пріорку гімназист Олексій Маркевич за дорученням жандармського полковника (*Спогади.— С. 303; Зленко Г. На Пріорці // Літературна Україна.— 2003.— 6 березня.*).

Відбулася зустріч Шевченка з його старим другом І. М. Сошенком та знайомство з майбутнім біографом М. К. Чалим (*Спогади.— С. 303—304*).

Незадовго до 11 серпня. Відбулась зустріч Шевченка з київськими педагогами і студентами на Оболоні поблизу річки Почайни. Ф. Г. Лебединцев згадував: «Компанія була невелика; зібралися люди близькі; пили чай, посідавши на траві, й розмовляли про красу київської природи та України взагалі, про минувшину, про багатства народної поезії, про необхідність збирати пам'ятки народної творчості і т. інш., і т. інш. Нічого зайвого не було ні в розмові, ні в частуванні; вечір минув живо, і всі були задоволені. Дорогий наш гість був спочатку задумливий і мовчазний, потім мало-помалу розговорився, захоплювався Дніпром, Почайною, краєвидами Києва, Андріївської церкви, Щекавиці, а коли сонце сховалося за гори, легкий туман пішов по Оболонню і вгорі на чистому небі почали з'являтися то там, то сям яскраві зірки, Шевченко, стоячи обличчям до заходу, своїм чистим, сріблястим, трохи тремтливим голосом заспівав свою улюблену пісню «Ой зйди, зйди ти, вечірняя зіронько» (*Там само.— С. 46*).

11 серпня. Генерал-губернатор І. І. Васильчиков повідомив виконуючого обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецького про те, що «академику Тарасу Шев-

ченку можно дозволить возвратиться в С.-Петербург» (*Документи.— С. 337*).

Товариш міністра народної освіти М. О. Муханов повідомив попечителя Петербурзького учбового округу про те, що Головне управління цензури «признало удобнейшим» до друку не рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первый», а перевидання вже надрукованих раніше книжки «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та поеми «Гамалія», виключивши із книжки ряд строф і рядків та вступ до поеми «Гайдамаки». З приводу можливості допуску до друку «Давидових псалмів» пропонувалось Петербурзькому цензурному комітету зв'язатись спочатку з духовною цензурою (*Там само*).

12 серпня. Ввечері Шевченко зустрівся з друзями в будиночку вчителя 2-ї гімназії І. Д. Юскевича-Красковського на вулиці Ірининській (за пізнішою нумерацією № 10; будинок знесено) (*Шевченківський Київ.— С. 243—245*).

Виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецький повідомив київського старшого поліцеймейстера Івенсена, що генерал-губернатор дозволив Шевченкові виїхати до Петербурга. Старшому поліцеймейстеру доручалось оголосити про це поетові і сповістити про час виїзду та про наслідки нагляду за ним (*Документи.— С. 338*).

13 серпня. Шевченко виїхав з Києва в Переяслав. З дороги писав Варфоломію Шевченку: «...вирвався я з того святого Києва і простую тепер не оглядаючись до Петербурга» (*Там само.— С. 339, 441; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 234*).

15 серпня. Київський старший поліцеймейстер листом до виконуючого обов'язки цивільного губернатора П. Д. Селецького доповів: «... состоящий под секретным надзором полиции академик Санкт-Петербургской Академии художеств Тарас Шевченко 13 числа сего месяца выехал в С.-Петербург, при чем почтительнейше докладываю, что во время пребывания Шевченка в Киеве за ним предосудительного ничего не замечено» (*Документи.— С. 339*).

Генерал-губернатор В. І. Васильчиков послав начальнику III відділу В. А. Долгорукову повідомлення про наслідки слідства у справі Шевченка і на завершення застеріг: «... если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение» (*Там само.— С. 338—339*).

Не пізніше 16 серпня. Шевченко прибув до Переяслава і зупинився на дві доби в А. О. Козачковського, якому подарував свій фотопортрет (*Спогади.— С. 70*).

18 серпня. У Переяславі написав вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 748*).

19 серпня. У журналі Петербурзького цензурного комітету згідно з рішенням Головного управління цензури записано про повернення Шевченкові рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий» і про нове видання його попередньої книжки «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та поеми «Гамалія» з вилученням із них низки строф і рядків, а також про необхідність попереднього розгляду «Давидових псалмів» у комітеті духовної цензури (*Документи.— С. 340*).

20 серпня. Шевченко Московським трактом через Яготин і Пирятин приїхав до Прилук, звідки написав Варфоломію Шевченку, що сьогодні вирушає до Конотопа. Запитував, що зробив Варфоломій для придбання ділянки землі, нагадуючи: «... мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали» (*Третя зустріч.— С. 239; ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 234—235*).

Виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора П. Д. Селецький повідомив штаб-офіцера корпусу жандармів Л. В. Грибовського і петербурзького обер-поліцмейстера П. А. Шувалова про те, що Шевченко виїхав до Петербурга (*Документи.— С. 340—341*).

20—21 серпня. По дорозі до Конотопа Шевченко заїхав до села Качанівки, де зустрівся з юнаком В. В. Тарновським та дворовими селянами, серед яких були й ті, кого він знав ще з часів першого відвідання Тарновських у 1843 році. В їхній сімейний альбом записав два рядки з вірша «Не кидай матері! — казали...»: «І стежечка, де ти ходила, // Колючим терном поросла».

На прохання В. В. Тарновського (молодшого) поет на пам'ять про зустріч посадив у парку молодий дубок (*Третя зустріч.— С. 241—243*).

21 серпня. Вранці, подарувавши В. В. Тарновському (молодшому) декілька своїх офортів, Шевченко виїхав з Качанівки. О 10-й годині вечора прибув до села Гирявки в будинок Лазаревських, де його радо зустріли А. О. Лазаревська та наймолодший з її синів Іван, студент Петербурзького університету, який був удома на канікулах. Слідом за Шевченком до матері приїхав і Ф. М. Лазаревський (*Там само.— С. 258; Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 27*).

22 серпня. Малював портрет А. О. Лазаревської (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 46*).

22—24 серпня. На зустрічах із Шевченком у будинку Лазаревських побували їхні родичі і друзі, зокрема — М. М. Лащинська, Олександр Кандиба, М. Д. Білозерський. Поет подарував А. О. Лазаревській автограф свого вірша «Садок вишневий коло хати...» (*Третя зустріч.*— С. 258—260).

23 серпня. Записав у Гирявці народні пісні «Теши, сину, ясенину...», «Ходить собі по церковці...» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 348—549).

Написав ще один автограф свого вірша «Ой по горі роман цвіте...», проставивши під ним дату «1859, 23 авгу́ста, Гирівка». В ньому є незначні відхилення від тексту цього вірша, написаного 7 липня 1859 року в Лихвині (*ІЛШ.— Ф. I.— № 38*).

На повідомленні київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова про наслідки слідства у справі Шевченка начальник III відділу В. А. Долгоруков написав резолюцію: «Несмотря на все здесь изложенное, призвать Шевченку и, сделал ему строгое внушение, присовокупить, чтобы он был весьма осторожен, в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия, которым он сможет подвергнуться» (*Документи.*— С. 339).

25 серпня. До своєї резолюції на листі генерал-губернатора І. І. Васильчикова В. А. Долгоруков дописав: «Справиться, возвратился ли Шевченко, и если возвратился, пригласить его в четверг 26 августа...» (*Там само*).

Шевченко з Іваном та Федором Лазаревськими виїхали з Гирявки, проминули Конотоп, у селі Гутах зупинились погодувати коней у конотопського станового П. Г. Колодчевського, який разом зі своєю дружиною Оленою Йосипівною гостинно їх прийняв. Потім вирушили далі. Проїхали Батурин і пізно ввечері прибули до Кролевця, де зупинились ночувати у сестри Лазаревських Глафіри Огієвської (*Третя зустріч.*— С. 261—262).

Петербурзький цензурний комітет послав комітетові духовної цензури рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первий» з проханням повідомити «не встречается ли препятствий к дозволению напечатать «переложения псалмов Давида» (*Документи.*— С. 341).

26 серпня. Шевченко в Кролевці отримав подорожну від міста Севська до міста Кром. Вранці перед будинком Огієвських він посадив на пам'ять грушу. Об 11-й годині Шевченко, Федір та Іван Лазаревські виїхали з Кролевця. Зупиняли-

ся відпочити в Глухові у Дмитра Петровича Огієвського. Заночували під Севськом (*Третя зустріч.*— С. 263).

27 серпня. На подорожній Шевченка поштовий наглядач Лебедев відзначив: «От Кошелевки до Волобуевой 27 августа по полудни в $1/2$ 8 ч.» (*Документи.*— С. 341).

Вранці Шевченко та Іван Лазаревський виїхали з Севська на Кроми, до Орла, а Федір Лазаревський звернув убік — до свого удільного господарства (*Третя зустріч.*— С. 263).

31 серпня. Кролевецький городничий І. Ф. Стражевський повідомив чернігівського цивільного губернатора про те, що Шевченко проїхав через Кролевець до Петербурга 26 серпня; «в городе Кролевце ночевал и, пробыв всего 11 часов, получил по отзыву моему из Кролевецкого уездного казначейства подорожную от г. Севска до г. Кром — уехал по тракту на Москву» (*Документи.*— С. 342).

Кінець серпня — початок вересня. В. Г. Шевченко сповістив, що справу з купівлею землі ще не закінчено: її власник мав дати остаточну відповідь лише після того, як побачиться з генерал-губернатором (*Листи.*— С. 134).

1 вересня. Петербурзький комітет духовної цензури ухвалив прохати конференцію С.-Петербурзької духовної академії призначити тимчасового члена для розгляду «Давидових псалмів» (*Документи.*— С. 343).

Штаб-офіцер корпусу жандармів по Київській губернії Л. В. Грибовський послав шефу жандармів В. А. Долгорукову «копию с отобранного в Киеве от академика Шевченка объяснения, по предмету богохульных его рассуждений» (*Там само.*— С. 342).

2 вересня. Шевченко та Іван Лазаревський виїхали з Орла до Москви (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 28).

Не пізніше 4 вересня. Шевченко прибув до Москви. Тут відвідав представника фірми Яхненка і Симиренка С. Д. Пурлевського. Чиновник П. Попов, який познайомився з поетом у Пурлевського, розповідав: Шевченко «был одет во что-то вроде пиджака. Мы обедали. В разговоре я между прочим сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести «Катерина»,— что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это так, это — такой был случай» (*Киевская старина.*— 1895.— № 2.— *Документы и заметки.*— С. 47—48).

4 вересня. Ф. М. Лазаревський написав матері з Орла; «заезжал к Платону (Колодчевському.— П. Ж.) кормить ло-

шадей. Платон весьма много тешил Тараса своими рассказами. Поздно вечером приехали в Кролевец, ночевали там и выехали часов в 11 утра. Потом останавливались еще в Глухове у Дмитрия Петровича (Огієвського.— П. Ж.), ночевали под Ельском, и на другой день рано утром разъехались: я в имение, а Тарас в Орел. В имении я спешил окончить дела, желал застать в Орле Тараса и Ваню, приехал сюда 2 сентября в ночь и не застал уже их» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 28*).

6 вересня. Шевченко виїхав з Москви залізницею до Петербурга (*Третя зустріч.— С. 263*).

XIV. ДО ВЕРШИНИ ЖИТТЯ

Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть.

Т. Шевченко

7 вересня. Шевченко прибув уранці до Петербурга (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 235*).

8—21 вересня. Відбулися зустрічі Шевченка з М. Г. Чернишевським (*Шагинян М. Тарас Шевченко.— М., 1946.— С. 324*).

10 вересня. Написав В. Г. Шевченкові, що 7 вересня прибув до столиці. Радився з ним про дальші заходи щодо купівлі ділянки землі. Передав вітання своїм мошнянським знайомим І. П. Дзендзеловському, Ф. Й. Ліппоману та його матері. Просив надіслати залишену у Варфоломія «оту маленьку книжечку і клаптики з нею» — одну з його «захалавних» книжок з творами, написаними в далекому засланні: вона потрібна для підготовки до друку, оскільки йому «розрішено друкувати» (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 235—236*).

Гімназист В. П. Маслов (Маслій), майбутній біограф Шевченка і його мошнянський знайомий, написав, що давно вже присвятив своє життя вивченню його творів, «вытканых из горя и печали и подбитых гневом — труд, на который мало человеческой жизни, над ним должны трудиться века и потомства». Просив написати йому хоч декілька рядків і дати яке-небудь доручення, котре він з любов'ю виконає «во имя Шевченка великого» (*Листи.— С. 134—136*).

11 вересня. Редактор журналу «Народное чтение» О. О. Оболонський записав в альбомі Шевченка пісеньку, яку тоді виспівував циганський хор. Початок пісеньки намагалася записати сама виконавиця Н. Переля, але це їй не вдалось, і за неї це зробив Оболонський, додавши до її імені в дужках слова: «внучка придворного арт[иста]» (*Зайцев Павел. Новое о Шевченке // Русский библиофил.— 1914.— № 1.— С. 18—19*).

12 вересня. Зробив дарчий напис на книжці Д. Дефо

«Робінзон Крузо» (французькою мовою), яку надіслав племінниці: «Любій Прісі на пам'ять од дядька Тараса, 1859, сентябрь 12» (*Косян В. Нове про Шевченка // Літературна газета. — 1956. — 15 листопада*).

14 вересня. 14 студентів Київського університету, серед яких були учасники Київського таємного політичного товариства, що наснажувалось у своїй діяльності творчістю Шевченка, подали прохання попечителю учбового округу М. І. Пирогову про дозвіл відкрити недільну школу. Ця перша в Україні недільна школа була незабаром відкрита на Подолі в приміщенні дворянської школи, де вчителював О. Ф. Сенчило-Стефановський і де його нещодавно відвідав Шевченко, який палко обстоював відкриття недільних шкіл у Києві (*Жур П. У колі революційно-демократичної молоді України // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції. — К., 1971. — С. 80*).

16 вересня. Прибулий до Петербурга Бр. Залеський узяв участь у засіданнях редакційних комісій з підготовки селянської реформи як член-експерт. У цей час він часто зустрічався з Шевченком, якого хвилювали питання звільнення селян від кріпацтва. В одну з таких зустрічей Шевченко прочитав йому свою поему «Марія». Залеський брав участь у засіданнях редакційних комісій до 10 вересня 1860 року, а потім через хворобу на засіданнях присутнім не був (востаннє — 10 жовтня 1860 року) (*РДІА. — Ф. 1180. — Оп. 1. — Т. XV. — № 234. — Арк. 236; Кирилюк Є. П. Українські письменники — революційні демократи й література західних і південних слов'янських народів у ХІХ столітті. — К., 1963. — С. 16*).

22 вересня. Подарував Ф. І. Черненку автограф свого вірша «Ой по горі роман цвіте...» з присвятою (*ПЗТ: У 12-ти т. — Т. 2. — С. 716*).

Двоюрідна сестра М. Г. Чернишевського Поліна Миколаївна Пипіна, яка жила в його петербурзькій квартирі, сповістила своїх батьків у Саратові: «Сегодня, может быть... опять увижу Шевченко, один раз уже видела у нас...» (*Чернышевская Н. М. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко. — К., 1974. — С. 34*).

Не пізніше 24 вересня. Виконав офорт «Мангишлацький сад» (*ПЗТ: У 10-ти т. — Т. 10. — № 46*).

24 вересня. Один з естампів «Мангишлацький сад» Шевченко позначив дарчим написом: «Натальи Александровни Хрущовой 1859 24 сентября, Т. Шевченко» (*Там само. — С. 30*).

В альбомі зафіксовано знайомство поета з Амалією Іванівною Клоберг, яка, очевидно, служила в магазині художнього і канцелярського приладдя Аванцо. Вона записала в альбомі художника свою адресу: Апраксін провулок, д. 1, кв. 33 (будинок Вяземського). Її ж рукою виписані рахунки на ім'я Шевченка з магазину Аванцо (*Русский библиофил.*— 1901.— № 1.— С. 18—19).

О. М. Куліш написала М. О. і М. В. Максимовичам по дорозі на Південь: «Имею известие о Шевченке, говорят, пополнел. Я думала, що він жениться на Україні. Аж видно, нікого не уподобав» (*РДАЛМ.*— Ф. 314.— Оп. 1.— № 10.— Арк. 9).

25 вересня. Редактор журналу «Русское слово» О. І. Хмельницький написав у Воронеж до літератора, викладача кадетського корпусу М. Ф. де Пуле: «Передаю Вам и свою благодарность и благодарность г. г. Костомарова и Шевченко за прекрасную статью о Вовчке, которую уже напечатали» (*ІРЛІ.*— Ф. 569.— № 634).

27 вересня. Відвідав у Петербурзі Тарновських — Василя Васильовича (старшого), його дружину Лідію Володимирівну і сестру Надію Василівну, яку називав своєю «кумасею» з того часу, як у с. Потоках «кумував» з нею у диякона М. Гов'ядовського (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 236).

28 вересня. Написав у Київ В. В. Тарновському (молодшому), що вчора бачився з його батьками. Надіслав йому та його брату, а також «любому невеличкому Горленяткові» естампи своєї роботи. Передав вітання професорам М. Д. Іванишеву та О. І. Селіну (*Там само*).

Увечері разом з поетом М. Ф. Щербиною та іншими друзями відвідав Толстих. Як записала в своєму щоденнику К. Ф. Толстая, вони «стали говорить про направление народа. Как они мало чтут духовенство» (*Паламарчук Г. Новое о Т. Г. Шевченко // Советская Украина.*— 1960.— № 3.— С. 176).

29 вересня. Черкаський городничий рапортом київському цивільному губернаторові повідомив, що Шевченко у липні недовго був у Черкасах і черкаський земський справник відправив його до Києва (*Документи.*— С. 343).

30 вересня. Л. В. Тарновська писала з Петербурга до Києва синові Василю: «посылаю тебе письмо Шевченка, которое он принес тогда, как Володя уже уехал. Шевченко тебя очень полюбил, но жалеет, что мало с тобою пробыл. Я взяла у тебя его картины по одному экземпляру, ежели

они тебе нужны, то я возвращу. Переписываю для тебя стихи его, которые он нам дал целую книжечку, те, которые у Володи, я уже не буду переписывать, ты возьми у него» (*ЧИМ.— Ал. 17—23/504*).

Вересень — грудень. І. В. Гудовський у листі з Києва просив Шевченка дізнатися, де можна придбати фотографічне приладдя (*Листи.— С. 141*).

4 жовтня. Л. В. Тарновська написала синові Василю: «на прошедшей почте я писала к тебе, что картины Шевченко отправила тебе с Володей (брат Василя.— П. Ж.), а письмо послала тогда, когда тот уже уехал. Вечером мы получили от Володи из Москвы письмо, что он остался в Москве для поступления в университет. Картины твои он отправит с Федором в Качановку» (*ЧИМ.— Ал. 17—23/504*).

6 жовтня. У листі, посланому з художником І. І. Соколовим, М. О. Максимович, шкодуючи, що так і не побачився з Шевченком, передав йому вітання з Михайлової Гори, а також обіцяний 3-й том літопису Величка, вишивану українську сорочку та хустку. Просив надіслати відбитки всіх до одної гравюр і не забувати Максимовичів на Михайловій Горі, де поет лишив «по себе живейшие и самые сердечные воспоминания», а на правому боці Дніпра став «лицом мифическим, о котором идут уже баснословия и легенды, наравне с преданиями старых времен». М. В. Максимович додала до листа свою теплу приписку (*Листи.— С. 137*).

Цензурний дозвіл журналу «Народное чтение», де друкувався в оригіналі вірш «Якби мені черевики...» без імені автора. У змісті номера вірш значився під криптонімом «Т. Ш.» (*Народное чтение.— 1859.— № 5.— С. 168*).

8 жовтня. Зустрівся зі своєю давньою приятелькою і кумою Н. В. Тарновською (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 238*).

Редактор «Русского слова» О. І. Хмельницький знову сповістив літератора М. Ф. де Пуле: «Тарас Григорьевич Шевченко и Николай Иванович Костомаров, которым я читал Вашу критику о Вовчке в корректуре, кланяются Вам, благодарят Вас за дельный и прекрасный отчет об этой писательнице» (*ІРЛІ.— Ф. 569.— № 634*).

9 жовтня. Послав з листом І. М. Сошенку свої офорти, а його племінниці Ганнусі — ноти з українськими піснями. Запитував, як звать подружжя Красковських і Чалих. Доручив передати М. О. Андрієвському офорт «Вечір в Альбано»

(ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 236—237; ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 42).

Того ж дня написав М. О. та М. В. Максимовичам, що він уже в Петербурзі і тепер працює та згадує «собачого сина черкаського ісправника Табашнікова. Та іноді мошмянських панночок». Передав вітання «старим Деркачам» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 237).

Член конференції Петербурзької духовної академії В. І. Долюцький повідомив комітет духовної цензури про те, що тимчасовим цензором «Давидових псалмів» призначено професора В. М. Карпова. Того ж дня про це зроблено відповідний запис у журналі комітету духовної цензури (Документи.— С. 343—344).

10 жовтня. І. С. Тургенєв у листі до В. Я. Карташевської запитував, чи буває в неї Шевченко (Тургенєв І. С. Письма в 13-ти томах.— Т. 3.— С. 351—352).

11 жовтня. У Києві на Подолі відкрилась перша недільна школа (Киевская старина.— 1898.— Кн. 5.— С. 290).

14 жовтня. Ф. М. Лазаревський написав матері, що брат Михайло надіслав йому її портрет. Шкодував, що не випросив у Шевченка той її портрет, який він зробив у Гирявці (Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 28).

15 жовтня. 15 студентів Київського університету подали прохання про відкриття другої недільної школи у Києві у приміщенні 2-ої гімназії, де вчителювали друзі Шевченка І. М. Сошенко, М. К. Чалий, І. Д. Юскевич-Красковський. Серед прохачів були М. Муравський і Я. Шмулевич — учасники таємного політичного товариства, яке в своїй діяльності надихалось творчістю Шевченка (Жур П. У колі революційної молоді України // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1971.— С. 80).

20 жовтня. Професор Петербурзької духовної академії В. М. Карпов, розглянувши «Давидові псалми», «нашел их согласными с библейским текстом, кроме нескольких стихов в псалмах 43, 52, 81 и 136, которые, как содержащие в себе мысли, чуждые псалмопевцу», були ним «замараны» (Документи.— С. 344).

22 жовтня. Шевченко запискою до Н. В. Тарновської повідомив, що буде ввечері у Карташевських і сподівався з нею побачитись. А поки що послав їй свою сепію «Старець на кладовищі» на пам'ять про їхню зустріч 8 жовтня 1859 р. (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 238).

Ф. Г. Лебединцев написав поетові про свій жаль, що не вдалося ще раз поговорити з ним перед від'їздом з Києва. Запитує, чи передана йому «казань» (проповідь українською мовою для майбутнього журналу «Основа»). Писав, що недавно був у Корсуні і спостерігав, як пани з людей «останню кров висисають, попи звичайно службу правлять, часом люльки курять, в карти грають та ще й добре випивають, а народ бідний терпить та сльози нищечком витирає...» Обіцяв співробітничати в альманасі «Хата». Сповістив про початок видання «Руководства для сельских пастырей» за його редакцією (*Листи.*— С. 137—139).

23 жовтня. У журналі Петербурзького комітету духовної цензури зроблено запис про відгук професора В. М. Карпова стосовно «Давидових псалмів». Постановлено повідомити про цей відгук Петербурзький цензурний комітет (*Документи.*— С. 344).

24 жовтня. Написав вірш «Во Іудеї во дні они...», спершу задуманий як вступ до поеми «Марія», який став потім окремим твором (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 719).

М. Г. Чернишевський у записці до майбутнього голови «Общества вспомоществования нуждающимся литераторам и ученым» Є. П. Ковалевського серед осіб, які виявили бажання бути членами-засновниками цього товариства, назвав Шевченка (*ІРЛІ.*— Ф. 119.— Оп. 1.— № 30.— Арк. 1).

26 жовтня. Повертаючи до Петербурзького цензурного комітету рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первый», Петербурзький комітет духовної цензури повідомив, що «Давидові псалми» можуть бути схвалені до друку, за винятком кількох віршів у псалмах 43, 52, 81 і 136, які «содержат в себе мысли, чуждые псалмопевцу» (*Документи.*— С. 345).

27 жовтня. Шевченко завершив роботу над першою чорною редакцією поеми «Марія» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 721).

29 жовтня. У журналі Петербурзького цензурного комітету зроблено запис про передачу цензору Д. І. Мацкевичу рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первый», де вміщені «Давидові псалми» (*Документи.*— С. 345).

31 жовтня. Отримав від В. Г. Шевченка листа, в якому висловлювалась думка про рукопис віршів, залишений у нього Шевченком: «... мені здалось, читаючи книжку: неначе там занадто багато жалоби (скарги) за себе; якби вона не вся вкупі, якби воно не все разом, а то неначе з лишкою вже

розливається жовчі!..» (*Листи.*— С. 139; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 239).

Редактор «Русского слова» О. І. Хмельницький написав М. Ф. де Пуле: «Костомаров Вас помнит. И он и Шевченко, оба они очень ценят Ваши критические статьи» (*ІРЛІ.*— Ф. 569.— № 634).

2 листопада. Разом зі своїм листом до В. Г. Шевченка надіслав лист до управляючого Межиріцьким маєтком В. Вольського з проханням повідомити, чи буде все-таки йому продано ділянку землі. Радився з В. Г. Шевченком стосовно можливості купити у Вольського 40 дубів для збудування хати. Розповів про свою гнітючу нудьгу і висловив бажання одружитися з кріпачкою князя Лопухіна, наймичкою Варфоломія Харитиною Довгополенко, про що просив з нею переговорити (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 238—239).

3 листопада. М. Я. Макаров написав Марку Вовчку з Петербурга у Дрезден: «Шевченко по-прежнему очень любит Вас, кажется, даже более прежнего. Он часто задумывается и, кажется, обдумывает и уже сочиняет что-то очень хорошее... Шевченко думает, что Вам лучше оставаться в Дрездене на зиму, а я думаю иное» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 70).

4 листопада. В. М. Білозерський повідомив Марка Вовчка: «Мы с Костомаровым прочитали Ваше последнее письмо к Т[арасу] Гр[игорьевичу] и наслаждались Вашим искусством писать свободно и изящно письма по-малороссийски» (*Там само.*— С. 73).

4 листопада — 4 грудня. У канцелярії міністра народної освіти складено довідку про твори Шевченка на запит товарища міністра М. О. Муханова. Довідка повторює їхню оцінку, висловлену в 1847 році III відділом (*Документи.*— С. 345).

5 листопада. М. О. Максимович у листі до О. М. Бодяньського запитував, чи був у нього Шевченко, повертаючись із Києва (*ІЛШ.*— Ф. 99.— № 74.— *Арк.* 42).

9 листопада. В. М. Білозерський звернувся до попечителя Петербурзького учбового округу з проханням дозволити йому «предпринять ежемесячное литературно-ученое издание под названием “Основа”» (*РДІА.*— Ф. 777.— *Он.* 2.— № 127.— *Арк.* 1).

Не пізніше 11 листопада. Виконав офорт «Сама собі в своїй господі» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 47).

11 листопада. Завершив роботу над поемою «Марія» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 721).

Послав разом із запискою до В. М. Лазаревського два примірники офорта «Сама собі в своїй господі». Писав, що не може приїхати до нього в гості — треба попрацювати і «трохи полежать». Просив прислати з вручителем офортів якусь «зелену рясну рослину на шталт хмелю чи винограду», про яку йому говорив Лазаревський (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 240). Її було використано в малюнку «Натюрморт» (1860. Олівець, сепія).

12 листопада. На засіданні Петербурзького цензурного комітету розглядалось прохання В. М. Білозерського про дозвіл видавати щомісячний науково-літературний журнал «Основа». «Определено: Представить об этом на решение в Главное управление цензуры» (РДІА.— Ф. 777.— Оп. 27.— № 50.— Арк. 350).

15 листопада. В журналі «Народное чтение» надруковано в оригіналі вірш Шевченка «Один у другого питаєм...» та його переклад «Мы все живем и все не знаем...», зроблений М. С. Курочкіним (Народное чтение.— 1859.— Кн. 6.— С. 133—134).

19 листопада. На поетичне послання Е. Желіговського (Антонія Сови) «До брата Тараса Шевченка» він відгукнувся віршем «Подражаніє. Едуарду Сові» («Посаджу коло хатини...» — своєрідною переробкою народної пісні, використаної Желіговським у його драматичній поемі «Зорський» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 726; Мальдіс А. Й., Мартинова Е. М. Творча співдружність революційних демократів: Шевченко і Желіговський.— Радянське літературознавство.— 1964.— № 2.— С. 107).

23 листопада. В записну книжку П. О. Куліша Шевченко записав без назви свій вірш «Подражаніє Едуарду Сові» («Посажу коло хатини...») (НБУВ.— Відділ рукописів.— І. 28438).

26 листопада. Повідомив П. Ф. Симиренка, що отримав із цензурного комітету свої твори, «сильно пострадавшие от долговременной пытки». Дякував за пропозицію позичити кошти на їх видання, для чого буде потрібно 1100 карбованців (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 240—241).

Про те ж написав помічникові Симиренка О. І. Хропалю. Лист завершується багатозначним постскриптомом: «Як побачите Т[абачнико]ва, то заплюйте йому всю його собачу морду. Диво мені, що таку подлюю гнусную тварь земля но-

силь. Другим разом я вам напишу, що він хотів зо мною зробить» (*Там само*). Йшлося про вимогу Табачникова, щоб Шевченко написав його портрет на повен зріст.

28 листопада. Дата цензурного дозволу складального рукопису книги «Кобзарь Тараса Шевченка» (СПб., 1860) — останнього прижиттєвого видання.

30 листопада. Рукопис «Кобзарь Тараса Шевченка» повернуто Петербурзьким цензурним комітетом до друкарні П. О. Куліша (*РДІА.— Ф. 777.— Оп. 27.— № 219.— Арк. 95-зв.— 96*).

Петербургський цензурний комітет передав до Головного управління цензури клопотання про дозвіл В. М. Білозерському видавати журнал «Основа» (*Там само.— Ф. 772.— Оп. 1.— № 5049.— Арк. 1—4*).

Листопад. В. Г. Шевченко написав про свої турботи з придбанням ділянки «над самісіньким Дніпром». Висловив сумнів щодо наміру Шевченка одружитися з Харитиною Довгополенко (*Листи.— С. 139*).

Осінь — зима. Шевченко відвідав М. І. Костомарова у «Баблабінських номерах» (нинішня адреса — Садова, 18). Тут він зустрівся з М. Г. Чернишевським, О. М. Пипінім, Е. Желіговським, З. Сераковським, Д. Л. Мордовцевим, Д. Ю. Кожанчиковим, П. І. Якушкіним, І. Ф. Горбуновим та ін. діячами української, російської та польської культур (*Шевченківський Петербург.— С. 141*).

Спілкувався з підполковником А. О. Красовським — українським і російським революційним демократом (*Моренец Н. И. Шевченко в Петербурге.— Л., 1960.— С. 86*).

2 грудня. Московська «Русская газета» опублікувала «Заметку» Д. Л. Мордовцева, в якій спростовано вигадки деяких закордонних польських авторів, нібито Шевченко, Костомаров і Куліш своїми творами «преследуют одну и ту же мысль какогo-то непонятного для нас разъединения народностей» (*Русская газета.— 1859.— № 5.— Вып. 57*).

5 грудня. Д. С. Каменецький прислав Шевченкові коректуру «Кобзаря» і просив повернути її 6 грудня з тим, щоб того ж дня послати до цензури, а в понеділок (тобто 7 грудня) чи у вівторок розпочати друк (*Листи.— С. 140*).

6 грудня. Написав вірш «Подражаніє Іезекіїлю, Глава 19» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 728*).

Правив коректуру «Кобзаря», вніс деякі зміни в поему «Гайдамаки» (*Листи.— С. 140*).

7 грудня. Написав В. Г. Шевченку свої міркування стосовно купівлі землі і знову — про свій намір одружитися з Харитиною Довгополенко. Обіцяв прислати чотири примірники своєї книжки (йдеться про «Кобзар» 1860 р.), як тільки вона вийде з друку (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 242—243*).

11 грудня. П. Ф. Симиренко повідомив, що послав листи до свого представника у Москві С. Д. Пурлевського і просив його вислати Шевченкові 1100 карбованців на видання «Кобзаря» (*Листи.— С. 140—141*).

17 грудня. Студент Харківського університету Г. А. Залюбовський у листі до голови Харківсько-Київського студентського революційного гуртка М. Д. Муравського повідомив: «Имею: первую книжку «Полярной звезды», «Неспокойный человек перед дворянскими выборами», «Сон» Шевченко и пр.». Гурток у своїй пропагандистській діяльності широко використовував заборонені твори Шевченка (*Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века.— М.-Л., 1961.— С. 239—240*).

18 грудня. Подарував Н. В. Тарновській автограф свого написаного на засланні вірша «Пророк» з дарчим написом: «Моїй любій кумасі, Н. В. Тарновской. На память. 1859 року. Декабря 18. Т. Шевченко» (*Опис рукописів Т. Г. Шевченка.— К., 1961.— С. 55*).

19 грудня. У відомості за 1859 рік про осіб, що перебувають під поліційним наглядом, надісланій канівським земським справником С. О. Котляровим київському цивільному губернатору П. І. Гессе, поряд з учасниками Київської козащини 1855 року значиться і «академик художеств Тарас Григорьевич Шевченко. Без срока секретному надзору» (*Документи.— С. 346—347*).

Петербурзький журналіст О. І. Артем'єв записав у щоденнику свою позитивну думку про цензора О. Г. Тройницького, котрий «дал отзыв в пользу разрешения к печати Тургеневских «Записок охотника», в пользу нового издания Шевченка, за исключением одной думы, которую, впрочем, называл дивно поэтической, превосходною. Шевченко, говорят, скоро выйдет в свет...» (*РНБ.— Відділ рукописів.— Ф. 37.— № 164.— Арк. 149*).

20 грудня. В «Санкт-Петербургских ведомостях» у розділі «Петербургская летопись» надруковано захоплений відгук про наступний вихід у світ нового видання поетичних творів

Шевченка. «Талант українського поета,— відзначала газета,— належить к тем необыкновенным явлениям, которые поражают своей отдельностью от всех однородных явлений в прошедшем и долго не встретят ничего себе подобного в будущем... Значение Шевченка, как поэта народного, имеет великую важность в истории украинской народности» (*Санкт-Петербургские ведомости.*— 1859.— № 278).

21 грудня. Управитель маєтків поміщика Н. П. Парчевського В. Вольський сповістив В. Г. Шевченка про наступний розділ майна між кредиторами і про те, що від цього тепер залежить продаж землі його братові. Про це Вольський збирався писати з наступною поштою і Шевченкові. Довгий час адресатом цього листа помилково вважався Т. Г. Шевченко (*Листи до Т. Г. Шевченка.*— К., 1962.— С. 172).

23 грудня. В газеті «Киевский телеграф» в огляді «Внутренние известия» звернуто увагу на статтю Д. Л. Мордовцева в «Русской газете» за 2 грудня, яка спростовує твердження деяких польських авторів, ніби твори Шевченка, Куліша і Костомарова містять думку про «разъединение народностей». Політичні огляди в «Киевском телеграфе» в цей час писав звичайно співробітник редакції, один із керівників Харківсько-Київського таємного політичного товариства Я. М. Бекман. В огляді дано позитивні коментарі до статті Мордовцева в тому ж дусі, в якому вело свою роботу товариство проти шовіністичних випадів представників польської аристократичної партії «білих» (*Киевский телеграф.*— 1859.— № 51; *Третя зустріч.*— С. 199—200).

24 грудня. А. І. Толстая послала записку поетові М. Ф. Щербині: «Родной наш Николай Федорович, приезжайте к нам завтра обедать, как бы приехали к родным. Н. И. Костомаров обещался быть, и Тарас Григорьевич, и Северцов» (*Известия Азербайджанского государственного университета.*— 1925.— Т. 4/5.— С. 182). Начальник III відділу В. А. Долгоруков повідомив міністра народної освіти, що вважає «разрешение журнала Белозерскому неудобным» (*РДИА.*— Ф. 772.— Оп. 1.— № 5049.— Арк. 17).

25 грудня. Написав вірш «Осії. Глава XIV. Подражаніє» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 729).

31 грудня. Шевченко одержав з Москви від Гротина за дорученням С. Д. Пурлевського 1100 карбованців, наданих П. Ф. Симиренком для видання «Кобзаря» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 244; *Листи.*— С. 140).

Грудень. Д. С. Каменецький послав Шевченкові для перевірки відбитки коректури поеми «Наймичка» (*Сарана Ф. З праць М. М. Новицького // Радянське літературознавство. — 1966. — № 2. — С. 65; Листи. — С. 143, 313*).

М. О. Микешин виконав профільний портрет Шевченка на листку з друкованим текстом вірша, присвяченого О. М. Струговщиковим художникові М. І. Уткіну в день його ювілею 12 грудня 1859 року (*Полонська Н. Достовірні риси його образу // В сім ї вольній, новій. — Вип. 2. — К., 1985. — С. 245*).

Кінець грудня 1859 року — початок січня 1860 року. Закінчено друкування «Кобзаря» 1860 р. (*Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря». — М., 1978. — С. 59*).

У 1859 році. В Петербурзі виникло товариство діячів української культури — українська громада. Шевченко взяв участь в її діяльності, відвідував сходини земляків у квартирі Ф. І. Черненка, в будинку Казанова на Спаській вулиці (нині — вул. Рилєєва, 26) (*Третя зустріч. — С. 50*).

У Лейпцігу видавництво Вольфганга Гергарда випустило збірник «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», де вперше надруковано «Кавказ», «Холодний Яр», «Як умру, то поховайте...», «Розрита могила», «За думою дума роєм вилітає...», «І мертвим, і живим...» У примітці до поеми «Кавказ» зазначено, що «стихи Шевченки — выражение всеобщих накипающих слез: не он плачет об Украине — она сама плачет его голосом» (*Новые стихотворения Пушкина и Шевченки. — Лейпциг, 1859*).

У 1859—1860 роках. Шевченко близько зійшовся з гуртком прогресивно налаштованих поляків, українців і росіян, які збирались у студента-юриста Едварда Подоського, що квартирував у художника Мартинова. Тут бували М. І. Михайлов, Бр. Залеський, К. Малецький та ін. Вихованець кадетського корпусу К. Малецький згадував: «Шевченко выглядел тогда еще здоровым... из разговоров о делах политических и общественных, какие велись тогда в упомянутом кружке, у меня сложилось впечатление, что Шевченко часто любил говорить о несправедливостях, которые приходится терпеть крестьянину от польской шляхты; последнюю он ненавидел и, бия себя в грудь, непрерывно повторял: «Вот перед вами живой пример этого». Члены названного кружка увлекались идеями либерального федеративного панславизма, прежде всего федерализма украинцев, поляков и русских» (*Спогади. — С. 298*).

1860 рік

1 січня. В газеті «Колокол» надруковано анонімну кореспонденцію з Петербурга — «Академия художеств в осадном и иконописном положении», де йшлося про те, що місце талановитого й шанованого віце-президента графа Ф. П. Толстого зайняв «грозный вождь князь Гагарин», який вигнав з Академії трьох заслужених професорів, всіляко утискує художників, заохочує насадження в Академії виключно візантійської школи живопису і суздальського іконопису (*Колокол.*— 1860.— № 60.— С. 498).

3 січня. Шевченко поздоровив П. Ф. Смирєнка і К. М. Яхненка з Новим роком, подякував за допомогу у виданні «Кобзаря», пообіцяв надіслати книжку, як тільки вона буде надрукована. Просив підшукати місце служби для В. Г. Шевченка (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 244—245).

6 січня. І. С. Тургєнєв написав Марку Вовчку: «Малороссов здешних я вижу — но не так часто, как в прошлом году — особенно Шевченку. Он, говорят, написал какую-то неудачную поэму» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 78).

10 січня. У концертному залі Пасажу почались літературні читання, ініціаторами яких були М. Г. Чернишевський та його соратники. У перших читаннях, як згадує Л. Ф. Пантелєєв, брали участь корифеї тодішньої літератури: І. С. Тургєнєв, І. О. Гончаров, О. Ф. Писемський, Ф. М. Достоевський, О. М. Островський, М. О. Некрасов, Шевченко, А. М. Майков, Я. П. Полонський (*Спогади.*— С. 294; *Чернышевская Н. М. Летопись жизни и деятельности Н. Г. Чернышевского.*— М., 1953.— С. 181).

В «Русском художественном листке» у рецензії «Украинские народные рассказы Марка Вовчка», підписаній криптонімом «Р.», наведено цитати з передмови Куліша до першого видання оповідань: «Умолк уже навеки наш Квитка-Основьяненко. Тарас [Шевченко] еще жив и, быть может, еще не одною новою песнью порадует и воодушевит нас». І далі: «Тарас усладил душу свою народною песнью, тем мощным перегоном жизни, одна капля которого содержит результаты многих лет современности. Тарас двумя-тремя словами до того возвышает душу своего читателя, как будто тот сам прошел через все мытарства жизни и постиг их могучим разумом» (*Русский художественный листок.*— 1860.— № 2.— С. 5).

12 січня. Листом до В. Г. Шевченка подякував за продук-

тову посилку. Радий, що Харитина сподобалась сестрі Ярині, котра гостювала у Варфоломія. Повідомив, що наступного тижня вийде з друку «Кобзар», обіцяв надіслати декілька його примірників (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 245—246*).

У «Санкт-Петербурзьких ведомостях» М. І. Костомаров, полемізуючи з М. О. Максимовичем щодо своєї книжки «Богдан Хмельницький», послався на авторитет Шевченка в знанні української мови (*Санкт-Петербурзькі ведомости.— 1860.— № 9*).

14 січня. М. Я. Макаров написав Марку Вовчку: «Стихотворения Шевченка уже напечатаны; выход их в свет останавливается тем, что портрет поэта еще не готов... Шевченка я что-то давно уже не вижу; с ним что-то странное происходит. Он как будто бы влюблен. Право. Потом, он стал ужасно раздражителен... О Вас же Шевченко вспоминает всегда с самой нежною любовью и жаждет получить портрет Ваш» (*Листи до Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 80—81*).

Щотижневик «Иллюстрация» під рубрикою «Письма из Петербурга» повідомив: «В нынешнем месяце выйдет в свет собрание стихотворений малороссийского поэта Т. Шевченки, пользующегося такой огромной популярностью между своими земляками. В это собрание войдут большею частию произведения давно прошедшего времени, новейшие же явятся после. Издание стихотворений Шевченки печатается в большом количестве и, без всякого сомнения, найдет покупателей; в одной Малороссии разойдутся его сочинения в самое короткое время, потому что там до сих пор ходят в рукописях и постоянно переписываются молодым поколением: там помнят своего народного поэта» (*Иллюстрация.— 1860.— № 102.— С. 30*).

15 січня. Написав вірші «Дівча любе, чорнобриве...», «Ой діброво — темний гаю!..» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 731*).

В «Колоколе» надруковано без підпису статтю М. І. Костомарова під заголовком: «Украина (Письмо к издателю «Колокола»)». Повідомивши основні дати життя Шевченка, автор характеризує його як «народного поэта, которого превосходные стихотворения знают наизусть не только все читающие малороссы, но и многие великороссыяне и славяне» (*Колокол.— 1860.— № 61.— С. 501*).

Перша половина січня. На прохання видавця «Народного чтения» О. О. Оболонського написав автобіографію, покладену незабаром в основу «Письма Т. Г. Шевченка к редак-

тору «Народного чтения» (опублікованого в редакції П. О. Куліша з врахуванням цензурних вимог) (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 5.— С. 249—253; 254—260*).

16 січня. Художник К. О. Трутовський повідомив М. О. Максимовича, що сало отримано та що І. І. Соколов передасть його Шевченкові (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 28*).

22 січня. Редактор «Иллюстрации» В. Р. Зотов запитав у цензора С. М. Палаузова, чи дозволено друкувати біографію і портрет Шевченка. На записці — відповідь червоним олівцем: «Портрет Шевченка печатать не дозволяется, да он и сам того не желает и боится, чтобы овации ему не повредили» (*ІРЛІ.— Ф. 548.— Оп. 1.— № 25.— Арк. 165*).

Дата цензурного дозволу 1-ої книжки «Народного чтения» з віршами Шевченка «І широкою долину...», «Не вернувся із походу...», «І багата я...», «Полюбилася я...», які друкувалися в оригіналі та в перекладі О. М. Плещеева. У примітці сказано: «Спешим порадовать всех знающих украинский язык о выходе в свет новым изданием стихотворений Тараса Григорьевича Шевченка. Его «Кобзарь» (так называл он первое издание своих стихотворений) известен почти всем на Украине... Великому таланту Т. Г. Шевченка сочувствуют в Украине люди всех званий, сословий и состояний. И этим уважением Т. Г. Шевченко пользуется как первый народный стихотворец нашего времени» (*Народное чтение.— 1860.— Кн. 1.— С. 143—148*).

Після 22 січня. Видавець «Иллюстрации» О. Бауман з тривогою сповістив редактора В. Р. Зотова, що цензура не дозволила друкувати портрет Шевченка (*ІРЛІ.— Ф. 548.— Оп. 1.— № 26.— Арк. 42-зв*).

23 січня. Цензор Петербурзького цензурного комітету В. М. Бекетов підписав квиток на випуск у світ «Кобзаря». У друкарні П. О. Куліша, де друкувався «Кобзар» з цензурними купюрами, було надруковано також декілька екземплярів без купюр (*Документи.— С. 346—347; Бородін В. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— С. 141; Спогади. С. 363—364*).

Дата цензурного дозволу 1-ої книжки журналу «Светоч», у двох розділах якого публікувалися відгуки про Шевченка. В розділі «Критическое обозрение» в рецензії на «Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Перевод И. С. Тургенева» говорилося: «Шотландия дала английской литературе несколько талантов, но сама не выработала ни одного за-

мечательного поэта; Малороссия в этом отношении была гораздо счастливее: она подарила России много имен, которыми гордится наша новая литература, и в то же время создала своего самобытного, вполне народного поэта. Мы говорим о Шевченко».

У розділі «Современное обозрение» проголошувалося: «Наконец, скоро выйдет новое издание известного народного украинского поэта Т. Г. Шевченко. Можно сказать наверное, что стихотворения Т. Г. Шевченко выдержат два, три, даже более изданий, потому что имя Шевченко сделалось так же известно, как имя Пушкина и Гоголя» (*Светоч.*— 1860.— Кн. 1.— С. 33, 70).

Учасник Харківського таємного політичного товариства П. В. Завадський, палкий прихильник Шевченка, укладач букваря для недільних шкіл, опублікував у «Харьковских губернских ведомостях» статтю «О воскресных школах в Харькове и о букваре, для них составленном». У ній він рекомендував для читання в недільних школах твори Шевченка (*Харьковские губернские ведомости.*— 1860.— № 4.— Часть неофициальная.— С. 29—30).

24 січня. Шевченко доручив В. Г. Шевченкові передати примірники «Кобзаря» в Городище і Кирилівку, а п'ять примірників віддати кому сам знає (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 246).

Надіслав А. О. Козачковському п'ять примірників «Кобзаря»: один — з написом «Марії Степановні Козачковській з чоловіком і дітками. Т. Шевченко»; один — переяславському знайомому поета К. Г. Тарасевичу; три примірники з проханням переслати в Прохорівку М. О. Максимовичу (*Опис рукописів.*— С. 346.; *ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 246).

25 січня. У Харкові заарештовано і відправлено до Петербурга П. В. Завадського — одного з організаторів таємного політичного товариства, палкого пропагандиста творчості Шевченка (*Козьмин Б. Харьковские заговорщики.*— Харьков, 1930.— С. 27).

26 січня. В «Северной пчеле» надруковано лист журналіста Л. Блюммера до видавця газети. Автор повідомляв: «Спешим уведомить читателей о выходе в свет стихотворений малороссийского поэта Т. Г. Шевченко под титулом «Кобзарь». Эта небольшая, но великолепно изданная книжка украсила бы каждую самую богатую литературу, это истинно гениальное произведение даровитого художника; в нем, как в Кры-

лове Русь, отразилась вся Украина поэтическая, философская, жизненная, будничная!».

27 січня. В «Северной пчеле» повідомлялося, що в книгарні М. Вольфа (Гостиний двір, № 18 і 19) надійшов у продаж «Кобзар» Шевченка.

28 січня. «Северная пчела» повідомила також про надходження у продаж «Кобзаря» в книгарні І. Т. Лисенкова (в будинку Пажеського корпусу).

У польському журналі «Przegląd Rzeczy Polskich» надруковано анонімну кореспонденцію з Києва, датовану жовтнем 1859 року, в якій викладено зміст антиурядових бесід Шевченка з селянами у селі Пекарях Черкаського повіту на Київщині (*Третя зустріч.*— С. 145—146).

29 січня. М. Я. Макаров написав Марку Вовчку з Петербурга: «Сочинения Шевченка вышли; издание хорошо, а портрет (работи М. Микешина.— П. Ж.) не очень удачен; т. е. сделан-то хорошо, да сходства мало» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 32).

30 січня. Музичний критик, музикознавець К. І. Званцов відзначив у своїх записках вихід у світ першого тому творів Пушкіна і «Кобзаря» Шевченка (*РНБ.— Відділ рукописів.— Ф. 1045.— Оп. 1.— № 7*).

Січень. Грузинський поет Акакій Церетелі зустрівся з Шевченком у Петербурзі, в квартирі М. І. Костомарова. «Перша й остання зустріч,— згадував він згодом,— лишилася в мені світлим спогадом на все моє життя. Правду кажучи, я вперше зрозумів з його слів, як треба любити батьківщину і свій народ» (*Спогади.*— С. 345; *Асатиани Л. Жизнь и творчество Акакия Церетели.*— Тбилиси, 1947.— С. 3).

Січень — квітень. М. Я. Макаров запискою запитав Шевченка, чому він не прийшов учора до П. А. Кочубея: чи не поїхав прямо до А. М. Маркевича? Запрошував прийти сьогодні до Маркевича о 8-й годині вечора послухати музику (*Листи.*— С. 148—149).

Початок 1860 року. Арештований у справі 32-х А. І. Ничипоренко (згодом загинув у в'язниці Олексіївського равеліну Петропавлівської фортеці) показав, що на початку 1860 року, тримаючи зв'язок з лондонськими пропагандистами, Герценом та іншими, на їхнє прохання розшукував у Петербурзі перекладача на українську мову Євангелія. «Я тогда не был знаком ни с одним литератором,— пояснював Ничипоренко,— но зная книгу «Кобзарь», добрался к его ав-

7 лютого. Запискою до М. Я. Макарова Шевченко просив дізнатися, чи буде завтра вдома В. Я. Карташевська, до якої він мав намір прийти разом з І. С. Тургенєвим. Просив туди прийти і Макарова (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 248*).

Один з організаторів Харківсько-Київського таємного політичного товариства П. В. Завадський на допиті в III відділі свідчив: «В семинарії я нашел стихотворения Шевченка, с жаром читал их и переписывал. Тут у меня явилась мысль, что простой народ в Малороссии терпит много горя, а рассказы, ходившие в это время в Переяславе (где я был в семинарии), об арестовании Шевченка и о его личности как друга народа заронили во мне какое-то неясное желание самому сделать что-то в этом роде».

Далі Завадський свідчив, як, вже будучи студентом Харківського університету, він продовжував збирати вірші Шевченка, як спільний інтерес до них об'єднав його зі студентами Єременком, Бекманом, активними учасниками і організаторами таємного політичного товариства (*ДАРФ.— Ф. 1.— Експедиція III відділу.— Оп. 1860 р.— № 26.— Ч. 1.— Арк. 186—187*).

Близько 8 лютого. Марко Вовчок у листі до М. Я. Макарова з Гейдельберга просила привезти їй «Кобзар», коли він вийде з друку, запитувала, чому Шевченко не відповідає на її листа (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 75*).

12 лютого. Подарував «Кобзар» своєму астраханському знайомому, лікарю С. А. Незабитовському з дарчим написом: «Степанови Незабитов[ському] Т. Шевченко. На память 17 август[а] 1859 року — 12 лютого 1860». Дата 17 серпня, очевидно, стосується серпня 1857 р., коли Шевченко зустрічався з Незабитовським в Астрахані (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 520*).

Того ж дня подарував «Кобзар» своєму астраханському знайомому Федору Чельцову з дарчим написом: «Федорови Чильцову (он же и Иван Рогожин) от автора. 12 лютого 1860 року» (*Опис рукописів.— С. 440*).

13 лютого. З рахунку друкарні П. О. Куліша, виставленого Шевченкові, відомо, що «Кобзар» 1860 р. було надруковано в кількості 6050 примірників (серед них — 50 примірників на веленовому папері), з яких 735 примірників надіслано К. М. Яхненку на погашення боргу. Витрати на видання дорівнювали 1048 крб. 10 коп. (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 495*).

17 лютого. О. М. Плещеев запитував у М. О. Добролюбова: «Не хочет ли «Современник», чтобы я перевел что-нибудь

из «Кобзаря» Шевченки?» (*Русская мысль.*— 1913.— № 1.— С. 144).

Не пізніше 18 лютого. Незадовго до виходу у світ номера «Иллюстрации» з біографічним нарисом «Тарас Григорьевич Шевченко» він просив передати її редактору В. Р. Зотову «от Шевченки: он просит Вас вместить в его биографию следующее обстоятельство: Брюллов рисовал для ныне вдовствующей императрицы портрет Жуковского. На деньги, заплаченные за этот портрет,— Брюллов выкупил Шевченку из крепостного состояния.

Потом от стал посещать рисовальные классы академии (1838), покровительствуемый Обществом поощрения художников.

Все это нужно — потому что о Ш[евченке] ходили сплетни, что он будто бы, будучи выкуплен на волю государыней — написал на нее пасквиль. Чего вовсе не было» (*ИРЛ.*— Ф. 548.— Оп. 1.— № 204.— Арк. 3).

Шевченко за допомогою інженера-архітектора Ф. І. Черненка склав план хати, яку збирався побудувати на березі Дніпра (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 114, 115, 116; *Третя зустріч.*— С. 51).

18 лютого. В «Иллюстрации» надруковано біографічний нарис «Тарас Григорьевич Шевченко» з його портретом. У нарисі Шевченка названо «первым из современных малороссийских поэтов... Имя его с любовью и уважением произносится всеми, кому дорога Малороссия». Про катастрофу 1847 р., з огляду на цензуру, сказано обтічно: «...поэтические и живописные занятия Шевченка прерывались вследствие перемены его образа жизни. Он оставил Петербург, и только возвратясь в него, обратился к прежним своим занятиям» (*Иллюстрация.*— 1860.— № 107).

В «Колоколе» надруковано «Письмо из провинции» за підписом «Русский человек». Різко критично оцінюючи самодержавство і кріпосництво, автор листа, переконаний революційний демократ, звертається до видавців «Колокола»: «Нет, наше положение ужасно, невыносимо, и только топор может нас избавить и ничто, кроме топора, не поможет! Эту мысль уже, кажется, высказывали и она удивительно верна, другого спасения нет. Вы все сделали, что могли, чтобы содействовать мирному решению дела, перемените же тон и пусть ваш «Колокол» благовестит не к молебну, а звонит набат! К топору зовите Русь. Прощайте и помните, что сотни

лет уже губит Русь вера в добрые намерения царей, не вам ее поддерживать». Автор листа висловив думки і почуття, що з'являлися і в Шевченка, як-от у вірші «Я не нездужаю, нівроку...», написаному 22 листопада 1858 року (*Колокол.*— 1860.— № 64; *ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 704).

Датою 18 лютого 1860 року помічено «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору «Народного чтения»» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 5.— С. 260).

У листі до В. Г. Шевченка турбувався купівлею землі, послав план хати на майбутній садибі над Дніпром. Знову просив домогтися у Харити відповіді на його освідчення. Повідомив, що посилає журнали «Современник», «Народное чтение» і п'ять непідписаних «Кобзарів». Просив повідомити адресу «Жаботинського і Кериловського пана», тобто В. Е. Фліорковського, запитував, як зветься сини братів Микити та Йосипа і сестри Ярини (*Там само.*— Т. 6.— С. 249).

У «Санкт-Петербургских ведомостях» надруковано рецензію на «Кобзар». Рецензент так висловився про автора книжки: «Вы слышите, как наболело сердце поэта, вы чувствуете, как льются его слезы, но вы понимаете в то же время, что это человек с могучею душою, что он не пал под бременем своих страданий, а окреп в них, и его слезы — кровавые слезы, от которых не раз становится жутко на душе» (*Санкт-Петербургские ведомости.*— 1860.— № 37).

19 лютого. У реєстрі, поданому Петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління цензури, відзначено, що цензор В. М. Бекетов підписав 23 січня квиток на випуск у світ «Кобзаря» (*Документи.*— С. 347).

20 лютого. Головне управління цензури дозволило В. М. Білозерському видавати журнал «Основа» (*РДІА.*— Ф. 772.— Оп. 1.— № 5049.— Арк. 17).

22 лютого. Петербурзький музикальний критик К. І. Званцов відзначив у своєму щоденнику зустріч за чаєм з Шевченком, композитором О. М. Серовим, мистецтвознавцем А. І. Сомовим (*РНБ.*— Ф. 1045.— Оп. 1.— № 7).

24 лютого. П. О. Куліш написав Марку Вовчку про свій альманах: «Хата» вся на українском языке... Шевченко дал выбрать десяток стихотворений... Каменецкий издает «Галерею портретов украинских писателей» для приобретения денег на издание популярных книг. Я, Костомаров и Шевченко подписали ему лист, уполномачивающий его одного издать наши портреты. Для первого выпуска не достает Ваше-

го портрета. Пришлите!» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 8).

25 лютого. Дата цензурного дозволу альманаху «Хата», в якому під загальною назвою «Кобзарський гостинець» надруковано десять віршів Шевченка: «Хустина», «Доля», «Калина» («Чого ти ходиш на могилу?..»), «Пустка» («Рановранці новобранці...»), «На Різдво» («Не додому вночі йду чи...»), «Козацька доля...» («Нащо мені женитися?..»), «На Вкраїну» («Немає гірше, як в неволі...»), «Хатина» («Не молилася за мене...»), «До зорі» («Зоре моя вечірняя...» — вступ до поеми «Княжна»), «Пісня» («Ой по горі роман цвіте...»), тобто під авторськими назвами — лише «Хустина» і «Доля» (без останніх чотирьох рядків).

У статтях «Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність» і «Слово от издателя» П. О. Куліш високо оцінив творчість Шевченка, простежив розвиток української літературної мови і провідну роль Шевченка в цьому процесі (*Хата.*— СПб., 1860).

У журналі «Семейный круг» надруковано повідомлення про вихід у світ «Кобзаря» і рецензію на нього Крутоярченка (Л. П. Блюммера). «Т. Г. Шевченко — представитель малороссийских писателей,— говорится в рецензии,— перед его гениальностью все покорно склоняют свои головы, и нет ни одного украинского поэта, который даже подумал бы о соперничестве с Шевченко. Нет в Малороссии ни одного порядочного уголка, в котором имя творца Кобзаря не произносилось (бы) с уважением и глубокою любовью; в народе поют его песни. Это высшая степень славы.

Это самая видная, самая симпатичная личность Украины нашего времени; на него обращены теперь взоры всех как на представителя народных дум, горя, желаний, радостей» (*Семейный круг.*— 1860.— № 8.— С. 249).

29 лютого. Дата цензурного дозволу березневого номера «Современника», в якому вміщено рецензію М. О. Добролюбова на «Кобзар». Про Шевченка тут сказано: «Он поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов нейдет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь курс его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа,

жил с народом и не только мыслью, но и обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан».

Далі передруковано повний текст «Письма Т. Г. Шевченка к редактору «Народного чтения», щедро цитуються його твори, а деякі наведено повністю.

У тому ж номері «Современника» вміщено рецензію О. М. Пипіна на альманах «Хата», де говорилося: «В «Хате» нам всего больше понравились стихотворения г. Шевченка. Это все произведения последних десяти лет (натяк на десятирічну солдатчину.— П. Ж.); личные обстоятельства поэта постоянно отзываются в них, не закрывая однако всегдашнего предмета его поэтических дум, далекой Украины» (*Современник*.— 1860.— Т. 80.— № 3.— С. 100—119).

Лютий. В. Г. Шевченко сповістив про можливість придбати земельну ділянку в селі Рудяки на лівому березі Дніпра у поміщика Д. А. Трощинського (*Листи*.— С. 143).

Лютий—березень. І. С. Тургенєв запрошував до себе Шевченка, щоб познайомити його з петрашевцем М. О. Спешневим (*Там само*).

1 березня. Л. В. Тарновська повідомила сина Василя з Петербурга: «Посылаю альманах «Хата» издания Кулиша, очень интересное. На днях выйдет биография Шевченка, как только получу — пришлю тебе. Бедный Шевченко болен, и я очень боюсь, не водянка ли у него в груди, он не лежит, но движение у него тяжело и лицо обрюзгло» (*ЧИМ*.— Ал. 17-23/168/504).

2 березня. Дата цензурного дозволу 2-ої книжки «Народного чтения» з автобіографічним листом Шевченка до редактора журналу і завіткою про альманах «Хата», де йдеться і про Шевченка (*Народное чтение*.— 1860.— Кн. 2.— С. 229—236; 239—240).

3 березня. В «Северной пчеле» повідомлялося про вихід у світ альманаха «Хата», в якому надруковано твори Марка Вовчка, Є. П. Гребінки, «Кобзарський гостинець» Шевченка та ін. (*Северная пчела*.— 1860.— № 50).

4 березня. І. С. Тургенєв і Я. П. Полонський їздили до редактора «Народного чтения» О. О. Оболонського, щоб повідомити його, що комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» вирішив клопотатися про звільнення з кріпацтва родичів Шевченка. Не заставши Оболонського вдома, Тургенєв сповістив його про це листом і

просив дати потрібні відомості про родичів поета та про їхнього власника (*Русская старина.*— 1891.— Кн. 2.— С. 406).

5 березня. Листом із Саратова Д. Л. Мордовцев подякував за надісланий «Кобзар» і послав вірш Ганни Мордовцевої, присвячений Шевченкові (*РДАЛМ.*— Ф. 320.— Оп. 1.— № 17; *Листи.*— С. 144).

Куліш надіслав у Катеринодар одному зі своїх кореспондентів П. Барилку примірник «Кобзаря» та примірник «Хати»: «Желая по возможности удовлетворить Вас ответом на Ваше любезное письмо, я только прибавлю, что 1844 год, когда Вы писали стихи, был временем глубокого мрака для нашей народности, сквозь который просияла только звезда Шевченко, да и этой звезде поклонились тогда только весьма немногие...» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 29—30).

7 березня. «В «Северной пчеле» повідомлялося про надходження «Кобзаря» для продажу в книгарні Д. Ю. Кожанчикова (*Северная пчела.*— 1860.— № 53).

8 березня. Подарував «Кобзар» І. М. Лазаревському з дарчим написом: «Иванови Лазаревскому Кобзарь Тарас 8 марта 1860» (*Опис рукописів.*— № 312).

Я. Г. Кухаренко подякував поетові за присилку «Кобзаря» з «Гайдамаками» в новій редакції. Запитував, як стоїть справа з виданням «Хати» (*Листи.*— С. 144).

М. В. Гербель переклав поему «Катерина» російською мовою (*Русское слово.*— 1860.— Кн. 9.— С. 234).

Близько 10 березня. У листі до М. Я. Макарова з Лозанни Марко Вовчок запитувала: «Что Тарас Григорьевич? От него нет ответа» (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 79).

12 березня. Подарував М. І. Костомарову свій офорт «Приятелі» з написом: «Козакови Миколи Костомарову на память «Основи» Кобзар Тарас 1860 року Божого 12 марта» (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 38).

Цей же офорт подарував М. М. Білозерському з написом «Козакови Миколи Белозерскому на память «Основи» 12 марта 1860 року Т. Шевченко» (*Там само*).

13 березня. Подарував офорт «Приятелі» В. М. Лазаревському (*Там само*).

Перед 14 березня. Виконав автопортрет у темному костюмі (офорт) (*Там само.*— № 52).

14 березня. Подарував конференц-секретарю Академії мистецтв Ф. Ф. Львову офорти «Приятелі», «Сама собі в

своїй господі», «Автопортрет у темному костюмі» (*Там само.*— № 38, 47, 52).

15 березня. К. Ф. Толстая записала в щоденнику: «Вчера у нас обедали Щепкин, Шевченко, Костомаров, Александр Павлович Брюллов, Мещерский и Тихменев... После обеда мы все уселись в гостиной, и Щепкин читал нам. Он был в ударе и читал превосходно. Он читал, как купец графа принимал, «Скупого рыцаря», этот милый рассказ охотника и несколько стихотворений Шевченки, которые он так хорошо читает» (*Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества.*— М., 1966.— С. 656).

У березневому номері «Отечественных записок» надруковано (анонімно) рецензію М. І. Костомарова на «Кобзар». У ній зазначено: «Талант Шевченко настолько признан читающей публикой и его произведения настолько общеизвестны... что, по мнению нашему, Шевченко принадлежит к первоклассным поэтам славянского мира. Его место рядом с Мицкевичем и Пушкиным. Какое сочувствие возбуждают его творения, можно видеть из того, что великороссияне, уроженцы центральных и восточных губерний, никогда не издавшие в глаза малороссиян, читают и выучивают их наизусть... У него [высказано] то, чего, может быть, народ еще и не говорил, но что он способен сказать... Между народными песнями и поэзией Шевченка самое близкое сходство. Но Шевченко не подражает им, он продолжает их... Шевченко является олицетворенною душою малороссийского селянина. Он не увлекается прошедшим: оно его занимает только по отношению к настоящему и грядущему... Велико-русс, и поляк, и немец, и француз, если только у него есть поэтическое чутье и теплое любящее сердце, не останется без влияния от поэзии Шевченка» (*Отечественные записки.*— 1860.— Т. 129.— № 3.— С. 44—50; *Шабліовський Є. С., Бородін В. С. М. І. Костомаров — автор анонімної рецензії на «Кобзар» 1860 р.// Радянське літературознавство.*— 1969.— № 4.— С. 70).

Перша половина березня. В. Г. Шевченко сповістив про переговори з поміщиком Д. А. Трощинським стосовно купівлі будинку і земельної ділянки поблизу Ржищева. Плекав надію жити з Шевченком по сусідству, бути йому хоч у чомусь корисним (*Листи.*— С. 147).

16 березня. В. М. Білозерський повідомив запискою, що у нього народився син, і разом з дружиною просив Шевчен-

ка бути його хрещеним батьком. Запрошував увечері до себе, щоб порадитись про матеріали для «Основи» (*Там само.*— С. 145).

17 березня. О. М. Плещеев написав М. О. Добролюбову: «Перевел на днях поему Шевченко «Наймичка». Кажется, перевод недурной». Волів опублікувати його саме в «Современнике» (*Русская мысль.*— 1913.— 1.— С. 146—147).

У листі до Ф. М. Достоевського О. М. Плещеев повідомив, що переклав «Наймичку» Шевченка і має намір надрукувати переклад в «Русском вестнике» або в «Современнике» (*Ф. М. Достоевский. Материалы и исследования.*— Л., 1935.— С. 451—452).

19 березня. Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» написав поміщику В. Е. Фліорковському листа з проханням звільнити з кріпацтва братів Микиту і Йосипа та сестру Ярину відомого всій Росії поета Т. Г. Шевченка. Лист підписали Є. П. Ковалевський, І. С. Тургенєв, М. Г. Чернишевський, К. Д. Кавелін, О. В. Дружинін, А. О. Краєвський та інші члени комітету (*Киевская старина.*— 1890.— Кн. 2.— С. 336—337).

В «Северной пчеле» (№ 64), у розділі «Петербургское обозрение» надруковано текст листа Шевченка до редактора «Народного чтения». В передмові до публікації сказано: «Коснувшись замечательных деятелей наших художеств, добавим при этом, пользуясь случаем, краткое известие о жизни одного из них, имя которого, как писателя, сделалось в настоящее время народным в Малороссии».

20 березня. І. С. Тургенєв написав Марку Вовчку: «Часто вижусь с Шевченко, с Карташевскими» (*Листи до Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 89).

21 березня. Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» затвердив пропозицію І. С. Тургенєва «ходатайствовать об отпуске на волю родных известного литератора Шевченко, крепостных людей помещика Киевской губернии Чигиринского уезда Валерия Эразмовича Флиорковского... и положить написать от имени всех членов своих письмо к означенному помещику и просить его об увольнении родных г. Шевченко из уважения к его литературным заслугам и вообще к литературе». На той час цього листа було вже написано (*Документи.*— С. 348—349).

У «Харьковских губернских ведомостях» (прибавление «Харьков») повідомляється: «Вышел в свет украинский аль-

манах «Хата», состоящий из сочинений Т. Г. Шевченка, П. А. Кулиша, Марка Вовчка и др. Мы рекомендуем нашим читателям «Хату», как первый истинно украинский альманах. В нем особенное внимание обращают на себя десять неизвестных еще публике стихотворений Шевченка, повесть Марка Вовчка под заглавием «Чары» и драма Кулиша» (*Харьковские губернские ведомости*.— 1860.— № 33).

22 березня. М. О. Максимович написав О. М. Бодянському: «"Кобзарь" получил от Тараса» (*ІЛШ*.— Ф. 99.— № 72.— Арк. 45-зв.).

О. М. Плещеев написав до О. П. Мілюкова: «Я был в эти дни занят переводом поэмы Шевченко (из «Кобзаря») «Наймичка», который окончил и послал на просмотр И. С. Тургеневу. Здесь этим переводом слышавшие его довольны» (*Павлюк М. М. Плещеев як перекладач Шевченка // Радянське літературознавство*.— 1967.— № 9.— С. 63).

Дата цензурного дозволу квітневої книжки «Библиотеки для чтения», в якій надруковано перекладені П. М. Ковалевським вірш Шевченка «Дума» («Вітре буйний, вітре буйний...») та уривок з «Гайдамаків» («Проходять дні, проходить літо...») (*Библиотека для чтения*.— 1860.— № 4.— С. 1—2).

23 березня. У листі до В. Г. Шевченка дорікав йому за те, що він не надіслав відомостей про братів і сестру та їхніх дітей, необхідних для їхнього звільнення від кріпацтва, за те, що не написав нічого про Хариту. Запитував, що зроблено для купівлі землі та майбутньої побудови хати (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 250).

Родич В. М. Білозерського інженер-капітан у відставці М. І. Катенін, на чії кошти почав видаватися журнал «Основа», у листі до Шевченка дякував за «Кобзар» з прекрасним дарчим написом (*Листи*.— С. 145—146).

П. О. Куліш звернувся до Петербурзького цензурного комітету по дозвіл друкувати в своїй друкарні окремими книжками твори Шевченка і Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (*Документи*.— С. 349).

24 березня. «Санкт-Петербургские ведомости» з дозволу Шевченка передрукували його автобіографічного листа до редактора «Народного чтения» (*Санкт-Петербургские ведомости*.— 1860.— № 66).

25 березня. Послав Я. Г. Кухаренку альманах «Хата» — попередника журналу «Основа». Просив збирати і повідомляти для «Основи» чорноморську і запорозьку старовину.

М. О. Максимович сповістив, що у нього 22 лютого народився син Олексій. Писав, що 6 березня він з дружиною та їхній сусід Л. П. Деркач отримали від поета «Кобзар», за що сердечно дякують, чекають його влітку на Михайловій Горі. Максимович повідомив, що між ним та М. І. Костома-ровим виникла суперечка стосовно українських імен. Передавав вітання Марку Вовчку, її чоловікові О. В. Марковичу і художникам І. І. Соколову та К. О. Трутовському (*Листи.*— С. 146—147).

28 березня. У листі до В. Г. Шевченка дав вказівки стосовно умов купівлі землі у поміщика Д. А. Трощинського. Нагадав про своє освідчення Хариті. Радив братам і сестрі не квапитися «на волю без поля і без ґрунту». Послав 10 примірників «Кобзаря», щоб виручені за них гроші були віддані сестрі Ярині (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 251—253).

30 березня. М. В. Гербель сповістив М. О. Некрасова про своє невдоволення тим, що його переклад «Тополі» Шевченка опубліковано в «Современнике» в складі рецензії М. О. Добролюбова: «Я перевел это стихотворение,— зазначав він,— за то, что оно мне нравилось и до Вашей просьбы» (*РНБ.— Відділ рукописів.*— Ф. 179.— № 15).

В розділі «Библиографические известия» газети «Северная пчела» повідомлялося про вихід березневої книжки «Библиотеки для чтения», де надруковано «Тополь». Стихотворение (из Шевченка)» (*Северная пчела.*— 1860.— № 72).

31 березня. М. О. Некрасов відповів М. В. Гербелю про використання його перекладу «Тополі» Шевченка. На його думку, редакція має право сама розпоряджатися розміщенням матеріалу в журналі: «от места, где напечатана пьеса, достоинство ее ни пострадать, ни возвыситься не может» (*Литературное наследство.*— 1949.— Т. 51—52.— С. 196).

Березень. В. Г. Шевченко надіслав відомості про синів братів Микити, Йосипа і сестри Ярини. Писав про незадоволення П. Ф. Смирєнка тим, що на «Кобзарі» зазначено про видання книжки «коштом Платона Смирєнка» (*Листи.*— С. 147).

У журналі «Библиотека для чтения» опубліковано «Тополь» Шевченка в перекладі П. І. Вейнберга (*Библиотека для чтения.*— 1860.— Кн. 3.— С. 1—8).

1 квітня. У «Заметках кое о чем», опублікованих у газеті «Московский вестник», О. М. Плещеев з приводу виходу у світ «Кобзаря» писав: «Превосходные, в высшей степени по-

этические и художественные создания Шевченки служат ясным опровержением господствовавшего в нашей литературе, лет десять или двадцать тому, мнения, что малороссийский язык не может дать содержание для художественного произведения. Посмотрите, как этот язык, который считали тогда провинциальным наречием, является выработанным под пером Шевченки,— и как малороссийский поэт, оставаясь народным, доступным простолюдину, умел внести в свою поэзию элемент общечеловеческий».

У цьому ж номері «Московский вестник» передрукував «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору “Народного чтения”» (*Московский вестник.*— 1860.— № 13).

У журналі «Русское слово» надруковано велику рецензію на «Кобзар» за підписом «М. Л.» (М. Л. Михайлов). Зіставляючи Шевченка з Кольцовим і Бернсом, рецензент відзначає: «Силой поэтического чувства, глубоким сердечным пониманием лишений и нужд, печалей и радостей народных, беспристрастным, прямым и ясным сплавом мысли и речи, он не уступает ни тому, ни другому. От этой родственности с народом, из самой среды которого вышел г. Шевченко, думы и песни его глубоко западают в сердце и переходят из уст в уста на его родине». В рецензії викладається біографія поета за його листом до редактора «Народного чтения». Наприкінці автор вмістив свій переклад «Івана Підкови» (*Русское слово.*— 1860.— Апрель.— С. 23—42).

К. Ф. Толстая записала в щоденнику про суперечки Шевченка з М. І. Костомаровим на релігійні теми. Костомаров не поділяв антиклерикальних поглядів поета (*Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1957.— С. 125).

Перед 3 квітня. Л. В. Тарновська написала синові з Петербурга: «Посылаю тебе, друг мой Вася, портрет и биографию Шевченка вместо красного яичка. Этот портрет не твоему чета; мы сами его возили и усадили, от того он вышел так хорошо» (*ЧИМ.*— Ал. 17-23/504). Нині цей фотопортрет роботи М. Досса з дарчим написом Шевченка В. В. Тарновському (молодшому) зберігається в НМТШ (*Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин.*— К., 1998.— С. 86).

2—3 квітня. Шевченко і М. І. Костомаров зустріли Великдень у Толстих. К. Ф. Юнге (Толстая) пізніше згадувала: «За чашкой кофе Тарас Григорьевич с Костомаровым затеяли один из тех горячих споров, где высказывалась разность

взглядом этих двух людей на некоторые вопросы, но где в самой живости прений, в нападениях одного, в ласковом подтрунивании другого, просвечивали их взаимное доверие и дружба. Разговор затянулся так долго, что взошла заря, и все мы отправились смотреть восход солнца. Шевченко любил набережную, сфинксов перед Академиею и вид, открывающийся с площадки перед биржей. Туда направились мы, весело болтая и не думая, что никогда уже не встретим светлого праздника все вместе» (*Воспоминания.*— С. 333).

Перед 4 квітня. Виконав автопортрет з бородою (офорт) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 53).

4 квітня. Подарував автопортрет з бородою (офорт) Олександрі Михайлівні Куліш (*Там само*).

7 квітня. Канцелярія петербурзького обер-поліцмейстера видала Шевченкові свідоцтво на право вільного проживання в Петербурзі протягом одного року (*Документи.*— С. 350).

9 квітня. На звороті листа до власника книгарні Д. Ю. Кожанчикова з проханням надіслати «Кобзар» відставний чиновник Олександровського (колишнього Новопетровського) укріплення К. М. Зигмунтовський написав Шевченкові, що чекає від нього обіцяного листа і хоче повідомити його «кое о чем и даже интересном» (*Листи.*— С. 148).

10 і 11 квітня. У справі, очевидно, пов'язаній із замовленням князя П. А. Кочубея на розпис інтер'єра його будинку, Шевченко приходив до М. Я. Макарова, але вдома його не застав (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 253).

10 квітня. У Калузі в залі дворянського зібрання на літературно-музичному вечорі було прочитано автобіографічного листа Шевченка до редактора «Народного чтения». Демократична громадськість міста сприйняла читання із захопленням. Присутні ж тут кріпосники учинили обструкцію (*Северная пчела.*— 1860.— 26 апреля).

11 квітня. Шевченко прописаний на квартирі у 3-му кварталі Васильєвського острова (*Шевченківський Петербург.*— С. 130).

12 квітня. В записці до М. Я. Макарова Шевченко просив його взяти у П. А. Кочубея рисунок «Русалки», щоб поправити і вигравірувати до виставки.

Цією датою помічено дарчий напис Шевченка М. Я. Макарову на автопортреті з бородою (офорт) (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 253; *ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 53).

13 квітня. Дата цензурного дозволу окремого видання

«Псалмів Давидових» у серії «Сельская библиотека», розпочатій П. О. Кулішем.

14 квітня. Дата цензурного дозволу 3-ої книжки «Народного чтения» з віршем Шевченка «Ой одна я, одна...» в оригіналі (*Народное чтение.*— 1860.— Кн. 3.— С. 151).

У журналі «Семейный круг» опубліковано рецензію на альманах «Хата». Говорячи про надруковані тут твори, рецензент Крутоярченко (Л. П. Блюммер) відзначав: «Лучше других, конечно, произведения Шевченка, принадлежащие к поздней поре его деятельности — 1847/1859 гг. Одно из них, «Доля», мы позволили себе привести в переводе Л. П. Блюммера» (далі подано текст перекладу) (*Семейный круг.*— 1860.— № 15.— С. 41—42).

15 квітня. О. М. Плещеев написав М. О. Добролюбову, що дуже радий побачити свій переклад поеми «Наймичка» («Работница») в «Современнике» (*Русская мысль.*— 1913.— Кн. 1.— С. 146—147).

Член Петербурзького комітету духовної цензури архімандрит Феодор запискою до комітету про «Псалми Давидові» повідомив, що перешкод до їх друку нема. Того ж дня записка була розглянута Петербурзьким цензурним комітетом, який дозволив друк (*Документи.*— С. 350—351).

15—30 квітня. Послав «Кобзар» М. Я. Макарову, який виїжджав за кордон, «на всякий случай без надписи», з проханням передати книжку «с благоговейным поклоном А[лександр] И[вановичу]» (Герцену.— П. Ж.). Просив прислати рисунок «Русалки» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 253).

18 квітня. Шевченко був присутній у концертному залі будинку Руадзе (Набережна Мойки, 61) на виставі «Провинциалки» І. С. Тургенєва та «Женитьбы» М. В. Гоголя, влаштованій Літературним фондом. Тут його побачив О. І. Макшеев (*Шевченківський Петербург.*— С. 152).

20 квітня. Д. Л. Мордовцев писав славісту П. Бессонову про своє бажання, щоб його стаття про «Кобзар» ще до публікації в «Русском слове» була обговорена в петербурзьких літературних колах і щоб з нею ознайомився Шевченко (*Павлюк М. М. Шевченко і Михайлов // Радянське літературознавство.*— 1969.— № 4.— С. 58).

Перед 22 квітня. В. Г. Шевченко сповістив, що Харита Довгополенко ще не збирається заміж (*Листи.*— С. 149).

22 квітня. Шевченко на це відповів, що саме в день, коли він (22 квітня 1838 р.) «глянув із неволі на світ Божий»,

був гірко роздосадуваний невизначеною відповіддю Харити на його освідчення. Давав поради щодо придбання землі і побудови на ній хати. Повідомив, що в журналі «Народное чтение» опубліковано його листа до редактора і цей лист вже перекладено і надруковано в польських газетах. Писав, що М. М. Лазаревський змінив квартиру, тепер йому треба писати в будинок Вороніна на 5-й лінії Васильєвського острова, напроти Академії мистецтв (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 254—255*).

Шевченка прописано в квартирі М. М. Лазаревського на 5-й лінії Васильєвського острова, в будинку Вороніна (нині — 5 лінія, 4) (*Шевченківський Петербург.— С. 129—130*).

23 квітня. Поздоровив Є. П. Ковалевського з іменинами запискою і послав йому «последнее дело» рук своїх — рисунок чи офорт (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 255—256*).

25 квітня. М. В. Гербель подав до Петербурзького цензурного комітету рукопис «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданном под редакцией Н. В. Гербеля» (*Документи.— С. 352*).

26 квітня. В «Современнике» надруковано поему «Наймичка» в перекладі О. М. Плещеева («Работница») з присвятою І. С. Тургенєву (*Современник.— 1860.— № 4.— С. 457—472*).

Я. Г. Кухаренко сповістив Шевченка про одержання альманаху «Хата» і побажав успіху майбутньому журналові «Основа». Передав вітання М. І. Костомарову, П. О. Кулішу, І. І. Срезневському, С. С. Гулаку-Артемовському, Н. В. Кукольнику, О. Л. Елькану (*Листи.— С. 148*).

«Северная пчела» опублікувала повідомлення про літературний вечір 10 квітня в Калузі, де був прочитаний лист Шевченка до редактора «Народного чтения» (*Северная пчела.— 1860.— № 93*).

До 27 квітня. Подарував Марку Вовчку «Кобзар» з написом «Моїй єдиній дони Маруси Маркович и ридный и хрещеный батько Тарас Шевченко» (*Опис рукописів.— С. 346; Марко Вовчок. Твори.— К., 1928.— Т. 4.— С. 93*).

28 квітня. Отримано цензурний дозвіл на друкування «Кобзаря Тараса Шевченка в переводе русских поэтов» (*Документи.— С. 352*).

П. О. Куліш написав з Полтави Д. С. Каменецькому, що в Одесі родич К. М. Яхненка Олександр Семенович Великанов відкриває великий книжковий магазин. «Им можно послать по 10 экз. всех наших изданий и «Кобзаря» на комис-

сию... А в Орел тоже и «Кобзаря» (*Киевская старина*.— 1898.— Июнь.— С. 382).

29 квітня. У журналі «Искра» (№ 16) надруковано статтю Пр. Знаменського (В. С. Курочкіна) «Весенние литературные шалости» про невдалі переклади П. М. Ковалевського віршів Шевченка, надрукованих у квітневій книжці «Библиотеки для чтения» (*Прийма Ф. Я. Шевченко і поети «Искры» // Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції*.— К., 1959.— С. 144).

1 травня. У польській газеті «Dziennik literacki» повідомлялося про вихід альманаха «Хата» зі згадкою серед його авторів Шевченка (*Dziennik literacki*.— 1860.— № 35.— С. 280).

4 травня. Написав вірш «Подражаніє сербському» («Наїхали старости...») (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 732).

В газеті «Dziennik literacki» надруковано відгук на «Кобзар» і «Хату» (*Dziennik literacki*.— 1860.— № 36.— С. 288).

6 травня. Ввечері у Толстих були Шевченко, М. І. Костомаров, М. М. Благовещенський, А. І. Мещерський, І. І. Соколов, М. О. Микешин. Як записала в щоденнику К. Ф. Юнге, Шевченко і Костомаров про щось сперечалися: «Что за прелесть,— помічає вона,— когда Шевченко начнет в жару спора по-малороссийски: «Да брешеш! Да Господи мій милый, будь ласкав, скажи мені...» А с каким остервенением он бранит попов, так это неподражаемо! Ведь выберет же он такое сильное малороссийское выражение, что так и обрисует всю гадость поповщины» (*Паламарчук Г. Новое о Т. Г. Шевченко*.— Советская Украина.— 1960.— № 3.— С. 177).

7 травня. Дата цензурного дозволу номера журналу «Книжный вестник» зі згадкою про вихід у світ «Кобзаря», де надруковано твори, «до такой степени симпатичные и душевные, как немногие поэтические произведения нашей новейшей литературы» (*Книжный вестник*.— 1860.— № 3—8.— Раздел «Словесность».— С. 27).

9 травня. В день іменин М. І. Костомарова пили в нього чай сім'я Толстих, Шевченко і М. М. Благовещенський (*Советская Украина*.— 1960.— № 3.— С. 177).

Полтавці, щирі прихильники Шевченка, влаштували в міському саду традиційний обід, на який зібралося багато читачів «Кобзаря». Промовці з глибокою симпатією говорили про творчість поета, шкодували, що він не зміг приїхати в Полтаву (*Крутікова Н. Є. Марко Вовчок і Шевченко //*

Збірник праць дванадцятій науковій шевченківській конференції.— К., 1964.— С. 242).

10 травня. Шевченко відмовився бути присутнім на спиритичному сеансі у Хвостової, куди був запрошений разом з М. І. Костомаровим. «Шевченко, как мы позже узнали и как надо было ожидать, страшно смеялся над духами и над Николаем Ивановичем и не захотел тратить драгоценное время»,— записала в щоденнику К. Ф. Юнге (Толстая) (*Советская Украина.— 1960.— № 3.— С. 177*).

П. О. Куліш написав Шевченкові із села Василівки (нині Гоголеве) про своє перебування на Полтавщині і про те, що полтавчани весь час згадували «славне і шановне ім'я поета, так «як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині». Просили його хоч би наступної весни побувати в Полтаві, де «чи не по «Кобзарю» вже й Богу моляться» (*Листи.— С. 149*).

11 травня. Дата цензурного дозволу 2-го видання альманаху «Хата».

У 3-й книжці журналу «Светоч» надруковано (без підпису) рецензію на «Кобзар». Говорячи про українську літературу, рецензент підкреслює: «Главный представитель этой молодой литературы чисто народной — выходец из народа — Т. Г. Шевченко». Далі наведено автобіографічний лист до редактора «Народного чтения». В тексті рецензії вміщено оригінал і переклад вірша Шевченка «Не вернувся із походу...», виконаний О. М. Плещеевим, а також вірш «Садок вишневий коло хати...» в перекладі Л. О. Мея. Завершуючи рецензію, автор писав: «Сущность поэзии Шевченко, самая симпатическая сторона его песен, в которых высказалась его горячая, полная жизни природа...» (*Светоч.— 1860.— Кн. 3.— С. 56, 69*).

12 травня. В листі до М. Я. Макарова Марко Вовчок запитувала: «Скажите мне, что Шевченко?» (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 81*).

13 травня. Дозволено цензурою до виходу в світ і повернуто в друкарню П. О. Куліша поему Шевченка «Наймичка» (*Документи.— С. 352*).

15 травня. Цензурний дозвіл на вихід у світ у серії «Сільська бібліотека» поеми «Гайдамаки» (*Там само*).

16 травня. Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» звернувся до офіцера М. Д. Новицького з листом, яким доручив йому вести переговори з

поміщиком В. Е. Фліорковським про звільнення від кріпосної залежності родичів Шевченка (*Документи.*— С. 353—354).

Шевченко збирався відвідати М. Г. Чернишевського на дачі в Любані. Знаючи про це, М. Д. Новицький запискою до нього висловив бажання поїхати разом з ним до Чернишевського — як одного з ініціаторів переговорів про звільнення родичів Шевченка (*Листи.*— С. 149—150).

О. М. Дунаєва в записці до М. О. Максимовича просила позичити для недільної школи в її будинку твори Шевченка і журнал «Народное чтение» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 30).

17 травня. В. Г. Шевченко запропонував посватати Шевченкові гувернантку Наталку Шулячівну (Шуляченко) — «людину з розумом і серцем — можна з нею жити до смаку...» і повідомив, що Харита Довгополенко стала грубіянкою, веде себе задерикуватво і «завела роман з писарем...» (*Листи.*— С. 150).

19 травня. В. Е. Фліорковський написав відповідь комітету «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» стосовно звільнення з кріпацтва родичів Шевченка, погоджуючись відпустити їх «на волю», але без землі (*Библиотека для чтения.*— 1860.— Кн. 8.— С. 51—52).

20 травня. Дата цензурного дозволу на видання в серії «Сільська бібліотека» поем «Тарасова ніч» та «Гамалія» (*Документи.*— С. 352—353).

24 травня. Написав вірш «Молитва» («Царям, всесвітнім шинкарям...») (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 732).

Цензурний дозвіл на вихід у світ окремим виданням в серії «Сільська бібліотека» поеми «Катерина» (*Документи.*— С. 353).

25 травня. Написав вірш «Царів, кровавих шинкарів...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 733).

Д. С. Каменецький написав з Петербурга П. О. Кулішу: «Уже провел через цензуру брошюрки из «Хаты» и «Кобзаря»... Вообще московская цензура несравненно хуже здешней. Ярославцев оказывается глупее всех цензоров: он опасался подписать «Підбрехача» (Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.— П. Ж.) и «Катерину» и все под влиянием рабского благоговения перед достойным председателем. В Полтаву «Кобзаря» и «Хату» отправлю; только вы не написали, для продажи или в подарок?» (*ІЛШ.*— Ф. 92.— № 97).

27 травня. Написав вірш «Злоначинающих спини...») (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 733).

Цензурний дозвіл на вихід у світ окремим виданням поеми «Тополя» в серії «Сільська бібліотека» (Документи.— С. 353).

Шевченко відвідав Тарновських, які жили в Петербурзі на дачі Вороніхіна, на Кам'яноостровському проспекті (нині будинок № 62). Просив нагадати їх синові Василю про його обіцянку прислати дуже потрібну Шевченкові книжку, а також сповістити Д. С. Каменецького, скільки продано «Кобзарів» (ЧІМ.— Ал. 17—23/504).

28 травня. Написав вірш «Колись-то ще, во время оно...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 734).

Л. В. Тарновська передала синові прохання Шевченка і повідомила, що В. М. Білозерський «будет издавать журнал малороссийский, и у него уже много приготовлено материала для него, есть удивительные вещи разных писателей» (ЧІМ.— Ал. 17-23/504).

Не пізніше 30 травня. Виконав офорт «Вірсавія» (з картини К. П. Брюллова) (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 54).

30 травня. В листі до Ф. Л. Ткаченка в Полтаву Шевченко просив накинути оком «полтавку, кирпичу чорнобривку» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 257).

Надписав Ф. М. Лазаревському свій офорт «Вірсавія» (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— С. 34—35).

В реєстрі Академії мистецтв зроблено запис про подання Шевченком офорта «Вірсавія» (гравюри з картини К. П. Брюллова) на здобуття звання академіка (Документи.— С. 354).

31 травня. Написав вірш «Тим неситим очам...» — вільний переспів вірша В. С. Курочкіна «Для великих земли» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 735).

Весна. Шевченко відвідував збори так званого «штатського» гуртка польських революціонерів у будинку Радзивілів на Мільйонній вулиці (нині № 17), у квартирі синодського чиновника О. О. Борщова. Двоюрідний брат цього чиновника ліцеїст М. Г. Борщов у своєму щоденнику записав: «Я познакомился с Шевченком. Какой чудный, задушевный человек, вот желательно б было поближе сойтись с ним; мы уже несколько сошлись. Он звал меня к себе... Недавно читал разбор «Кобзаря» Шевченка, написанный без подписи Костомаровым. Там превосходно рассмотрено положение края в отношении России и выражена идея, что народность не

должна быть уничтожаема» (*Шевченківський Петербург.*— С. 143—145; *Україна.*— 1926.— Кн. 1.— С. 154).

З трактиру в будинку Балабіна (нині вул. Садова, 18) М. І. Костомаров разом з матір'ю, яка приїхала із Саратова, переїхав на Васильєвський острів, у будинок Карманова (нині 9 лінія, № 4). Сюди, звичайно по вівторках, до М. І. Костомарова приходив Шевченко, коли тут збиралися знайомі літератори, вчені, художники, артисти (*Шевченківський Петербург.*— С. 141—142).

Шевченко у Карташевських (у будинку на Малій Московській, 4) звернув особливу увагу на їхню покоївку Ликеру Полусмак, колишню кріпачку поміщиків Макарових. Вона йому сподобалася, він уявляв її ідеальним типом землячки, дівчини з народу, не помічаючи, що Ликера — істота нерозвинена, егоїстична, зіпсована службою в панів (*Там само.*— С. 146—147).

М. Л. Михайлов у листі до М. В. Гербеля, який готував перше видання «Кобзаря» російською мовою, просив надіслати оригінал чи список вірша «До Основ'яненка», який Михайлов взявся перекласти. Вилучені цензурою місця перекладач мав у себе (*Павлюк М. М. Шевченко і Михайлов // Радянське літературознавство.*— 1969.— № 4.— С. 63).

2 червня. У журналі «Семейный круг» надруковано два вірша Шевченка в перекладі Л. П. Блюммера: «Эх, бывало, на Украине полчища ревели...» («Було колись — в Україні ревіли гармати»...) і «Туча встала от Лимана, // Небо, солнце кроет»... («Чорна хмара з-за Лиману // Небо, сонце криє»...) — уривки з поеми «Іван Підкова» (*Семейный круг.*— 1860.— № 22.— С. 234).

3 червня. К. І. Званцов у своєму щоденнику записав: «К обеду Сомов, Языков, Шевченко... Страшный спор о политике и обществе» (йдеться про літераторів Андрія Сомова і Михайла Язикова) (*РНБ.— Ф. 1045.— Оп. 1.— № 5*).

4 червня. Написав вірш «Плач Ярославни» (переспів зі «Слова о полку Ігоревім» у першій редакції) (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 737).

6 червня. В. Е. Фліорковський відповів комітету «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым», що родичі Шевченка нібито відмовляються від пропонованої їм можливості вийти на волю. Насправді йшлося про те, що поміщик згоджувався відпустити їх на волю, тільки без землі (*Библиотека для чтения.*— 1860, август.— С. 52—54).

8 червня. Книговидавець і колекціонер К. Т. Солдатын-ков написав Шевченкові з Москви, що його посилку і листа отримав і вів переговори з художниками В. Є. Раєвим та Є. С. Сорокіним про виправлення за бажанням Шевченка його офорта «Вірсавія». Просив повідомити, кому віддати надіслані Шевченком два офорти. (Автора листа встановили М. М. Новицький і В. О. Судак) (*Листи.*— С. 151; *Советская Украина.*— 1962.— № 11.— С. 146—147).

10 червня. В «Северной пчеле» під рубрикою «Русская журналистика» йшлося про поему «Наймичка» в російському перекладі О. М. Плещеева (*Северная пчела.*— 1860.— № 130).

16 червня. В. Е. Фліорковський просив редактора газети «Киевский телеграф» опублікувати його листування з приводу визволення родичів Шевченка (*Библиотека для чтения.*— 1860.— Август.— С. 49—50).

17 червня. Написав вірш «Умре муж велій в власяниці...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 740).

18 червня. П. О. Брилкін написав Шевченкові з Нижнього Новгорода, що отримав від нього 40 карбованців і просив приплатити ще 9 крб. 50 коп. через вручителя цього листа (*Листи.*— С. 152).

19 червня. «Киевский телеграф» опублікував листування поміщика В. Е. Фліорковського з комітетом «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» з приводу переговорів про звільнення родичів Шевченка з кріпацтва (*Киевский телеграф.*— 1860.— № 45).

20 червня. Написав вірш «Гімн черничий» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 742).

Послав до М. М. Лазаревського академічного сторожа Федора із запискою, в якій просив вручити йому 25 карбованців (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 258).

23 червня. Л. В. Тарновська на прохання Шевченка нагадала листом сину Василеві, щоб він повідомив, скільки продав «Кобзарів» (*ЧІМ.*— Ал. 17-23/504).

24 червня. Написав вірш «Над Дніпровою сагою...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 742).

25 червня. Написав вірш «Росли укупочці, зросли...» (*Там само.*— С. 743).

У журналі «Русское слово» опублікована ґрунтовна рецензія Д. Л. Мордовцева на «Кобзар»: «Шевченко тем именно знаменателен, что он начал петь не потому что пелось, а

потому, что он не мог не петь... В произведениях своих Шевченко захватывает истинную идею народности, что называется, с корня, с почвы, питающей этот корень...» В основі кращих творів Шевченка, відзначав рецензент,— «сознательная вера в идею каких-то новых, лучших отношений между людьми» (*Русское слово.*— 1860.— Кн. 6.— С. 37—71).

27 червня. Написав вірш «Світе ясний! Світе тихий!..» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 743).

29 червня. У відповідь на пропозицію В. Г. Шевченка посватати йому гувернантку Наталію Шуляченко написав, що з цим квапитись не треба.

Нагадав про скорий приїзд М. Д. Новицького і просив йому допомогти в переговорах з В. Е. Фліорковським. Просив сказати братам і сестрі, щоб вони «на ту погану безземельну волю не дуже квапились» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 258—259).

Червень. В. Г. Шевченко сповістив, що знайшов прекрасну ділянку землі, придатну для садиби: «Вище по Дніпру од того місця, де ти сам вибрав, коло Пекарів, на правім же березі, між Каневом і Пекарями, на городських землях, на високій горі, єсть лісочок, граничить з Монастирищем; посеред того лісочка — поляна, далеченько од города; внизу кілька рибальських хаток; на тій горі дуже багато дичок — яблунь і груш: садочок завести можна. А любий староденний Дніпро буде здаваться тобі під ногами...» (*Листи.*— С. 152).

Не раніше червня. Виконав «Автопортрет із свічкою» (офорт) (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 60).

1 липня. У відповідь на лист В. Г. Шевченка писав, щоб він купив коло Канева 10 десятин землі з умовою розрахунку в три строки протягом року (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 259).

В «Критическом обозрении» журналу «Светоч» повідомлялося, що в альманасі «Хата» «помещены десять стихотворений Шевченка, написанные им после 1846 года, т. е. в лучшую эпоху высшего развития его таланта». Вміщено повний текст вірша «Доля» в перекладі Л. П. Блюммера (*Светоч.*— 1860.— Кн. 4.— С. 74—80).

У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 143) надруковано рецензію на перекладену О. М. Плещеевим поему Шевченка «Наймичка» («Работница»).

3 липня. В газеті «Русский инвалид» (№ 142) опубліковано листування комітету «Общества для пособия нуждаю-

щимся литераторам и ученым» з поміщиком В. Е. Фліорковським з приводу звільнення родичів Шевченка з кріпацтва.

5 липня. У «Современнике» повідомлялося: «В непродолжительном времени отпечатается и выйдет в свет «Кобзарь» Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданном под редакцией Н. В. Гербеля. Сверх полного перевода «Кобзаря» выйдут переводы некоторых стихотворений г. Шевченка, напечатанных им в разных периодических изданиях, но не вошедших в последнее собрание его стихотворений, все переводы сделаны вновь и явятся в предлагаемом издании в первый раз» (*Современник*. — 1860. — Июль—август. — С. 146).

У цьому ж номері журналу в «Заметках Нового поэта» опубліковано лист В. Е. Фліорковського стосовно умов звільнення родичів Шевченка з кріпацтва. Процитувавши цей лист, Новий поет зазначив: «Мы исполняем желание г. Флиорковского и должны заметить, что несогласие семейства Шевченко воспользоваться предложенной ему свободой — очень натурально. Что за свобода без права выкупа усадеб и полей!» (*Там само*. — С. 322).

Початок липня. М. Д. Новицький напередодні свого від'їзду в Україну для переговорів про звільнення родичів Шевченка зустрівся з ним і пробув у нього з трьох годин по полудні до півночі (*Спогади*. — С. 361).

6 липня. Написав вірш «З передсвіта до вечора...» (переспів зі «Слова о полку Ігоревім») (*ПЗТ: У 12-ти т.* — Т. 2. — С. 739).

7 липня. Ф. Г. Лебединцев сповістив Шевченка про свою роботу над історією православ'я в Західній Україні. Дякував за надісланий «Кобзар», запитував, чи нема в нього матеріалів для журналу «Руководство для сельских пастырей», який редагує Лебединцев.

Радів наступному виданню журналу «Основа». Повідомив, що М. В. Юзефович написав В. М. Білозерському листа з критичними зауваженнями щодо програми «Основи» (*Листи*. — С. 152—153).

9 липня. У «Харьковских губернских ведомостях» надруковано оголошення про видання «Основи».

Цензурний дозвіл серпневого номера «Библиотеки для чтения», в якому публікувалася «Переписка о семействе поэта Т. Г. Шевченко», повністю передрукована з газети «Киевский телеграф» (*Библиотека для чтения*. — 1860. — Август. — С. 49—54).

10 липня. А. О. Козачковський дякував за надісланий Шевченком «Кобзар». Шкодував, що поема «Гайдамаки» надрукована в ньому без вступу (*Листи.*— С. 154).

Мешканець містечка Зінькова Ушицького повіту Подільської губернії Михайло Казимирович Гладиш написав Шевченкові про своє захоплення «Кобзарем», надіслав йому своїх «дві пісні», уточнюючи: «одна есть моя істинная біографія, а друга маленький образок наших чиновників, я се малював з натури» (*Листи.*— С. 153—154).

Поміщик В. Е. Фліорковський обманним шляхом отримав у родичів Шевченка підписану угоду про звільнення з кріпацтва без землі (*Народное чтение.*— 1860.— Кн. 5.— С. 170—175).

11 липня. У «Черниговских губернских ведомостях» надруковано рецензію Григорія Милорадовича на альманах «Хата», де зазначено, що «Шевченко скорее может быть сравнен с Кольцовым, который развивался подобно ему, и оба они вышли из одной среды. В английской литературе ближе всех к Шевченко Бернс». В рецензії повністю наведено два вірші Шевченка — «Доля» і «Пісня» («Ой по горі роман цвіте...») (*Черниговские губернские ведомости.*— 1860.— № 28).

12 липня. А. М. Маркевич написав М. Я. Макарову за кордон: «Алек[сандра] Мих[айловна Кулиш] и ее сестра [Н. М. Забила] тоже жалуются на твое молчание и на Лукерью [Полусмак]. Ты бы написал сей последней записку крупными буквами с приказанием слушаться обеих сестер и вести себя хорошенько под опасением отсылки в Малороссию» (*ІРЛІ.*— Ф. 170.— Оп. 1.— № 89).

16 липня. Бр. Залеський, член-експерт редакційних комісій з підготовки селянської реформи, подав свої критичні зауваження до проекту місцевого положення про поземельний устрій Литовських губерній, який, на думку експерта, веде до обезземелювання селян і тому неприйнятний.

Перебуваючи в Петербурзі під час роботи комісій, Бр. Залеський спілкувався з Шевченком (*РДІА.*— Ф. 1180.— Оп. т. XV.— № 38.— Арк. 68—74).

27 липня. У листі до В. Е. Фліорковського Шевченко просив визначити ціну землі для його братів і сестри, яких звільнено з кріпацтва (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 260).

На дачі Н. М. Забили у Стрельні Шевченко запропонував Ликері Полусмак вийти за нього заміж (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 328).

Ликера Полусмак у листах до свого господаря М. Я. Макарова просила дозволити їй вийти заміж за Шевченка (*Там само; ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 746*).

28 липня. Шевченко написав листа до невідомої особи, від якого збереглося кілька початкових рядків про те, що він до неї звертається як друг, брат, батько і порадник (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 261*).

Послав до М. М. Лазаревського зі служителем Федором записку з проханням вручити йому 25 карбованців, очевидно, із грошей, які зберігались у друга (*Там само*).

29 липня. Послав В. Г. Шевченкові 1 000 карбованців на купівлю 10 десятин землі (*Там само.— С. 261—262*).

30 липня. Листом до М. Я. Макарова просив благословити його одруження з Ликерою Полусмак (*Там само*).

В «Северной пчеле» (№ 169) надруковано замітку про вихід у світ найближчим часом «Кобзаря» в перекладі російських поетів за редакцією М. В. Гербеля.

31 липня. У квартирі-майстерні Шевченка під час його відсутності М. С. Курочкін написав на звороті офорта «Дві дівчини» жартівливий вірш «Встал скверно. Хмель чуть проходящий...» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 110*).

Липень. Послав редакторові «Народного чтения» О. О. Обо-лонському рукопис своїх віршів і просив доручити їх переклад М. С. Курочкіну (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 243*).

1 серпня. М. С. Курочкін переклав вірші Шевченка «Доля» («К доле») і «Муза» («К музе») (*РДАЛМ.— Ф. 227.— Оп. 1.— № 334*).

Незабаром після 1 серпня. М. С. Курочкін написав Шевченкові, що тричі стукав у його двері, але не достукався. Запитував, чи до вподоби його переклади «Музи» і «Долі» поетові. Дав нові варіанти перекладу окремих рядків (*Листи.— С. 159*).

2 серпня. В. М. Білозерський написав М. Я. Макарову, що вибір Шевченка, який вирішив одружитися з Ликерою Полусмак, «едва ли может принести счастье им обоим» (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 301*).

3 серпня. О. М. Куліш написала М. Я. Макарову, що 27 липня Шевченко запропонував руку і серце Ликері Полусмак в саду на дачі в Стрельні. Про це він сповістив О. М. Куліш, і та застерегла його, що Ликера за своїми моральними якостями йому зовсім не пара, що вона «ветрена очень». У приписці до листа сестра О. М. Куліш Надія Забіла вис-

ловилося про Ликеру ще різкіше — як про «изворотливую лгунью», легковажну особу, що кокетує з солдатами (*Там само.*— № 302).

О. М. Лазаревський у листі до матері із Петербурга повідомив про майбутню «невыгодную женитьбу» Шевченка на Ликері Полусмак (*Візир М. П. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР // 3 досліджень про Т. Г. Шевченка.*— К., 1968.— С. 39).

5 серпня. В Стрельні на дачі Н. М. Забіли написав вірш «Ликері» («Моя ти любо! мій ти друже!») (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 744—745).

7 серпня. Написав В. В. Тарновському (молодшому), що взяті ним у Д. С. Каменецького для передачі М. К. Чалому 100 примірників «Кобзаря» він подарував своїй нареченій, і вона просить 50 примірників переслати до Чернігова на ім'я Р. Д. Тризни на користь недільних шкіл, 50 примірників — до Києва на ім'я М. К. Чалого (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 262—263).

8 серпня. У листі до Шевченка його знайомий з Новопетровського укріплення наглядач військового шпиталю М. Є. Бажанов просив поклопотатися про його переведення на службу у центральні губернії (*Листи.*— С. 155).

11 серпня. Листом до М. К. Чалого Шевченко просив отримати з пошти 50 примірників «Кобзаря», передати їх одному з київських книгопродавців, а виручені за них гроші віддати в касу недільних шкіл (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 263).

11—12 серпня. Марко Вовчок написала І. С. Тургенєву зі Швальбаха: «Макаров уезжает расстраивать свадьбу Шевченко» (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 97).

13 серпня. Один із друзів Шевченка, стурбованих звісткою про його майбутнє одруження, написав Надії Михайлівні Забілі (уродж. Білозерській): «Боже мій!.. Боже мій!.. Що то Ви допустили скоїтись, добрійша, любезнійша Надіє Михайлівно!.. Чудно і грішно сказати, але коли б Ликера поластилась смаженою куркою і віддалась лакеєві, кишені котрого, мабуть, і досі мають знаки сієї птиці, то серце моє не було б так розбито, як воно тепер розбилось при читанні останніх одержаних мною листів.

Я не можу сказати, щоб знав Ликеру так, як Ви, але я давно розгадав її... Яке погане літо!.. Який тяжкий час!..» (*Спогади.*— С. 323).

Відповідаючи на лист Шевченка від 30 липня, М. Я. Макаров написав йому з Аахена, що не заперечує проти одруження поета з Ликерою, але просить почекати повернення його до Петербурга, щоб порадитися про це разом (*Листи.*— С. 156).

16 серпня. Ф. Л. Ткаченко з великим запізненням відповів на лист Шевченка від 30 травня, посилаючись на «хлопоти и заботы о семье». Стосовно його тодішнього прохання «накинути оком» можливу наречену, писав, що є така на прикметі, і запрошував приїхати до нього в Полтаву. Хотів познайомити Шевченка зі своїм родичем, полтавським городовим архітектором Тимофеєвим, який писав «п'єски» у віршах українською мовою (*Там само.*— С. 156—157).

17 серпня. А. М. Маркевич написав з Петербурга М. Я. Макарову за кордон: «Я думаю, ты сильно был поражен посланием к тебе Шев[ченка] и его невесты? Признаюсь, и я был огорошен таким пассажем. Это что-то того, как оно? С нетерпением буду ждть развязки этого романа без поэзии и этой поэтической прозы» (*ІРЛІ.*— Ф. 170.— Оп. 1.— № 89).

21 серпня. В. Е. Фліорковський написав Шевченкові про умови звільнення його родичів з кріпацтва (*Листи.*— С. 157—159).

22 серпня. Написав першу частину листа до В. Г. Шевченка. Повідомив, що «заходився жениться» на кріпачці, сироті Ликері, і просив посадити восени на майбутній його садибі яблуню і грушу «на пам'ять 1860 року 28 июля» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 264—265).

25 серпня. Закінчив листа до В. Г. Шевченка, початого 22 серпня. Послав план хати, зроблений за допомогою інженера-архітектора Ф. І. Черненка, і просив купити матеріал для будівництва. Сподівався влітку прибути з дружиною і влаштуватися тут за допомогою сестри Ярини (*Там само; Третя зустріч.*— С. 51).

Того ж дня зустрівся з книговидавцем Д. Ю. Кожанчиковим і розпитував його про умови книжкової торгівлі в зв'язку з тим, що В. Г. Шевченко хотів зайнятися такою торгівлею в Україні (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 265).

26 серпня. Композитор і співак С. С. Гулак-Артемівський присвятив Шевченкові оброблену і видану ним народну пісню «Стоїть явір над водою...» Це була улюблена поетова пісня.

28 серпня. У листі до А. О. Лазаревської повідомив, що

синів її давно називає своїми братами, а її — матір'ю, і просив її благословення на одруження. Писав, що М. М. Лазаревський має бути у нього на весіллі старшим боярином (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 266*).

Кінець серпня. Доручив студенту П. О. Лобку, який від'їжджав з Петербурга до Києва, купити там польські брошури, призначені для шкіл, заведених поляками для українських дітей. Зокрема, просив дістати брошури, в яких героїв визвольної боротьби українського народу з польською шляхтою названо розбійниками, а часи панування шляхти в Україні зображались як щаслива епоха в її історії (*Санкт-Петербургские ведомости.— 1866.— 2 юня*).

Серпень. Довідавшись, що Ликера застудилася, Шевченко послав записку до Н. М. Забіли і просив зняти мірку з її ноги, щоб купити теплі черевички, які мав привезти сам (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 266*).

Не пізніше серпня. Виконав такі художні твори: «Автопортрет». Олія (зберігається в НХМУ); «Дуб». Копія з твору А. І. Мещерського (олівець) (не знайдено); «Дуб». Офорт, акватинта (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 164, 163, 56*).

Накреслив олівцем схематичний план «Комора» (*Там само.— № 118*).

Серпень—жовтень. М. С. Курочкін у записці Шевченкові згадав свій переклад його вірша «Огні горять, музика грає...» (опублікований в «Народном чтении», 1860, № 6) та просив «даром не отдавать» свої переклади М. В. Гербелю (*Листи.— С. 160*).

Літо. Намалював портрет Ликери Полусмак (тонований папір, італійський олівець) (*Там само.— № 55*).

О. М. Жемчужников листом із Калуги просив Шевченка допомогти своєму знайомому Р. О. Підгорецькому, який проїздом через Петербург хотів відвідати Ермітаж і Академію мистецтв (*Новицький М. М. Про видання «Листи Т. Г. Шевченка» (1962 року) // Радянське літературознавство.— 1966.— № 2.— С. 64—65*).

1 вересня. В «Колоколе» надруковано замітку «В дополнение к биографии г. Шевченко, напечатанной во 2-й кн. «Народного чтения», де йдеться про його безпідставний арешт в 1859 році в Україні (*Колокол.— 1860.— № 80.— С. 672*).

У каталозі академічної виставки 1860 р. повідомлялося про експоновані на ній офорти Шевченка: «28. «Вирсавия» с К. Брюллова; 29. Собственный портрет художника; 30.

Этюд. 31. Пейзаж с А. Мещерского; 32. То же с М. Лебедева; 33. Портрет художника масляными красками. Признан академиком» (*Документи.*— С. 355).

2 вересня. Рада Академії мистецтв на попередньому засіданні ухвалила «во уважение искусства и познаний в художествах, доказанных исполненными работами, по заданным от Академии программам и по другим известным трудам, признать академиком... по гравированию Тараса Шевченко и представить о сем на утверждение Общего Академического Собрания» (*Там само*).

3 вересня. М. Г. Карташевська написала В. С. Аксаковій: «Вчера был Шевченко, а сегодня приходила его невеста. Много рассказывала, как они думают устроиться...» (*ІРЛІ.*— 10654. *XVІс 11.*— Арк. 111).

4 вересня. Подарував офорт «Вірсавія» О. П. Брюллову і П. К. Клодту (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— С. 35), а також Гр. Гр. Гагаріну (*НМТШ.*— Г-2832).

На урочистому річному засіданні Академії мистецтв Шевченко удостоєний звання академіка; «імена Шевченка та інших новообраних членів Академії проголошені були під звуки сурм і литавр...» (*Документи.*— С. 360; *Спогади.*— С. 289).

6 вересня. У записці до М. Я. Макарова повідомив, що, порадившись з А. М. Маркевичем, перевіз Ликеру до Катерини Іванівни Іванової (сестри А. І. Толстої), а запискою до Н. М. Забіли просив вручити служителю Федору речі і паспорт Ликери (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 266—267).

А. М. Маркевич написав М. Я. Макарову за кордон: «Третьего дня Шевченко приезжал ко мне и просил меня убедительно освободить Лукерью от Над[ежды] Мих[айловны]. Принять ее к себе невозможно, взять ее на квартиру к Варе [Карташевской] и дать возможность таким образом прежде брака сочетаться им и, наконец, дать повод к сплетням многочисленной нашей дворне, я нашел неудобным и потому согласился на предложение Шевченка отдать ее до твоего приезда сестре гр[афини] Толстой г-же Ивановой, куда и везу ее особне. Не знаю, как найдешь ты сие, но другого ничего придумать нельзя».

Приписка: «Прилагаю записку Шевч[енка]. Лукерью я отвез к г-же Ивановой, сидел вместе с нею в гостиной госпожи, которая вела с нею отвлеченный разговор о прелестях

нашого языка, о живописи и литературе и пр. и пр. Що з сего буде?» (ІРЛІ.— Ф. 170.— Оп. 1.— № 89).

7 вересня. Ликера тільки переночувала у К. І. Іванової, а потім Шевченко найняв їй окрему квартиру (Спогади.— С. 326).

М. Д. Новицький написав Шевченкові про свої не зовсім вдачі переговори з В. Е. Фліорковським стосовно звільнення родичів поета з кріпацтва (Листи.— С. 160).

8 вересня. Голова комітету «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» Є. П. Ковалевський в листі до В. Е. Фліорковського просив підшукати для родичів Шевченка землю, за яку заплатить «Общество» (Киевская старина.— 1890.— Кн. 2.— С. 337).

М. К. Чалий сповістив Шевченка про захоплення, з яким зустріли послані ним 50 примірників «Кобзаря» в допомогу київським недільним школам. Розповідав про успіхи цих шкіл, про те, що деякі їхні учні напам'ять знають його вірші. Передав вітання від І. М. Сошенка (Листи.— С. 160—162).

9 вересня. У журналі «Русское слово» надруковано поему Шевченка «Катерина» в перекладі М. В. Гербеля (Русское слово.— 1860.— Кн. 9.— С. 215—234).

9—12 вересня. Стався розрив між Шевченком і Ликерою Полусмак, викликаний легковажною поведінкою і грубою непорядністю нареченої (Дорошкевич О. Трагедія самотнього чуття // Життя й революція.— 1926.— № 9.— С. 84—85; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 років.— К., 1968.— С. 352).

10 вересня. У щоденнику К. І. Званцова записано вірш Шевченка «Ой по горі роман цвіте...» в польському перекладі Л. Совінського під назвою «Piosnka» (z Szewczenki) (РНБ.— Ф. 1045.— Оп. 1.— № 5; Вісник Львівського університету. Серія філологічна.— Львів, 1964.— С. 88—100).

11 вересня. А. О. Лазаревська відповіла Шевченкові, що благословляє його на «нове життя», маючи на увазі майбутнє одруження з Ликерою (Листи.— С. 162).

Того ж дня А. О. Лазаревська написала синові Олександру, що 5 вересня отримала лист Шевченка. Шкодувала, що він «такою невыгодную собирает себе партию», про що її повідомили сини Михайло і Олександр, але на прохання Шевченка вона його благословила з надією на те, що коли Ликера вийде за нього заміж, то «будет хорошей женой» (Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 30).

13 вересня. М. Г. Карташевська повідомила в листі до В. С. Аксакової: «Знаєш, какой сюрприз нас ожидал здесь? Свадьба Шевченки расстроилась...» (*Життя й революція.*— 1926.— № 9.— С. 84—85).

Шевченко взяв участь у похоронах артиста О. Є. Мартинова, які вилились у відкриту антиурядову демонстрацію, в котрій не обійшлося без сутички з поліцією (*Судак В. У світлі нових наукових здобутків // Радянське літературознавство.*— 1984.— № 3.— С. 88; *Литературное наследство Сибири.*— Новосибирск, 1979.— С. 198).

Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» на своєму засіданні під головуванням Є. П. Ковалевського за участю його помічника К. Д. Кавеліна, членів комітету М. Г. Чернишевського, П. В. Анненкова, О. В. Дружиніна, А. О. Краєвського та інших розглянув лист В. Е. Фліорковського стосовно звільнення родичів Шевченка з кріпацтва. Комітет формально висловив поміщику «чувствительнейшую признательность за устройство судьбы семейства г. Шевченко», але, враховуючи те, що родичі звільнялись без землі, просив Фліорковського «приискать для них участок земли, за который общество охотно внесет деньги» (*Документи.*— С. 356).

Л. В. Тарновська написала з Петербурга синові Василеві про виставку в Академії мистецтв: «Шевченка тоже есть гравюры, за которые он получил звание академика» (*ЧІМ.*— Ал. 17-23/504).

14 вересня. Розпочав другу редакцію переспіву уривка «Плач Ярославни» зі «Слова о полку Ігоревім» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 737).

Написав вірш «Барвінок цвів і зеленів...» з присвятою «Н. Я. Макарову. На пам'ять 14 сентября», створений під враженням розриву з Ликерою Полусмак та, можливо, розмови з Макаровим про причини цього розриву (*Там само.*— С. 745—747; *Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 років.*— К., 1968.— С. 355).

15 вересня. Шевченка відвідав молодий чоловік А. С. Балдін (Болдін), який приїхав із Харкова, де був причетний до діяльності недільних шкіл (*Листи.*— С. 162; *Третя зустріч.*— С. 214—215).

16 вересня. А. С. Балдін знову прийшов до поета і, не заставши його вдома, залишив йому записку зі своєю харків-

ською адресою: «Я сьогодні еду і буду Вас с нетерпением ждати в Харькове» (*Там само*).

— Запискою до Шевченка А. М. Маркевич просив прислати до нього з Федором речі Ликери Полусмак і бути присутнім при їх одержанні (*Листи.— С. 162*).

17 вересня. В «Северной пчеле» (№ 206) надруковано початок «Петербургского обозрения» (закінчення в номері від 24 вересня) про виставку в Академії мистецтв, де експонувалися і твори Шевченка (серед яких автор огляду В. Толбін помилково приписав Шевченкові портрет Петра І).

18 вересня. Разом із запискою до Н. М. Забіли Шевченко послав вишивки, початі Ликерою Полусмак, та їх ескіз, щоб хто-небудь їх закінчив. Ображений поведінкою Ликери, просив повернути з Федором його подарунки, залишені Ликерою, за її словами, у Забіли: «Душі своєї не шкода було для Ликери, а тепер шкода нитки! Чудне щось робиться зо мною!»

Відповідаючи на цю записку, Н. М. Забіла повідомила, що в неї ніяких речей Шевченка і Ликери немає (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 267—268; Листи.— С. 163*).

19 вересня. У «Ведомостях Санкт-Петербургской городской полиции» вміщено повідомлення про продаж у книгарні Д. Ф. Федотова книжок, наявних у невеликій кількості. Серед них: «Гамалія» Шевченка, альманах «Ластівка» (з творами Шевченка) і збірник О. П. Башуцького «Наши, списанные с природы русскими» (з рисунком Шевченка «Знахар»), які дивом уціліли після «височайшої» заборони їх продажу зловісного 1847 року.

21 вересня. Н. М. Забіла повідомила, що їй не вдалося знайти майстриню, яка б закінчила вишивки, початі Ликерою Полусмак (*Листи.— С. 163*). (Згодом Шевченко подарував їх дочці В. Г. Шевченка Прісі.— *П. Ж.*)

24 вересня. Написав вірш «І Архімед, і Галілей...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 747*).

В «Северной пчеле» (№ 212) завершено огляд виставки в Академії мистецтв, початий у номері за 17 вересня. Про участь Шевченка у виставці сказано так: «Кстати, известный малороссийский поэт, автор «Кобзаря», изображение которого довольно удачно написал ученик академии г. Пржецлавский (невольная дань малороссийской твердости и мужества от потомков ее бывших притеснителей, как можно догадаться по фамилии), г. Тарас Григорьевич Шевченко, до-

стойно признаний академиком, выставил также из своих произведений, гравюр «aqua forte»: «Вирсавию» с картины К. П. Брюллова, собственный портрет, этюд-портрет А. Мещерского, то же М. Лебедева, и еще портрет собственный, писанный масляными красками». Тут оглядач помилково назвав гравюри з картин Мещерського і Лебедева портретами, тоді як це пейзажі «Дуб» (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 56*) і «Вечір в Альбано поблизу Рима» (*Там само.— № 42*).

25 вересня. Запискою до М. М. Лазаревського просив прислати з Федором 30 карбованців (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 288*).

В «Русском инвалиде» за підписом «К. В.» вміщено замітку про виставку в Академії мистецтв й звернуто увагу на офорти й портрет олійними фарбами художника Шевченка, визнаного академіком (*Русский инвалид.— 1860.— 25 сентября.— С. 774—778*).

26 вересня. Член петербурзької української громади Ф. І. Черненко відвідав Шевченка, який поділився з ним своїми планами переїзду в Україну навесні: збирався там оселитися і працювати над гравюрами з історії України. Мав намір одружитися (*Спогади.— С. 368—370*).

Шевченко отримав листа з Полтави від Ф. Л. Ткаченка, який повідомляв, що знайшов поетові наречену — дочку одного з полтавських знайомих. «Я її батька знаю, він приїздив сюди нещодавно і дав у «Основу» свої байки, незгірш Гребінчиних», — сказав він Ф. І. Черненкові (*Там само*).

27 вересня. Написав вірш «Л.» («Поставлю хату і кімнату...»), — у якому відбився розрив з Ликерою Полусмак (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 290*).

28 вересня. В листі до Ф. Л. Ткаченка просив його надіслати фотопортрет дівчини, яку той рекомендував поетові як можливу наречену. Передав своє і В. М. Білозерського вітання її батькові. Писав, що збирається приїхати до Полтави в середині зими або навесні (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 748*).

В огляді «Художественная академическая выставка» в газеті «Русский мир» (за підписом «М») повідомлялося: «Художник Тарас Григорьевич Шевченко, известный поэт Малороссии, представил пять своих гравюр и свой собственный портрет масляными красками. Из гравюр особенно хороша по тщательности и верности рисунка «Вирсавия» К. Брюл-

лова. Г[осподин] Шевченко сделан академиком» (*Русский мир.*— 1860.— № 75).

Кінець вересня. Написав чернетку спростування з приводу деяких неточностей в огляді художньої виставки, надрукованому в «Северной пчеле» від 17 і 24 вересня. Спростування залишилося незакінченим і неопублікованим (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 300, 554).

Вересень. О. С. Афанасьєв-Чужбинський відвідав Шевченка, який зустрів його стримано,— очевидно, через опубліковані ним 1857 року псевдопатріотичні, вірнопідданські вірші (*Спогади.*— С. 106).

Вересень—грудень. Написав вірш «Кума моя і я...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 759).

5 жовтня. Цензурний дозвіл 5-ої книжки журналу «Народное чтение», де надруковано в перекладі М. Курочкіна вірші Шевченка «Доля» («К доле») і «Муза» («К музе»), лист Шевченка до В. Е. Фліорковського і його відповідь, а також «Условия» між ним і родичами поета про їхнє звільнення з кріпацтва (*Народное чтение.*— 1860.— Кн. 5.— С. 103—105, 170—175).

Написав вірш «Не нарікаю я на Бога...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 748).

Повідомив В. Г. Шевченка, що з Ликерою, «з своєю молодістю, не побравшись, розійшовся». Просив порадити родичам, звільненим з кріпацтва, записатися в міщани (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 269).

6 жовтня. А. О. Козачковський дякував за присилку «Кобзаря», просив поклопотатися про його дальшу службу. Згадував тяжке враження від їхньої останньої зустрічі в Переяславі, коли між ними виникла суперечка стосовно звільнення селян з кріпацтва, в якій Козачковський займав аж ніяк не прогресивну позицію (*Листи.*— С. 163—165).

7 жовтня. Шевченко купив художнє приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

П. О. Куліш надіслав Шевченкові гонорар за вірші, надруковані в альманасі «Хата» (*Листи.*— С. 165).

П. О. Лобко сповістив, що потроху виконує доручення Шевченка, але І. М. Сошенка та М. К. Чалого ще не встиг відвідати. Придбав брошури «Голос из Юго-Западной Руси» і «Несколько слов о Юго-Западной Руси по поводу «Писем из Польши» і надішле їх разом із польськими брошурами, які пощастить зібрати. У цих брошурах критикувалася стат-

тя «Письма из Польши», надрукована в слов'янофільській газеті «Парус», яка відображала шляхетські зазіхання на землі Київської, Волинської і Подільської губерній (*Там само.*— С. 165, 332).

8 жовтня. Секретар комітету Літфонду М. П. Федоров, який запросив Шевченка на літературні читання, написав йому листа: «Посылаю Вам переписанные стихотворения Ваши. Подержите корректуру и, если найдете кое-что неверное,— отметьте. Завтра же я зайду за ними и снова перепишу.

Чтение, по случаю отъезда Н. А. Некрасова, отлагается до субботы 22 октября, а может быть, и раньше, как только вернется Некрасов» (*Там само.*— С. 166).

Цензурою дозволено до випуску у світ окремими книжками поеми Шевченка «Катерина» і «Гамалія» (*Документи.*— С. 357).

Друг Шевченка Бр. Залеський, будучи членом-експертом редакційних комісій з підготовки селянської реформи, подав свої критичні заперечення до проекту, який був запропонований київським генерал-губернатором і обмежував інтереси селян (*РДІА.*— Ф. 1180.— Т. XV.— № 83.— Арк. 224).

10 жовтня. Редакційні комісії з підготовки селянської реформи закінчили свою роботу. Їх член-експерт Бр. Залеський брав участь в останньому засіданні комісій. Він неодноразово виступав на захист кріпаків, зокрема заявивши: «Совершенно будучи убежден в невозможности безземельного освобождения крестьян и желая при уничтожении крепостной зависимости обеспечить их еще землею, я нахожу, что представленное им право бессрочного пользования обставлено редакционными комиссиями такими многосложными и антиэкономическими условиями, что приведение их в действие неминуемо будет иметь вредные последствия для общего хозяйства и во многих отношениях лишит край благих последствий реформы» (*Там само.*— Т. XV.— № 122.— Арк. 265-3в).

В. В. Тарновський (молодший), ще не знаючи про розрив Шевченка з Ликерою, поздоровив його з одруженням і писав з Качанівки, що доручення переслати по 50 примірників «Кобзаря» в Чернігів і Київ виконав, а праці Київської археографічної комісії для нього поки що не міг придбати, але вишле, як дістане (*Листи.*— С. 166, 333).

Художник П. М. Соколов (Соколенко) приходив до Шев-

ченка і показав йому свою копію з картини Гюдена, щоб отримати поради про мистецтво копіювання (*Ротач П. У силовому полі Кобзаря // В сім'ї вольній, новій.— К., 1989.— Вип. 5.— С. 302*).

11 жовтня. Д. Л. Мордовцев написав із Саратова своєму петербурзькому знайомому, чиновнику державного архіву В. І. Ламанському: «Сьогодні я посылаю к Костомарову мой разбор «Кобзаря» Шевченка и тоже боюсь цензуры» (*Архів Російської Академії наук.— Ф. 35.— Оп. 1.— № 933.— Арк. 15*).

12 жовтня. Шевченка знову відвідав П. М. Соколов (Соколенко), зарисував Шевченка і самого себе (як він показує свій вірш, написаний 10 жовтня і присвячений Шевченкові). Шевченко дав йому папір для переписування «Букваря южно-русского» (*Ротач П. У силовому полі Кобзаря // В сім'ї вольній, новій.— К., 1989.— Вип. 5.— С. 302*).

13 жовтня. Написав вірш «Саул» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 749*).

Брат дружини В. М. Білозерського К. О. Ген запискою до Шевченка повідомив про успішне поширення його творів (*Листи.— С. 166*).

15 жовтня. У газеті «Русский инвалид» (№ 222) надруковано огляд виставки в Академії мистецтв, в якому говориться і про роботи Шевченка.

М. К. Чалий послав Шевченкові листа з випускником 2-ої київської гімназії В. Д. Орловським, який вирушив до Петербурга з наміром вступити в Академію мистецтв, і просив узяти його під своє покровительство. Про те ж просив також І. М. Сошенко (*Листи.— С. 167*).

16 жовтня. У «Санкт-Петербургских ведомостях» повідомлялося, що Шевченко, Писемський, Майков, Полонський і Некрасов погодилися взяти участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл (*Документи.— С. 357*).

17 жовтня. Цензурний дозвіл 10-ої книжки «Современника», де в «Заметках Нового поэта» сповіщалося: «Мы слышали, что в зале Пассажа скоро будет литературное чтение в пользу воскресных школ. Читать будут, говорят, г. г. Майков, Полонский, Писемский и Шевченко» (*Современник.— 1860.— Октябрь.— С. 306*).

18 жовтня. Написав вірш «Минули літа молодії...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2 — С. 751*).

В огляді художньої виставки в Академії мистецтв, надру-

кованому в журналі «Искусство», йшлося про роботи Шевченка (*Искусство.*— 1860.— № 2.— С. 25).

19 жовтня. Написав вірш «Гитарівна-Немирівна...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 752).

20 жовтня. Написав вірш «Хоча лежачого й не б'ють...» з нагоди смерті вдови Миколи І, сатиричний портрет якої створив 1844 р. у поемі «Сон» (*Там само.*— С. 752).

Купував художнє приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 228) надруковано повідомлення про літературні читання на користь недільних шкіл, що мають відбутися 25 жовтня в залі Пасажу. Будуть читати Полонський, Писемський, Майков, Достоевський, Некрасов і Шевченко (три малоросійські вірші).

21 жовтня. У газеті «Русский инвалид» (№ 227) надруковано повідомлення про літературні читання в залі Пасажу 25 жовтня.

23 жовтня. Газета «Сын отечества» (№ 43), повідомляючи про виставку в Академії мистецтв, відзначала офорти Шевченка.

Художниця Ганна Іванівна Маркелова, називаючи себе палкою шанувальницею поета, запрошувала його запискою до себе в четвер увечері (*Листи.*— С. 167). Авторство листа встановлено М. М. Новицьким (*Радянське літературознавство.*— 1966.— № 2.— С. 64).

П. О. Куліш сповістив кобзаря Остапа Вересая, що Шевченко надсилає йому свій «Кобзар» з дарчим написом і «на пам'ять карбованця» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 30).

24 жовтня. Шевченко купував малярське приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

Цензурою дозволено випуск у світ окремим виданням поеми «Наймичка» (*Документи.*— С. 357).

25 жовтня. В «Санкт-Петербургских ведомостях» повідомлялося про перенесення на ближчий час літературних читань у Пасажі, призначених на 25 жовтня.

Цензурою видано квиток на випуск у світ із друкарні книжки «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданном под редакцией Н. В. Гербеля» (*Документи.*— С. 357).

Петербурзький комітет духовної цензури ухвалив просити конференцію Петербурзької духовної цензури призначи-

ти тимчасового члена для розгляду рукопису Шевченка «Букварь южнорусский» (*Там само.*— С. 358).

Незабаром після 25 жовтня. М. В. Гербель подарував авторові «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов» з дарчим написом: «Тарасу Григорьевичу Шевченку от почитателя его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербеля» (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 558).

28 жовтня. У журналі «Искра» надруковано замітку А. С-ва з критичними зауваженнями про деякі переклади творів Шевченка в «Кобзарі», виданому Гербелем (*Искра.*— 1860.— № 42.— С. 156).

29 жовтня. В газеті «Русский мир» (№ 84) М. С. Курочкін під псевдонімом Н. Новоспаский виступив з критичною статтею про «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов». Псевдонім розкрито Ф. Я. Приймою (*Русская литература.*— 1958.— № 1.— С. 223—226).

Незадовго до 30 жовтня. М. С. Курочкін переклав вірш «Огні горять, музика грає...». В записці до Шевченка він запитував: «Перевел я, Тарасенька, твої «Слезы», удачно ли? Не знаю...» (*Листи.*— С. 160).

30 жовтня. Написав вірш «І тут, і всюди — скрізь погано...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 753).

Зустрівся з головою комітету «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» Є. П. Ковалевським (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 270).

В «Народном чтении» надруковано вірш Шевченка «Огні горять, музика грає...» в перекладі М. С. Курочкіна під заголовком «Бал» («Несутся звуков стройных хоры...») (*Народное чтение.*— 1860.— Кн. 6.— С. 108; *РДАЛМ.*— Ф. 277.— Оп. 1.— № 334).

31 жовтня. У записці до М. Я. Макарова Шевченко просив звеліти Ликері Полусмак, щоб вона повернула всю «до ниточки» його «мізерію», а її щоб зобов'язали заробити 4 карбованці і послати їх від свого імені в Чернігів на ім'я Р. Д. Тризни з написом «в пользу Черниговской воскресной школы»: «Цією ціною окупить вона і свою, і мою погану славу» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— 270).

В Академії мистецтв Шевченку виписано диплом академіка «за искусство и познания в гравировальном искусстве» (*Документи.*— С. 359).

Кінець жовтня. Шевченко та Ф. І. Черненко відвідали майстерню М. О. Микешина, який працював над пам'ятни-

ком 1000-ліття Росії (*Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя.— Львів, 1901.— Т. 2.— С. 360; Спогади.— С. 342*).

Жовтень. До Петербурга з Парижа повернувся художник Л. М. Жемчужников і поселився в будинку № 19 на 19 лінії Васильєвського острова. Тут його відвідав, познайомився з ним і подружився Шевченко, який знав від друзів про любов і повагу художника до українського народу (*Спогади.— С. 370*).

У паризькому часописі «Przegląd rzeczy polskich» розповідається про перебування Шевченка в Україні влітку 1859 року, про його бесіди з селянами з приводу реформи, волі та про його арешт (*Przegląd rzeczy polskich.— 1860.— Жовтень*).

1 листопада. Секретар комітету Літфонду М. П. Федоров повідомив Шевченка, що літературне читання відбудеться наступного тижня у вівторок або в середу, але не пізніше 10 листопада. (*Листи.— С. 168*).

3 листопада. Написав вірш «О люди! люди небораки!» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 754*).

Цензурний дозвіл 8-го номера журналу «Светоч», в якому надруковано рецензію на «Кобзарь Тараса Шевченка в перекладі русских поэтов», і велику виписку з автобіографічного листа до редактора «Народного чтения» (*Светоч.— 1860.— № 8.— С. 38—42*).

4 листопада. Написав вірш «Якби з ким сісти хліба з'їсти...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 754*).

5 листопада. Написав вірш «І день іде, і ніч іде...» (*Там само.— С. 755*).

У листі до харків'янина А. С. Балдіна (Болдіна) повідомив про свій намір приїхати взимку до Харкова і прислати 50 чи 100 примірників «Кобзаря» для передачі на комісію під час ярмарку харківським книгарям. Просив написати про недільні школи (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 271*).

Запискою до М. Я. Макарова просив послати в Чернігів недільній школі 4 карбованці, ще не «зароблені», як він вимагав, Ликерою. «А те, що осталося у Ликери, спалить, та й годі» (*Там само.— С. 270*).

Отримав свідоцтво про присвоєння йому звання академіка (*Документи.— С. 360*).

Член конференції Петербурзької духовної академії Н. Глоріантов листом до Петербурзького комітету духовної

цензури повідомив, що тимчасовим цензором «Букваря южнорусского» призначено професора академії Василя Карпова (*Там само*).

6 листопада. У листі до М. К. Чалого дякував за сердечний прийом «Кобзаря». Просив відвідати начальницю пансіону мадам Соар і довідатись, як там живуть його небоги Пріся і Ганнуся. Запитував, чи можна прислати Чалому 100 примірників «Кобзаря» для передачі на комісію київським книгопродавцям. Просив повідомити про діяльність недільних шкіл (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 271*).

7 листопада. Написав вірш «Тече вода з-під явора...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 755*).

І. С. Тургенєв запитував М. Я. Макарова: «Поклонитесь Шевченке и Белозерскому — каково читал Шевченко на публичном чтении и какой произвел эффект?» (*Тургенев И. С. Письма в 13-ти томах.— Т. 4.— С. 156*).

8 листопада. Комітет Літфонду на своєму засіданні висловив «чувствительную благодарность» Шевченкові за пожертвування 50 примірників «Кобзаря» в поміч нужденним літераторам і вченим (*Прийма Ф. Я. Шевченко і недільні школи на Україні // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1966.— С. 175*).

У журналі Петербурзького комітету духовної цензури записано, що комітет на своєму засіданні розглянув і взяв до уваги повідомлення про призначення конференцією Петербурзької духовної академії професора В. Карпова тимчасовим членом для розгляду «Букваря южнорусского» (*Документи.— С. 360*).

9 листопада. Шевченко знову написав М. Я. Макарову, що Ликера повинна в спокутування своєї брехні неодмінно послати гроші «(от имени неизвестного) в Чернигов на цель известную», тобто недільній школі (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 272*).

М. П. Федоров повідомив Шевченка запискою, що літературне читання «будет непременно в пятницу 11 ноября в 7 1/2 часов вечера, в зале Пассажа (вход с Итальянской улицы)» (*Листи.— С. 168*).

«Санкт-Петербургские ведомости» (№ 244) повідомляли, що 11 листопада відбудуться літературні читання в залі Пассажу, де три свої вірші прочитає Шевченко.

10 листопада. Є. П. Ковалевський просив Шевченка прийти до нього в неділю, 13 листопада, о 1-й пополудні

«для совещания по предмету публичных чтений» (*Листи.*— С. 168).

У журналі «Семейный круг» (№ 45) надруковано рецензію Ф. Федорова на «Кобзарь Шевченка в переводе русских поэтов», де Шевченка віднесено «к числу замечательных людей нашего времени». Тут же повідомлялося про наступні, 11 листопада, літературні читання за участю Шевченка.

11 листопада. Відбувся перший виступ Шевченка в концертному залі Пасажу на літературних читаннях. Л. Ф. Пантелєєв згадував: «Шевченко был встречен так задушевно, что растроганный до глубины души и чувствуя, как изменяют ему силы, он ушел с эстрады; и только когда несколько успокоился, он вернулся и приступил к чтению... Прочел он, помнится, из «Гайдамаков» и «Думы мои, думы...» (*Пантелеев Л. Ф. Из воспоминаний прошлого.*— М.—Л., 1934.— С. 157).

12 листопада. Цензурою дозволено до друку 84-й том «Современника», де в «Заметках Нового поэта» схвально сповіщалося про наступний вихід у світ журналу «Основа» і про те, що в ньому візьме активну участь Шевченко. Наприкінці повідомлялося про вихід у світ «Кобзаря Тараса Шевченка в переводе русских поэтов» (*Современник.*— 1860.— Ноябрь—декабрь.— С. 133—136).

П. О. Куліш написав П. Ф. Глібовій, дружині письменника Л. І. Глібова, що сьогодні (насправді 11 листопада.— П. Ж.) «Шевченко будет читать публично свои стихи. Интересно знать, какое это произведет впечатление. Но для нас дорог факт, что украинские стихи будут читаны перед столичною публикою. Идея берет свое рано или поздно» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 31).

13 листопада. Написав вірш «Якось-то йдучи уночі...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 755).

Грузинський громадський діяч і літератор Д. І. Кіпіані написав з Петербурга дружині: «Третьего дня я был на [публичном] чтении литераторов в Пассаже. Читал Бенедиктов прекрасно; наш Полонский — теперь чудный поэт — хорошо; Майков — прекрасно; Достоевский, Писемский — так себе; и Шевченко — малороссийский поэт и художник — блестяще... Зал был битком набит» (*Асатіані Л. Тарас Шевченко і грузинська література // Радянське літературознавство.*— 1957.— № 3.— С. 79).

В «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 248) опубліко-

вано замітку про літературні читання в Пасажі 11 листопада. В ній про Шевченка говорилося: «Публика громкими рукоплесканими зустріла малороссийского поэта, которого давно знает...».

16 листопада. Цензура дозволила Шевченкові публічне читання поеми «Чернець» (ІЛШ.— Ф. 1.— № 708).

17 листопада. Л. В. Тарновська написала синові Василю: «Шевченко тебе кланяється и скубе за ухо за то, что ты сбрехал. Обещал ему прислать рисунок могил между Городней и Ольшаной, да слово твоє тепле» (ЧІМ.— Ал. 17—23/164/504).

18 листопада. Запискою до Д. С. Каменецького Шевченко просив передати йому рукопис «Букваря южнорусского»,— щоб показати цензору В. М. Бекетову (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 272).

Дата цензурного дозволу на друкування поеми «Гайдамаки» в польському перекладі Л. Совінського в книзі «Taras Szewczenko, studium przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu Haidamaków» (Кирилюк Є. П. Шевченко і слов'янські народи // Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції.— К., 1959.— С. 35).

20 листопада. В «Русском инвалиде» (№ 253) надруковано рецензію за підписом «Я. Т.» на «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов».

21 листопада. Шевченко взяв участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл. Дочка професора Академії мистецтв О. А. Штакеншнейдер записала в щоденнику: «Вечером была на чтении в пользу воскресных школ в Пассаже. Читали: Бенедиктов, Полонский, Майков, Писемский, Достоевский и Шевченко. Вот век изучай, а все не поймешь то, что называют публикой. Шевченку она так приняла, точно он гений, сошедший в залу Пассажа прямо с небес. Едва успел он войти, как начали хлопать, топтать, кричать. Бедный певец совсем растерялся... Чествовали мученика, пострадавшего за правду...» (Штакеншнейдер Е. А. Дневник и воспоминания.— М., 1934.— С. 269).

— Два цензори: духовний — архімандрит Фотій і світський — В. М. Бекетов дозволили до друку «Букварь южнорусский» (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 366).

23 листопада. Зустрівшись у М. М. Лазаревського (в будинку № 4 на 5-й лінії) з лікарем Е. Я. Барі, Шевченко скар-

жився на біль у грудях. Лікар, вислухавши груди, радив йому поберегтися (*Спогади.*— С. 378).

Канцелярія великої княгині Олени Павлівни запросила поета запискою в Михайлівський палац у п'ятницю 25 листопада для отримання грошей за куплений великою княгинею автопортрет Шевченка (*Листи.*— С. 170).

24 листопада. В. М. Лазаревський повідомив матері про важку хворобу Шевченка (*РДАЛМ.*— Ф. 277.— Оп. 2.— № 16.— Арк. 2).

В журналі «Семейный круг» у відгуку Н. Мініна про останній номер журналу «Русское слово» говориться про «не очень удачный перевод Н. Гербеля прелестной повести Шевченко «Катерина» (*Семейный круг.*— 1860.— № 47.— С. 191).

25 листопада. Продавщиця магазину малярського приладдя Аванцо Амалія Іванівна Клоберг у записці до Шевченка вибачалася, що не зможе сьогодні прийти до нього, бо хвора (*Листи.*— С. 170; *Радянське літературознавство.*— 1966.— № 2.— С. 65; *Жур П. Шевченківський Петербург.*— С. 173—174.).

Тимчасовий член Петербурзького комітету духовної цензури професор духовної академії В. М. Карпов повідомив запискою до комітету, що рукопис «Букваря южнорусского» може бути схвалений до друку (*Документи.*— С. 361).

Петербурзький комітет духовної цензури дозволив надрукувати «Букварь южнорусский» (*Там само.*— С. 362).

26 листопада. Написав вірш «Бували війни й військовії свари...» (*ПЗТ: У 12-ти т.*— Т. 2.— С. 756).

27 листопада. У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 259) повідомлялося про продаж у книгарні Д. Ю. Кожанчикова гравюри «нашего известного поэта Т. Г. Шевченка с картины К. Брюллова «Вирсавия».

28 листопада. Д. С. Каменецький запискою до Шевченка перепрошував, що не передав йому своєчасно замовлених ним «брошурок»,— очевидно, окремих видань його творів. Посилав йому три «книжечки» із земляком — солдатом, шанувальником поета, що проживав на Васильєвському острові (*Листи.*— С. 170).

Професор О. П. Щапов на засіданні радикально настроєного студентського гуртка в Казанському університеті прочитав лекцію «Про конституцію», в якій цитував заборонену «Розриту могилу» Шевченка. У вступному зауваженні

до цитати молодий учений пояснював: «А сердечный Шевченко возбуждает слезы своими историческими думами о Богдане и Украине. Не он плачет об Украине, она сама плачет его голосом всеобщих накипевших слез». Друга частина фрази була взята професором із збірника «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», виданого в Лейпцігу 1859 р. (*Прийма Ф. Я. Шевченко і студентський рух періоду революційної ситуації в Росії 1859—1861 років // Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції.— К., 1961.— С. 143*).

29 листопада. М. К. Чалий у листі до Шевченка, переданому з викликаним до Петербурга «по крест'янському делу» землеміром Філоновичем, просив допомогти йому оглянути картинні галереї. Дякував Шевченкові за привітний прийом, виявлений до молодого художника В. Д. Орловського. Повідомив, що К. М. Яхненко і П. Ф. Смирненко мають намір відкрити при своєму заводі недільну школу. Писав, що кияни дуже зацікавились «ожидаемым к новому году подарком», журналом «Основа». Повідомив про малярську творчість І. М. Сошенка (*Листи.— С. 171—172*).

Кінець листопада. Діяч харківських недільних шкіл В. С. Гнилосиров написав Шевченкові, що навчання в них провадиться українською мовою, й просив у нього поради про їх роботу, а також присилку українських книжок і насамперед — творів Шевченка. Від імені студентської молоді Харкова запевнив Шевченка: «орудуйте нами, як знайдете кращим» (*Україна.— 1925.— № 1—2.— С. 144—145; Харьковские губернские ведомости.— 1860.— № 119*).

2 грудня. Шевченка навідала кума Н. В. Тарновська, після чого він написав вірш «Н. Т.» («Великомученице кумо!..») (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 758*).

Написав В. Г. Шевченкові з приводу влаштування його сина Каленика на роботу в Одесі. Турбуючись про своїх небог Прісю і Ганнусю, які вчилися в пансіоні мадам Соар у Києві, радив звернутися по допомогу до своїх друзів М. К. Чалого та І. М. Сошенка.

Написав М. К. Чалому листа з вказівками щодо комісійного продажу «Кобзаря» і повідомив про наступний приїзд до Києва В. Г. Шевченка. Сповістив, що до нього щоденно приходять вихованець 2-ї київської гімназії В. Д. Орловський, який готується до вступу в Академію мистецтв, і висловив думку, що «з нього будуть люди» (*ПЗТ: У 6-ти т.—*

Т. 6.— С. 273). Згодом В. Д. Орловський став академіком Академії мистецтв.

Не пізніше 4 грудня. Виконав автопортрет у шапці й кожусі (офорт) (*ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 62*).

4 грудня. Подарував свій автопортрет (офорт) Олександрі Іванівні Гулак-Артемівській (*Там само*).

5 грудня. Написав вірш «Зійшлись, побрались, поєднались...» (*ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 759*).

6 грудня. Ввечері Ф. І. Черненко відвідав Шевченка, який після нездужання відчув себе краще і сподівався незабаром виходити з дому. Прочитав свій вірш, присвячений Н. В. Тарновській (*Спогади.— С. 369*).

Ф. Л. Ткаченко написав Шевченкові, що рекомендована ним дівчина вже засватана; вважав, що йому самому треба приїхати до Полтави і знайти хорошу наречену. Просив прибути навесні — «уся Полтава» буде рада його зустріти (*Листи.— С. 172—173*).

9 грудня. У журналі «Книжный вестник» повідомлялося про продаж у книгарнях «Кобзаря Тараса Шевченка в перекладі російських поетів», «Наймички», «Гамалії» (*Книжный вестник.— 1860.— № 21.— С. 239*).

Цензурний дозвіл на випуск у світ виданих окремими брошурами поем «Тополя» і «Тарасова ніч» (*Документи.— С. 357*).

11 грудня. Однодумець М. Г. Чернишевського М. М. Обручов, який приїхав до Парижа, писав звідти М. О. Добролюбову в Італію: «Было литературное чтение в Пассаже с участием Достоевского, Бенедиктова, Майкова и Шевченко. Стихотворения Б[енедиктова] и М[айкова] принимались с большими аплодисментами, по два раза заставляли читать стихи. Шевченку же приняли с таким восторгом, какой бывает только в итальянской опере» (*Заветы.— 1913.— № 2.— С. 93—94*).

12 грудня. В «Черниговских губернских ведомостях» (№ 50) за підписом В. М. Білозерського надруковано повідомлення про наступний вихід у світ південноросійського літературно-наукового вісника «Основа»: «Мы открываем свой журнал для художественных произведений на обоих родственных языках. Зная, как важно во всяком деле начало, мы будем держаться самого строгого выбора относительно произведений изящной словесности на языке украинском. (При этом с особенным удовольствием упомянем, что украинский

отдел словесности уже обеспечен у нас значительным запасом произведений любимых наших писателей Марка Вовчка, Т. Гр. Шевченка)».

13 грудня. І. М. Сошенко написав Шевченкові, що нічим не може «похвалитися добрым, кроме служебных трудов» заради насущного куска хліба. Дякував за піклування про В. Д. Орловського. Просив повідомити, де і як можна придбати для гімназії рисувальні зразки. Передав привіт граверу Ф. Й. Служинському та М. М. Сажину. Сповістив короткі відомості про спільних знайомих Беляєва, Алексєєва, Васька. В приписці дружина Сошенка Марія (Марцеліна) за свідчила поетові свою пошану (*Листи.— С. 173—174*).

14 грудня. М. О. Максимович написав Шевченкові з Михайлової Гори, що вони з дружиною тужать, не маючи від нього листів. Повідомив про смерть І. Я. Лукашевича, власника багатой бібліотеки та архіву М. А. Маркевича, який теж помер. Просив зібрати для нього всі свої нові гравюри (*Там само.— С. 175*).

16 грудня. Запискою до М. М. Лазаревського просив вручити Федору 25 карбованців (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 274*).

Є. П. Ковалевський повідомив, що читання на користь «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым», в якому Шевченко згодився взяти участь, призначено в Пасажі на 18 грудня, в неділю о 7^{1/2} годині вечора (*Листи.— С. 175—176*).

У «Харьковских губернских ведомостях» (№ 125) повідомлялося, що на літературному вечорі в Харківському університеті А. Галченко прочитав поему Шевченка «Катерина».

В «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 274) повідомлено про наступні (18 грудня) читання на користь «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым», де читатимуть свої ще не надруковані твори А. Руновський, В. Бенедиктов, А. Майков, Шевченко прочитає «стихотворение «Семен Палій» (поема «Чернець».— П. Ж.), малороссийское предание (не напечатанное)».

18 грудня. Шевченко узяв участь у літературних читаннях на користь «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» в концертному залі Пасажу (*Русский мир.— 1860.— № 99*).

20 грудня. М. І. Костомаров написав К. Ф. Юнге (Толстій): «Наш Тарас читал два раза в Пассаже свои малорос-

сийские стихотворения с полнейшим сочувствием, с громкогласнейшими рукоплесканиями. Но бедная душа Тараса мучится. Он, кажется, столько же несчастлив, как и в своей ссылке, хотя, как кажется, и не нуждается материально... С невестой он разошелся: если б он женился, не было б ему лучше, но нехорошо, что он и одинокий остался. Внутренний мир души его исполнен чего-то трагического. Я думаю, однако, так или иначе повернулась бы судьба его, все он не избежал бы этого трагического элемента» (*Памятники культуры. Новые открытия.*— М., 1976.— С. 65—66).

В «Русском художественном листке», оглядаючи виставку в Академії мистецтв, В[асиль] Т[олбін] повідомив: «Известный малороссийский поэт Т. Г. Шевченко выставил пять очень удачных опытов гравюр а l'eau forte и свой собственный портрет масляными красками. Мы слышали, что художник предназначил этот портрет для розыгрыша в лотерею, сбор с которой определил на издание дешевой малороссийской азбуки. От души желаем, чтобы этот слух оказался справедливым и чтобы предприятие Т. Г. Шевченки сопровождалось полным успехом» (*Русский художественный листок.*— 1860.— № 36.— С. 152).

21 грудня. Запискою до М. М. Лазаревського просив прислати з Федором 50 карбованців (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 274).

Професор Петербурзького університету М. І. Сухомлинов передав Шевченкові портрет свого батька і прохав замовити для нього дерев'яну позолочену раму (*Листи.*— С. 176).

У газеті «Русский мир» повідомлено, що у неділю, 18 грудня, в залі Пасажу відбулося перше в цю зиму читання на користь «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым». Виступили Руновський, Бенедиктов, Майков, Полонський і Шевченко, який прочитав «стихотворение «Семен Палій» (поему «Чернець».— П. Ж.) (*Русский мир.*— 1860.— № 99).

22 грудня. В «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 279) надруковано рецензію О. С. Афанасьєва-Чужбинського на «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов».

23 грудня. Відповів В. Г. Шевченкові, що не хоче звертатися до «отого поганого Селецького» (очевидно, з проханням про його влаштування на службу). Радив написати про це Я. В. Тарновському. Київський віце-губернатор П. Д. Селецький по-недоброму запам'ятався, мабуть, у зв'язку з об-

ставинами арешту Шевченка в 1859 році (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 275*).

У листі до Я. В. Тарновського просив його взяти В. Г. Шевченка до себе на службу управителем маєтку. Сподівався наступного літа відвідати Потоки, де жив Тарновський. Повідомив, що кума Н. В. Тарновська захворіла і залишилася в Петербурзі, а В. В. Тарновський (старший), Л. В. Тарновська поїхали до Качанівки (*Там само*).

У «Харьковских губернских ведомостях» повідомлено, що в книгарні П. І. Апаріна надійшли у продаж «Кобзар», «Гамалія», «Наймичка», «Катерина», а також твори П. О. Куліша і Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

24 грудня. У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 281) опубліковано замітку про літературні читання в Пасажі, які відбулися 18 грудня. В ній відзначено: «Кроме г. Руновского, на этом вечере читали свои стихотворения г. г. Шевченко, Майков, Бенедиктов, Полонский».

29 грудня. У газеті «Pražské noviny» (№ 102) надруковано рецензію Вацлава Дункера на «Кобзар». Рецензент наводить цитати з творів Шевченка, висловлює намір перекласти деякі з них чеською мовою.

31 грудня. Цензор В. М. Бекетов підписав квиток на випуск у світ «Букваря южнорусского» (*Документи.— С. 357*).

Запискою до М. М. Лазаревського Шевченко просив вручити академічному служителю Федору квиток (очевидно, на випуск із друкарні «Букваря южнорусского») і 25 карбованців (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 275*).

У грудні. Студент Київського університету Є. М. Моссаковський в Київському училищі військового відомства організував підпільну групу, яка вивчала і пропагувала «Колокол», «Полярную звезду», творчість Шевченка (*Заславський І. Я. Є. Моссаковський та його незакінчена праця про Т. Г. Шевченка.— Радянське літературознавство.— 1963.— № 2.— С. 80—84; Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників.— К., 1976.— С. 80*).

Цього року. Шевченко виконав малярські твори: «Натюрморт». Олівець, сепія; «Хлопчик-натурник». Сепія, червоний олівець; «Натурниця». Офорт; «Автопортрет у світлому костюмі (офорт)»; «Портрет Ф. А. Бруні». Офорт; «Портрет Ф. П. Толстого». Офорт; «Натурниця». Ескіз до офорта. Сепія, білило, кольоровий олівець; «Натурниця». Підготовчий рисунок до офорта. Олівець; «Портрет Л. М. Жемчужнико-

ва». Полотно, олія; «Портрет Л. І. Зотової». Полотно, олія (ПЗТ: У 10-ти т.— Т. 10.— № 57—59, 61, 63, 64, 119, 120, 165, 166).

Зробив дарчі написи на «Кобзарі» 1860 року (крім згаданих вище): Андрієвському Марку Олександровичу (*Опис рукописів.— С. 439*); Бутаковій Ользі Миколаївні (*Там само.— С. 459*); Галаган Катерині Василівні (*Там само.— С. 440*); Деркачу Льву Павловичу з дружиною, дітьми і онучатами (*Там само.— С. 429*); Запорожцю Іванові Мироновичу з синами (*В сім'ї вольній, новій.— К., 1985.— С. 72*); Козачковській Марії Степанівні (*Опис рукописів.— С. 246*); Криловській Єлизаветі Григорівні (*Новый мир.— 1958.— № 4.— С. 272*); Лазаревському Василеві Матвійовичу (*Опис рукописів.— С. 461*); Марку Вовчку (*Там само.— С. 346*); Огієвській Глафірі Матвіївні (*Вітчизна.— 1959.— № 6.— С. 209*); Ракович Глафірі Олександрівні (*Питання шевченкознавства.— К., 1978.— С. 104*); Саєнку Іванові (*Там само*); Солдатову Кузьмі Терентійовичу (*Опис рукописів.— С. 449*); Степановій Надії Андріївні (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 840*); Стороженкові Олексі Петровичу (*Новый мир.— 1958.— № 4.— С. 272*); Тарновській Людмилі Володимирівні (*Опис рукописів.— С. 347*); Тарновській Надії Василівні (*Там само*); Тарновському Василеві Васильовичу (молодшому) (*Там само.— С. 346*); Трощинському Дмитрові Андрійовичу (*Там само.— С. 347*); Чалому Михайлові Корнійовичу (*Літературна газета.— 1961.— 22 серпня*); Яновському Степанові Дмитровичу (*Питання шевченкознавства.— К., 1978.— С. 104*); Яхненку Кіндратові Михайловичу (*Будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві.— № 180*).

Художник Карл Шрейнцер виконав овальну мініатюру-акварель, відому під назвою «Тарас Шевченко останніх років життя» (*Полонська Н. Достовірні риси його образу // В сім'ї вольній, новій.— К., 1985.— С. 246—247*).

Заслано до Петрозаводська Петра Завадського, учасника Харківсько-Київського таємного товариства, яке ідейно надихалося в своїй діяльності творчістю Шевченка (*Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 226*).

«Gazeta Warszawska» (№ 146) надрукувала кореспонденцію Зенона Фіша, в якій повідомлено про вихід у світ «Кобзаря» 1860 року.

У газеті «Kurjer Wileński» польський письменник Леонард Совінський надрукував серію статей під назвою «Студії над

сучасною українською літературою», де йдеться про Шевченка як видатного діяча української культури (*Збірник праць дванадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1964.— С. 16).

У тій же газеті надруковано в перекладі Л. Совінського вірші Шевченка: в № 41 — «Kalina» («Чого ти ходиш на могилу...»), «Dola kozacza» («Нащо мені женитися...»); в № 67 — «Piosnka» («Ой по горі роман цвіте...») (*Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції.*— К., 1959.— С. 35; *Павлюк М. До історії полеміки навколо ранніх польських перекладів з Шевченка // Збірник праць сімнадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1970.— С. 221—240).

У чеському журналі «Obrazy života» (№ 7), який виходив у м. Літомишлі, надруковано статтю студента Празького університету Йозефа Первольфа «Тарас Григорович Шевченко — поет малоруський». У ній говорилося: «Між новітніми творцями літератури малоруської без будь-яких сумнівів перше місце посідає поет Тарас Григорович Шевченко, якого можна порівняти з народними поетами, великоруським Кольцовим і шотландським Бернсом, як за силою поетичного чуття, глибоким сердечним розумінням народних потреб, горя і радості, так і невишуканим, безпосереднім та ясним складом думок і мови» (*Збірник праць дванадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1964.— С. 19).

У Петербурзі видано «Думи мої, думи мої...» (слова Шевченка, музика О. Рубця) (*Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.*— К., 1976.— С. 325).

1861 рік

1 січня. Друг Шевченка часів перебування в Новопетровському укріпленні, колишній конфірмований поляк Фелікс Фіалковський написав, що повернувся до свого Радома, одружився і служить у госпіталі інтендантом. Як дорогоцінність зберігає на пам'ять про Шевченка листок з його новопетровської верби. Листа було передано зі студентом Петербурзького університету Віктором Доморацьким (*Листи.*— С. 177—179).

На початку січня. Д. С. Каменецький послав Шевченку «Букварь южнорусский», який щойно вийшов у світ (*Там само.*— С. 181).

2 січня. Купив малярське приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

3 січня. П. О. Куліш написав О. Я. Кониському з явним кепкуванням: «А чи бачили «Букварь южнорусский»? Се Тарас таку мару випустив! О щоб його головою в жито!» (*ІЛШ.*— Ф. 77.— № 125.— Арк. 22).

4 січня. Надіслав Ф. Л. Ткаченку в Полтаву «на показ» 10 примірників «Букваря южнорусского», обіцяв послати через Контору транспортів ще 1 000 примірників для реалізації на користь недільних шкіл (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 277).

Написав М. К. Чалому, що надсилає ще 10 примірників «Букваря южнорусского» та через Контору транспортів надішле ще 1 000 примірників для розсилки по повітах і сільських школах. Просив показати буквар київському митрополиту Арсенію, котрий нібито «возревновав о сельских школах». Готовий надіслати ще хоч 5 000 примірників букваря на користь недільних шкіл. Мав намір видати для цих шкіл арифметику, етнографію і географію, історію України. Передав вітання дружині Чалого, І. М. Сошенку та його дружині (*Там само.*— С. 276—277).

В агентурному донесенні III відділу серед осіб, що відвідували будинок літератора В. Я. Ососова (друга М. Г. Чернишевського), де обговорювалося питання про недільні школи, названо і Шевченка (*Прийма Ф. Я. Шевченко і Чернишевський // Збірник праць тринадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1965.— С. 248—249).

Між 4 і 12 січня. Написав П. Ф. Симиренку: «Составил я и издал букварь для наших сельских школ в количестве 10 000 экземпляров и продаю его в пользу тих же сельских школ по три копейки за книжечку». Послав через київського комісіонера Предаткіна 1 000 примірників на ім'я Симиренка. Мав намір видати також для сільських шкіл арифметику, космографію і географію України, а також «краткую историю нашего сердешного народа» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 276).

8 січня. Педагогічні ради київських недільних шкіл послали Шевченкові листа зі щирою подякою за надіслані ним 50 примірників «Кобзаря» (*Документи.*— С. 362—363; *Листи.*— С. 345—349).

10 січня. Цензурний дозвіл на вихід у світ першого українського суспільно-політичного журналу «Основа», одним з активних організаторів якого був Шевченко. У першому

номері журналу надруковано його твори: «Не для людей, тієї слави...», «Посланіє славному П. І. Шафарикові» («Запалили у сусіда...»), «Пустка» («Заворожи мені, волхве...»), «Чернець» (*Основа.*— 1861.— № 1).

11 січня. Купив малярське приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

П. С. Єфименко у «Полтавских губернских ведомостях» (№ 3) написав про «Кобзар» 1860 р.: «Книга встречена с величайшим сочувствием всеми русскими журналами; каждый должен приобрести эту книгу и сделать настольной».

12 січня. Купив малярське приладдя в магазині Аванцо (*Русский библиофил.*— 1914.— № 1.— С. 19).

Послав М. К. Чалому 1000 примірників «Букваря южно-русского» (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 278).

Ще 1000 букварів послав Ф. Л. Ткаченку для полтавських недільних шкіл. Писав, що сподівається прибути до Полтави навесні (*Там само*).

13 січня. Цензура видала квиток на випуск у світ із друкарні П. О. Куліша 1-го номера «Основи» (*РДІА.*— Ф. 772.— Оп. 1.— № 5610.— Арк. 18-зв.).

Того ж дня редактор «Основи» В. М. Білозерський послав Шевченкові дві книжки журналу та обіцяв надіслати ще примірник в оправі окремо (*Листи.*— С. 181).

14 січня. Друкарня Є. Гогенфельдена подала Шевченкові рахунок за видання 10 000 примірників «Букваря южнорусского» на суму 195 карбованців 50 коп. (*ІЛШ* — Ф. 1.— № 710).

Після 14 січня. Запискою до М. М. Лазаревського просив віддати служителю Федорові гроші за рахунком Гогенфельдена (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 279).

Середина січня. Шевченка відвідав журналіст, критик і перекладач М. Д. Мизко, який згодом переклав російською мовою 12 його творів. Переклад поеми «Неофіти» мав таку примітку: «Настоящий перевод сделан на память первого и последнего свидания переводчика с Шевченком, в Петербурге в 1861 г. за шесть недель до кончины его» (*Дон.*— 1869.— 8 мая.— № 48).

18 січня. «Харьковские губернские ведомости» (№ 7) повідомили, що цього дня в Харкові в залі комерційного клубу відбудеться музично-літературний вечір. У його програмі: «А. Н. Ковалевский исполнит на фортепьяно вторую свою «Думку», посвященную Т. Г. Шевченко».

У газеті «Век» (№ 3) надруковано повідомлення про вихід у світ 1-ої книжки «Основи», в якій надруковано 5 творів Шевченка, а також оголошення про те, що «Кобзар» продається в книгарні Д. Ю. Кожанчикова.

19 січня. В. М. Лазаревський турбувався про здоров'я Шевченка і обіцяв його навідати. Передав із запискою «на ралець деяку дещицю, щоб не отощать», через служителя Федора (*Листи.*— С. 182).

22 січня. Сповістив В. Г. Шевченка: «Погано я зустрів оцей новий поганий рік. Другий тиждень не вихожу з хати: чхаю та кашляю, аж обісіло... Багато б ще треба дечого сказати тобі, та нездужаю. Нехай до другого разу». Запитував, чи отримав він «Букварь южнорусский» та «Основу». Квапив з остаточним оформленням купівлі землі (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 279).

23 січня. У листі до О. Я. Кониського П. О. Куліш несхвально відгукнувся про «Москалеву криницю» Шевченка (*ІЛШ.*— Ф. 77.— № 125.— Арк. 17).

У Харкові в залі комерційного клубу відбувся літературний вечір на користь жіночого училища. На завершення вечора А. Галченко прекрасно прочитав поему Шевченка «Гайдамаки» (*Харьковские губернские ведомости.*— 1861.— 1 февраля.— № 13).

І. С. Тургенєв у листі до М. Я. Макарова запитував: «Что поделывает Шевченко?» (*Тургенев И. С. Письма в 13-ти томах.*— Т. 4.— С. 194).

25 січня. У журналі «Русское слово» надруковано рецензію на 1-й номер «Основи», де йшлося і про творчість Шевченка (*Русское слово.*— 1861.— № 1.— С. 40—42).

Студент Петербурзького університету Ф. А. Хартахай написав до Харкова В. С. Гнилосирову про свою радість з приводу того, що той прочитав на літературному вечорі твори Шевченка «Наймичка» і «Катерина» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 31).

27 січня. О. С. Афанасьєв-Чужбинський опублікував у «Северной пчеле» (№ 22) за підписом «А. Ч.» повідомлення про вихід у світ «Букваря южнорусского»: «Известный поэт наш Т. Г. Шевченко, в видах распространения грамотности между своими земляками, составил южнорусский букварь, который принадлежит к числу книг, резко отличающихся от подобных изданий... Для малорусского простолюдина это самый лучший подарок, какой можно придумать».

У журналі «Искра» повідомлялося про продаж у книгарні Д. Ю. Кожанчикова творів Шевченка: «Кобзар» 1860 р., «Кобзарь Тараса Шевченко в переводе русских поэтов», «Букварь южнорусский» (*Искра.*— 1861.— № 4.— С. 57—58).

29 січня. Написав В. Г. Шевченкові, що дуже хворіє: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає...» Повідомив, що про влаштування на службу Каленика, сина В. Г. Шевченка, просив члена Одеського товариства пароплавства і торгівлі П. О. Антоновича, який побував у нього. Радив послати йому листа і просити про те ж саме. Прохав скоріше придбати землю поблизу Канева (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 280).

Чернігівський знайомий Шевченка чиновник межової комісії Р. Д. Тризна написав, що В. В. Тарновський (молодший) донині не передав послані йому 50 примірників «Кобзаря» для чернігівських недільних шкіл. Повідомив, що був з «Букварем южнорусским» у чернігівського архієпископа Філарета, щоб отримати дозвіл користуватися цим букварем у недільних школах, але той сказав, що треба ще розглянути це в консисторії (*Листи.*— С. 182—183).

30 січня. До III відділу почали надходити з Полтави агентурні відомості про революційні настрої молоді, що викликало переполох у жандармів, які шляхом агентурного розшуку встановили, що ці настрої збуджувалися розповсюджуваними в народі творами Шевченка і Марка Вовчка (*Присяжнюк М. Ф. Вшанування пам'яті Шевченка в Полтаві 1861 року // Збірник праць дванадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1964.— С. 243—244).

Кінець січня. М. С. Лесков, який повернувся з Києва, передав Шевченкові вітання від знайомих (*Спогади.*— С. 380).

Січень. М. Г. Чернишевський опублікував у «Современнике» статтю «Новые периодические издания», про 1-й номер «Основи», особливу увагу приділивши опублікованим там творам Шевченка і Марка Вовчка. «Имея теперь такого поэта, как Шевченко,— зазначав він,— малорусская литература не нуждается ни в чьей благосклонности» (*Современник.*— 1861.— № 1.— С. 66—83).

Працював над портретом невідомої (*ПЗТ: У 10-ти т.*— Т. 10.— № 167).

Січень—лютий. Виконав: «Портрет П. К. Клодта». Офорт; «Портрет І. І. Горностаєва». Офорт; «Автопортрет». Олія (*Там само.*— № 65—67).

О. М. Лазаревський згадував про Шевченка: «Січень і лютий просидів він майже безвихідно в кімнаті, зрідка тільки відвідуючи близьких знайомих. У цей час він продовжував займатися гравіруванням, писав копію зі свого портрета, що був на виставці, й почав портрет однієї дами; останній сеанс відбувся наприкінці січня; він весело і спокійно працював з дванадцятої до четвертої години» (*Спогади.*— С. 378).

2 лютого. Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» у річному звіті відзначив, що він «способствовал к освобождению из крепостного состояния семейства одного достойного литератора» — тобто Шевченка (*Век.*— 1861.— 15 февраля).

5 лютого. Подарував «Кобзар» молодому художникові Петру Соколенку (*Опис рукописів.*— С. 348).

Літератор В. В. Толбін запискою просив Шевченка прийти у фотографічне ательє Александровського (напроти Казанського собору), щоб сфотографуватися для галереї російських літераторів і художників. Знято вже Гончарова, Писемського, Панаєва, Майкова, Полонського, Щербину, Розенгейма, Курочкіна, Бруні, Айвазовського, Толбіна (*Листи.*— С. 183).

10 лютого. У листі до В. В. Тарновського (молодшого) Шевченко повідомив, що отримав з Чернігова листа від Р. Д. Тризни, на чие ім'я в минулому році прохав В. В. Тарновського переслати 50 примірників «Кобзаря» на користь чернігівської недільної школи. Тризна донині їх не отримав, Шевченко просив сповістити, на чие ім'я послано ці примірники (*ПЗТ: У 6-ти т.*— Т. 6.— С. 280—281).

10—12 лютого. Запискою до М. М. Лазаревського просив дати позавчорашній і вчорашній номери «Северной пчелы». Можливо, в номері від 8 лютого його увагу привернула замітка про публічний продаж негрів: «Самая значительная гуртовая продажа людей с молотка в Северной Америке за последние годы происходила 3 и 4 марта 1859 года в городе Саванне, в штате Георгии»,— повідомлялося там. Торгували «живым мясом» — продавали 416 чоловік — чоловіків і жінок, дітей і немовлят. Можна уявити, з яким обуренням і гнівом читав ці рядки Шевченко — непримиренний борець проти рабства (*Там само; Северная пчела.*— 1861.— 8 февраля).

12 лютого. Подарував М. В. Гербелю автограф свого вірша «Л. («Поставлю хату і кімнату...»)), зазначивши: «Вот Вам

на память мои последние стихи... Я только что написал их и дарю Вам — переводчику моего «Кобзаря» (РНБ.— Ф. 179.— № 12.— Арк. 289). Насправді авторська дата цього вірша — 27 вересня 1860 р. (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 748).

13 лютого. Запискою до М. М. Лазаревського просив прислати з Федором суботню «Северную пчелу» і 25 карбованців (ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 281).

«Черниговские губернские ведомости» (№ 7) надрукували повідомлення про вихід у світ «Основи» з п'ятьма творами Шевченка.

Студент Харківського університету В. С. Гнилосиров записав у своєму щоденнику: «Позавчора прийшла до нас в хату «Основа», ще перша книжка... Кинувсь читати, не знаєш, за що вхопитись,— те гарне, а те ще краще. Ну, звісно, зараз вчитав поетичну мову Тараса Григоровича, і найбільше вподобався мені його «Чернець»...» (НБУВ.— Відділ рукописів.— І. 354.— Арк. 41).

14—15 лютого. Написав свій останній вірш «Чи не покинуть нам, небого...» (ПЗТ: У 12-ти т.— Т. 2.— С. 760).

Близько 15 лютого. Марко Вовчок у листі до М. Я. Макарова з Парижа запитувала: «Что Шевченко? Я давно о нем не слышу...» (Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 111).

15 лютого. У розділі «Литературная летопись» неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей» повідомлялося про вихід у світ «Псалмів Давидових», які «переложив по нашому Т. Шевченко».

Середина лютого. Хворого Шевченка відвідав О. С. Афанасьєв-Чужбинський. «В нынешнем году,— згадував він,— Шевченко был болен, но выходил навещать близких ему людей, работал и не думал о смерти, еще надеялся и мечтал... Шевченко собирался купить себе землю на берегу Днепра и построить хату. Он показывал мне план хаты, утешался, как дитя, мыслью, что огромное окно мастерской будет выходить на Днепр, который он страстно любил» (Русское слово.— 1861.— № 2.— С. 46—47).

16 лютого. III відділ повідомив міністра народної освіти, що студенти Київського університету брати Тадей та Йосип Рильські «возбудили подозрение, что в сообществе с некоторыми студентами польского происхождения стараются сблизиться с помещичьими крестьянами и внушать им вредные мысли о равенстве и свободе». На допиті Тадей Рильський визнав, що, спілкуючись із селянами, читав поему Шевчен-

ка «Наймичка», вміщену в «Записках о Южной Руси». Обвинувачення ж у тому, що він шкідливо впливав на селян, відхилив. Братам вдалось уникнути репресій (*РДІА.— Ф. 773.— Оп. 70.— № 1037.— Арк. 7*).

19 лютого. Олександр II підписав маніфест про скасування кріпосного права, однак опублікування його було відкладено до початку посту, «щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах», тож Шевченко про це вже не дізнався.

Ф. І. Черненко відвідав хворого Шевченка, який з нетерпінням очікував маніфесту (*Спогади.— С. 369—370*).

20 лютого. В. М. Жемчужников, відвідавши Шевченка, написав членові Літфонду П. М. Ковалевському про тяжкий стан його здоров'я і просив швидше спонукати раду Літфонду «на допомогу бедному Шевченку» (*30 дней.— 1937.— № 8.— С. 90*).

Того ж дня секретар комітету «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» П. М. Ковалевський переслав лист Жемчужникова віце-голові комітету О. В. Дружиніну з проханням приєднати і своє клопотання перед комітетом «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» про надання допомоги тяжкохворому Шевченку (*Письма к А. В. Дружинину.— М., 1948.— С. 154*).

П. О. Валуєв записав у своєму щоденнику про тривожний стан у столиці і в країні в зв'язку зі сподіваним опублікуванням маніфесту про скасування кріпацтва (*Валуев П. А. Дневник.— М., 1961.— Т. 1.— С. 69—75*).

22 лютого. П. С. Єфименко, у вміщеній в «Полтавских губернских ведомостях» (№ 8) статті «Украинская литературная летопись» відзначив величезний успіх «Кобзаря» 1860 р.: «Книга эта встречена с величайшим сочувствием всеми русскими журналами, переведшими многие из стихотворений Шевченко. Недавно объявлено о переводе всего «Кобзаря». Тут же надруковано рецензію на альманах «Хата», в якому опубліковано ряд творів Шевченка.

23 лютого. В «Северной пчеле» опубліковано за підписом «Горожанин С.» у вигляді листа до видавця газети відгук про «Граматку» П. О. Куліша як видання, яке «оскорбит многих своим наружным безобразием и схоластическою внутреннею пустотою» (*Айзеншток І. Я. Из розысків про Шевченка // Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції.— К., 1957.— С. 126—143*).

24 лютого. У листі до І. М. Мокрицького Шевченко поздоровив його з іменинами і вибачився, що не може прийти особисто, бо вже другий місяць хворіє. Кланявся дружині Мокрицького Марії Львівні та дітям. Від душі бажав імениннику повеселитися по-торішньому; очевидно, він був на іменинах Мокрицького в 1860 році (*ПЗТ: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 281*). Це були останні рядки, написані Шевченком.

М. І. Костомаров відвідав Шевченка, бачив у нього золотий годинник, недавно куплений: «То были первые часы, которые готовился он носить: до тех пор скудость средств не позволяла ему думать о такой роскоши» (*Спогади.— С. 147*).

До 25 лютого. Невідомі земляки надіслали Шевченкові листа, палко поздоровляючи його з днем народження: «Кобзарю дивний! Будь здоров і щаслив на многі літа, хай доля шанує тихий супокій твоєї душі, щоб струни твоєї ліри голосно дзвеніли на втіху й науку рідним дітям України» (*Листи.— С. 184*).

25 лютого. Весь день невідступно біля хворого був М. М. Лазаревський. Шевченка відвідало багато друзів, які поздоровили його з днем народження. Полтавська громада надіслала «Любому Кобзарю» поздоровчу телеграму. Із Харкова надійшла телеграма від П. Л. Трунова. До хворого приходили лікарі Е. Барі і П. Круневич. Весь день і всю ніч унизу, в майстерні, чергували слуга М. М. Лазаревського Іван Саєнко та академічний служитель Гаврило Єфимов (*Спогади.— С. 378—379; Шевченківський Петербург.— С. 163*).

XV. ВІДХІД У БЕЗСМЕРТЯ

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

Т. Шевченко

26 лютого. Майже всю ніч з 25 на 26 лютого Шевченко сидів у ліжку, спершися на нього руками: сильний біль у грудях на давав йому лягти. Він то запалював, то гасив свічку, але до людей, які були внизу — до Саєнка та Єфимова, — не звертався, певно, не хотів їх турбувати.

О п'ятій годині ранку він попросив чаю, Єфимов поставив самовар, і Саєнко поніс йому склянку чаю з вершками. «Прибери ж ти тепер тут, — сказав Тарас Григорович, — а я зійду вниз».

Він ніби відчув себе краще і хотів попрацювати. Художник рвався до улюбленої праці, спішив узятися до незакінченої гравюри — портрета Ф. А. Бруні. Він став спускатись по гвинтових сходах у майстерню, але раптом охнув і впав. Серце перестало битися... Годинник у майстерні, той самий годинник, за яким художник відраховував час гравірувальних операцій, показував пів на шосту ранку... (*Спогади.* — 378—379; *Шевченківський Петербург.* — С. 163—164).

Викликаний М. М. Лазаревським лікар Едуард Барі констатував раптову смерть через хронічну хворобу — органічний розлад печінки та серця (*Vitium organicum hepatis et cordis*) і водяну хворобу (*Hydrops*) (*РДІА.* — Ф. 789. — *Он.* 23. — № 7. — *Арк.* 107; *Документи.* — С. 363).

Тіло Шевченка після короткої панахиди було перенесено в академічну церкву. Квартира його була опечатана поліцією. У Київ, Харків, Чернігів, Полтаву, Кременчук, Одесу, Херсон, Катеринослав та інші міста, які мали телеграфний зв'язок з Петербургом, було надіслано телеграми про кончину поета (*Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія.* — К., 1984. — С. 517).

Увечері друзі зібралися в квартирі М. М. Лазаревського, щоб порадитись, як увічнити пам'ять Шевченка. Вирішено було перевезти його прах в Україну, встановити йому пам'ятник, заснувати школу його імені, видати твори і біографію та виконати ряд інших меморіальних заходів. Було відкрито підписку для увічнення пам'яті Шевченка. В числі тих, що підписались, були брати М. М., В. М., Я. М. Лазаревські, Ф. І. Черненко, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, М. Т. Симонов, Д. С. Каменецький та ін. (*Шевченківський Петербург.*— С. 167; *ІЛШ.*— Ф. 1.— № 443).

М. Ф. Щербина повідомив листом, посланим зі студентом Є. Д. Южаковим до віце-президента «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» О. В. Дружиніна: «Шевченко умер... Наш единственный народный поэт в настоящее время... довольно сказать народный поэт и многострадальный человек, и человек исключительный по душе и по современному значению в кругу наших лучших братьев, которых почему-то называют меньшими братьями...

Шевченко, вероятно, умер, не оставив после себя несколько денег, а кому же лучше устроить его похороны, как не Обществу, в котором Вы товарищ председателя, да кроме того, он еще наш член-учредитель.

Я счел долгом известить Вас о столь печальном для всех нас и для народа событии» (*Письма к А. В. Дружинину.*— М., 1948.— С. 358).

Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» заявив про готовність взяти на себе витрати на похорон «известного поэта, скончавшегося в здании Академии художеств, но получил уведомление, что художники взяли эту честь и обязанность на себя» (*XXV лет (1859—1884) // Сборник, изданный комитетом Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым.*— СПб., 1884.— С. 22).

М. К. Чалий згадував: «26 лютого о дванадцятій годині дня в Київській 2-й гімназії одержано телеграму від п. Каменецького, який повідомляв інспектора про смерть поета. Звістка про цю сумну подію рознеслася по місту з електричною швидкістю. Учнівська молодь завирувала» (*Спогади.*— С. 386).

В. М. Лазаревський написав матері Афанасії Олексіївні:

«Сьогодні вмер бідний Тарас... Так тяжко і нудно. Як він мучився, бідний. Споминав Вас перед смертю» (*РДАЛМ.— Ф. 277.— Оп. 2.— № 16.— Арк. 5*).

В «Книжці записи денег, принадлежащих наследникам Тараса Григорьевича Шевченка» М. М. Лазаревський записав про 437 карбованців 35 копійок, які залишились у нього після смерті поета (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 442*).

26—28 лютого. Шевченка в труні зарисували художники В. П. Верещагін, М. Д. Дмитрієв, П. Ейснер, Л. М. Жемчужников, М. О. Микешин, В. М. Резанов (*Спогади.— С. 521*).

Скульптор П. К. Клодт зняв гіпсову маску з обличчя Шевченка (оригінал — у НМТШ).

27 лютого. Весь день труна з тілом Шевченка стояла в академічній церкві. Сюди йшли і йшли люди, щоб віддати останню шану небіжчику, попрощатися з великим поетом і художником (*Шевченківський Петербург.— С. 165*).

М. М. Лазаревський подав прохання петербурзькому військовому генерал-губернатору про дозвіл перевезти тіло Шевченка в Україну (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 482*).

М. О. Некрасов написав вірш «На смерть Т. Г. Шевченка» («Не предавайтесь особой унылости...») (*Ашукин Н. Летопись жизни и творчества Н. Некрасова.— М.—Л., 1935.— С. 243, 486*).

Коли у Києві стало відомо про кончину Шевченка, вирішено було відслужити панахиду, але в жодній церкві духовенство на це не згоджувалось. Врешті лише в Троїцькій церкві було дозволено її відслужити, тільки під наглядом поліції (*Н. Б. Полиция и кончина Шевченко // День.— 1914, 26 февраля*).

Послана Д. С. Каменецьким телеграма викликала глибокий сум у полтавчан. Увечері в Полтаві була надрукована і розповсюджена листівка про кончину Шевченка та про панахиду по ньому (*Основа.— 1861.— № 6.— С. 15*).

Студент Харківського університету В. С. Гнилосиров записав у своєму щоденнику: «Сегодня за час перед моим сном получил известие через М. В. Жученка о смерти Т. Г. Шевченка. Он умер вчера в Петербурге в 5¹/₂ часов, как извещает депеша, полученная Лобком. Память бессмертная великому поэту! Нужно б[ыло] б собраться и поговорить в кружке, по кр[айней] мере, полтавцев, обессмертит, чем кто в силах, это великое имя» (*Юфанов Д. Материали.— С. 82*).

О. С. Афанасьєв-Чужбинський написав статтю «Землякам. Над гробом Шевченка», в якій розповів про хворобу і смерть поета (*Русское слово.*— 1861.— № 2.— С. 46—47).

Лікар Е. Барі підписав медичний висновок про хворобу і смерть Шевченка (*Документи.*— С. 363).

В «Северной пчеле» надруковано лист О. С. Афанасьєва-Чужбинського до видавця газети з приводу недостатніх повідомлень у пресі про вихід у світ «Букваря южнорусского» (*Северная пчела.*— 1861.— № 22).

28 лютого. В академічній церкві відправлено панахиду. Друзі прощалися з Шевченком, промови виголосили П. О. Куліш, В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, представник поляків В. Ю. Хорошевський. Вірші, присвячені пам'яті великого Кобзаря, прочитали О. С. Афанасьєв-Чужбинський та П. М. Таволга-Мокрицький.

Після панахиди та промов духовенство хотіло накрити труну, але всі рішуче запротестували. Відкриту труну несли на плечах друзі аж до самої могили на Смоленському кладовищі. Перед труною студенти несли віко та лавровий вінок. Похоронну процесію і великий натовп народу супроводжував ланцюг молодих людей, що взялися за руки. За труною йшов майже весь університет і вся Академія мистецтв. У жалобній процесії були М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Щедрін, М. Л. Михайлов, Ф. М. Достоевський, Л. М. Жемчужников, М. С. Лесков, І. І. Панаєв, О. М. Пипін, М. С. Курочкін та багато інших письменників і художників.

На Смоленському кладовищі, неподалік від церковної дзвіниці, могилу було викопано на тому місці, де колись Шевченко любив посидіти, малюючи лопухи та дерева, де він бував ще замолоду зі своїми друзями В. І. Штернбергом та К. І. Іоахимом.

Над розритою могилою виголосив промову співробітник «Современника» Ф. А. Хартахай (*Шевченківський Петербург.*— С. 165—166).

Схвильоване й проникливе слово сказав М. С. Курочкін: «Еще одна могила раскрылась перед нами! Еще одна чистая, честная, светлая личность оставила нас; еще один человек, принадлежавший к высокой семье избранных, высказавших за народ самые светлые его верования, угадавший самые заветные его желания и передавший все это неумирающим словом,— окончил горькую жизнь свою, исполненную борьбы за убеждения и всякого рода страданий... Вся его

жизнь была рядом испытаний; едва под конец ему улыбнулось счастье: он видел начало того общественного дела, к которому стремился всей душой... Не дожил он до осуществления тех начал, распространению которых способствовал своими песнями... Но не будем горевать об этом... не о многих можно сказать как об нем: он сделал в жизни свое дело!

Счастье в жизни было не для него,— его ждет другое, посмертное счастье — слава...» (*Курочкин Н. С. Слово над гробом Шевченка // Основа.— 1861, март.— С. 14—15*).

Потім мали говорити вільний слухач університету — перм'як Є. Д. Южаков і студент П. П. Чубинський, але тут зчинилася сутичка з поліцією, яка заборонила решту промов і почала звільняти кладовище від публіки.

У могилу спустили дощаний ящик, вистелений зсередини свинцем. У ящик поставили труну з тілом покійного. Свіжий могильний горбок покрили численні вінки та букети квітів (*Шевченківський Петербург.— С. 166*).

П. О. Куліш написав Я. Г. Кухаренкові про похорон Шевченка і про виголошені над труною промови. Повідомив, що вже зібрано гроші, щоб перевезти прах в Україну (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 31—32*).

У листі до В. С. Гнилосирова Ф. А. Хартахай розповів про похорон Шевченка (*Там само.— С. 32—34*).

У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 48) надруковано повідомлення: «В ночь с 25-го на 26 февраля скончался в Петербурге известный малороссийский поэт и художник Тарас Григорьевич Шевченко. Отпевание назначено сегодня, 28 февраля в церкви Академии».

В «Северной пчеле» (№ 48) опубліковано статтю О. М. Лазаревського «Последний день жизни Т. Г. Шевченко», видану також окремим відбитком (*Спогади.— С. 378—379*).

В газеті «Московские ведомости» на першій полосі в жалобному обрамленні надруковано: «О. М. Бодянский сообщил полученное им из Петербурга, 26 февраля, телеграфное известие о кончине Т. Г. Шевченка, последовавшей в воскресенье утром. Погребенье... назначено во вторник».

В лице Т. Г. Шевченка малороссийская литература лишилась одного из своих даровитых поэтов, произведения которого известны и большинству нашей публики по переводам, появившимся в разных русских журналах» (*Московские ведомости.— 1861.— 28 февраля*).

У всіх великих містах України відбулись панахиди по

Шевченкові. Полтавське духовенство в більшості своїй відмовилось служити панахиду, мотивуючи тим, що покійний був політичним засланим. І все ж таки полтавчани відслужили в Срітенській церкві в день похорону панахиду, яка перетворилась у народну демонстрацію поваги і любові до Шевченка (*Паламарчук Г. П. Поховання Т. Г. Шевченка на Україні // Питання шевченкознавства.— Вип. 3.— К., 1962.— С. 85; Присяжнюк М. Ф. Вшанування пам'яті Шевченка в Полтаві 1861 року // Збірник праць дванадцяті наукової шевченківської конференції.— К., 1964.— С. 243*).

1 березня. М. І. Костомаров сповістив Д. Л. Мордовцева про кончину Шевченка: «Незадолго перед смертью он отдалял от себя мысль о близкой кончине, собирался, казалось, жить, даже купил себе часы, которые, кажется, никогда не носил в жизни... На погребение его стекло много, но было бы еще больше, если б успели опубликовать» (*Русская старина.— 1885.— Июнь.— С. 626—627*).

К. Званцов записав у щоденнику: «Среда. Снег. Шевченко умер 26 февраля от водяной. Метель, 4° мор[оза]» (*РНБ.— Ф. 1045.— Оп. 1.— № 5*).

Студенти Харківського університету радились про збір коштів на користь родичів покійного Шевченка. Ухвалено відкрити громадську підписку, провести музично-літературний вечір, закупити «Букварь южнорусский», зв'язатися з Москвою, Петербургом, Києвом, Черніговом та іншими містами країни, щоб зібрати кошти на видання творів поета, запровадити Шевченківську стипендію в Київському та Харківському університетах (*Юфанов Д. Матеріали.— С. 82—83*).

У журналі «Век» повідомлялося про смерть Шевченка. «Малороссийская поэзия потеряла в нем одного из самых замечательных своих представителей, и мы с истинным прискорбием заносим известие об этой кончине на страницы своего журнала» (*Век.— 1861.— № 9.— С. 328*).

У католицькій церкві Петербурга відбувся оголошений 28 лютого, по закінченні похорону Шевченка, реквієм у пам'ять убитих у Варшаві учасників антиурядової демонстрації. В «Колоколе» про це повідомлялось: «28 февраля были похороны Т. Г. Шевченка, прах которого на днях будет перевезен в Малороссию. По окончании похорон один из студентов объявил всем присутствовавшим, что завтра, т. е. 1 марта, в католической церкви будет реквием в память убитых в Варшаве 13 и 15 февраля. Реквием действительно состоялся:

на нем присутствовали Костомаров, Спасович и много других профессоров» (*Колокол.*— 1861.— № 102.— С. 856).

2 березня. Священик церкви Академії мистецтв Ілля Денисов на звороті свідоцтва на право проживання в Петербурзі, виданого Шевченкові 7 квітня 1860 р., зробив запис про його смерть і похорон (*Документи.*— С. 363).

У некролозі, вміщеному в журналі «Иллюстрация», сказано: «Умер первый современный малороссийский поэт Т. Г. Шевченко. Тяжелая жизнь его, рассказанная им самим, перенесенные страдания, заслуга его в литературе — все это хорошо известно русской публике, и нам остается только пожалеть вместе с нею о преждевременной кончине талантливого писателя, прекрасного человека» (*Иллюстрация.*— 1861.— № 159).

В «Петербургском обозрении» газети «Северная пчела» (№ 50) надруковано повідомлення про похорон Шевченка, про участь у ньому М. О. Некрасова. М. Л. Михайлова, І. І. Панаєва, М. І. Костомарова та інших, про виступи на похороні.

Некролог на смерть Шевченка надруковано в газеті «Русский инвалид».

У газеті «Русская речь» (№ 18) повідомлялося про кончину Шевченка: «И талантом своим и характером, оставшимся неизменно благородным во всех обстоятельствах жизни, покойный снискал себе всеобщее уважение».

М. І. Костомаров написав за кордон К. Ф. Толстий (Юнге) про останні дні життя, про смерть і похорон Шевченка (*Юнге Е. Воспоминания.*— СПб., 1913.— С. 310—311).

3 березня. «Петербургская летопись» газети «Санкт-Петербургские ведомости» (№ 51) починається повідомленням про похорон Шевченка: «Тело Шевченко будет отвезено на родину и погребено в тех местах, где он вырастил свой поэтический гений».

В. Г. Шевченко написав М. М. Лазаревському, що, дізнавшись про смерть Шевченка, вирушив у монастир (село Гарбузин поблизу Корсуня.— П. Ж.) «помолиться Богу об упокоении души усопшего» (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 360).

4 березня. Приятелька М. О. Максимовича Ольга Кошелева написала йому з Москви про скорботу, викликану звісткою про кончину Шевченка (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 35).

5 березня. Чиновник міністерства внутрішніх справ

П. Г. Редькін написав В. В. Тарновському (старшому) з Петербурга: «Мы похоронили Шевченка...» (ЧИМ.— Ал. 17—29/40/504).

У газеті «Сын отечества» (№ 10) зазначалося: «Да, не стало у нас этого талантливое художника, этого замечательного поэта — мир праху его. Он умер от болезни, которую чувствовал с осени прошлого года. Почти до последней минуты он все помнил Украину и желал ехать в нее».

7 березня. У лютневій книжці «Основи» надруковано повідомлення про смерть Шевченка. Редакція звернулася до читачів з проханням надсилати в журнал його листи і біографічні матеріали. В записці В. М. Білозерського до М. Г. Щербака сказано, що цензурний комітет не дозволив чорної рамки на статті про Шевченка.

Тут же надруковано статтю Л. М. Жемчужникова про художню виставку в Академії мистецтв. Говорячи про творчість письменників і художників України, автор відзначав: «Произведения Марка Вовчка, Шевченка сильны не объемом, а глубиною. Это — жизнь, страдания народа, вылившиеся их устами, там, что ни стих, что ни слово, то любовь, плод изучения и глубокого искреннего сочувствия» (*Основа.— 1861.— № 2*).

8 березня. Марко Вовчок, ще не знаючи про смерть Шевченка, в листі до нього з Рима висловила занепокоєння його здоров'ям, сподівалася побачитися з ним, просила берегти себе (*Листи Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 113*).

У газеті «Русский мир» (№ 18) повідомлено, що в книгарні Печаткіна в Петербурзі продається «в пользу воскресных школ южнорусских губерний» портрет Шевченка.

У журналі «Век» (№ 10) в огляді «Что нового в Петербурге (Письма к моим землякам)» П. І. Вейнберг, під псевдонімом «Гейне із Тамбова», у розв'язному тоні згадав про останні дні Шевченка.

9 березня. У газеті «Русская речь» (№ 19—20) опубліковано статтю М. С. Лєскова «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко».

У тій же газеті автор, який підписався криптонімом «Г», в рецензії на вірші О. М. Плещеєва відзначив: «По нашему мнению, огромный талант недавно умершего Шевченки сильно и благотворно подействовал на развитие дарования г. Плещеєва, и действительно последнее имеет много родственного с дарованиями знаменитого малороссийского поэта,

рання смерть которого еще раз доказывает, что сильному таланту как-то не живется на русской почве. Вследствие-то этой родственности дарований, переводы пьес Шевченки особенно удаются г. Плещееву...» (*Там само*). В газеті «Киевский телеграф» (№ 17) повідомлялося, що минулого тижня в Києві в університетській церкві відслужено громадянську панахиду, присвячену пам'яті Шевченка.

12 березня. В «Киевском телеграфе» (№ 18) надруковано повідомлення про похорон Шевченка в Петербурзі.

14 березня. І. С. Тургенєв написав з Парижа В. Я. Карташевській: «Известие о смерти Шевченко меня опечалило; бедный, не долго пользовался свободой. Воображаю, какое это впечатление произвело во всем малороссийском мире». Просив О. І. Герцена відгукнутись у «Колоколе» на кончину Шевченка (*Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем.— Письма в 13-ти томах.— Т. 4.— С. 212, 214*).

І-й департамент управи благочинства наказав скласти опис майна Шевченка, яке залишилося після його смерті. Цього майна виявилось всього лише на 150 карбованців 15 копійок (*Документи.— С. 364—365*).

15 березня. В «Харьковских губернских ведомостях» (№ 128) повідомлялося, що 19 березня в Харкові відбудеться літературно-музичний вечір на користь родичів Шевченка.

У львівській газеті «Слово» (№ 15) надруковано кореспонденцію «Смерть Шевченка».

М. О. Максимович послав двоюрідному братові, сусіду по Михайловій Горі, Л. П. Деркачу свій вірш «Пісня Українця на смерть Т. Г. Шевченка», який завершується так:

Вічна пам'ять тобі, друже,—

Кобзарю єдиний,

Твоя пісня, твоя слава

Не вмере, не загине.

(*Т. Г. Шевченко в епістолярії.— С. 35*).

Середина березня. Марко Вовчок, вражена звісткою про смерть Шевченка, написала своєму чоловікові О. В. Марковичу: «Я ні об чім думати не можу. Боже мій. Нема Шевченка. Се я тоді з ним навек попрощалася — чи думали ми, прощаючись... Тепер у мене душа болить, болить, і ніколи не побачу його!» Просила надіслати їй портрет і дарунки Шевченка — зшиток з віршами, написаними поетом в Орській

фортеці, та «Євангеліє», яке він там читав (*Листи Марка Вовчка.*— Т. 1.— С. 116).

17 березня. В. Г. Шевченко написав М. М. Лазаревському з Корсуня, що ще не зустрічався з братами і сестрою Шевченка, пропонував поховати його коло Канева, де він збирався побудувати собі хату на придбаній ділянці землі (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 1567).

18 березня. Родичі Шевченка звернулися листом до Академії мистецтв з проханням передати М. М. Лазаревському для пересилки їм майно покійного (*НМТШ.*— А-7.— № 96, літ. «Ш».— Арк. 23).

19 березня. П. О. Куліш, повідомляючи Марію Іванівну Гоголь про свій виступ 28 лютого на панахиді по Шевченку в академічній церкві, писав: «Тут стояли враги мої Панаєв и Некрасов, но и те очень хвалили мою речь общим нашим знакомым» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 36).

А. О. Лазаревська написала синові Олександрю в Петербург: «Жаль и мне Шевченко. Справедливо, что он рано умер, но не берег же он здоровья своего» (*Там само*).

У Харкові в залі дворянського зібрання відбувся літературно-музичний вечір на допомогу родичам Шевченка (*Харьковские губернские ведомости.*— 1861.— № 36).

20 березня. В. Г. Шевченко написав з Канева М. М. Лазаревському: «Относительно погребения Тараса Григорьевича в Каневе на том месте, где он желал построить себе дом, объясню Вам следующими словами: ему это место чрезвычайно нравилось, так что он постоянно об этом месте мечтал, желание братьев единодушное похоронить его непременно в Каневе, почему я подал уже объявление начальнику полиции» (*ІЛШ.*— Ф. 1.— № 353).

У «Черниговских губернских ведомостях» (№ 12) опубліковано статтю О. М. Лазаревського «Последний день жизни Т. Г. Шевченко» — передрук із «Северной пчелы» за 28 лютого.

У «Полтавских губернских ведомостях» (№ 12) надруковано некролог «Т. Г. Шевченко».

У журналі «Век» (№ 12) «Гейне із Тамбова» (П. І. Вейнберг), намагаючись загладити своє недавнє безтактне висловлювання про похорон Шевченка, повідомив, що надійшов у продаж його портрет, який «отличается большим сходством: так и видишь перед собою замечательного человека с его любящею улыбкою, с его энергичным, умным взором, в ко-

тором так много затаено страданій и надежды на лучшее будущее».

Відбулась перша нарада студентів Харківського університету, де було вирішено використати кошти, зібрані на літературно-музичному вечорі пам'яті Шевченка 19 березня, на купівлю 6 000 примірників «Букваря южнорусского» з тим, щоб послати їх київському митрополиту Арсенію для розповсюдження в сільських школах (*Юфанов Д. Матеріали.*— С. 85).

23 березня. В «Киевском телеграфе» (№ 21) надруковано вірш Михайла Малашенка із Переяслава «На віковічну пам'ять Т. Г. Шевченка»:

Умер еси, наш Кобзарю!
Та чи ж слава гине...
Докіль світу — твої очі
Світять в Україну.

24 березня. Відбулася друга нарада студентів Харківського університету, яка підтвердила рішення про надіслання 6000 примірників «Букваря южнорусского» київському митрополиту Арсенію (*Юфанов Д. Матеріали.*— С. 85).

27 березня. В Академії мистецтв отримано прохання братів Шевченка про передачу їм через М. М. Лазаревського майна покійного (*Спогади.*— С. 293).

Рада Академії мистецтв запросила академіка О. Г. Лебедева взяти участь в оцінці речей, які залишились після кончини Шевченка (*НМТШ.*— А-7.— № 96, літ. «Ш».— Арк. 24).

Рада Академії мистецтв запросила квартального наглядача взяти участь 31 березня в оцінці майна, що залишилось після смерті Шевченка (*Там само.*— Арк. 25).

28 березня. Правління Академії мистецтв звернулося до 1-го департаменту за дозволом залишити майно покійного Шевченка у М. М. Лазаревського для передачі родичам поета (*Там само.*— Арк. 26—27).

Діячі харківських недільних шкіл на чолі з П. О. Лобком, як і Шевченко, введені в оману щодо щирості просвітянських намірів київського митрополита Арсенія, вирішили надіслати йому їх «посильний дар» — 6 000 примірників «Букваря южнорусского» для безплатної роздачі в сільських школах Київської губернії (*Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції.*— К., 1971.— С. 100—102).

29 березня. У «Харьковських губернських ведомостях» (№ 33) надруковано повідомлення про те, що цими днями «вышел в свет портрет с умершего малороссийского писателя Т. Г. Шевченко, скончавшегося 26 февраля в С.-Петербурге. В самом же непродолжительном времени выйдет портрет с живого Т. Г. Шевченко».

30 березня. Друга книжка «Библиотеки для чтения» відкривалася портретом Шевченка з його факсиміле. В журналі після короткого вступу «Смерть Шевченка» опубліковані промови М. І. Костомарова, В. Ю. Хорошевського, Є. Д. Южакова, П. П. Чубинського на похороні Шевченка (*Библиотека для чтения.*— 1861.— Кн. 2.— С. 85—90).

31 березня. П. О. Лобко за дорученням діячів харківських недільних шкіл відправив листа до київського митрополита Арсенія з додатком 6000 «Букварей южнорусских» для сільських шкіл (*Юфанов Д. Матеріали.*— С. 86).

Майно Шевченка передано з Академії мистецтв М. М. Лазаревському (*Спогади.*— С. 292).

Із магазину Аванцо в Академію мистецтв надіслано рахунок за раніше куплене Шевченком малярське приладдя (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 424*).

Друга половина березня. В. Г. Шевченко подав прохання міністрові внутрішніх справ про дозвіл перевезти прах Шевченка в Україну (*Киевская старина.*— 1899.— № 2.— С. 169).

Березень. Складено опис особистої бібліотеки Шевченка, що залишилась після його смерті (*Документи.*— С. 366—370).

У журналі «Время» (№ 3) опубліковано некролог про Шевченка.

У журналі «Домашняя беседа» надруковано статейку «Запрос землякам Т. Г. Шевченка», автор якої, клерикал В. І. Аскоченський, запитував, «исповедовался ли и приобщался ли перед смертью Шевченко», а друзям поета закинуто, що не залучили його перед кончиною до сповіді.

Рішучу відсіч провокаційному випадку «Домашней беседы» дав журнал «Искра» (№ 16).

На смерть Шевченка відгукнулась польська газета «Kurjer Wileński», а також популярний німецький щотижневик «Die Glocke», в якому вміщено статтю з портретом Шевченка (*Бородин В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія.*— К., 1964.— С. 603).

1 квітня. В «Колоколе» надруковано короткий некролог,

присвячений Шевченкові, та прощальне слово «От иеродиакона Агапия» (Андрія Гончаренка) українською мовою. Автор слова — політичний емігрант — тужно вигукує: «Був в нас дома Кобзар, він виспівував діла батьків наших, розказував про козацьку славу, хто ми, чиї діти,— коли самі не хочем знати... А тепер його нема, смерть скосила його. І на душі ще тяжче стало.— На кого тепер надія? Хто буде потішати наш люд в неволі?..» (*Колокол.*— 1861.— № 95.— С. 798).

2 квітня. Вийшла у світ 3-я книжка «Основи». Тут надруковано «Воспоминание о Шевченко, его смерть и погребение» Л. М. Жемчужникова, який писав: «Вышед из простого народа, он не отворачивался от нищеты и сермяги — нет, напротив — он и нас обернул лицом к народу и заставил любить его и сочувствовать его скорби. Он шел попереду, указывая и чистоту слова, и чистоту мысли, и чистоту жизни. Как художник (в прямом смысле) он заслужил себе имя доброе и честное» (*Основа.*— 1861.— № 3.— С. 1—21).

Тут же надруковано промови над труною Шевченка, виголошені П. О. Кулішем, В. М. Білозерським, М. І. Костома-ровим, В. Ю. Хорошевським, М. С. Курочкіним, Є. Д. Южак-овим, П. П. Чубинським, присвячені пам'яті поета вірші П. М. Таволги-Мокрицького «Плачте, очі...», О. С. Афанасьева-Чужбинського «Не в степу, не на могилі...», а також «неизвестного псковича» — «Еще прекрасная скатилася звезда...» (*Там само.*— С. 5—18).

Ф. А. Хартахай у листі до В. С. Гнилосирова запитував, чи отримав він послані йому на пам'ять китиці від труни Шевченка (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 37).

4 квітня. Управа благочинства дала вказівку приставу виконавських справ Васильєвської частини передати майно Шевченка під охорону Академії мистецтв (*НМТШ.*— А-7.— № 96, літ. «Ш».— Арк. 28).

5 квітня. В «Харьковских губернских ведомостях» (№ 35) надруковано статтю «Несколько мыслей по поводу литературно-музыкального вечера, бывшего 19 марта 1861 года», підписану криптонімом «Н. Ф.». Автор зазначав: «Горестная потеря всеми любимого и уважаемого поэта Т. Г. Шевченка отозвалась искренним, задушевным сожалением во всех почитателях этого великого таланта, творческими и высокопоэтическими произведениями которого восхищались не только одна Малороссия, но и вообще вся Россия.

Роковую весть о кончине Тараса Григорьевича всего ближе к сердцу должна принять, конечно, Малороссия и почтить память поэта, так горячо и постоянно, несмотря ни на какие горькие обстоятельства, любившего ее и посвятившего ей всю жизнь, весь талант свой. Малороссия для Шевченка была источником постоянного вдохновения, откуда он черпал его и поэтически выражал в своих задушевных и глубоко прочувствованных думках, обращенных всегда к своей милой сердцу, но далекой родине».

6 квітня. В. М. Лазаревський написав матері: «Что говорил о Вас Шевченко, Вы спрашиваете? Подчеркнутые на листочке строки он говорил мне, когда я говорил ему, что заедем домой к Вам, то он с самым добрым чувством вспоминал Вашу ласку и прибавлял: от ще, може, поспіваємо з матір'ю — затих соловейко!..» (*РДАЛМ.— Ф. 277.— Оп. 2.— № 16.— Арк. 6*).

7 квітня. У «Харьковских губернских ведомостях» (№ 37) надруковано замітку «По поводу музыкально-литературного вечера 19-го марта», підписану криптонімом «Ив. Б.». У ній дано звіт про використання грошей, зібраних на цьому вечорі. «В последнее время,— говорится в замітці,— Тарас Григорьевич чрезвычайно заботился о распространении родной грамоты в своей родине. С этой целью он принимал деятельное участие в изданиях, писанных на родном ему языке, издал букварь для народа и еще незадолго до смерти хлопотал об издании народной хрестоматии. Слава родины, слава народа, из которого он вышел,— мотив его чудесных песен... Исполнить посильным образом одно из пламенных желаний покойного поэта, его безмолвное завещание мы считали своей обязанностью». Вирішено купити у родичів поета 6 000 примірників «Букваря южнорусского» і надіслати їх до Києва для безплатної роздачі в народних школах.

8 квітня. Харківські студенти відправили в Петербург П. О. Кулишу 190 карбованців сріблом із суми грошей, зібраних на літературно-музичному вечорі пам'яті Шевченка, для придбання 6 000 примірників «Букваря южнорусского», призначеного для сільських шкіл (*Юфанов Д. Матеріали.— С. 86*).

9 квітня. В. С. Гнилосиров записав у щоденнику: «Вчера дядя отправил Кулишу 190 р. с[еребром] из суммы, вырученной лит.-муз. вечером в пособие семейству покойного Тараса для приобретения положенных кружком 6 000 экз. «Юж-

норус. букваря» Тарасового» (НБУВ.— Відділ рукописів.— І. 354.— Арк. 51-зв.).

12 квітня. Поліційний наглядач 1-го кварталу Васильєвської частини послав Раді Академії мистецтв супровідний лист до опису майна Шевченка (НМТШ.— А-7.— № 96, літ. «Ш».— Арк. 29).

Академія мистецтв узяла майно Шевченка під свою охорону.

М. М. Лазаревський за дорученням родичів поета взяв під опіку всі речі Шевченка, які знаходились у його кімнаті і майстерні, його малярські твори та особисту бібліотеку (Внучкова Л. Дорогоцінні реліквії // В сім'ї вольній, новій.— Вип. 2.— К., 1985.— С. 188—189).

У «Прибавлениях к Харьковским губернским ведомостям» (№ 39) якийсь А. Баримов надрукував «Два слова о литературных вечерах в Харькове и одно — о Т. Г. Шевченко», де намагався принизити творчість поета і, натякаючи на його революційну діяльність і зазнані за це репресії, пояснив популярність Шевченка не стільки цінністю його поезії, скільки «известными обстоятельствами его жизни». Ця вихватка викликала полеміку в кількох статтях, надрукованих у тій самій газеті (№ 48, 53, 64, 65, 80, 88, 93, 94).

К. І. Герн листом до М. М. Лазаревського повідомив свої спогади про Шевченка (Русский архив.— 1898.— Кн. 3.— № 12.— С. 500—555).

12 і 13 квітня. В «Северной пчеле» (№ 82, 83) опубліковано повідомлення про наступний, 14 квітня, літературний вечір, в програмі якого М. І. Костомаров мав читати свої спогади про Шевченка.

13 квітня. Професор Московського університету С. П. Шевирьов написав з Флоренції М. О. Максимовичу на Михайлову Гору: «А из России сколько было печальных вестей! Сколько потерь! Нет Хомякова, Кости Аксакова, нет Шевченка!» (Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина,— СПб., 1904.— Кн. 18.— С. 459).

14 квітня. У залі Петербурзького університету відбувся вечір, присвячений пам'яті Шевченка. Зі спогадами про нього виступив М. І. Костомаров: «Шевченко как поэт — это был сам народ, продолживший свое поэтическое творчество». Тут виступив також М. О. Некрасов (Шабліовський Є. Шевченко і Костомаров // Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1968.— С. 43—44).

19 квітня. Академія мистецтв послала поліційному наглядачу 1-го кварталу Васильєвської частини повідомлення про передачу правлінням Академії майна Шевченка на зберігання М. М. Лазаревському, за дорученням родичів покійного (*НМТШ.— А-7.— № 96, літ. «Ш».— Арк. 32*).

У журналі «Время» надруковано некролог «Тарас Шевченко». Автор його Аполлон Григор'єв дав відсіч журналові «Век» з безтактною статейкою «Гейне із Тамбова» і поставив українського поета поряд із Пушкіним, Грибоєдовим, Гоголем (*Время.— 1861.— Т. 2.— № 4.— С. 634—640*).

Київський митрополит Арсеній, отримавши лист «Харьковских ревнителів народного образования», які запропонували в дарунок сільським школам 6000 примірників «Букваря южнорусского», запитав листом до обер-прокурора Синоду, чи слід прийняти, чи відкинути цю пропозицію (*РДІА.— Ф. 797.— Оп. 31.— № 84.— Арк. 2—б*).

20 квітня. В «Основі» надруковано підписану криптонімом «Г. Т.» статтю «Несколько слов о народности религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка)». В ній говориться: «Народ, среди которого появилась такая личность, как Шевченко, не погибнет в круговороте истории, не совершив своего назначения... После Шевченка наша народность имеет законное право на свое существование» (*Основа.— 1861.— Апрель.— С. 129*).

В «Современнике» надруковано повідомлення про смерть і похорон Шевченка, а також про рішення перевезти його прах в Україну (*Современник.— 1861.— Т. 86.— С. 153—155*).

21 квітня. В «Северной пчеле» (№ 89) повідомлялося, що твори Шевченка в Україні «расходятся превосходно... Смерть Шевченко произвела впечатление общего горя».

В «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 90) опубліковано повідомлення, що, згідно з бажанням спадкоємців Шевченка, без письмового дозволу М. М. Лазаревського не дозволяється друкувати твори поета як у Росії, так і за кордоном.

22 квітня. Г. М. Честахівський змалював могилу Шевченка на Смоленському кладовищі і М. С. Курочкіна біля неї (*Будинок-музей Т. Г. Шевченка у Києві*).

23 квітня. Літератор і вчений Ф. В. Чижов в листі з Москви до Г. П. Галагана висловив критичні зауваження стосовно писаних «далеко от народа» положень царського маніфесту про звільнення селян, пославшись при цьому на твори

Шевченка. Кажучи про тих, хто терпить ці положення, «как зло, как необходимость злого времени», Чижов наводив по пам'яті слова Шевченка: «нема раю на сім світі, хіба що на небі?» «А по мне,— продовжував він,— не будет и на небе неба, если не приготовили небо на земле страданиями, полным сочувствием людям, особенно страждущим... А на это перескажу стихами того же Шевченка: «Страшно впасти у кайдани, умирать в неволи, а ще гірше — спати, спати і спати на волі, і заснути навік-віки, і сліду не кинуть ніякого! Однаково — чи жив, чи загинув...» (*Т. Г. Шевченко в епістолярії.*— С. 37).

26 квітня. Труну з прахом Шевченка було викопано із землі, в присутності близьких друзів і знайомих поета покладено в іншу, свинцеву труну і поставлено на ресорні дроги. Прощальне слово сказав М. І. Костомаров. Зі Смоленського кладовища труна, яку П. О. Куліш покрив червоною козацькою китайкою, повільно проїхала Васильєвським островом, через Неву і Невським проспектом до Московського вокзалу. Звідси її було перевезено до Москви залізницею в супроводі Г. М. Честахівського та О. М. Лазаревського (*Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія.*— К., 1984.— С. 529).

27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощалось багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О. М. Бодянський, М. С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида. З Москви труну Шевченка повезли кінями на спеціальних ресорних дорогах за маршрутом: Серпухов — Тула — Орел — Волобуєво — Кошелівка — Дмитрівка — Севськ — Есмань — Глухів — Кролевець — Батурин — Борзна — Ніжин — Носівка — Козелець — Залісся — Бровари — Київ (*Там само.*— С. 530).

У Петербурзі, в залі Дворянського зібрання, відбувся вечір, присвячений пам'яті Шевченка. З виконанням українських народних пісень виступили відомі артисти столичної сцени Д. М. Леонова, С. С. Гулак-Артемівський, Ф. Никольський, Ф. Ревуцький та ін., а також симфонічний оркестр і два хори під управлінням композитора О. М. Серова, котрий спеціально для цього концерту аранжував декілька народних пісень. Головним розпорядником вечора був М. М. Лазаревський. Одним з організаторів концерту був

К. І. Білозерський, представник Петербурзького революційного центру, керованого М. Г. Чернишевським (*Там само; Чернышевская Н. М. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко.— К., 1974.— С. 103—104*).

У «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 91) опубліковано статтю П. А. Кулаковського (під псевдонімом «Русский») «Смерть Шевченка и газеты». В ній дано високу оцінку творчості Шевченка і засуджено безтактний виступ П. І. Вейнберга («Гейне із Тамбова»).

28 квітня. Відбувся перший аукціон продажу майна Шевченка. Серед тих, що купили окремі речі, були А. Красовський, К. Білозерський, О. Маркович, Д. Каменецький, Ф. Черненко, М. Лазаревський, П. Таволга-Мокрицький та ін. (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 460*).

Кінець квітня — початок травня. Грузинський громадський діяч і публіцист Ніко Ніколадзе, проїжджаючи в цей час через Україну до Петербурга, зустрів траурні дроги з труною Шевченка. Назавжди запам'яталась йому ця скорботна зустріч з труною великого Кобзаря, творця поеми «Кавказ», який натхненно славив героїв боротьби за звільнення народів від кайданів самодержавства і кріпаччини (*Асатіані Л. Тарас Шевченко і грузинська література // Радянське літературознавство.— 1957.— № 3.— С. 82*).

1 травня. В «Северной пчеле» (№ 95) надруковано замітку про чудовий концерт, улаштований українською інтелігенцією Петербурга для збору коштів на купівлю землі родичам Шевченка.

Тут же опубліковано роздратований відгук П. О. Куліша про цей концерт, який йому не сподобався. У наступних номерах (№ 116, 171) його відгук був спростований у П. М. Таволги-Мокрицького і К. Білозерського.

2 травня. Вночі труна з прахом Шевченка прибула на поштову станцію Орла. Вранці на станції зібралось багато мешканців міста. Прийшли учні гімназії на чолі з директором і вчителем, були присутні селяни. О пів на десяту годину дроги з тілом поета в супроводі народу рушили далі. Оркестр Камчатського полку грав марш на українські мотиви. За міською заставою відбулась панахида. Орловці попросили один вінок з труни поета і поділили по квітці між собою. Другий вінок дали на пам'ять у гімназію. Тут було проведено підписку на школу пам'яті Шевченка і на допомогу його родичам. У зустрічі труни Шевченка в Орлі брали участь

Ф. М. Лазаревський і П. І. Якушкін, який у кореспонденції з Орла від 2 травня повідомляв у «Северной пчеле», що перевезення праху Шевченка з Петербурга до Києва перетворилося на справжню народну демонстрацію. Про цю зустріч праху поета тоді ж надрукував замітку в «Московских ведомостях» І. М. Лазаревський (*Паламарчук Г. П. Поховання Т. Г. Шевченка на Україні // Питання шевченкознавства.— К., 1962.— Вип. 3.— С. 87; Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— К., 1961.— С. 55—56*).

3 травня. Труна з прахом Шевченка прибула на землю України, в Чернігівську губернію (*Киевская старина.— 1898.— Кн. 2.— С. 168—169*).

У журналі «Век» (№ 18) П. І. Вейнберг («Гейне із Тамбова») намагався виправдовуватися в полеміці із «Санкт-Петербурзькими ведомостями» стосовно своїх безтактних писань про смерть Шевченка і присягався в своїй любові до нього.

4—5 травня. Труна з прахом Шевченка у ніч з 4 на 5 травня стояла в Кролевці, в будинку Огієвських (*В мире книг.— 1964.— № 2.— С. 33*).

5 травня. Труну з прахом Шевченка провезено через Ніжин. «Отдали честь Кобзарю. Провожали церемоніально от заставы до заставы, положили венок на гроб»,— писав Л. І. Глібов О. Я. Кониському (*ІЛШ.— 77/125.— Арк. 82*).

6 травня. О 7-й годині ранку в Бровари прибули похоронні дроги з прахом Шевченка в супроводі О. М. Лазаревського і Г. М. Честахівського. Тут, на поштової станції, їх зустріли чотири студенти Київського університету. Ввечері дроги прибули в Микільську Слобідку. Тут їх зустріло багато селян, міщан, представників київської інтелігенції. Сюди ж з'явилися також поетові брати — Микита, Йосип, сестра Ярина, троюрідний брат Варфоломій Шевченко та інші родичі. Тут були виголошені чотири промови — українською, російською, польською та сербською мовами. Звідси похоронні дроги рушили в дорогу на Київ. При в'їзді на Ланцюговий міст коні траурної колісниці були випряжені, і далі її везли студенти. На середині мосту дроги зупинились, і тут було виголошено промову в пам'ять покійного, а молодий поет Михайло Малащенко прочитав свій вірш, присвячений Кобзарю України. На ніч труну поставили в церкві Різдва Христового на Подолі, на що був потрібний дозвіл генерал-губернатора І. І. Васильчикова.

Того ж вечора О. М. Лазаревський і Г. М. Честахівський, а також родичі Шевченка і представники київської інтелігенції радилися, де його поховати: в Києві (на Щекавицькому кладовищі) чи в Каневі. Г. М. Честахівський наполягав на Каневі, і з ним після довгих роздумів і суперечок погодилися (*Шевченківський Київ.*— С. 249—252).

У Полтаві на пам'ять про Шевченка посаджено дуб над дорогою в саду І. Гуссона. Дуб огородили залізною решіткою, а на мідній дощечці вигравірували слова:

Твоя дума, твоя пісня

Не вмере, не загине.

(*Основа.*— 1861.— Кн. 6.— С. 27).

У газеті «Русский мир» (№ 34) надруковано статтю поета-демократа Д. Минаєва з рішучою відсіччю безтактним і незграбним писанням фельєтоніста «Века» П. І. Вейнберга («Гейне із Тамбова») про Шевченка.

7 травня. В «Киевском телеграфі» (№ 32) надруковано повідомлення: «Тело покойного Т. Г. Шевченка в Кіеве» — про прибуття сюди 6 травня о пів на шосту годину вечора труни з прахом поета і про панахиду в церкві Різдва на Подолі.

Зранку, незважаючи на дощову погоду, біля церкви Різдва на Подолі зібралося декілька тисяч киян. У храмі йшла служба. Надгробні слова виголосити не дозволив генерал-губернатор. У цей час, як згадує М. К. Чалий, «между народом протиснулася в глубоком трауре дама, положила на гроб поэта терновый венок и удалилась: красноречивее надгробных слов выразила она то, что чувствовал каждый из нас, провожая поэта-страдальца в могилу...»

О 4-й годині дня труну з винесли з церкви Різдва і багатотисячна траурна процесія рушила до пароплава «Кременчуг», який стояв біля Ланцюгового мосту. Процесія часом зупинялась, і народ слухав проникливі слова промовців О. І. Стоянова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, М. К. Чалого та ін. (*Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко.*— К., 1882.— С. 189—197; *Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.*— К., 1961.— С. 60—72).

У Петербурзі відбувся другий аукціон з продажу майна Шевченка (*ІЛШ.— Ф. 1.— № 460; Внучкова Л. Дорогоцінні реліквії // В сім'ї вольній, новій.— Вип. 2.— К., 1985.— С. 189—192).*

8 травня. О 7-й годині ранку пароплав «Кременчуг» відплив із Києва вниз по Дніпру. Труну Шевченка супроводили його брати Микита, Йосип, сестра Ярина, Варфоломій Шевченко, О. М. Лазаревський, Г. М. Честахівський, І. М. Сошенко, В. М. Забіла, декілька студентів Київського університету, серед них — Тадей Рильський, майбутній батько поета Максима Рильського.

О 4-й годині пополудні пароплав прибув до Канева. Труну поставили в Успенській церкві.

Київський цивільний губернатор П. І. Гессе відправив естафетою в Канів начальнику поліції наказ вжити заходів для дотримання порядку під час похорону Шевченка (*Паламарчук Г. П. Поховання Т. Г. Шевченка на Україні // Питання шевченкознавства. — К., 1962. — Вип. 3. — С. 90—91*).

9 травня. В Успенській церкві відбулася багатолюдна панахида, в якій взяли участь родичі і друзі Шевченка, київські студенти, мешканці Канева і навколишніх сіл. Протоієрей І. Мацкевич в своїй промові відзначив великі заслуги небіжчика перед батьківщиною, перед народом. «Было время,— сказав він,— когда об Украине нашей думали как о стране, недоступной для возвышенных чувств и мыслей; но Шевченко доказал, что сия забытая для народного просвещения страна имеет такое же сердце, такую же душу, доступную для высокого и прекрасного... Пройдут века, и отдаленное потомство сынов Малороссии увидит и узнает, кто был Шевченко!..» (*Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. — М., 1882. — С. 197—198*).

10 травня. Відбувся похорон Шевченка на Чернечій горі, яка від того часу стала зватися Тарасовою.

Г. М. Честахівський незабаром писав Ф. І. Черненку: «10 мая в час пополудні одправилися в церкву, одслужили, як слідує по закону, що було треба, потім протоієрей промовив, спасибі йому, в церкві до батька Тараса прощальне слово: «Ти,— каже,— брате наш во Христе, Тарасе, настоящий щирый батько свого українського люду, ти перший заступивсь за рідне слово українського народу; в солдатській шинелі, у тяжкій неволі, далеко на чужині, не переставав боліть серцем за люд свій і його слово! Мир тобі, Тарасе!»

Потім винесли гроб, поставили на козацький віз, накрили червоною китайкою, а замість волів впрягся люд хрещений, і повезли, як слід, діти свого батька, що повернувся з далекого краю до свого дому. Як рушили од церкви, то вез-

ли парубоцтво, чоловіки і наша київська громада... Любі канівські дівчата везли батька України добрих верстов з вісім або й усіх десять... Котрі дівчата не мали де притулиться до Кобзаревого воза, напали на ліс і давай ламать віти і устилати дорогу Кобзареві... Покрилась Кобзарева дорога зеленими вітами, як зеленим килимом заслана. Як везли, то поперед усієї процесії несли портрет Кобзарів, і весь люд до малої дитини бачили, який він був живим» (*Честаховский Г. Письмо к Ф. И. Черненко от 20 июня 1861 г. // Киевская старина.— 1898.— Февраль.— С. 175—180*).

Над розкритою могилою було виголошено чотири промови, один з промовців сказав слово «від білоруської народності».

М. О. Максимович прочитав коло могили свій вірш, присвячений похорону поета. Час підійшов до 7-ї години вечора. Г. М. Честахівський повідомляв: «Опустили біле тіло в гроб, і почав народ розходитися... а декотрі остались ночувать на Тарасовій горі, і всю ніч огнище горіло, наче гайдамацтво ночувало в лісі з свяченими ножами» (*Там само*).

Так земля України навечно прийняла в своє лоно прах Великого Кобзаря.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абаза Катерина (дів. прізви. Нахімова) — 46
- Абрамавічюс В. Є.— 32
- Аванцо — 385, 434, 437, 443, 451, 452, 460
- Август — 277
- Авдотья — 316
- Агін Олександр Олексійович — 47
- Адлерберг Володимир Федорович — 167, 170, 173, 306, 308—315, 344, 349, 357—359
- Адлерберг Олександр Володимирович — 360, 362
- Айвазовський Іван Костянтинович — 65, 66, 333, 455
- Айзеншток Ієремія Якович — 5, 457
- Акишев Артем Оникійович — 192, 194, 195
- Аксаков Іван Сергійович — 323, 327, 333, 347
- Аксаков Костянтин Сергійович — 323, 327, 473
- Аксаков Сергій Тимофійович — 267, 285, 307, 309, 310, 316, 319, 322—324, 331—333, 340, 341, 345, 348
- Аксакова Віра Сергіївна — 318, 323—326, 331, 341, 342, 348, 429, 431
- Аксакова Надія Сергіївна — 323
- Аксакови — 323, 327
- Александрійський Михайло Семенович — 174, 179, 195, 220, 223, 224
- Александров В. С.— 144
- Алексєєв — 446
- Алексєєв Сергій Олександрович — 45, 47, 446
- Аленников (Олейников) Микола Сергійович — 306, 308, 329
- Альпен — 190
- Анахарсіс — 57
- Анахарсіс Молодший — 42
- Андрєєв Василь Іванович — 129, 136, 214
- Андрєєвич Василь Павлович — 173
- Андрєєвич Гордій Максимович — 133
- Андрєєвич Микола Павлович — 133
- Андрєєвич Олександра Романівна — 133
- Андрєєвич Павло Максимович — 133
- Андрєєвич Яків Максимович — 133
- Андрєєвичі — 13, 133
- Андрієвський Марко Олександрович — 374—376, 386, 449
- Андрій Первозванний — 150
- Андрузький Георгій (Юрій) Львович — 143, 151, 154, 157, 158, 165, 168, 291
- Анісов Василь Федорович — 14, 450
- Анненков Іван Олександрович — 196, 229
- Анненков Павло Васильович — 177, 180, 366, 400, 431
- Анненкова (дів. прізви. Гебль) Парасковія (Поліна) Єгорівна — 299
- Антипенко А. А.— 78, 81
- Антипов Олександр Іванович — 238
- Антонеллі Д. П.— 201
- Антонов Сергій — 90
- Антонович В. Б.— 478
- Антонович Платон Олександрович — 454
- Апарін П. І.— 448

* Показчик укладено В. О. Судак.

- Апрелев Василь Петрович — 75
 Арендт Микола Федорович — 164
 Аренс Генрієтта Іванівна — 57
 Арсеній, подільський архієпископ — 137, 138
 Арсеній, митрополит — 451, 469, 470, 474
 Артемовський — див. Гулак-Артемовський С. С.
 Артем'єв Олександр Іванович — 392
 Асатіані Л. Н.— 399, 441, 476
 Асєєв Б. А.— 353
 Аскоченський Віктор Іпатійович — 133—135, 470
 Афанасьєв Олександр Миколайович — 320, 323
 Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович — 13, 72, 73, 77, 89, 90, 96, 124, 129—133, 142, 256, 278, 279, 434, 447, 453, 456, 462, 471
 Афендик Олена Антонівна — 128
 Ацаркіна Есфір Миколаївна — 39, 203
 Ашукін Н. С.— 461
- Бабаніна Василиса — 106
 Бабич Карпо — 124
 Бабкін Олександр Євграфович — 309, 337
 Бабст Іван Кіндратович — 320, 322, 323, 345
 Багрій Олександр Васильович — 328
 Бажан Микола Платонович — 6
 Бажанов Микола Єфремович — 255, 276, 282, 426
 Бажанова Катерина Агафангелівна — 255
 Бажанови — 280, 340
 Базунов Ф. В.— 77
 Байард — 272
 Бакунін Михайло Олександрович — 177
- Балабін Петро Іванович — 327, 420
 Балакірєв Милій Олексійович — 357—359
 Балашови — 326
 Балдін (Болдін) Анатолій Семенович — 431, 439
 Бальмен Марія Сергіївна, де — 265
 Бальмен Сергій Петрович, де — 265
 Бальмен Яків Петрович, де — 11, 89, 99, 105, 116, 119, 123, 125
 Бальмени, де — 10
 Барабой А. З.— 267
 Баранов Петро — 118
 Баранова Юлія Федорівна — 49—51
 Барб'є Анрі-Огюст — 289, 292, 328
 Барвінок Ганна — див. Куліш Олександра Михайлівна
 Бар-вський — 163
 Бардадим Віталій — 68
 Бардов Олександр — 155
 Барилко Павло Григорович — 407
 Баримов (Римов) А.— 473
 Барі Едуард Якович — 442, 458, 459, 462
 Барклай де Толлі Михайло Богданович — 112
 Барсуков Н.— 473
 Бартелемі Жан-Жак — 57
 Бартенєв Петро Іванович — 327
 Бархвіц Станіслав Августович — 201, 202
 Барщевський Ян — 10, 55, 60
 Басін Петро Васильович — 43
 Батезатуль Михайло Михайлович — 113
 Бауман О.— 397
 Башилов Михайло Сергійович — 105
 Башуцький Олександр Павлович — 432
 Безобразов Володимир Павлович — 329

- Бек Петро Олександрович — 80
- Бекетов Володимир Миколайович — 345, 397, 404, 442, 448
- Бекман Яків Миколайович — 267, 354, 393, 400, 402
- Беліна-Кенджицький Юліан — 134, 136
- Беллінсгаузен Фадей Фадейович — 211
- Бем Юхим Любимович — 110
- Бенедиктов Володимир Григорович — 79, 289, 290, 292, 328, 330, 332, 441, 442, 445—448
- Бенуа Микола Леонтійович — 66
- Бер Карл-Ернст Максимович — 249, 253, 254, 261, 262, 264, 280, 291, 295, 308
- Беранже П'єр-Жан — 202, 306, 311, 317, 328
- Берг Лев Семенович — 200, 237
- Беретті Вікентій Іванович — 131
- Берков Павло — 5
- Бернс Роберт — 412, 424, 450
- Берте Олександр Олександрович — 145
- Бессонов П.— 414
- Бестужев-Рюмін Михайло Павлович — 27
- Бетховен Людвіг, ван — 302, 312, 323
- Бецький Іван Єгорович — 73, 96
- Белінський Віссаріон Григорович — 58, 63, 76, 79, 177, 180
- Белов Василь Михайлович — 184
- Белов М. О.— 313
- Белоусов — 153, 155, 156, 172
- Беляєв Федір Олексійович — 446
- Биков Микола Дмитрович — 50
- Бистрицький Андрій Андрійович — 331
- Бичок Федір Никифорович — 364
- Бичок Яків Никифорович — 364
- Бібіков Дмитро Гаврилович — 88, 134, 137—139, 141—143, 149—151, 153, 154, 156, 161, 163, 164, 167, 171—173, 176—178, 202
- Білозерська Мотрона Василівна — 146
- Білозерська Надія Михайлівна — див. Забіла Н. М.
- Білозерська Надія Олександрівна — 400
- Білозерська Олександра Михайлівна — див. Куліш О. М. (Ганна Барвінок)
- Білозерський Василь Михайлович — 99, 127, 132, 136, 142, 148, 151, 152, 154, 155, 157, 160, 161, 164, 165, 260, 261, 298, 325, 327, 330, 332—334, 337, 341, 362, 375, 389—391, 400, 404, 408, 410, 419, 423, 425, 436, 440, 445, 452, 460, 466, 471, 476
- Білозерський Карпо Іванович — 145, 476
- Білозерський Микола Данилович — 145, 265, 289, 380
- Білозерський Микола Михайлович — 145, 270, 407
- Білозерські — 145, 146, 329
- Білоус Петро — 122
- Бішоп — 346
- Благовещенський Микола Михайлович — 416
- Бларамберг Іван Федорович — 218, 228
- Бларамберг Олена Павлівна — 214
- Блюммер Леонід Петрович (Крутоярченко) — 398, 405, 414, 420, 422
- Бобржецький Олексій Олександрович — 292
- Богомолов Олександр Трохимович — 193
- Богородський С.— 171
- Богорський Петро Федорович — 25, 27
- Богословський Кузьма Борисович — 180
- Бодиско О. К.— див. Станкевич О. К.

- Бодянський Ілля Гаврилович — 118
- Бодянський Осип Максимович — 11, 81, 85, 95, 99, 100, 103—105, 109, 110, 115, 121, 123, 133, 136, 145, 150, 162, 179, 216, 242, 247, 248, 252—254, 260, 303, 320—322, 336, 389, 410, 475
- Бойко Іван — 18
- Бойко Йосип Григорович — 37
- Бойко Катерина — 20
- Бойко Катерина Якимівна — 19—21
- Бойко Павло — 20
- Бойко Параска — 19, 20
- Бойко Федір Кіндратович — 91
- Бойко Яким Іванович — 18—20, 25
- Бойко Ярина Григорівна — 23—25, 29, 62, 91, 367, 404, 409, 411, 427, 477, 479
- Бойков Йосип Григорович — 37
- Бойченко Ірина Григорівна — 91
- Бойченко Федір — 91
- Болтін Микола Петрович — 312
- Большаков Леонід Наумович — 73, 74, 84, 85, 173, 174, 180, 184, 186, 187, 195, 198, 202, 212, 213, 216—218, 221, 230, 232, 235—238, 242, 244, 247, 252, 256, 274, 293, 294, 299, 306—308, 312, 329, 330, 339, 340, 394
- Бондаренко — 134
- Бондаренко А. І.— 373
- Бондаренко Гнат Васильович — 26, 123
- Боплан Г. Л., де — 17
- Борель — 330
- Борисов Григорій — 43, 90
- Борисполець Платон Тимофійович — 75, 141, 333
- Борисполець Тимофій Никифорович — 141
- Боровиковський Левко Іванович — 34, 77
- Бородін Василь Степанович — 61, 70, 73, 74, 76, 84, 85, 101, 102, 104, 106, 107, 144, 217, 286, 342, 347, 356, 373, 394, 397, 408, 459, 475
- Борозна Микола Петрович — 116
- Борщов Микола Григорович — 419
- Борщов Омелян Олександрович — 419
- Ботвиновський Юхим Георгійович — 374—376
- Ботвиновські — 13
- Браун Микола — 5
- Брилкін Микола Олександрович — 292—295, 297, 299, 306, 310, 318, 336, 364, 365
- Брилкін Петро Олександрович — 318, 421
- Брилкіна Аделаїда Олексіївна — 294
- Брилкіни — 306, 309
- Бродський — 325
- Брон Генріх Іванович — 304
- Бруні Федір Антонович — 448, 455, 459
- Брюллов Карл Павлович — 17, 38—40, 43—45, 48—53, 56—61, 63, 65, 66, 68, 69, 83, 180, 203, 245, 259, 278, 283, 294, 334, 335, 403, 419, 428, 433, 443
- Брюллов Олександр Павлович — 403, 429
- Брюллов Федір Павлович — 44
- Буксгевден Петро Федорович — 155, 156
- Булатов Тимофій — 234, 235
- Булгарін Фадей Венедиктович — 63, 65
- Буновський Савелій — 232
- Бураков Л.— 237
- Бурачек Степан Онисимович — 101
- Бурцев Лев Олександрович — 284, 285, 288, 290, 308, 316
- Бутаков Олексій Іванович — 183, 185—213, 215, 217, 219, 225,

- 228, 229, 232, 234, 236, 237, 251, 261, 320
- Бутакова Ольга Миколаївна — 320, 449
- Буташевич-Петрашевський М. В.— див. Петрашевський М. В.
- Бутков Петро Григорович — 104
- Бутник-Сіверський Борис Степанович — 69, 74
- Бутурлін Іван Іванович — 305
- Бухарев Федір — 414
- Буяльський Ілля Васильович — 69, 71
- Бюллер Федір Андрійович — 91
- Бюрно Карл Іванович — 261, 265, 266, 270, 328
- Вагилевич Іван Миколайович — 75, 86, 89—91, 104, 124, 200
- Вазарі Джорджо — 282
- Ваксель Платон Львович — 67
- Валуєв Петро Олександрович — 366, 457
- Ван-Путерен Дмитро Іванович — 310, 320, 321
- Варенцов Віктор Гаврилович — 296, 297, 302, 303
- Варенцов Микола Михайлович — 323
- Варенцова Софія Федорівна — 300, 301
- Васильєв — 262
- Васильєва А. В.— 300, 312
- Васильєва (дів. прізви. Лаврова) Катерина Миколаївна — 300, 312
- Васильчиков Іларіон Іларіонович — 357, 369, 371, 372, 374—378, 380, 477
- Васильчикова Катерина Олексіївна — 257
- Васько Гаврило Андрійович — 446
- Вебер Карл-Марія — 313
- Вейдеман Карл Іванович — 280
- Вейнберг Петро Ісайович — 411, 466, 468, 476—478
- Веймарн Олександр Володимирович — 294, 299
- Величко Самійло Васильович — 247, 253, 303, 322, 386
- Великанов Олександр Семенович — 415
- Вельямінов-Зернов В. В.— 262
- Венгржиновський Аркадій Миколайович — 214, 239, 242, 250—252, 262, 270
- Веневітінов Дмитро Володимирович — 217
- Венеціанов Олексій Гаврилович — 37, 38, 41, 43—45
- Вер Люцій — 42
- Вергеєв — 364
- Верді Джузеппе — 338
- Вересай Остап — 437
- Верещагін Василь Петрович — 461
- Вериківська Ірина Михайлівна — 47
- Вернер Томаш (Хома) — 192, 194, 200, 202, 204, 205, 212, 213, 215—217, 225, 228, 232, 234
- Верстюк В. Ф.— 16
- Веселовський Володимир Павлович — 309
- Виговський Іван — 17
- Виговський Костянтин — 17
- Віддер — 167
- Віельгорський Матвій Юрійович — 39
- Віельгорський Михайло Юрійович — 46, 49, 50
- Візир Микола Петрович — 426
- Вілінська Марія Олександрівна — див. Вовчок Марко
- Вільбоа (Вільбуа) Костянтин Петрович — 336
- Вільгельм IV — див. Фрідріх-Вільгельм IV
- Вільде Микола Євстафійович — 319
- Вірсавія — 419, 420, 428, 433

- Вітгенштейн Петро Христіанович — 112
- Владимиров А.— 303, 304, 318
- Владиславлев Володимир Андрійович — 48, 73
- Владич Леонід Володимирович — 73, 353
- Внучкова Любов Іванівна — 473, 478
- Вовчок Марко (Маркович [Вілінська] Марія Олександрівна) — 289, 300, 301, 305, 307, 312, 317, 318, 324, 331, 336, 340, 343, 348, 350—352, 354—356, 358—360, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 374, 385, 386, 389, 395—397, 399, 402, 404—407, 409—411, 415—417, 426, 446, 449, 454, 456, 466, 467
- Возняк Михайло Степанович — 90, 91
- Войнаровський Андрій — 83, 292
- Волконський Сергій Григорович — 322, 323
- Волконський Федір Миколайович — 317
- Волховська Тетяна Густавівна — 10, 89, 98, 127, 128, 237
- Волховські — 89
- Вольпато Джованні — 42
- Вольський Вітольд Казимирович — 368, 369, 374, 389, 393
- Вольф Маврикій Осипович — 399
- Воробйов Сократ Максимович — 66
- Воронін Іван — 413
- Вороніхін Андрій Никифорович — 419
- Воронцов Володимир Петрович — 247
- Воронцова Єлизавета Ксаверівна — 371
- Вронченко Федір Павлович — 217, 218
- В'яземський — 385
- Гагарін Григорій Григорович — 362, 365, 395, 429
- Гаєвський В. П.— 269
- Гаєвський П. І.— 79
- Гайдн Франц Йозеф — 313
- Галахов Олексій Дмитрович — 333
- Галич (Говоров) Олександр Іванович — 17
- Галка Ієремія — див. Костомаров М. І.
- Галченко А.— 446, 453
- Галузевський Василь Федорович — 180
- Галявинський — 170
- Гамалія К. О.— 110
- Ганка Вацлав — 104, 113
- Ганна Дмитрівна — 303
- Ганнуся (небога І. М. Сошенка) — 386
- Гартвіг Август Генріхович — 294
- Гаско Мечислав Едмундович — 50
- Гвоздев Ілля — 85
- Гейне із Тамбова — див. Вейнберг П. І.
- Ген Костянтин Олександрович — 436
- Гербель Микола Васильович — 129, 253, 267, 273, 407, 411, 415, 420, 423, 425, 428, 429, 437, 438, 442, 455
- Гергардт Вольфганг — 394
- Герн Карл Іванович — 187, 213, 214, 217, 220, 232, 239, 251, 256—259, 473
- Герн Софія Миколаївна — 214
- Герцен Олександр Іванович — 112, 248, 258, 267, 276, 292, 295, 299, 304, 321, 322, 354, 399, 414, 467
- Гессе Павло Іванович — 108, 110, 129, 156, 234, 365, 367, 369, 371, 392, 479
- Гете Йоган-Вольфганг — 316
- Гінзбург І. В.— 73
- Гладиш Михайло Казимирович — 424

- Глібов Леонід Іванович — 441, 477
Глібова Параска Федорівна — 441
Гліксберг — 178
Глінка Михайло Іванович — 10, 53, 58, 63, 64, 66, 82, 83, 104, 332
Глоба — 173
Глоріантов Никанор Іванович — 439
Глухов Хрисанф Васильович — 275
Глушановський Антип Андрійович — 147
Гнилосиров Василь Степанович — 294, 444, 453, 456, 461, 463, 471, 472
Гов'ядовський Марко Григорович — 121, 385
Гогенфельден Єгор Васильович — 451
Гоголь Микола Васильович — 34, 82, 101, 112, 129, 147, 179, 184, 216, 219, 242, 244, 253, 254, 261, 274, 278, 279, 283, 285, 290, 299, 305, 309, 398, 414, 474
Гоголь Марія Іванівна — 468
Голеніщев Аркадій Васильович — 337
Голеніщев-Кутузов М. І.— 112
Голинська Парасковія Михайлівна — 309
Голіцин Василь Петрович — 118
Голіцин Володимир Федорович — 300— 302
Головатий Антон Андрійович — 83, 86, 268
Головацький Яків Федорович — 89, 90, 100, 105, 121
Головачов Андріан Пилипович — 246—248, 253
Головін Іван Гаврилович — 344
Головінський Василь Андрійович — 263
Головко Микола Олексійович — 219, 226, 227
Голяткін — 177
Гонг (Хуан Сюцюань) — 291
Гонзаго — 40
Гонта Іван — 27
Гончаренко Андрій — 471
Гончаренко Тарас — 24
Гончаров Іван Олександрович — 353, 395, 455
Горбунов Іван Федорович — 391
Горленко — 144
Горленко В.— 180, 184
Горленятко (Горленко Василь Петрович — 385
Горностаєв Іван Іванович — 454
Горнунг Йозеф — 90, 342
Горонович Андрій Миколайович — 248, 251
Горпина — 20
Грабовський Михайло — 104, 269
Граве — 173
Градович Едуард Олександрович — 327, 337, 338
Градовичі — 338
Грант (Гранд) Олександр Олександрович) — 299
Грасс Ілля Петрович — 294, 298, 318
Грасс Марія Олександрівна — 309
Гребінка Євген Павлович — 8, 10, 34, 38, 42, 46, 54, 55, 57, 59, 62, 63, 70, 73, 77, 78, 86, 89, 96, 112, 163, 178, 200, 206, 259, 406
Гребінка Людмила Павлівна — 86
Грекова Ірина Опанасівна — 321
Греч Микола Іванович — 65
Грибовський Леонард Владиславович — 360, 365, 369, 374, 375, 379, 381
Грибоедов Олександр Сергійович — 34, 474
Григорович Василь Іванович — 8, 39, 43, 44, 56, 63, 67, 80, 83, 86, 95, 104, 250, 257
Григорович Дмитро Васильович — 353

- Григорович Парасковія Дмитрівна — 95
- Григор'єв Аполлон Олександрович — 350, 474
- Гриф Альберт (Марцинковський) — 96
- Гриц Т. С.— 324, 356, 408
- Гришков — 160
- Грінберг (Грубнер) Ізабелла Львівна — 272, 332, 336— 338, 352
- Громека Степан Степанович — 130, 331, 336
- Грот Яків Карлович — 147
- Гротин — 393
- Грудзинський Станіслав — 371
- Грушецька — 127
- Грушівська Марія Омелянівна — 24
- Грушівська Оксана (Ксенія) — див. Терещенко О. К.
- Г. Т.— 474
- Губер Едуард Іванович — 316
- Губський Василь Іванович — 25
- Гудович Андрій Іванович — 218
- Гудовський Іван Васильович — 111, 123, 126, 220, 376, 386
- Гулак А. М.— 301
- Гулак Микола Іванович — 127, 132, 142, 143, 145, 149, 150— 152, 154, 159, 163, 165, 242
- Гулак-Артемівська (дів. прізви. Іванова) Олександра Іванівна — 338, 349, 369, 445
- Гулак-Артемівський Петро Петрович — 70, 74, 77
- Гулак-Артемівський Семен Степанович — 53, 60, 81—84, 109, 245, 246, 248, 249, 261, 262, 266, 275, 283, 303, 325, 326, 328— 338, 349, 415, 427, 475
- Гумбольдт Олександр-Фрідріх-Вільгельм — 333
- Гус Іван (Ян) — 11, 125, 132, 133, 304, 325, 328, 376
- Гусиковська Ядвіга (Дуня) — 33, 290
- Гуссон І.— 478
- Гуцул — 17
- Гюдєн Жан-Антуан-Теодор — 302, 436
- Галаган Григорій Павлович — 66, 76, 100, 154, 260, 269, 271, 298, 302, 307, 325, 327, 328, 331, 332, 337, 339, 342, 353, 355, 474
- Галаган Катерина Василівна — 307, 332, 449
- Галаган Павло Григорович — 332
- Галаган Петро Григорович — 66, 87, 118, 332
- Галаган Софія Олександрівна — 302, 307
- Давид — 378, 380, 381, 387, 388, 414, 456
- Дадьянов — 292
- Даль Володимир Іванович — 57, 179, 180, 298, 300, 301, 303, 304, 319
- Даміс Яків Якович — 201, 211
- Д'Андре Лев Іванович — 180
- Данилевський Григорій Петрович — 242, 259, 260, 274
- Данилевський Микола Якович — 249, 253— 255
- Данилевський Олександр Семенович — 92
- Данилов В. В.— 363
- Данчич Михайло Іванович — 118
- Даргомижський Олександр Сергійович — 332
- Даціаро Йосип Йосипович — 334
- Дашкова Катерина Романівна — 322
- Девоник Іван — 155
- Дей Олексій Іванович — 216
- Делур'є Ж.-Ж.— 305
- Делянов Іван Давидович — 348, 352, 406
- Демент'єв Іван Тимофійович — 45

- Демиденко Григорій Гаврилович — 134
- Демидов Денис Олексійович — 46, 229
- Демич Дмитро Павлович — 154
- Демський Леонард — 75
- Денисов Ілля — 465
- Деньєр Андрій Іванович — 326
- Деркач Лев Павлович — 411, 449, 467
- Деркачі — 387
- Дефо Даніель — 383
- Дзендзеловський Дмитро — 250
- Дзендзеловський Іван Павлович — 383
- Дзюба Є. Н.— 16
- Дзюбин Іван Львович — 127, 328
- Дзюбин Лев Миколайович — 179, 180, 326, 328, 334
- Дибич Іван Іванович — 112
- Дивов П. Г.— 54
- Димовський Іван Станіславович — 59, 62
- Дмитренко Данило — 23, 29
- Дмитренко Олексій Максимович — 19
- Дмитрієв В. І.— 183
- Дмитрієв-Оренбурзький Микола Дмитрович — 461
- Добржинський Франц Вікентійович — 370
- Добровольський В. Ф.— 93
- Добролюбов Микола Олександрович — 256, 353, 401, 402, 405, 409, 411, 414, 445
- Довгополенко Харитина Василівна — 389, 391, 392, 396, 400, 404, 410, 411, 414, 415, 418
- Докальський Владислав Ксаверович — 232
- Долгоруков Василь Андрійович — 217, 218, 263, 264, 269, 270, 309—315, 331, 344, 350, 351, 359, 360, 375, 378, 380, 381, 393
- Долгоруков Микола Андрійович — 108, 109, 111, 113—118, 120, 122, 129, 131, 134, 137, 139, 140, 151, 155, 156
- Должиков Павло Петрович — 157, 177, 178
- Доленга Бенедикт — 95
- Долоцький Василь Іванович — 387
- Доморацький Віктор — 450
- Доморацький Станіслав Северинович — 216
- Доніцетті Гаetano — 311, 333
- Доннерберг Йоган — 62, 63, 65
- Дорохов Іван Семенович — 130
- Дорохова Євдокія Яківна — 130
- Дорохова Марія Олександрівна — 130, 298, 299, 309, 314, 316, 317, 319, 326
- Дорошенко Ілля Петрович — 289, 358
- Дорошенко Олександр Костьович — 430
- Досс М.— 412
- Достоевська А. Г.— 282
- Достоевський Федір Михайлович — 163, 395, 409, 437, 441, 442, 445, 462
- Драгоманов Михайло Петрович — 478
- Драгомиров Михайло Іванович — 400
- Дрекслер Осип Іванович — 120
- Дрекслер Фаїна Іванівна — 120
- Дружинін Олександр Васильович — 409, 431, 457, 460
- Друцький-Подберезький Ромуальд — див. Подберезький-Друцький Ромуальд
- Дубельт Леонтій Васильович — 150, 151, 153, 165, 217—219, 221, 226, 227, 291
- Дубровський Петро Павлович — 113
- Дудар Петро Дмитрович — 170
- Думитрашко Костянтин Данилович — 321
- Дунаєва О. М.— 418

- Дунін-Борковський Петро Дмитрович — 125
- Дункер Вацлав — 448
- Духінський Ф.— 183
- Дюссо — 337, 353
- Дьяков В. А.— 264, 351
- Е. В. Н. — див. Нудатов Е. В.
- Еггерт Ганна Богданівна — 274
- Ейнар Шарль — 94, 97, 100, 105, 106
- Ейснер Петро — 461
- Елькан Олександр Львович — 60, 81, 85, 109, 245, 268, 328, 415
- Енгельгардт Василь Павлович — 331, 335, 338
- Енгельгардт Василь Васильович — 7, 19, 20, 23, 29, 31, 32
- Енгельгардт Василь Васильович (мол.) — 350
- Енгельгардт Микола Павлович — 259
- Енгельгардт Павло Васильович — 7, 8, 18, 29—36, 39, 45, 49, 59, 91, 106, 121, 237, 259
- Енгельгардти — 31, 32, 34
- Енгман Федір Федорович — 213
- Євецький Ф.— 77
- Європеус Марія Яківна — 56
- Європеус Олександр Іванович — 263
- Європеус Яків (Якоб) — 263
- Єдлічка Венцеслав Венцеславович — 120, 124
- Ежов Кіндрат — 81
- Єзучевський Василь Йосипович — 115, 180, 247
- Єлагіна Євдокія Петрівна — 327
- Єнацький І. А.— 363
- Єпіфанов Тихон Зіновійович — 290
- Єременко — 402
- Єриклинцев Кирило Анкудинович — 236
- Єрмілов Василь Йосипович — 90
- Єрмолов Олексій Петрович — 211
- Єрофіїв І. Ф.— 346
- Єфименко Петро Савич — 400, 452, 457
- Єфимов Гаврило — 458, 459
- Єфросинія — 17, 18
- Жадовська Юлія Валеріанівна — 331
- Жадовський О. М.— 299
- Желіговський Едвард (Антоній Сова) — 252—254, 256, 258, 259, 262, 265, 325, 329, 330, 337, 351, 365, 390, 391
- Жемчужников Володимир Михайлович — 332, 357
- Жемчужников Лев Михайлович — 269, 271, 300, 307, 310, 332, 333, 428, 461, 462, 466, 471
- Жемчужников Олексій Михайлович — 332, 428
- Жемчужникови — 332, 400
- Жидовцов Олексій Сергійович — 45
- Житницький Іван Іванович — 132, 136
- Жуйков Олександр Гаврилович — 308, 316
- Жуйкови — 340
- Жуковський Василь Андрійович — 8, 36, 44, 46, 48—52, 58, 61, 81, 180, 181, 189, 216, 259, 279, 280, 403
- Жуковський Рудольф Казимирович — 356
- Жур Єлизавета Михайлівна — 15
- Жур Ніна Петрівна — 14
- Жур Петро Володимирович — 5—14, 23, 34, 35, 50, 101, 247, 249, 253, 254, 257, 262, 264, 266, 268, 280, 291, 295, 308, 384, 387, 443
- Жученко М. В.— 461

- Забаржада — 237
- Забелін Іван Єгорович — 322
- Забіла Віктор Миколайович — 76, 77, 104, 145, 146, 246, 479
- Забіла (дів. прізви. Білозерська) — Надія Михайлівна — 424—426, 428, 429, 432
- Забіли — 10
- Завадський Іполит Людвікович — 174
- Завадський Петро Васильович — 142, 143, 267, 398, 402, 449
- Заветний — 101
- Заїкін Петро — 71
- Зайцев Іван Кіндратович — 8, 35
- Зайцев Павло Іванович — 383
- Закревська Ганна Іванівна — 93, 95, 127
- Закревська Марія Олексіївна — 127
- Закревська Софія Олексіївна — 89
- Закревський Віктор Олексійович — 66, 89, 90, 93, 95, 97, 105, 111, 124
- Закревський Микола Васильович — 87, 93
- Закревський Платон Олексійович — 95
- Закревські — 10, 95, 98, 107, 124, 128
- Залеський Броніслав Францович — 213—215, 217, 225, 228, 229, 232, 234, 235, 238, 239, 242, 246, 250—254, 256—259, 261—263, 265, 266, 270, 271, 274, 275, 285, 287, 292, 296, 299, 300, 307, 363, 366, 384, 394, 424, 435
- Залеський Максим Михайлович — 363
- Залеський Олексій Михайлович — 363
- Залеський Юзеф Богдан — 253, 254, 257, 363
- Залізник Максим — 19, 88
- Залюбовський Г. А.— 392
- Зальц Володимир Іванович — 166
- Зам'ятнін — 124
- Запорожець Іван Миронович — 449
- Заславський Ісай Якович — 448
- Заткевич Н. Л.— 358
- Зброжек Томаш (Хома Іванович) — 286
- Званцов Костянтин Іванович — 399, 404, 420, 430, 464
- Зельонка Михайло Тадейович — 214, 257
- Зеленський Б. М.— 74, 400
- Зембулатов Михайло Іванович — 333
- Зенович Стефан — 132
- Зигмунтовський Костянтин Миколайович — 413
- Зигмунтовські — 278, 280
- Зільберштейн Ілля Самійлович — 239
- Зінкевич — 367
- Зінов'єв — 49
- Зіновія — 20
- Зленко Григорій — 245, 277
- Знаменський Пр.— див. Курочкін В. С.
- Зорівна Оксана — 134
- Зотов Володимир Рафаїлович — 397, 403
- Зотова Любов Іванівна — 449
- Івакін Юрій Олексійович — 54, 59, 70, 76, 85, 112, 117, 237, 333, 335, 430, 431
- Іванишев Микола Дмитрович — 93, 117, 135, 140, 149, 385
- Іванов — 63, 106
- Іванов Іван — 198
- Іванов Олександр Андрійович — 282, 339, 341
- Іванова Катерина Іванівна — 429, 430
- Івановський І.— 168
- Ів. Б.— 472

- Івенсен Федір Васильович — 378
 Ігнат'єв Павло Миколайович — 166, 173, 225, 226, 230, 233, 234, 236
 Ігор, князь — 423, 431
 Іезекііль — 53
 Ізопольський Еразм — 259
 Ілліч Лука — 91
 Ільїн Микола Іванович — 338
 Іноземцев — 155
 Іоахим Карл Іванович — 56, 249, 262, 462
 Іордан Федір Іванович — 235
 Іофанов Дмитро Михайлович — 221, 461, 464, 469, 470, 472
 Ісаєв Микола Григорович — 219, 220
 Іскандер — див. Герцен О. І.
 Істомін В.— 124
 Істомін Олександр Олександрович — 192, 200

 Йогансон — 56

 Кавелін Костянтин Дмитрович — 332, 333, 338, 352, 400, 409, 431
 Кавос Альберт Катарінович — 40—42
 Кадницький Андрій Кирилович — 297, 301, 302, 315, 318
 Казаков — 394
 Калайденський К.— 81, 96
 Калам Олександр — 328
 Калиновський М.— 17
 Калунін — 39
 Каменецький Данило Семенович — 328, 329, 336, 337, 340—343, 352, 363, 365, 374, 391, 394, 401, 404, 415, 418, 419, 426, 442, 443, 450, 460, 461, 476
 Каменський Павло Павлович — 63, 65, 80
 Кандиба Олександр — 45, 380
 Канова Антоніо — 42
 Капков Яків Федорович — 75
 Капніст Олексій Васильович — 10, 89, 90, 94, 95, 97, 98, 104, 107, 110, 111, 116, 237
 Каразін Василь Назарович — 69
 Карамзін Микола Михайлович — 291
 Карелін Григорій Силич — 247
 Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович — 21, 138, 339
 Карманов — 420
 Карпенко Григорій Данилович — 126, 143, 258
 Карпенко Степан Данилович — 126, 143, 258, 336
 Карпо Михайло Мартинович — 111, 123
 Карпов Василь Миколайович — 387, 348, 440, 443
 Карпова Дарія Герасимівна — 126, 132
 Карташевська Варвара Яківна — 331, 351, 387, 402, 429, 462
 Карташевська Марія Григорівна — 318, 323—326, 331, 341, 342, 348, 429, 431
 Карташевська Надія Володимирівна — 324, 340
 Карташевські — 348, 353, 387, 409, 420
 Карташов Петро Іванович — 400
 Кастюрін — 43, 68, 81, 100
 Катенін І.— 410
 Катенін Микола Іванович — 264, 410
 Катенін О. А.— 291, 292, 295
 Катерина II — 19
 Катеринич Іван Андрійович — 128
 Катеринич Марія Федорівна — 128
 Катеринич Олександр Андрійович — 128
 Катеринич Тетяна Пантелеймонівна — 128
 Катериничі — 128

- Катков Михайло Никифорович — 309, 313
- Катя — 316, 317
- Кауфман Леонід Сергійович — 53
- Каховський Петро Григорович — 27
- Кацен — 400
- Каченовський Михайло Трохимович — 168
- Каширін Іван — 36
- Квашнін-Самарін Петро Олександрович — 93
- Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович — 38, 54, 55, 58, 67, 69, 70, 72—74, 77, 78, 81, 82, 90—92, 101, 161, 259, 260, 268, 358, 395, 410, 418, 420, 448
- Кебер Густав Васильович — 202, 310
- Кейкуатов Микола Іванович — 12, 27, 149, 154, 161, 245
- Кейкуатова (дів. прізви. Бутович) Катерина Федорівна — 12, 127, 128, 154, 245
- Кейкуатови Михайло, Варвара, Віра, Надія — 154
- Келемет — 140
- Кемпійський Фома — 183, 216, 220
- Керело, козацький отаман — 16
- Кернер Карл-Теодор — 253
- Керстен Катерина — 140
- Кетчер Микола Христофорович — 180, 182, 311, 320, 322, 345, 348
- Киреєвський Ілля Олександрович — 273, 277, 340, 342
- Киреєвський П.— 79, 340, 342
- Кирило — 153
- Кирилов М. С.— 112
- Кирилюк Євген Прохорович — 75, 95, 104, 124, 127, 144, 183, 201, 352, 384, 442, 459, 470, 475
- Кирчів Р. Ф.— 95
- Кишкін Володимир Васильович — 286, 287, 290, 293, 309
- Кіпіані Дмитро Іванович — 441
- Кітченко Федір Андрійович — 93
- Клей — 325
- Клейменова Ірина Олександрівна — 134, 143
- Клеменсов Дмитро Григорович — 191
- Климовський (Оглоблін) Євген — 300, 303, 304, 318
- Климовський Мартин — 17
- Клоберг Амалія Іванівна — 385, 443
- Клодт фон Юргенсбург Петро Карлович — 333, 334, 429, 454, 461
- Клопотовський Іван Петрович — 285, 286, 299
- Ковалевський А. Н.— 452
- Ковалевський Євграф Петрович — 285, 350—352
- Ковалевський Єгор Петрович — 295, 388, 409, 415, 430, 431, 438, 440, 446
- Ковалевський Микола Максимович — 111, 113—115, 117
- Ковалевський Павло Михайлович — 410, 416, 457
- Коваленки — 24
- Коваленко Василь — 24, 29
- Коваленко Марія — 29
- Коваленко Марта — 24
- Коваленко Мотрона Федорівна — 24, 29, 35
- Коваленко (К-ко) Оксана Степанівна (в заміжжі Сорока) — 23, 24, 29, 34, 35, 39, 61, 73
- Коваленко Павло — 29, 38
- Коваленко Прохор — 24, 29
- Коваленко (Коваль) Степан — 23, 24, 29, 34
- Ковальський Юліан — 215
- Кожанчиков Дмитро Юхимович — 345, 346, 369, 374, 391, 407, 413, 427, 443, 453, 454
- Козаченко Катерина Никифорівна — 288

- Козачковська Марія Степанівна — 128, 398, 449
- Козачковський Андрій Осипович — 12, 13, 74, 79, 85, 110, 113, 120, 121, 123, 124, 126, 181, 245, 246, 248, 252, 286, 321, 364, 378, 398, 424, 434
- Козлов Олександр Олексійович — 68
- Козлов Іван — 93
- Козловський Адальберт — 369, 370, 374
- Козьмін Б. П.— 398
- Кокорєв Василь Олександрович — 327, 329, 345, 347—349
- Кокошкін Сергій Олександрович — 150
- Колесинський Балтазар Балтазарович — 216
- Колесник (Копій) — 21
- Колісник Віталій Миколайович — 14
- Коллар Ян — 104
- Колодчевська Олена Йосипівна — 380
- Колодчевський Платон Григорович — 380—382
- Коломієць — 17
- Колюбакін Б. М.— 119
- Кольцов Олексій Васильович — 182, 217, 276, 309, 405, 412, 424, 450
- Комаровський Микола Петрович — 292
- Коміссарова Марія — 5
- Компіоні (Кампіньоні) Андрій Олексійович — 278
- Конашевич-Сагайдачний Петро — 259, 320
- Кондратьєв Василь Михайлович — 40, 117
- Кониський Георгій — 247
- Кониський Олександр Якович — 250, 367, 439, 451, 453, 477
- Коні Федір Олексійович — 91
- Кононов — 40
- Кононова — 56
- Контський Антоній — 272, 328, 357
- Корбе Іван Михайлович — 76, 98, 246, 329, 330
- Коренєвський Василь — 144
- Коржов Юхим Іванович — 235
- Корін Петро Іванович — 222, 225, 228
- Корнійчук Марія Антонівна — 286
- Короленко Федір Трохимович — 123
- Корольов Пилип Миколайович — 77, 78, 82
- Корсаков Петро Олександрович — 61—65, 70, 73, 74, 84, 85, 102, 165, 168
- Корсун Олександр Олексійович — 68, 75, 77, 78, 80, 92, 127
- Корш Євген Федорович — 314, 323, 366
- Косарєв Єгор Михайлович — 243, 247, 248, 251, 277, 279, 282, 283, 291
- Косарик Дмитро Михайлович — 14, 22, 27, 198, 200, 214, 242, 286
- Костенко Анатолій Ілліч — 188
- Костенко Влас — 257
- Костомаров Микола Іванович — 13, 65, 68, 78, 81, 96, 101, 127, 128, 131, 133—136, 142—145, 147, 149—151, 153, 154, 156—161, 163—169, 171—173, 175, 177—179, 183, 190, 197, 202, 284, 288, 289, 293, 296, 298, 299, 308, 309, 311, 315, 327, 341, 344, 362, 369, 374, 385, 386, 389, 391, 393, 395, 399, 400, 401, 404, 407, 408, 411, 412, 415—417, 419, 420, 436, 446, 458, 460, 462, 464, 465, 470, 471, 473, 475
- Костомарова Тетяна Петрівна — 128, 156, 165, 288, 289

- Костянтин Миколайович, вел. князь — 279
- Косян Василь Хомич — 384
- Котляревський Іван Петрович — 11, 53, 54, 70, 77, 91, 101, 119, 200, 305, 329
- Котляров Сергій Олександрович — 367, 369, 371, 372, 375, 392
- Котолін — 74
- Коцебу Август-Фрідріх-Фердинанд — 294
- Коцебу Олександр Євстахійович — 86
- Кочевський — 87
- Коченовський Микола — 118
- Кочубей Василь Леонтійович — 354
- Кочубей Петро Аркадійович — 342, 353, 354, 399, 413
- Кошелєв Олександр Іванович — 32, 324, 327
- Кошелева Ольга — 327, 465
- Кошелєви — 324, 328
- Кошиць Григорій Іванович — 25, 28, 29, 123, 192
- Кошиць Ксенія — 28
- Кошиць Феодосія Григорівна — 28, 123
- Крагельська Аліна — 156
- Краєвський Андрій Олександрович — 44, 255, 263, 409, 431
- Крамаренко — 143
- Красицька (дів. прізви. Шевченко) Катерина Григорівна — 20, 21, 23—25, 123
- Красицька Людмила Олександрівна — 16
- Красицький Антон Григорович — 25
- Красицький Дмитро Филімонович — 16, 17, 24
- Красковський (Юскевич) Іван Данилович — 143, 378, 387
- Красковські — 386
- Красовський Андрій Опанасович — 391, 476
- Краузе Домінік — 119
- Крестовський В.— 272
- Кржисевич (дів. прізви. Задорожна) Марія Степанівна — 179, 327, 330, 335, 338
- Кривоніс Максим — 17
- Крижицький Олександр Костянтинович — 371
- Крилов Іван Андрійович — 58, 60, 64, 189, 309, 334, 398
- Крилов Олександр Дмитрович — 332
- Криловська Єлизавета Григорівна — 349
- Крип'якевич І. П.— 15, 16
- Кроміда М. В.— 105
- Кронеберг Олександр Іванович — 323
- Кружкін (Крушкін) — 55
- Крузе Микола Федорович, фон — 323
- Круликевич Станіслав — 174, 308, 329
- Круневич Павло Адамович — 328, 329, 334, 351, 458
- Крупницький — 355
- Крутикова Ніна Євгенівна — 416
- Крюков — 287
- Кубацький Владислав — 232
- Кудлай Петро Дмитрович — 294, 318
- Кузьмін Роман Іванович — 332
- Кукольник Нестор Васильович — 63, 65, 66, 79, 104, 258, 415
- Кулаковський П. А. (Русский)— 475
- Кулінич І.— 345, 347
- Куліх Франц Карлович — 282
- Куліш (дів. прізви. Білозерська) Олександра Михайлівна — 145—147, 265, 341, 351, 353, 356, 365, 413, 424, 425
- Куліш Пантелеймон Олександрович — 13, 88, 92, 93, 99, 103, 104, 112, 117, 132, 133, 135, 136,

- 143, 145—148, 150, 151, 156, 157, 159, 161, 163, 165, 168, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 183, 197, 202, 260, 262, 264—271, 273, 275, 277—280, 283, 290, 296—305, 307—313, 315, 316, 318, 328, 340—342, 346, 347, 349, 352, 355, 365, 390, 391, 393, 395, 397, 400—402, 404—406, 410, 414, 415, 417, 418, 434, 437, 441, 448, 451—453, 457, 462, 463, 468, 471, 472, 475, 476
- Кульнєв Яків Петрович — 32
- Курбський Андрій Михайлович — 140
- Куріс Платон Іванович — 117
- Курочкін Василь Степанович — 302, 306, 309, 311, 317, 328, 334, 335, 351, 416, 419, 425, 455, 462
- Курочкін Микола Степанович — 334, 336, 338, 351, 390, 391, 425, 428, 434, 438, 462, 463
- Кутайсов Павло Іванович — 39
- Кутіни — 212, 220
- Кутузов Михайло Іларіонович — 32
- Кухаренко Яків Герасимович — 68, 81, 83, 109, 110, 112, 118, 250—253, 268, 271—273, 275, 278, 284, 285, 315—317, 344, 350, 407, 410, 415, 463
- Куций М.— 295
- Кушельов-Безбородько Григорій Олександрович — 83, 262
- Л.— див. Полусмак Ликера Іванівна
- Лабенський Франц Іванович — 43
- Лаврентьєв П.— 174
- Лавров Арсеній Михайлович — 202
- Лавров Микола Андрійович — 326
- Лавров Петро Лаврович — 292, 318
- Лагода Антон Іванович — 57, 60
- Ладиженський Михайло Васильович — 273
- Ладомирський Василь Миколайович — 109, 127
- Лазаревська Глафіра Матвіївна — див. Огієвська Глафіра Матвіївна
- Лазаревська (дів. прізви. Лашинська) Афанасія Олексіївна — 221, 341, 343, 359, 363, 379, 380, 427, 430, 460, 468
- Лазаревський Василь Матвійович — 127, 179, 184, 221, 224—226, 245, 269, 326, 329, 334, 345, 390, 407, 443, 449, 453, 460, 472
- Лазаревський Іван Матвійович — 338, 343, 379, 380, 381, 407, 477
- Лазаревський Матвій Іванович — 221
- Лазаревський Михайло Матвійович — 169, 171, 176, 180, 182, 214, 215, 245, 247, 258, 264, 266, 267, 269, 271—276, 279, 283, 285, 295, 296, 301—304, 307, 310, 311, 315, 317, 318, 320—323, 325, 326, 329, 331—333, 335, 337, 338, 340, 341, 344, 350, 363—366, 369, 387, 415, 421, 425, 428, 430, 433, 442, 446—448, 452, 456, 458—461, 465, 468—470, 473—476
- Лазаревський Олександр Матвійович — 23, 25, 26, 29, 31, 336, 401, 426, 430, 455, 463, 468, 475, 477—479
- Лазаревський Федір Матвійович — 169, 170, 179, 183, 184, 197, 212, 214, 215, 219—225, 227, 228, 232, 246, 247, 254, 255, 258, 264, 301—304, 353, 355, 363, 379—381, 387, 401, 419, 477
- Лазаревський Яків Матвійович — 311, 460
- Лазаревські — 221, 226, 369, 379, 380
- Лазарєв Михайло Петрович — 211
- Ламанський Володимир Іванович — 436
- Лампі Ян-Батист — 32
- Ланської Л.— 282
- Ланської Сергій Степанович — 263, 315

- Лапа (Лаппо-Старженецький) Павло Вільгельмович — 293, 294, 296, 298, 318, 337
- Лаптев — 360
- Лашинська Марія Миколаївна — 380
- Лебедєв Михайло Іванович — 361, 429, 433
- Лебедєв Олександр Гнатович — 469
- Лебедєв Олександр — 381
- Лебединцев Петро Гаврилович — 26
- Лебединцев Феофан Гаврилович (Лобода Ф.) — 375—377, 388, 423
- Левицький Сергій Петрович — 170, 184, 216, 219, 220, 223—229, 247, 266
- Левченко Іван — 62
- Лейхтенбергський Максиміліан Йосиф-Наполеон — 157
- Лелевель Йоахім — 351
- Лемуан — 272
- Ленський (Воробйов) Дмитро Тимофійович — 308, 314
- Леонова Дарія Михайлівна — 332, 475
- Лермонтов М. Ю.— 6, 43, 44, 64, 71, 75, 81, 180, 182, 184, 220, 222, 283
- Лесаж — 163
- Лесков Микола Семенович — 376, 454, 462, 466
- Лизогуб Андрій Іванович — 111, 131, 149, 161, 179—185, 192, 195, 213, 215, 219, 220, 224, 226, 234, 237, 242, 245
- Лизогуб Віталій Іванович — 97
- Лизогуб Ілля Іванович — 131, 179, 220, 245
- Лизогуб Ліза — 180
- Лизогуби — 12, 148, 155
- Лимар Йона — 27
- Липинський Людвіг — 216
- Липін Ілля Іванович — 75
- Липський Мартин Іванович — 134
- Лисенков Іван Тимофійович — 84, 85, 88, 105, 106, 173, 174, 399
- Литвинов Михайло Олексійович — 100
- Лихачови — 400
- Лібельт Кароль — 279, 280, 282
- Лівенцов Олексій Михайлович — 315
- Ліппоман Феліціан Йосипович — 371, 383
- Ліпранді І. І.— 210
- Ліфлянд — 169
- Лобач-Жученко Борис Борисович — 324, 331, 336, 352, 354, 356
- Лобко Петро Олександрович — 428, 434, 461, 469, 470
- Лопухін Павло Петрович — 367—369
- Лопухін Петро Васильович — 257
- Лука Ілліч — 91
- Лукашевич І. Я.— 446
- Лукашевич Олексій — 326, 334, 335
- Лукашевич Платон Якимович — 90—92, 97
- Лукомський Родіон Іванович — 87, 93
- Лукоянов Олексій Миколайович — 33
- Лук'янович Андрій Федорович — 119
- Лук'янович Микола Андрійович — 11
- Лук'янович Олександр Андрійович — 115, 116, 123
- Лунін Микола Олександрович — 52
- Лунін Михайло Сергійович — 52
- Любомирський Ксаверій — 17, 19
- Лютенко Онопрій — 122
- Лютер — 328
- Ляпунова А. С.— 357, 359
- Львов Геронтій Ілліч — 248, 252, 255, 256, 258, 277, 283
- Львов Федір Федорович — 407

- Маєвська Терезія Олександрівна — 87, 93
- Маєвський Антон Петрович — 235, 245, 247
- Майбах Карл Людвигович — 347, 352
- Майков Аполлон Миколайович — 350, 395, 436, 437, 441, 442, 445—448, 455
- Макаров Микола Якович — 348, 352, 362, 363, 366, 389, 396, 399, 402, 407, 413, 414, 417, 424—427, 429, 431, 438—440, 453, 456
- Макарови — 420
- Максимов Олексій Максимович — 75
- Максимович (дів. прізви. Товбич)
Марія Василівна — 321—323, 328, 345—348, 353, 354, 357, 358, 366, 373, 385—387, 411
- Максимович Михайло Олександрович — 12, 73, 93, 96, 99, 117, 138, 150, 159, 171, 252, 253, 303—305, 307, 320, 321, 323, 325—328, 331, 345—348, 356, 364, 366, 370, 371, 373, 385—387, 389, 396—399, 401, 410, 411, 418, 446, 465, 467, 473, 480
- Максимович Олексій Михайлович — 411
- Максимовичі — 373, 386, 387
- Макшеєв Олексій Іванович — 180, 185, 186—196, 207, 414
- Макшеєви — 191
- Малашенко Михайло — 469, 477
- Малецький Каспар Едуардович — 394
- Малишев Тарас Михайлович — 61
- Малов Олексій Іванович — 151
- Малюга Павло Потапович — 317
- Мальдіс А. Й. — 60, 390
- Мантейфель Отто Максимович, фон — див. Цеге фон Мантейфель О. М.
- Мануйлов В.— 6
- Марахов Григорій Іванович — 354, 448
- Марія Миколаївна, вел. княгиня — 49, 50, 270, 298, 306, 311—313, 315, 320, 358—360
- Маркевич Андрій Миколайович — 266, 271—273, 303, 308, 320, 321, 325, 342, 353, 355, 399, 424, 427, 429, 432
- Маркевич Микола Андрійович — 10, 34, 62—66, 76, 80, 96, 98, 99, 101, 128, 246, 250, 266, 303, 342, 446
- Маркевич Михайло — 66
- Маркевич Олексій — 377
- Маркелова Ганна Іванівна — 437
- Маркович Богдан — 356
- Маркович Катерина Василівна — 76
- Маркович Марія Олександрівна — див. Вовчок Марко
- Маркович Опанас Васильович — 127, 132, 136, 140, 142, 151, 155, 158, 286, 289, 336, 343, 350, 411, 467, 476
- Марковичі — 289
- Марковський Петро — 371
- Мартінов — 394
- Мартінов Олександр Євстафійович — 353, 390, 431
- Мартінова — 33
- Мартінова Є. М.— 60, 390
- Мартос Петро Іванович — 8, 60, 63
- Мар'яна — 126
- Маслов (Маслій) Василь Павлович — 31, 371, 383, 401
- Маслов Іван Ілліч — 385
- Матвеєв М.— 281
- Матвеєв Петро — 36
- Матвеєв Юхим Матвійович — 170, 202, 242, 281
- Матійко Ганна Петрівна — 20, 23, 30, 32, 35, 54, 122
- Мацапура Микола Іванович — 52
- Мацкевич Давид Іванович — 388
- Мацкевич Ігнатій — 479
- Медичі В.— 36
- Медичі Катерина — 19

- Межевич В.— 103
- Мей Лев Олександрович — 316, 332, 359, 417
- Мейербер Джакомо (Якоб Лібман-Бер) — 298, 304
- Мельников (Андрій Печерський) Павло Іванович — 306
- Мельникова Олександра — 11
- Менглі Гірей — 16
- Менделс Гіссе — 150
- Меншиков Олександр Данилович — 112
- Меншиков Олександр Сергійович — 205, 207, 236, 237
- Метлинський Амвросій Лук'янович (Амвросій Могила) — 66, 78, 151, 153, 253, 268, 278, 284, 302, 303
- Мефодій — 153
- Мещерський Арсен Іванович — 408, 416, 428, 429, 433
- Мешков — 282
- Мешков Дмитро Васильович — 170, 173, 174, 176, 177, 183—185, 211, 226, 228, 230—232, 282
- Мизко Микола Дмитрович — 452
- Микешин Михайло Осипович — 337, 394, 399, 416, 438, 461
- Микола I — 44, 76, 112, 150, 151, 156, 166, 178, 197, 198, 256, 277, 290, 291, 318, 333, 347, 362, 366, 437
- Милорадович Григорій — 424
- Милорадович Марія Григорівна — 260, 280
- Милорадович Олександра Григорівна — 280
- Минаєв Д. Д.— 351, 478
- Миницька О. І.— 322
- Мирцев М. І.— 318
- Михайлов Григорій Карпович — 44, 57—59, 248, 278, 329, 335
- Михайлов Михайло Іларіонович (Іларіонович) — 265, 394, 412, 414, 420, 462, 465
- Михайлов Лев Андрійович — 236
- Михальський Олексій Григорович — 277
- Мікеланджело Буонаротті — 42
- Міллер Павло — 73
- Мілюков Олександр Петрович — 410
- Мін Дмитро Єгорович — 320, 321, 323, 348
- Мінін Н.— 443
- Мініх Бурхард-Христоф — 112
- Міцкевич Адам — 110, 142, 171, 408
- Могила Амвросій — див. Метлинський А. Л.
- Мокрицька Марія Львівна — 328, 333, 401, 458
- Мокрицький Аполлон Миколайович — 43—46, 48—52, 57, 79, 259, 321, 322, 333, 364
- Мокрицький Іван Миколайович — 326, 328, 364, 458
- Мокрицький (Таволга) Петро Миколайович — 364, 462, 471, 476
- Молендський — 374
- Момбеллі Микола Олександрович — 112, 163, 177, 206
- Монькіна Олександра Дмитрівна — 149, 150, 153
- Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич — 391, 393, 401, 407, 414, 421, 436, 464
- Мордовцева Ганна — 407
- Моренець Микола Іванович — 56, 391
- Моссаковський Євген Михайлович — 448
- Мостовський Мацей Валентійович — 276, 282, 283, 308, 316, 340
- Мосягін Микола Якович — 51
- Моцарт Вольфганг-Амадей — 294, 312, 323
- Мошура В.— 11
- Муравйов-Апостол Сергій Іванович — 27

- Муравйов Олександр Миколайович — 43, 317
- Муравський Ігнатій Францович — 285
- Муравський М. Д.— 267, 387, 392, 400
- Мусін-Пушкін Михайло Миколайович — 168, 169, 175
- Мусін-Пушкін-Брюс Василь Валентинович — 39
- Мусоргський Модест Петрович — 357
- Муханов М. О.— 378, 389
- Муханов Сергій Миколайович — 107—110, 372
- Мюссар Євген Іванович — 359
- Навроцький Олександр Олександрович — 136, 151, 155, 157, 158, 162, 261, 298
- Н. Б.— 461
- Нагаєв Григорій Миколайович — 297
- Надеждін Микола Іванович — 68—70, 100
- Назаров Яким Власович — 235, 236
- Назон — 277
- Наливайко Северин — 119, 292
- Наришкін Кирило Олександрович — 43
- Наруга Артем — 87, 119
- Науменко Степан — 364
- Нахімов Павло Степанович — 46
- Неділько Георгій Якович — 149
- Недоброво Євграф Васильович — 230—232
- Неживий Семен — 19
- Незабитовський Степан Андрійович — 285, 286, 402
- Некрасов Микола Олексійович — 269, 330, 353, 395, 411, 435—437, 461, 462, 465, 468, 473
- Непокупний Анатолій Павлович — 32, 34
- Нерода Я. Т.— 363
- Нерсесов (Нерсесян) Степан — 43
- Нессельроде Карл Васильович — 224, 226
- Нестеровський Іван Федорович — 91
- Ничипоренко Андрій Іванович — 399
- Нечкина Мілиця Василівна — 27
- Никанор, архієпископ — 137
- Никитенко Олександр Васильович — 107, 163, 164, 169, 175, 336, 353
- Никольський Ф.— 475
- Нікітін Костянтин — 249, 253
- Ніколадзе Ніко — 476
- Німенко Андрій — 249
- Ністрем — 293
- Новий поет — див. Панаєв І. І.
- Новицький Кароль — 286
- Новицький Микола Дементійович — 247, 417, 418, 422, 423, 430
- Новицький Михайло Михайлович — 152, 227, 232, 352, 394, 421, 428, 437
- Новиков Є. П.— 328
- Новиков Микола Іванович — 321
- Номис (Симонов Матвій Терентійович) — 181
- Н. Р—н — див. Рігельман М. А.
- Н. Т.— див. Тарновська Н. В.
- Нудатов Ераст Васильович — 191
- Н. Ф.— 471
- Обер Данієль-Франсуа-Еспрі — 328
- Обеременко Андрій — 283
- Обидовський Ієремія Семенович — 122
- Оболонський Володимир Олександрович — 37
- Оболонський Олександр Дем'янович — 37
- Оболонський Олександр Олександрович — 38, 383, 396, 406, 425
- Оболонський Петро Олександрович — 37, 38

- Оболонські — 12, 38
- Обручов Володимир Панасович — 167, 170, 176, 181, 185, 197, 204, 213—215, 217, 218, 220, 221, 223—226, 228, 230, 232—234, 236—238, 290
- Обручов Микола Миколайович — 445
- Обручова Матильда Петрівна — 214
- Обрядін — 279
- Овідій (Публій Овідій Назон) — 277
- Овсянников Павло Абрамович — 292—294, 297, 306—308
- Овчаренко І.— 364
- Огарьов Микола Платонович — 258
- Огієвська Глафіра Матвіївна — 215, 220, 380, 449
- Огієвський Дмитро Петрович — 381, 382
- Огієвські — 477
- Одарченко Пилип Михайлович — 363
- Одинцов Євген Іванович — 285
- Одоєвський Володимир Федорович — 50, 158, 362
- Ордан Жан — 42
- Ознобишин Микола Ілліч — 118, 139, 140, 155
- Олдрідж Айра-Фредерік — 344—350
- Олег, князь — 42
- Олейничук Семен Микитович — 246
- Олександр Македонський — 42
- Олександр II — 50, 51, 150, 151, 256, 264, 310, 457
- Олександра Федорівна, цариця — 50
- Олена — 20
- Олена Павлівна — вел. княгиня — 443
- Ольхін Матвій Дмитрович — 99, 101, 106, 117
- Орлов В. Л.— 34
- Орлов Олександр Григорович — 218
- Орлов Олексій Федорович — 137, 149—152, 154, 156, 157, 160, 163, 165—169, 171, 173—176, 181, 182, 184, 215, 217—219, 221, 225—229, 232—234, 242
- Орлов Пимен Микитович — 79
- Орлова А.— 58, 357
- Орловський Володимир Донатович — 436, 444—446
- О'Рурк Моріц Єгорович — 118
- Осипов Микола Йосипович — 255, 257, 260—262, 265, 272, 305, 316, 330, 345
- Основ'яненко — див. Квітка-Основ'яненко Г. Ф.
- Ососов Василь Якович — 451
- Островський Олександр Миколайович — 243, 278, 293, 305, 353, 395
- Остроградський Микола Васильович — 219, 230
- Остряниця, гетьман — 144
- Очкін Амплій Миколайович — 102, 107
- Павлов Капітон Степанович — 141
- Павловський Єгор Федорович — 111
- Павлюк Микола Миколайович — 14, 251, 254, 255, 267, 301, 316, 345, 410, 414, 420, 450
- Паганіні Ніколо — 288
- Паламарчук Глафіра Петрівна — 82, 84, 91, 216, 234, 237—240, 242, 245, 249, 250, 252, 338, 346, 385, 416, 464, 477, 479
- Палаузов Спиридон Миколайович — 356, 358, 397
- Паливода-Карпенко С. Д. — див. Карпенко С. Д.

- Палій (Гурко) Семен Пилипович — 89
- Палкін — 328
- Пальмов Гавриїл — 285
- Панаєв Іван Іванович (Новий поет) — 46, 63, 354, 357, 423, 455, 462, 465, 468
- Панаєв Володимир Іванович — 314, 358
- Панов Олексій Панфилович — 287, 288
- Пантелєєв Логвин Федорович — 395, 441
- Панченко Єлисей Олександрович — 292
- Парчевський Никодим Павлович — 368, 370, 393
- Паскевич-Ериванський Іван Федорович — 112, 172
- Патін (Парчин, Паршин) Іван Никифорович — 55, 75, 90
- Пашковська Варвара Матвіївна — 376
- Пашковський Євген Олександрович — 120
- Первольф Йозеф — 450
- Перелєшин Платон Олександрович — 164
- Переля Н.— 383
- Перовський Василь Олексійович — 8, 59, 180, 208, 211, 218, 219, 237, 238, 253—255, 257, 259, 269—271, 273, 275, 308
- Перовський Лев Олексійович — 137, 169, 172, 174, 184, 242
- Перчук Василь Михайлович — 14
- Пестель Павло Іванович — 27, 160
- Петрашевський (Буташевич-Петрашевський) Михайло Васильович — 201, 203, 263
- Петренко Михайло Миколайович — 363
- Петро, апостол — 241
- Петро 1 — 37, 112, 291, 432
- Петров — 40
- Петров Іван Тадейович — 184
- Петров Йосип Опанасович — 328, 330, 332
- Петров Микола Іванович — 333, 335, 337
- Петров Олексій Михайлович — 142, 148, 149, 151, 153, 162, 165, 166, 201
- Петров Петро Миколайович — 40, 53
- Петрович Григорій Фердинандович — 319
- Петровський Петро Степанович — 43, 50, 58, 278, 294
- Пец — 336
- Печаткін Євген Петрович — 466
- Пешехонов — 51
- Пилипчук Ростислав Ярославович — 120, 262
- Пильчиков Дмитро Павлович — 132
- Пипін Олександр Миколайович — 391, 400, 406, 462
- Пипіна Катерина Миколаївна — 289
- Пипіна Поліна Миколаївна — 384
- Пирогов Микола Іванович — 384
- Писарєв Микола Еварестович — 93, 150—152, 156, 160, 161, 281
- Писемський Олексій Феофілактович — 262, 263, 267, 395, 436, 437, 441, 442, 455, 459
- Підгорецький Р. О.— 428
- Підкова Іван — 60, 412, 420
- Піунова Катерина Борисівна — 296, 303, 306, 308—319, 344
- Піунови — 309, 311, 316
- Плаксіна — 150
- Платов Матвій Іванович — 32
- Платонов Микола Платонович — 303
- Плачинда Володимир Петрович — 74, 79
- Племянников Андрій Васильович — 214

- Плетньов Петро Олександрович — 65, 69, 102, 143, 147, 180, 271, 343
- Плещеев Олексій Миколайович — 217, 235, 251, 254—256, 343, 345, 353, 354, 397, 402, 409—411, 414, 415, 417, 421, 422, 466, 467
- Плотников — 283
- Погодін Михайло Петрович — 73, 75, 86, 89, 248, 253, 305, 323, 327, 473
- Погожев Василь Миколайович — 310, 314, 315
- Подберезький Ромуальд — див. Подберезький-Друцький Ромуальд
- Подберезький-Друцький Ромуальд — 30, 60, 78, 79, 106, 110, 111
- Подоський Едвард — 394
- Пожарський Дмитро Михайлович — 285—287, 292
- Полевой Ксенофонт Олексійович — 71, 82, 89
- Полевой Микола Олексійович — 64, 79, 80, 82, 84, 88, 89—91, 112, 115, 118, 294, 300
- Полетика Олександр Іванович — 119
- Полонська Ніна Євдокимівна — 342, 394, 449
- Полонський Яків Петрович — 340, 366, 395, 400, 406, 436, 437, 441, 442, 447, 448, 455
- Полотай Ангеліна Михайлівна — 81, 99, 100, 104, 105, 121, 162
- Полусмак (Полусмакова) Ликера Іванівна — 420, 424—433, 435, 438—440
- Поляков В. П.— 64
- Пономарьов Федір Павлович — 59, 61, 62
- Понятовський Август — 257
- Попель Олександр Каєтанович — 215
- Попов Г.— 288
- Попов Михайло Іванович — 298, 318
- Попов Михайло Максимович — 160, 360
- Попов Павло Миколайович — 118
- Попов Петро Олексійович — 160
- Попов П.— 381
- Попова Ганна Миколаївна — 296
- Португалов Веніамін Осипович — 267, 400
- Поспелов Ксенофонт Єгорович — 192, 196, 212, 217, 219, 232—234, 236, 246
- Поставський Данило Кирилович — 376
- Посяда Іван Якович — 132, 151, 154, 155, 162, 168, 291
- Потапов Меркул Матвійович — 235, 247
- Потехін Олексій Антипович — 294
- Потоцький Микола — 17
- Потулов Іполит Михайлович — 275, 277
- Потьомкін Григорій Олександрович — 19, 112
- Похилевич Лаврентій Іванович — 18
- Почешев Герман — 173
- Пошехонов — 5
- Превлоцький Степан Степанович — 29
- Прево Андрій Михайлович — 106
- Предаткін — 451
- Прехтель Степан Йосипович — 45
- Пржещлавський — 432
- Привалов — 110
- Прийма Федір Якович — 5, 55, 177, 354, 392, 416, 438, 440, 444, 451
- Присяжнюк М. Ф.— 454, 464
- Прокопович Микола Якович — 65
- Прокопович Петро Іванович — 87
- Прокоф'єв Олександр — 5
- Прометей — 249, 250

- Протасов Микола Олександрович — 152
- Процько — 20
- Прушинський Петро Іванович — 135
- Прянишников Федір Іванович — 67
- Псьол (у заміжжі Дуніна-Борковська) Глафіра Іванівна — 10, 92, 97, 98, 101, 102, 105, 106, 113, 114, 125
- Псьол Михайло Іванович — 136, 155
- Псьол Олександра Іванівна — 182, 183, 223, 224
- Псьол Тетяна Іванівна — 105
- Пуле М. Ф., де — 385, 386, 389
- Пурлевський Сава Дмитрович — 381, 392, 393
- Пуссен Нікола — 57
- Путерен Дмитро Іванович — 310, 320, 321
- Путята Микола Васильович — 51
- Пушкар Мартин — 119
- Пушкін Олександр Сергійович — 6, 36, 43, 44, 68, 75, 81, 94, 102, 147, 189, 220, 222, 281, 304, 309, 394, 398, 399, 408, 444, 474
- Пушик Степан Григорович — 17, 18
- Пушин Іван Іванович — 299
- Пущина Ніна (насправді Ганна) Іванівна — 299, 305, 313
- Пшевлоцький Северин — 279
- Равіта-Гавронський Г. Г.— 19
- Радзивіли — 419
- Радзейовський Павло — 286
- Раєв Василь Єгорович — 345, 348, 421
- Разін Степан Тимофійович — 288
- Райська — 104
- Ракович Глафіра Олександрівна — 449
- Рамазанов Микола Олександрович — 272, 329
- Растопчин Олександр Степанович — 226, 231, 232
- Рафаель Санті — 57
- Ревуцький Ф.— 475
- Редькін Петро Григорович — 219, 466
- Рейсер С. А.— 6, 256
- Рембрандт Гарменс ван Рейн — 337, 341, 355
- Резанов Віктор Михайлович — 461
- Резвой Модест Дмитрович — 59, 71
- Репнін Василь Васильович — 97
- Репнін Василь Миколайович — 92—95, 97, 214, 237
- Репнін Микола Васильович — 80
- Репнін Микола Григорович — 90, 92, 95, 97, 98, 113, 118, 342
- Репніна Варвара Василівна — 97
- Репніна Варвара Миколаївна — 10, 92—95, 97—101, 103—109, 111—114, 116, 125, 136, 179—184, 192, 197, 199, 213, 216, 219, 220, 223, 226, 227, 229, 237—239, 242, 245, 251, 261, 262, 302—304, 310, 321, 323, 345
- Репніна Варвара Олексіївна — 94
- Репніна (Балабіна) Єлизавета Петрівна — 95, 97
- Репніни — 10, 92, 93, 96, 127, 154
- Репринцев В. Ф.— 16
- Рибаченко Матвій — 232
- Рибушкін М. С.— 285
- Рилєєв Кіндрат Федорович — 27, 83, 292, 394
- Рильський Максим Тадейович — 15, 479
- Рильський Йосип — 456
- Рильський Тадей — 456, 479
- Рігельман Микола Аркадійович — 154, 164, 271, 302, 361
- Ріхтер Ф.— 36
- Рогов К.— 111

- Рогожин Іван — див. Чельцов Ф. І.
 Родаков Павло Іванович — 12, 154
 Роде В. М.— 326
 Родзянки — 119
 Родзянко Аркадій Гаврилович —
 120, 124, 279
 Родзянко Віталій Васильович —
 120
 Родзянко Гаврило — 120
 Родзянко Надія Якимівна — 124
 Родзянко Платон Гаврилович —
 120
 Розен — 400
 Розенгейм Михайло Павлович —
 455
 Розенмайер — 102
 Роллер Андрій Адамович — 40, 272
 Росковшенко Іван Васильович —
 34
 Росинський — 400
 Россіні Джоаккіно — 296, 313
 Ротач Петро Петрович — 11, 436
 Руадзе — 414
 Рубан Павло Хомович (Совгир) —
 24
 Рубець Олександр Іванович — 450
 Рудзинський Йосип Федорович —
 11, 117
 Рудзинський Федір — 11
 Рум'янцев Петро Олександрович —
 112
 Руновський А. Н.— 446—448
 Рустем Ян — 32
 Рябенко Іван — 84
- С-в А.— 438
 Сабат К.— 40
 Саббатовський Матвій Єгорович —
 135
 Сабуров Андрій Іванович — 344
 Савельєв Петро — 115
 Савенков Євстафій Семенович —
 362
- Савич Микола Іванович — 13, 142,
 151
 Савичев Микита Федорович —
 244, 245, 253, 322
 Садовий Роман Тимофійович —
 369
 Садовий Тимофій Григорович —
 369, 374
 Садовський (Єрмилов) Пров Ми-
 хайлович — 338
 Саєнко Іван — 449, 458, 459
 Сажин Михайло Макарович — 13,
 132, 147, 149, 161, 179, 446
 Салтиков-Щедрін Михайло Євгра-
 фович — 290, 312, 340, 342,
 353, 462
 Самарін Іван Васильович — 323
 Самойлов Василь Васильович — 12
 Самойлов Степан Никифорович —
 121, 125
 Сапожников Андрій Петрович —
 35, 43, 78
 Сапожников Олександр Олександр-
 ович — 284, 286—288, 292, 293
 Сапожникова Ганна Олек-
 сандрівна — 286
 Сапожникова Пелагея Іванівна —
 286
 Сапожникови — 288, 293
 Сарана Федір Кузьмович — 394
 Саул — 436
 Сахнов Андрій — 198
 Свідзинський Костянтин Каetano-
 вич — 296
 Свічка Лев Миколайович — 119
 Селецька Марія Дмитрівна — 97,
 98, 107
 Селецький Михайло Васильович —
 113, 116
 Селецький Петро Дмитрович —
 10, 372, 375—379, 447
 Селецькі — 98
 Селін Олександр Іванович — 385
 Семевський Михайло Іванович —
 203, 346

- Семененко-Крамаревський Валеріан Семенович — 80, 81, 84, 245
- Семенов Микола Михайлович — 253, 254
- Сементовський Костянтин Васильович — 101
- Сементовський Олександр Максимович — 116
- Сенчило-Стефановський Олексій Флорович — 13, 88, 117, 135, 147, 176, 384
- Сенявін Аркадій Олексійович — 191
- Сераковський Зигмунт Гнатович — 239, 257, 262—264, 270, 271, 298, 299, 325, 327, 328, 330, 351, 391
- Сергієнко Г. Я.— 144, 246
- Сердюков Петро — 148, 169
- Середа Єлизавета Омелянівна — 450
- Середницький Євстафій Тадейович — 215
- Северцов Микола Олексійович — 354, 393
- Серков — 40
- Серов Олександр Миколайович — 404, 475
- Сидорка — 32
- Симиренки — 12
- Симиренко Платон Федорович — 366, 370, 371, 390, 392, 395, 400, 411, 444, 451
- Симиренко Федір Степанович — 366, 370, 371, 381
- Симонов М. Т. (Номис) — 136, 181, 460
- Сичов — 74, 76
- Скальковський Аполлон Олександрович — 116
- Скиргайло Ольгердович — 16
- Скірмунт Олена — 301
- Скобелєв Іван Микитович — 83
- Скобелєв — 279
- Сковорода Григорій Савич — 374
- Скотт Вальтер — 50, 56, 147
- Скрипник — 245
- Сліпенко Макар — 128
- Служинський Франц Йосипович — 335, 446
- Смирдін Олександр Пилипович — 70
- Смирницький Іван — 98
- Смирнов Василь Назарович — 376
- Смирнова (дів. прізви. Тарновська) Юлія Василівна — 327
- Смілянська Валерія Леонідівна — 144, 459, 470, 475
- Снегірьов Іван Михайлович — 168
- Соар — 440, 444
- Собко Н. П.— 40
- Соваж Т.-М.— 305
- Совінський Леонард — 430, 442, 449, 450
- Соколов Іван Іванович — 329, 336, 339, 352, 355, 386, 397, 411, 416
- Соколов (Соколенко) Петро Максимович — 435, 436, 455
- Соколовська Тетяна Павлівна — 288
- Соколовський Микола Павлович — 82
- Сократ — 46
- Солдатовков Кузьма Терентійович — 345, 421, 449
- Соленик Карпо Трохимович — 12, 119, 120, 281
- Солова Наталія Андріївна — 59
- Соловійов Василь — 36
- Соловійов Н. В.— 36, 46
- Соловійов Сергій Михайлович — 285
- Сологуб Володимир Олександрович — 63
- Солонина (Солонін) Захарій Костянтинович — 155, 289
- Солонина (дів. прізви. Гамалія) Марія Григорівна — 288
- Солунський Дмитро — 154

- Солуха — 31
- Сольмон (Соломон) — 106
- Сомов Андрій Іванович — 404, 420
- Сорока Карпо Миколайович — 61
- Сорокін Євграф Семенович — 421
- Сосницький Іван Іванович — 63
- Соханський — 139
- Сошальський — 327, 330, 332, 334, 338
- Сошенко Іван Максимович — 7, 8, 13, 20, 26, 33—35, 37, 39, 41—43, 45, 51—54, 56, 58, 86, 377, 386, 387, 430, 434, 436, 444, 446, 451, 479
- Сошенко Марія (Марцеліна) — 446, 451
- Спасович Володимир Данилович — 465
- Сперанський Василь Єгорович — 294
- Сперанський М.— 183
- Спешнев Микола Олександрович — 406
- Сребдольська Юлія Григорівна — 145
- Сребдольські — 145
- Срезневський Ізмаїл Іванович — 34, 65, 66, 78, 92, 104, 151, 162, 415
- Ставассер Петро Андрійович — 79, 335
- Станевич Ян Фердинандович — 214, 236, 254, 257, 258, 325, 351
- Станкевич Олександр Володимирович — 323
- Станкевич (дів. прізви. Бодиско) Олена Костянтинівна — 105, 322
- Станкевичі — 322, 323
- Старов Микола Дмитрович — 330, 332, 336, 345, 346
- Стасов Володимир Васильович — 358
- Степанов Микола Олександрович — 351
- Степанова Надія Андріївна — 449
- Стеценко Леонід Феодосійович — 47
- Стороженко Андрій Якович — 77, 104
- Стороженко Володимир Андрійович — 77
- Стороженко Олекса Петрович — 449
- Стоянов О. І.— 478
- Стражевський Іван Федорович — 361
- Стрем — див. Ністрем
- Стрижевський — 400
- Строганова — 64
- Струговщиков Олександр Миколайович — 63—66, 394
- Ступін Олександр Васильович — 7
- Стурдза О. С.— 105
- Субханкулов Абдулкадир Фейзулович (Аполлон Федорович) — 184
- Суворов Олександр Васильович — 80, 82, 83, 85, 88—91, 108, 112, 294
- Судак Валентина Омелянівна — 42, 52, 53, 55, 58, 62, 67, 68, 72, 80, 82, 85, 87, 88, 90, 93, 421, 431
- Сутгоф Олександр Миколайович — 263
- Сучок Данило — 374
- Суханов-Подколзін Борис Гаврилович — 339, 354
- Суханов-Подколзін Гаврило Гаврилович — 326
- Суханова Наталія Борисівна — 346, 352, 357
- Сухово-Кобилін Олександр Васильович — 338
- Сухозанет Микола Онуфрійович — 263, 264, 269, 270, 273
- Сухомлинов Михайло Іванович — 333, 336, 337, 447
- Сухоставський Захар Іванович — 128, 131, 133
- Сю Ежен — 313

- Табачников Василь Олександрович — 368—372, 374, 387, 390, 391
- Таволга-Мокрицький Петро Миколайович — див. Мокрицький (Таволга) П. М.
- Тальоні Марія — 45, 46, 48
- Танерані (Танеріні) П'єтро — 335
- Танський Сергій Федорович — 11, 113, 131, 136, 139, 144
- Тарасевич Кирило Григорович — 364, 398
- Тарахан-Берега Зінаїда Панасівна — 369
- Тарновська Лідія Володимирівна — 385, 386, 406, 412, 419, 421
- Тарновська Людмила Володимирівна — 361, 371, 385, 386, 406, 412, 421, 431, 442, 448
- Тарновська Надія Василівна — 121, 385—387, 392, 431, 442, 444, 445, 448, 449
- Тарновський Василь Васильович (ст.) — 121, 144, 262, 264, 266, 267, 269, 297, 302, 355, 362, 385, 448, 466
- Тарновський Василь Васильович (мол.) — 121, 271, 298, 301, 302, 307, 363, 371, 379, 385, 386, 406, 412, 419, 421, 426, 431, 435, 441, 449, 455, 464
- Тарновський Володимир Васильович (Володя) — 385, 386
- Тарновський Григорій Степанович — 10, 60, 76, 77, 83, 86, 90, 97, 98, 127
- Тарновський Яків Васильович — 447, 448
- Тарновські — 361, 379, 385, 419
- Татаринов Сергій Петрович — 302, 313, 319
- Татаринова Л. Є.— 248, 258
- Терещенко Василь Павлович — 124
- Терещенко Каленик Мефодійович — 25, 29
- Терещенко (Грушівська) Оксана Калениківна — 25, 29
- Терещенко Сава — 25
- Терещенко Степан — 26, 29
- Терновець І. С.— 119
- Тетерюк Пилип — 23
- Тимашов Олександр Єгорович — 221
- Тимашов Петро — 230, 231
- Тимофеев Павло Терентійович — 427
- Тиунський В.— 103
- Тихменев Олександр Григорович — 408
- Тихобразов Микола Іванович — 75
- Тихонравов Микола Савич — 475
- Тихорський Микола Якович — 79, 96, 109
- Тичина Гавриїл — 98
- Тишинський — 400
- Тімм Емілія Федорівна — 56
- Ткаченки — 8, 37
- Ткаченко Григорій Леонтійович — 37—39, 75
- Ткаченко Денис Леонтійович — 37—39
- Ткаченко Микола Михайлович — 140
- Ткаченко Федот Леонтійович — 11, 37, 38, 52, 75, 80, 81, 119, 245, 419, 427, 433, 445, 451, 452
- Ткаченко Яків Леонтійович — 37
- Товбич Лев Осипович — 318
- Толбін Василь Васильович — 351, 432, 447, 455
- Толмачов Панас Омелянович — 170, 176, 182, 184, 186, 202—206, 213, 217, 218, 222, 223, 234
- Толстая (дів. прізвище Іванова) Анастасія Іванівна — 260—263, 266, 268, 269, 272, 274, 282, 293, 296, 298—301, 303—306, 316—321, 326—330, 332, 337, 342, 343, 345, 349, 393, 429

- Толстая Катерина Федорівна — див. Юнге К. Ф.
- Толстая Ольга Федорівна — 349
- Толстие — 296, 325, 328, 330, 332, 335, 337, 338, 343, 345, 358, 385, 412, 416
- Толстой Лев Миколайович — 294, 329, 353
- Толстой Олексій Костянтинович — 218, 329
- Толстой Федір Петрович — 8, 39, 43, 63—65, 104, 158, 256, 257, 264, 270, 273, 282, 297, 298, 300, 302, 303, 305, 308, 309, 314, 315, 317, 318, 320, 330, 342, 346, 352, 357—360, 365, 370, 395, 448
- Томілов Олексій Романович — 43
- Тон Костянтин Андрійович — 285
- Торнау Федір Федорович — 295
- Траскін Олександр Семенович — 141, 145, 146, 148, 149, 155, 164, 168, 171, 172
- Тризна Роман Дмитрович — 426, 438, 454, 455
- Трипольський Віктор Андрійович — 45
- Тройницький Олександр Григорович — 350, 351, 365, 373, 392
- Троцина Костянтин Єлисейович — 337
- Трощинський Дмитро Андрійович — 406, 408, 411, 449
- Трунов Гаврило Іванович — 113
- Трунов П. Л.— 458
- Трусова Єлизавета Агафонівна — 304
- Трутовський Костянтин Олександрович — 352, 361, 397, 411
- Т-ський — 141
- Тулуб Олександр Данилович — 151, 153, 154
- Тупиця Трохим Семенович — 231
- Тур З. В.— 298
- Тургенєв Іван Сергійович — 272, 296, 350—354, 356, 359, 365, 370, 387, 392, 395, 397, 400, 402, 406, 409, 410, 414, 415, 426, 440, 453, 467, 468
- Тургенєв Микола Іванович — 291
- Турно Людвік Зигмунтович — 214—216, 238, 239
- Тютчев Н. Н.— 355
- Тютчев Федір Іванович — 297, 322
- Уваров Олександр Іванович — 33
- Уваров Олексій Сергійович — 331, 345, 347, 348
- Уваров Сергій Іванович — 335, 338
- Уваров Сергій Семенович — 142, 145, 148, 149, 163, 167—169, 173—175, 192
- Уварови — 335
- Улибишев Олександр Дмитрович — 302, 304, 312
- Ульяніна — 36
- Усков Дмитро Іраклійович — 248, 251
- Усков Іраклій Олександрович — 247—256, 261, 264, 273, 277—279, 282, 283, 287, 288, 290—292, 295, 296, 300, 304, 305, 308, 315, 316, 340, 342, 343
- Усков Матвій Якович — 248
- Ускова (дів. прізви. Колосова) Агата (Агафія) Омелянівна — 248, 249, 251, 255, 340
- Ускова Наталія Іракліївна — 255, 275, 284
- Ускови — 250
- Устиянович Микола Леонтійович — 200, 216
- Устрялов Микола Герасимович — 183
- Уткін Микола Іванович — 335, 394
- Ухтомський Костянтин Андрійович — 272
- Фантон де Веррайон Михайло Львович — 204, 213, 236, 251, 253

- Федір — 421, 425, 429, 432, 433, 446—448, 452, 453, 456
- Федір, архімандрит — 414
- Федір Іванович — 332, 386, 439
- Федоров М. П.— 435, 439, 440
- Федоров Павло Степанович — 294
- Федоров Ф.— 441
- Федотов Д. Ф.— 432
- Федотов Павло Андрійович — 278
- Федотов-Чеховський Олександр Олександрович — 168
- Федяєв Логвин Іванович — 183—186, 208, 236, 258
- Федьорка Іван Пилипович — 62
- Фейзуллін Шарафутдін — 231
- Феодор — див. Бухарєв Федір
- Фіалковський Фелікс — 282, 450
- Філарет, архієпископ — 454
- Філонович — 444
- Фіцтум фон Екштедт Олександр Іванович — 60, 79
- Фіш Зенон — 96, 449
- Фішер Єгор Федорович — 63, 64
- Фішер Оттон Людвікович — 174
- Фішер Фердинанд Федорович — 92
- Фліорковський Валеріан Еразмович — 237, 259, 404, 409, 418, 420, 421—424, 427, 430, 431, 434
- Фотій, архімандрит — 442
- Францев А.— 113
- Францишкевич-Яновський Іван Данилович — 177
- Фрейман Густав Антонович — 254, 287
- Фреліх Микола Адамович — 301, 302, 310, 315, 318
- Фрідріх-Вільгельм IV — 189
- Фундуклей Іван Іванович — 132, 151, 153—155, 164, 168, 171, 172, 175—179, 202
- Хаїров Ахмет — 246, 247
- Хаников Олександр Володимирович — 217, 230, 244
- Харитина — див. Довгополенко Х. В.
- Хартахай Феоктист Абрамович — 453, 462, 463, 471
- Хвостова — 417
- Хілінський Іван Іванович — 369, 374
- Хільчевський — 189
- Хлебовський (Глебовський) Станіслав — 337
- Хлебніков Микола Петрович — 221
- Хмельницький Богдан-Зіновій Михайлович — 16, 17, 42, 83, 119, 122, 293, 296, 379, 396, 444
- Хмельницький О. І.— 385, 386, 389, 396, 444
- Хогарт Вільям — 312
- Холмський — 66
- Хом'яков Олексій Степанович — 290, 323, 327, 331, 473
- Хорошевський Владислав Юліанович — 462, 470, 471
- Храмцовський Микола Іванович — 295
- Хреститель Іван — 256, 259, 282
- Христіанов Василь Христіанович — 37
- Христос, Ісус — 154, 183, 216, 220, 222, 249, 256, 293, 341
- Хропаль Олексій Іванович — 366, 370, 390
- Хрульов Степан Олександрович — 329
- Хрущов Дмитро Олександрович — 360, 362—364
- Хрущова (дів. прізви. Сомова) Наталія Олександрівна — 364, 384
- Цапенко Михайло — 18
- Цеге фон Мантейфель Отто Максимович — 363
- Цейзик Михайло Гнатович — 214, 257, 258, 363
- Церетелі Акакій Ростомович — 399

- Цертелєв Микола Андрійович — 107
- Цешейко Станіслав — 232
- Цибісов Михайло Васильович — 191
- Цибульський Василь Андрійович — 372
- Чабров Г. М. — 249
- Чалий Михайло Корнійович — 13, 33, 51, 58, 332, 366, 367, 371, 377, 387, 426, 430, 434, 436, 440, 444, 449, 451, 452, 460, 478, 479
- Чалі — 386
- Чекмарьов Петро Улянович — 289
- Чельцов Федір Іванович (Рогожин Іван) — 285, 286, 402
- Черкаський Володимир Олександрович — 346, 347
- Черненко Федір Іванович — 341, 364, 384, 394, 403, 427, 433, 438, 445, 457, 460, 476, 479, 480
- Чернишевська Ніна Михайлівна — 289, 327, 384, 395, 475
- Чернишевський Микола Гаврилович — 65, 258, 260, 289, 327, 353, 354, 383, 384, 388, 391, 395, 400, 409, 418, 431, 445, 451, 454, 476
- Чернишевські-Піпіни — 289
- Чернишов Олександр Іванович — 209, 223, 225, 229, 232, 233, 236, 237
- Чернишов Олександр Пилипович — 166, 191
- Чернишов Олексій Пилипович — 179, 180, 215, 219, 220, 223, 226
- Чернишов Федір Сергійович — 65
- Чернявський Родіон Іванович — 76, 112
- Честахівський Григорій Миколайович — 338, 355, 474, 475, 477—480
- Чигир Григорій Васильович — 170, 174, 183, 217, 227—231
- Чигиринцев Матвій Максимович — 110
- Чижов Федір Васильович — 10, 63, 65, 474, 475
- Чирц Астафій Васильович — 279
- Чичерін Борис Михайлович — 323
- Чубинський Павло Платонович — 463, 470, 471
- Чужбинський О.— див. Афанасьєв-Чужбинський О. С.
- Чуйкевич Петро Омелянович — 138, 148, 161
- Шабліовський Євген Степанович — 144, 408, 459, 470, 473, 475
- Шагінян Марієтта Сергіївна — 383
- Шалевич Титус — 286
- Шауббе Анхен — 293, 294
- Шаумян — 285
- Шафарик Павел-Йосиф — 81, 95, 99, 103, 121, 124, 125, 335, 452
- Шашкевич Маркіян Семенович — 90, 91, 200
- Швець Іван (прапрадід Тараса) — 17
- Шебуєв Василь Кузьмович — 66
- Шевирьов Степан Петрович — 323, 327, 473
- Шевченко Андрій (прадід Тараса) — 17, 18
- Шевченко Андрій Йосипович — 367
- Шевченко Андрій Варфоломійович — 367
- Шевченко Варфоломій Григорович — 12, 135, 367, 370, 371, 373, 375, 378, 379, 381, 383, 388, 389, 391—393, 395, 396, 398, 400, 404, 406, 408, 410, 411, 418, 422, 425, 427, 432, 434, 444, 447, 448, 453, 454, 465, 468, 470, 477, 479
- Шевченко Ганна Варфоломіївна — 440, 444

- Шевченко Горпина Сергіївна — 19, 20
- Шевченко Григорій Іванович (батько Тараса) — 19, 20—28, 33
- Шевченко-Грушівський Тарас (Т. Г. Шевченко) — 439
- Шевченко Євдокія — 20, 29, 33
- Шевченко Євфимія — 22
- Шевченко Іван Андрійович (дід Тараса) — 18—20, 22—25, 62, 87, 201
- Шевченко Йосип Григорович — 24, 91, 92, 118, 367, 368, 404, 409, 411, 477, 479
- Шевченко Каленик Варфоломійович — 444, 454
- Шевченко Катерина Григорівна — див. Красицька К. Г.
- Шевченко Катерина Якимівна (Бойко К. Я., мати Тараса) — 21—25, 377
- Шевченко Марія Григорівна (1819 р. н.) — 23, 24, 29, 62, 144
- Шевченко Марія Григорівна (1824 р. н.) — 25, 27
- Шевченко Марія — 94
- Шевченко Марфа Василівна — 20, 24
- Шевченко Микита Григорович — 23—25, 29, 59, 62, 123, 367, 368, 404, 409, 411, 477, 479
- Шевченко Михайло — 260
- Шевченко Мотрона Григорівна — 91
- Шевченко Оксана (8 р.) — 29
- Шевченко Оксана (42 р.) — 29
- Шевченко Олена — 20
- Шевченко Омелько — 20
- Шевченко Павло — 20
- Шевченко Палажка — 367
- Шевченко Параска Іванівна — 118
- Шевченко Сава — 20
- Шевченко Трохим Йосипович — 91
- Шевченко Фросина Варфоломіївна (Пріся) — 384, 432, 440, 444
- Шевченко Ярина Григорівна — див. Бойко Я. Г.
- Шевченко (Шевчиха) Єфросинія Іванівна — 18
- Шекспір Вільям — 84, 180—183, 220, 222, 311, 348
- Шенрок Володимир Іванович — 146
- Шереметьєв Борис Петрович — 112
- Шерстюк І.— 12
- Шершевицький Павло Миколайович — 123
- Шилова Марія Дмитрівна — 52
- Ширинський-Шихматов Платон Олександрович — 163
- Ширяєв Василь Григорович — 7, 35, 36, 40—42, 49, 50, 278
- Шишацький-Ілліч Олександр Васильович — 268
- Шишкіна Ольга Антонівна — 10
- Шишков Олександр Семенович — 252, 253
- Шлегель Іван Богданович — 101
- Шлейфер Павло Іванович — 164
- Шмідт Йоган Генріх — 91
- Шмідт Олександр Єгорович — 56, 79
- Шмідти — 67, 79
- Шмітгоф Евеліна Карлівна — 319
- Шмітгоф Люція Карлівна — 319
- Шмітгоф Максиміліан Карлович — 311, 319
- Шмулевич Яків — 387, 400
- Шнель Олександр Андрійович — 173
- Шодуар С. І.— 93
- Шостка (Шостак) Олександра Іванівна — 128
- Шпилевський В.— 272
- Шпіс — 164

- Шрейбер Іван Петрович — 185, 186
- Шрейдерс Костянтин Антонович — 295, 297, 298, 301, 302, 308—311, 317, 318
- Шрейнцир Карл — 449
- Штакеншнейдер Андрій Іванович — 346, 350
- Штакеншнейдер Марія Федорівна — 350
- Штакеншнейдер Олена Андріївна — 330, 346, 442
- Штейнгель Володимир Іванович — 332, 337
- Штекер — 66
- Штерн Мартин Григорович — 121
- Штернберг Василь Іванович — 40, 46, 48, 53, 56—60, 62—68, 79, 83, 125, 220, 322, 462
- Штрандман Роман Романович — 10, 95, 112
- Штур — 104
- Шубравський Василь Єфремович — 62, 64, 87, 109, 144, 459, 470, 475
- Шувалов Петро Андрійович — 326, 328, 360, 379
- Шудря Микола Архипович — 19, 30, 31
- Шульговський — 360
- Шульц Олександр Карлович — 37, 249, 253
- Шулячівна (Шуляченко) Наталія Романівна — 418, 422
- Шумахер Петро Васильович — 314
- Шумилова — 41
- Шумський Сергій Васильович — 323
- Щапов Опанас Прокопович — 443
- Щепкіна Олена Дмитрівна — 324
- Щепкін Дмитро Михайлович — 306
- Щепкін Микола Михайлович — 321—323
- Щепкін Михайло Семенович — 99, 107, 111, 115, 123, 268, 273, 275, 284, 293, 298, 300—318, 320—324, 327, 333, 337—339, 341, 342, 345, 347, 348, 355—357, 408
- Щепкін Петро Михайлович — 321
- Щепкін О. М.— 324
- Щепкіни — 345
- Щепотьєва — 320
- Щербак М. Г.— 466
- Щербаков — 45
- Щербина І. О.— 318, 330
- Щербина Микола Федорович — 246, 253, 266, 268, 323, 328, 330, 385, 393, 455, 460
- Щоголів Яків Іванович — 178
- Щурат Василь Григорович — 96
- Южаков Єгор Дмитрович — 460, 463, 470, 471
- Юзефович Віктор Володимирович — 336
- Юзефович Михайло Володимирович — 53, 93, 138, 148, 153, 161, 178, 179, 336, 423
- Юнге (Толстая) Катерина Федорівна — 325, 338, 345—347, 349, 385, 408, 412, 416, 417, 446, 465
- Юнгмейстер Ю. А.— 100
- Юскевич-Красковський — див. Красковський Іван Данилович
- Яблоновська, княгиня — 18
- Яблоновські — 17
- Явленський Іван Никифорович — 290—292
- Ягницький Іван Тимофійович — 371
- Язвіцька Е. Е.— 357, 359
- Язиков Михайло Олександрович — 420
- Якобі Микола Карлович — 294—296, 303
- Якобі, подружжя — 299

- Якубович Іван Олександрович — 119
- Якубович Олександр Іванович — 119, 282
- Якушкін Євген Іванович — 321, 322
- Якушкін Павло Іванович — 391, 477
- Яненко Яків Феодосійович — 66
- Яновський Степан Дмитрович — 449
- Яременко Антон Єремійович — 122
- Ярина — див. Бойко Я. Г.
- Яровий Михайло Павлович — 371
- Ярославна — 420, 431
- Ярославцев — 418
- Я. Т.— 442
- Ятовт Максиміліан (псевдонім — Гордон Якуб) — 235, 244
- Яхненко Кіндрат Михайлович — 366, 370, 381, 395, 400, 402, 415, 444, 449
- Яценкова — 277
- Яцюк Володимир Макарович — 38, 69, 242, 317, 412

ВІХИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ П. В. ЖУРА

Петро Володимирович Жур народився 26 жовтня 1914 р. у селі Гарбузин поблизу Корсуня на півдні Київщини (нині Черкаська область). І вже самим місцем народження та коренями свого роду був міцно пов'язаний з Шевченковим краєм. Не байдужими були для нього й давні козацькі традиції, якими славилися ці місця ще з гетьманських часів. А в середині ХІХ ст. там спалахнуло масове селянське повстання, відоме під назвою «Київської козаччини», і П. Жур завжди пишався, що в тому повстанні брав діяльну участь і його прадід Улас Костенко.

Здобувши середню освіту (1933 року закінчив Київський торфодобувний технікум) і прагнучи опанувати фах журналіста, П. Жур залишив поруйновану двома голодоморами й нещадними політичними репресіями Україну й опинився в Ленінграді. Однак кількаразові спроби вступити на факультет журналістики Ленінградського університету увінчалися успіхом тільки незадовго до Другої світової війни, яка раптово перервала навчання. В обороні Ленінграда П. Жур брав участь як військовий контррозвідник. І лише демобілізувавшись 1946 року у званні підполковника, він зміг повернутися до навчання в університеті, який і закінчив 1950 року. Відтоді працював за фахом у місцевій пресі, в Ленінградському відділенні ТАРС, а згодом — у редакції журналу «Звезда», де протягом тридцяти років (до 1987 р.) був відповідальним секретарем та заступником головного редактора.

Працю в журналі П. Жур поєднував і з плідною літературною творчістю та дослідницькою роботою, провідне місце в якій зайняло поглиблене вивчення біографії Т. Шевченка. В неозорому морі біографічної Шевченкіани він зумів не лише вірно зорієнтуватися, а й чітко витримати взятий курс на дослідження джерельної бази — насамперед архівної, газетної та журнальної, мемуарної, краєзнавчої тощо. Творче обдарування дозволило йому поєднати чітку документальність із жвавістю викладу в обраному ним жанрі біографічної хроніки. Після кількох ґрунтовних журнальних публікацій з'явилася книжка про перебування Шевченка в Петербурзі, видана до 150-річчя від дня народження (Ленінград, 1964; переклад українською мовою — Київ, 1972).

Не обминув П. Жур і періоду Шевченкового заслання: матеріали, розшукані в архівах та рідкісних періодичних виданнях, лягли в основу великої статті про численні зустрічі Шевченка на Мангишлаку з відомим природознавцем Карлом Бером та іншими членами його наукової експедиції на Каспійське море («Звезда», 1966, № 8). Однак цю тему відтіснила докладна розробка матеріалів, пов'язаних із перебуванням Шевченка в Україні. Публікувалися вони у зворотній до хронології послідовності. Спочатку з'явилася книжка про останню поїздку 1859 року «Третя зустріч» (Київ, 1970), за нею — про довгождане побачення з батьківщиною 1843 року «Літо перше» (Київ, 1979). Вершинним рокам — 1845—1847 — у Шевченковому житті до заслання присвячено «Думу про Огонь» (Ленінград, 1985; Київ, 1989). Завершило біографічний цикл дослідження «Шевченківський Київ» (Київ, 1991). Проміжки між вихо-

дом у світ цих книжок були заповнені поглибленими пошуками в архівах і бібліотеках, а також мандрівками дослідника шевченківськими місцями.

Водночас П. Жур чимало робив для популяризації української поезії серед російських читачів. Зокрема, 1979 року у великій серії «Бібліотеки поета» вийшов об'ємний том вибраних віршів і поем Лесі Українки, для якого він здійснив редагування всіх перекладів і сам переклав вірші «Коли втомлюся я життям щоденним» та «На роковини» (до 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка). Крім того, у творчому доробку П. Жура — російські переклади творів визначних сучасних українських поетів М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, Д. Павличка, І. Драча, класика білоруської поезії Янки Купали та ін. П. Жур був також діяльним учасником заходів для вшанування пам'яті Т. Шевченка в Ленінграді (зокрема, в Академії мистецтв, де було відтворено Меморіальний музей-майстерню Т. Шевченка), а також у Києві, Каневі та інших містах України.

Багатолітній дослідницький досвід П. Жура в галузі шевченкознавства уможливив втілення в життя двох масштабних задумів. Один із них — Шевченківська енциклопедія, перший у всьому Радянському Союзі довідник подібного типу про одного письменника. Попри всі труднощі й перепони цю велику колективну роботу було успішно завершено, однак опублікування її ледь не зірвалося через імперсько-шовіністичні амбіції тодішнього компартійного керівництва. Справу врятувала мужня позиція академіка М. Бажана, який очолював видавництво, що готувало енциклопедію. Коли ж, перейменована на «Шевченківський словник», вона вийшла у світ і здобула схвальний відгук не лише в Україні, дехто з її вчорашніх гонителів вирішив і собі погрітися в промінні незаслуженої слави. Хоча ні для кого не було секретом, що одним з ініціаторів та найдіяльніших авторів енциклопедії був П. Жур, саме його не було включено до числа кандидатів на здобуття Шевченківської премії. Натомість там фігурувало прізвище тодішнього директора Інституту літератури (який водночас очолював і Комітет з присудження цих премій...). Один з його підлабузників навіть узявся обґрунтовувати висунення цієї кандидатури тим, що, мовляв, ніхто не викинув із «Шевченківського словника» стільки «неналежних» персоналій, як академік М. Шамота! Однак тоді у дзвони поквапилися вдарити, не зазирнувши у святці: виявилось, що словник не відповідає вимогам Положення про Шевченківську премію, бо ще не минуло року від часу виходу його в світ... Тоді академік і голова Комітету 1978 року взяв собі премію за свою власну монографію «Гуманізм і соціалістичний реалізм» (див.: Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник, К., 2001, с. 616). А вже при наступному висуненні кандидатів на премію, коли ситуація в керівництві змінилася, до їх числа було включено й П. Жура (засвідчую це як один з учасників того висунення 1979 року на засіданні Вченої ради Інституту літератури). 1980 року внесок П. Жура в шевченкознавство та діяльну участь у «Шевченківському словнику» гідно пошановано присудженням йому Шевченківської премії.

Участь у підготовці «Шевченківського словника», як і всі його багаторічні дослідницькі пошуки, придалася П. Журові при здійсненні його найфундаментальнішого творчого задуму — літопису життя й творчості Т. Шевченка. Тут у хронологічній послідовності зафіксовано чи не кожен тиждень і день понадсорокарічного творчого шляху поета й художника, його зв'язки з оточенням, суспільний і літературний резонанс його діяльності в межах не лише України, а й усієї Російської імперії. За повнотою і документальною точністю ця праця не має собі рівних у сучасному біографічному шевченкознавстві. Автор ще міг порадіти виходові у світ 1996 року своєї книжки «Труды и дни Кобзаря», опублікованої в Підмосков'ї, де він згодом оселився. А сам він тим часом продовжував розробляти давніше започатковану тематику («Шевченковский некрополь Петербурга», СПб., 1997; дослідження «Лесин Петербург», М., 2002, присвячене перебуванню там Лесі Українки), а також працювати над черговою книжкою «Шевченківський Корсунь», якій судилося стати лебединою піснею в його житті (вийшла друком 2003 року у Москві). Ледь устигши завершити рукопис, П. Жур помер у Києві 17 вересня 2002 р. (похований у с. Вишеньки Бориспільського району Київської обл. поруч зі своєю дружиною).

При редагуванні українського перекладу праці П. Жура «Труди і дні Кобзаря» збережено всі концептуальні авторські засади та обсяг залученої ним інформації; за рахунок стислішого цитування не раз опублікованих Шевченкових листів і щоденника виправлено деякі неточності, що свого часу не були помічені автором, враховано усталене тепер датування літературних і малярських творів Шевченка, додано кілька посилок на джерела та іменний покажчик, які не увійшли до російського видання.

Микола Павлюк

ЗМІСТ

Дорогами Шевченка йшов до України	5
I. Земля і корені роду	15
II. У тій хатині, край села...	22
III. Козачок	31
IV. Перший рисувальник	35
V. Орлиний злет	48
VI. Літо перше	86
VII. Знову в столиці	100
VIII. Дума про Огонь	115
IX. В казематі	160
X. Каторжне десятиліття	168
XI. Довгий шлях повернення	284
XII. Повернений Петербург	325
XIII. Третя зустріч	362
XIV. До вершини життя	383
XV. Відхід у безсмертя	459
Іменний покажчик	481
Віхи життя і творчості П. В. Жура	515

Наукове видання

Петро Володимирович Жур

Труди і дні Кобзаря

Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка

Відповідальний за випуск *Петро Ромко*

Розробка серії *Івана Гаврилюка,*

Віталія Мітченка

Художній редактор *Оксана Здор*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка

Ізоли Селезньової та Марини Мяснікової

Коректор *Тетяна Білецька*

Підписано до друку 11.08.2003. Формат 84×108/32.

Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 27,35.

Умовн. фарбовідб. 27,825. Обл.-вид. арк. 30,0.

Зам. 3-319.

Державне спеціалізоване видавництво

художньої літератури «Дніпро».

01034, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95.

Комп'ютерні форми виготовлені у видавництві «Дніпро»

АТЗТ «Книга».

04655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Жур П. В.

Ж 91 Труди і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Вст. стаття М. М. Павлюка.— К.: Дніпро, 2003.— с. 520: порт. (Сер. «Бібліотека Шевченківського комітету»).

ISBN 966-578-118-9

Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка «Труди і дні Кобзаря» є підсумком багаторічної дослідницько-пошукової роботи відомого літературознавця, лауреата Шевченківської премії Петра Жура. Простежуючи день за днем життєвий і творчий шлях поета й художника, П. Жур на документальній основі встановлює точні дати його перебування в Україні та поза її межами, виникнення кожного віршованого чи малярського твору, повістей і листів, записів у щоденнику та ін. Використані автором архівні матеріали, мемуарні згадки, публікації в тодішній пресі створюють широку панораму діяльності Шевченка та сприйняття його творчості сучасниками.

47026401201-009

Ж ————— **Без оголош.**

205-2003

ББК 83.3 Ук 1